

მაცნე

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

1.1971

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საზოგადოებრივ მეცნიერებათა
განყოფილება

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
Отделение общественных
наук

თბილისი-1971-ТБИЛИСИ

МАЩНЕ

ВЕСТНИК

Серия истории,
археологии, этнографии и
истории искусства

1.1971

პაცნე

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

1.1971

სარედაქციო კოლეგია: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе,
Е. Н. Габашвили, Ю. М. Качарава (зам. редактора), Р. К. Кикнадзе (зам. редактора),
Г. А. Меликишвили (редактор) Л. А. Чилашвили, Г. С. Читая

პასუხისმგებელი მდივანი ვ. ლლონტი
Ответственный секретарь Г. А. Глonti

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19

Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, № 19

ტელეფონი 37-24-07 телефон

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 10.V.71; შეკვ. № 386; ანაწილების ზომა $7 \times 11\frac{1}{2}$;
ქაღალდის ზომა $7 \times 108\frac{1}{16}$; ნაბეჭდი თაბახი 19,95; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 18,37; უე 01311; ტირაჟი 1500.
ფასი 1 მან.

*

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

*

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა რ ს ი

სარედაქციო კოლეგიის აგან 7

წერილები

ნ. მაზარაძე, დიდი ოქტომბრის გზით	9
ბ. მელიქიშვილი, ქართული ისტორიოგრაფიის მიღწევები საბჭოთა საქართველოს 50 წლისთავზე	35
ბ. მანჯგალაძე, ამიერკავკასიის მიმართ იმპერიალისტური გერმანიის ექსპანსიონისტური პოლიტიკის ისტორიიდან	56
ბ. სილაგაძე, ჰაბიბ იბნ მასლამას დაცვის სიგელის დათარიღებისათვის	68
ზ. ბუნიატოვი, სადრ-ად-დინ ჰუსაინის ზოგიერთი ცნობა საქართველოს შესახებ	86
ბ. ხუციშვილი, ჯგუფური ისტორიული პორტრეტი საფარის მონასტრის წმ. საბას ტაძარში	94
ჯ. მათიშვილი, თბილისის სტამბის ისტორიიდან (XIX ს-ის დასაწყისი)	107

ცნობები და შენიშვნები

ბ. მათიშვილი, პირველი საბჭოთა მეურნეობები აფხაზეთში	126
თ. მუხომიძე, პროფესორ ვარლამ დონდუას არქივში დაცული ძველი ქართული ხელნაწერები და საბუთები	133
ნ. აბესაძე, ქარგლის ინსტიტუტის საკითხისათვის	139
ბ. ღუნდუა, საქართველოში აღმოჩენილი სინოპური მონეტები	144

პრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ბ. მენაბდე, ბ. მარბინი, „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები“ (I და V ტომების გამოქვეყნების გამო)	149
ა. ათაბაგიშვილი, პეტრე ჰეისი „ოქტომბრის რევოლუცია და ეროვნული საკითხი საქართველოში“	154

პროზა და ინფორმაცია

პ. ილერიცკაია, ამიერკავკასიის რესპუბლიკებში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების 50 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო სესია	158
ნ. ასათიანი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრა საბჭოთა საქართველოს 50 წლისთავზე	163
ი. ტაბაღაძე, ისტორიულ მეცნიერებათა XIII საერთაშორისო კონგრესი	169
ო. ლორთქიფანიძე, ეანის ნაქალაქარის არქეოლოგიური გათხრები 1970 წელს	175
კ. ფიცხელაური, კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის საველე მუშაობის ზოგიერთი წინასწარი შედეგი	178
ა. კასაძე, სოციოლოგიური ექსპედიცია სვანეთში	180
ბ. გაფრინდავიშვილი, სპელეოლოგიური ძიებანი სომხეთში 1970 წელს	183
მ. ჩიქოვანი, ეთნოგრაფია ბულგარეთში	186

ისტორიული თარიღები

ნ. ნიკოლაიშვილი, პარიზის კომუნის 100 წლისთავი	189
---	-----

კონსულტაცია

პ. გუჩუა, ისტორიული ქრონოლოგია (ძირითადი საკითხები)	198
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

От редакционной коллегии

7

СТАТЬИ

Н. МАХАРАДЗЕ, По пути великого Октября	9
Г. МЕЛИКИШВИЛИ, Достижения грузинской историографии за 50 лет Советской Грузии	35
Г. МАНДЖГАЛАДЗЕ, Из истории экспансионистской политики империалистической Германии в Закавказье	56
Б. СИЛАГАДЗЕ, К датировке «охранной грамоты» Хабиба ибн Масламы	63
З. БУНИЯТОВ, Некоторые сведения Садр-ад-дина Хусайни о Грузии	36
Г. ХУЦИШВИЛИ, Групповой исторический портрет в храме св. Саввы Сафарского монастыря	94
Дж. ВАТЕИШВИЛИ, Из истории тбилисской типографии в начале XIX века	107

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

Б. МАТИТАШВИЛИ, Первые совхозы в Абхазии	126
Т. ЭНУКИДЗЕ, Древнегрузинские рукописи и документы в архиве проф. В. Д. Дондуа	133
Н. АБЕСАДЗЕ, К вопросу об Институте подмастерьев	139
Г. ДУНДУА, Синопские монеты, найденные в Грузии	144

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Э. МЕНАБДЕ, Г. МАРГИАНИ, «Очерки по истории Грузии» (в связи с изданием I и V томов)	149
А. АТАНЕЛИШВИЛИ, Г. Печ. «Октябрьская революция и национальный вопрос в Грузии»	154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

В. ИЛЛЕРИЦКАЯ, Юбилейная научная сессия, посвященная 50-летию победы Советской власти в республиках Закавказья	158
Ч. АСАТИАНИ, Кафедра истории Грузии Тбилисского государственного университета к 50-летию Советской Грузии	163
И. ТАБАГУА, XIII Международный конгресс историков	169
О. ЛОРДКИПАНИДЗЕ, Археологические раскопки в городище Вани в 1970 г.	175
К. ПИЦХЕЛАУРИ, Предварительные итоги полевых работ Кахетинской археологической экспедиции	178
А. КАЦАДЗЕ, Социологическая экспедиция в Сванети	180
Г. ГАПРИНДАШВИЛИ, Спелеистические изыскания 1970 года в Армении	183
Т. ЧИКОВАНИ, Этнография в Болгарии	186

ИСТОРИЧЕСКИЕ ДАТЫ

Н. НИКОЛАЙШВИЛИ, 100-летие Парижской Коммуны	189
--	-----

КОНСУЛЬТАЦИЯ

В. ГУЧУА, Историческая хронология (основные вопросы)	198
--	-----

სარედაქციო კოლეგიისაგან

მიმდინარე 1971 წლიდან საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების ორგანო — ჟურნალი „მაცნე“ გამოიცემა სამ სერიად: 1. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის, 2. ენისა და ლიტერატურის და 3. ფილოსოფიის, ფსიქოლოგიის, ეკონომიკისა და სამართლის სერიებად. ყოველწლიურად გამოვა თითოეული ამ სერიის ოთხი ნომერი.

ისტორიის დარგში სპეციალური სამეცნიერო ჟურნალის არსებობამ მეცნიერებათა აკადემიის სისტემაში, ეჭვს გარეშეა, ხელი უნდა შეუწყოს ამ დარგში სამეცნიერო პუბლიკაციის საქმის გაუმჯობესებას და, საერთოდ, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის საკვანძო საკითხების კვლევის შემდგომ გაღრმავებას. ჟურნალი უნდა გადაიქცეს ისეთ ორგანოდ, სადაც დროულად გამოქვეყნდება ჩვენი ისტორიკოსების, არქეოლოგების, ეთნოგრაფებისა და ხელოვნების ისტორიკოსების ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაშრომები სამეცნიერო წერილების სახით. საქართველოს ისტორიის, ისევე როგორც არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ქართული ხელოვნების ისტორიის დარგში უდიდესი მუშაობაა ჩატარებული და ამჟამადაც ტარდება დიდი სამუშაოები. ჟურნალი სიამოვნებით დაუთმობს ადგილს წერილებს, რომლებიც ახდენენ ცალკეულ მკვლევართა ან მთელი კოლექტივების მიერ ჩატარებული ხანგრძლივი და დიდი სამუშაოს განზოგადებას, სვამენ და წყვეტენ მეცნიერების ამ დარგებში საკვანძო საკითხებს.

ჟურნალს ექნება აგრეთვე „ცნობებისა და შენიშვნების“ განყოფილება შედარებით უფრო კონკრეტულ საკითხებზე მასალების გამოსაქვეყნებლად.

განსაკუთრებით საჭიროდ მიაჩნია სარედაქციო კოლეგიას, რომ ფართოდ იქნეს წარმოდგენილი ჟურნალში მასალები დასახელებულ დარგებში გამოქვეყნებული სამეცნიერო ნაშრომების შესახებ (რეცენზიები, ანოტაციები, გამოხმაურებანი), აგრეთვე შეძლებისდაგვარად სრულად გაშუქდეს ჩვენს რესპუბლიკასა და მის გარეთ ამ დარგებში წარმოებული სამეცნიერო-კვლევითი, სასესიო, საექსპედიციო, სამუზეუმო და სხვა მუშაობა. ამ მიზნით ივარაუდება სისტემატურად გამოქვეყნდეს ინფორმაცია ჩვენს მრავალრიცხოვან სამეცნიერო დაწესებულებებში წარმოებული მუშაობის, რესპუბლიკის სიძველეთსაცავებში დაცული მასალებისა და მათ შეგროვება-შესწავლის შესახებ და სხვ. ივარაუდება, რომ გამოვეხმაუროთ საკავშირო მასშტაბით, ასევე საზღვარგარეთ, ჩვენს დარგებში ჩატარებულ მნიშვნელოვან სა-

მეცნიერო კონფერენციებს, სესიებს, კონგრესებს, რომლებშიც ჩვენი მუშაკებიც მონაწილეობდნენ.

დაბოლოს, სარედაქციო კოლეგია ვარაუდობს გამოაქვეყნოს წერილები ისტორიის შემსწავლელთა დასახმარებლად, გამოეხმაუროს ღირსშესანიშნავ ისტორიულ თარიღებს, ჩვენი გამოჩენილი ისტორიკოსებისა და სხვათა, განსვენებულთა თუ ამჟამად ნაყოფიერად მომუშავეთა, საიუბილეო თარიღებს...

დასახელებული ფართო გეგმების, ვრცელი პროგრამის შესრულების იმედი სარედაქციო კოლეგიას აქვს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მასთან აქტიურად ითანამშრომლებენ ჩვენი საისტორიო სამეცნიერო დაწესებულებები, კათედრები, სიძველეთსაცავები, ჩვენი მრავალრიცხოვანი მეცნიერი მუშაკები— ისტორიკოსები, არქეოლოგები, ეთნოგრაფები, ხელოვნების ისტორიკოსები. სარედაქციო კოლეგია ყველას მათ მოუწოდებს ასეთი თანამშრომლობისაკენ.

ნიკოლოზ მახარაძე

დიდი ოქტომბრის გზით

ქართველი ხალხი დიდი პოლიტიკური და შრომითი აღმავლობის ვითარებაში ეგებება საბჭოთა საქართველოს და საქართველოს კომუნისტური პარტიის სახელოვან 50 წლისთავს. საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვება საქართველოში დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის მატთანეს განუყოფელი ნაწილი და ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის უბრწყინვალესი ფურცელია.

ოქტომბრის სოციალისტურმა რევოლუციამ დაამხო ბურჟუაზიული წყობილება რუსეთში, დასაწყისი მისცა კაპიტალიზმის ნგრევას და უჩვენა მსოფლიოს ყველა ხალხს სოციალური და ნაციონალური ჩაგვრისაგან განთავისუფლების ნათელი და ერთადერთი სწორი გზა.

ვ. ი. ლენინს არაერთხელ აღუნიშნავს ოქტომბრის დღეებში შობილი საბჭოთა სახელმწიფოს ეს დიდი ისტორიული მისია. „ჩვენ ყველა საფუძველი გვაქვს, — წერდა ლენინი, — სრული სიმტკიცითა და აბსოლუტური დარწმუნებულობით ვუყურებდეთ მომავალს, რომელიც გვიმზადებს ახალ მოკავშირეებს, სოციალისტური რევოლუციის ახალ გამარჯვებებს...“¹.

ოქტომბრის რევოლუციის უდიდესი ზეგავლენით გაიშალა ბრძოლა საბჭოთა ხელისუფლებისათვის საქართველოში. მაგრამ გამარჯვების მოპოვება ადვილი როდი იყო. საქართველომ, ისე, როგორც რუსეთის რიგ სხვა ნაციონალურმა რაიონმა, თავი ვერ დააღწია შინაგანი კონტრარევოლუციისა და უცხოელი ინტერვენტების დროებით ბატონობას. რთული და საინტერესო მოვლენებით აღსავსე ბრძოლის გზა განვლეს საქართველოს მშრომელებმა კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობით სანამ ისტორიულ გამარჯვებას მიაღწევდნენ.

სამ წელზე მეტ ხანს გრძელდებოდა მუშების, გლეხების, ქვეყნის ყველა პროგრესული ძალების ბრძოლა ბურჟუაზიის და მემამულეების ბატონობის დასამხობად, საბჭოთა ხელისუფლების დასამკვიდრებლად, რაც 1921 წლის 25 თებერვალს განხორციელდა.

სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვება უდიდესი მოვლენა იყო ქართველი ხალხის ცხოვრებაში. მან ბოლო მოუღო ექსპლუატატორულ წყობილებას, გაათავისუფლა მშრომელები საუკუნეობრივი სოციალური და ეროვნული ჩაგვრისაგან, გამოიყვანა ისინი დიდი ისტორიული შემოქმედების — სოციალისტური მშენებლობის ფართო გზაზე.

ცნობამ პეტროგრადში ოქტომბრის შეიარაღებული აჯანყების გამარჯვების შესახებ თბილისში 26 ოქტომბერს მიაღწია. მოწინავე მუშები და ჯარისკაცები აღფრთოვანებით შეხვდნენ რევოლუციის ძალების ამ ბრწყინვალე წარმატე-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 27, გვ. 614.

ბას. თბილისის, ბათუმის, ფოთის და სხვა ქალაქების მუშები მხურვალედ ესალმებიან სახალხო კომისართა საბჭოს, პეტროგრადის გმირ მუშათა კლასს. „კრება აცხადებს, — ნათქვამია რკინიგზის მთავარი სახელოსნოს მუშების დადგენილებაში, — რომ სახელოსნოს მუშები რუსეთის მუშებთან ხელი-ხელ ჩაკიდებული... დადგებიან მუშურ-გლეხური მთავრობის — სახალხო კომისართა საბჭოს დასაცავად კონტრრევოლუციური ბურჟუაზიისა და მემამულეების წინააღმდეგ“². ჯარის ბევრი ნაწილიც სიხარულით მიეგება დიდი რევოლუციის გამარჯვებას, მაგრამ მუშების და ჯარისკაცების მნიშვნელოვანი ნაწილი ჯერ კიდევ დემოკრატიული ილუზიების გავლენას განიცდიდა. იგი ვერ ითვალისწინებდა, რომ მოპოვებული პოლიტიკური თავისუფლების შენარჩუნება შეუძლებელი იყო ბურჟუაზიის ბატონობის პირობებში, მუშათა კლასის მიერ ძალაუფლების მოპოვების გარეშე.

საქართველოს ბოლშევიკებმა ენერგიული მუშაობა გააჩადეს საბჭოთა ხელისუფლების დასამყარებლად. ამ ამოცანის განსახორციელებლად ისინი ფართოდ იყენებენ დიდი ოქტომბრის ლოზუნგებს მასების დასარაზმავად. ოქტომბრის რევოლუციამ უაღრესად დააჩქარა მშრომელთა პოლიტიკური თვითგამორკვევა, მათ შორის შემთანხმებლური განწყობილების დაძლევა. ეს კარგად დადასტურდა დამფუძნებელი კრების არჩევის დროს.

ბოლშევიკებმა არჩევნებში მნიშვნელოვან წარმატებას მიაღწიეს: თბილისში მათ მიიღეს 14 ათასი ხმა. ეს თითქმის 3-ჯერ აღემატებოდა ხმების იმ რაოდენობას, რაც მათ მიიღეს 30 ივლისს ქალაქის სათათბიროს არჩევნების დროს.

კონტრრევოლუციის ძალებიც ირაზმებოდნენ, ემზადებოდნენ იმისათვის, რომ მოეწყვიტათ საქართველო და მთელი ამიერკავკასია სოციალისტური რევოლუციის ქვეყნიდან, განემტკიცებინათ ბურჟუაზიისა და მემამულეების დიქტატურა. ამ მიზნით მენშევიკები, ესერები, დაშნაკები და მუსავატელები კონტრრევოლუციურ ბლოკში გაერთიანდნენ და 1917 წლის ნოემბერში შექმნეს ამიერკავკასიის კომისარიატი. ხოლო უფრო გვიან, მომდევნო წლის თებერვალში — ამიერკავკასიის სეიმი.

ამავე დროს, ამიერკავკასიის სხვადასხვა ეროვნების ბურჟუაზია თავის საკუთარი ციხესიმაგრის შენებას შეუდგა. ამ ნიადაგზე შეიქმნა საქართველოს, სომხეთის, აზერბაიჯანის ეროვნული საბჭოები. დაიწყო ექსპლოატატორული წყობილების განმტკიცების მიზნით ნაციონალური სამხედრო ნაწილების ჩამოყალიბება. ყველაფერი ეს დასავლეთის იმპერიალისტური სახელმწიფოების დახმარებითა და კარნახით ხორციელდებოდა. განსაკუთრებულად აქტიურობდა ამერიკელი კონსული თბილისში სმიტი. იგი იღვწოდა, რომ შეექმნა კავკასიის ბურჟუაზიული რესპუბლიკების ფედერაცია, თავხედურად ერეოდა საქართველოსა და კავკასიის სხვა ხალხების შინაურ საქმეებში, რაზმავდა კონტრრევოლუციის ძალებს, უხვ დახმარებას პირდებოდა მათ მეთაურებს.

კონტრრევოლუციის შემოტევებს ხელს უწყობდა ის გარემოებაც, რომ სამხრეთ რუსეთი სამოქალაქო ომის ცეცხლში იყო გახვეული და საქართველო თითქმის სავსებით მოწყვეტილი აღმოჩნდა საბჭოთა რესპუბლიკისაგან.

² გაზ. „Кавказский рабочий“, 29 ოქტომბერი, 1917.

მაგრამ ვ. ი. ლენინი და პარტიის ცენტრალური კომიტეტი მაინც ახერხებდნენ ჰქონოდათ კავკასიის ორგანიზაციებთან მტკიცე კავშირი, გაეწიათ მათთვის ქმედითი დახმარება.

საქართველოს ბოლშევიკები კარგად ითვისებდნენ, რომ ძალაუფლების აღებისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა საბჭოებსა და არმიას. საბჭოების გადარჩევის დროს, რომელიც დეკემბერში ჩატარდა, ბოლშევიკებმა მნიშვნელოვან წარმატებებს მიაღწიეს, მაგრამ საბჭოთა კავკასიის ყრილობაზე მათ უმრავლესობა მაინც არ ჰქონდათ.

ბევრად უფრო წარმატებით წარიშრათ ბრძოლა არმიისათვის. კავკასიის არმიის II ყრილობამ, რომელიც 10 დეკემბერს გაიხსნა, ბოლშევიკური რეზოლუციები მიიღო და სამხარეო საბჭოშიც უმრავლესობა ბოლშევიკები და მათი მომხრე დელეგატები აირჩია.

მაგრამ ამ გამარჯვებას დიდი პრაქტიკული შედეგი არ ჰქონია. ახლად არჩეული სამხარეო საბჭოს მენშევიკ-ესერული უმცირესობა, რომელიც სარგებლობდა მუშათა დეპუტატების თბილისის და სამხარეო საბჭოს მხარდაჭერით, არ დაემორჩილა ყრილობის გადაწყვეტილებებს. ჯარების ახალ სამხარეო საბჭოს უმრავლესობას არ აღმოაჩნდა შესაფერი დასაყრდენი ჯარებში. მათი დიდი ნაწილი, როგორც მ. ორახელაშვილი იგონებს, „რკინიგზის ლიანდაგზე იდგა და სამშობლოში მიეშურებოდა“. ეს ჯარები ხშირად იძულებული იყვნენ იარაღით გაეკავათ გზა, რადგან მათ თავს ესხმოდნენ მუსავატელების, დაშნაკებისა და მენშევიკების მიერ შექმნილი მრავალრიცხოვანი კონტრრევოლუციური ბანდები. ასეთი თავდასხმის დროს 1918 წლის იანვარში შამქორთან მოკლულ და დასახიჩრებულ იქნა ფრონტიდან მომავალი ბევრი ჯარისკაცი.

1918 წლის 10 თებერვალს, სეიმის გახსნის დღეს, თბილისში სეიმის მეთაურებმა ვერაგულად დახვრიტეს მშრომელთა და ჯარისკაცთა მრავალრიცხოვანი მიტინგი, რომელიც შეიკრიბა ქალაქის ცენტრში, სასახლის წინ და სასტიკი პროტესტი განაცხადა სეიმის სეპარატისტული პოლიტიკის წინააღმდეგ.

კონტრრევოლუციური ბლოკის ამ ახალმა დანაშაულმა მშრომელთა მძლავრი აღშფოთება გამოიწვია. პარტიის სამხარეო კომიტეტმა თავის მოწოდებაში მკაცრად ამხილა სისხლისღვრის ორგანიზატორები. მოწოდებამ დიდი გამოცხადება ჰყოვა. მუშათა გაფიცებმა და დემონსტრაციებმა მთელი ქალაქი მოიცვა. მაგრამ ბრძოლის ასეთი ფორმები საკმარისი აღარ იყო.

კონტრრევოლუციური ხელისუფლების დამხობა, რომელმაც სისხლიანი გზით ბურჟუაზიის ტერორისტული დიქტატურა დაამყარა, შეიძლებოდა მხოლოდ შეიარაღებული აჯანყებით. ბოლშევიკები იატაკქვეშეთში გადავიდნენ და შეიარაღებული აჯანყების მზადებას შეუდგნენ. დაიწყო რევოლუციის ახალი ეტაპი.

მოსწყვიტეს რა რუსეთს ამიერკავკასია, მენშევიკები უარს ამბობდნენ, ჰქონოდათ რაიმე ურთიერთობა პროლეტარული რევოლუციის ქვეყანასთან სამხარეო პოლიტიკის სფეროშიაც კი და ამით ხელი შეუწყვეს უცხოელ იმპერიალისტურ მტაცებლებს საქართველოში შემოჭრილიყვნენ.

კავკასიის იმდროინდელი მმართველების პოლიტიკით, რომლებიც უარს ამბობენ ბრესტის საზავო პირობებზე და მოლაპარაკებას იწყებენ ოსმალეთთან რუსეთისაგან დამოუკიდებლად, კარგად ისარგებლეს ოსმალეთის მილიტარისტებმა. მათი შეიარაღებული ურდოები საქართველოში და სომხეთში შემოიჭრნენ. ისინი ანადგურებდნენ ქალაქებსა და სოფლებს, ხოცავდნენ მშვიდო-

ბიან მოსახლეობას. ზავი, რომელიც დაიდო საქართველოსა და ოსმალეთს შორის, ბრესტის ზავზე ბევრად უფრო მძიმე იყო. ასეთმა პოლიტიკამ ქვეყანა ჯერ გერმანია-ოსმალეთის და შემდეგ ინგლის-ამერიკის ოკუპანტთა სარბიელად გადააქცია.

არანაკლებ სამარცხვინო მარცხი განიცადა მენშევიკების ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური მთავრობის სოციალურ-ეკონომიურმა პოლიტიკამ.

საბჭოთა რუსეთისაგან ჩამოშორება და ამასთან დაკავშირებით სამეურნეო და კულტურული ურთიერთობის მოშლა რუსეთსა და საქართველოს შორის. ექსპლოატატორული წყობილების დაცვა და ბოლოს ბურჟუაზიულ-მემამულური საკუთრების შენარჩუნება მიწებზე — განსაკუთრებულად მძიმე მდგომარეობაში აყენებდა მშრომელთა ფართო მასებს და ამხედრებდა მათ ბურჟუაზიული წყობილებისა და მისი დამცველი მთავრობის წინააღმდეგ.

მასების რევოლუციურ ბრძოლებს ბოლშევიკური ორგანიზაციები წარმართავდნენ. 1918 წლის თებერვალში ჩატარდა პარტიული კონფერენციები თბილისსა და ქუთაისში. მათ მიიღეს გადაწყვეტილება შეიარაღებული აჯანყების მომზადების შესახებ და დაადგინეს შეექმნათ არმია, რომელიც „აწარმოებს ბრძოლას შინაური და უცხოელი იმპერიალისტური კონტრრევოლუციის წინააღმდეგ“. ამის შემდეგ ჩამოყალიბდა შეიარაღებული რაზმები. ამ რაზმებმა დიდი როლი შეასრულეს შეიარაღებული აჯანყების მოწყობაში, რომელიც გაიშალა დუშეთის, ლეჩხუმის, ზუგდიდის, სენაკისა და შორაპნის მაზრებში, აგრეთვე სამხრეთ ოსეთსა და აფხაზეთში. აქ აჯანყებულები, რომლებმაც საბჭოთა ხელისუფლება გამოაცხადეს, 40 დღის განმავლობაში მედგრად ებრძოდნენ მტრების ჯარს ძალებს. მხოლოდ გერმანელი ოკუპანტების დახმარებით შესძლო ბურჟუაზიულმა მთავრობამ ჩახშობა საქართველოს დიდ ნაწილში მიმდინარე აჯანყებისა, რომლის არასაკმაო ორგანიზებულობა მისი დამარცხების უმთავრესი მიზეზი გახდა.

მიუხედავად დამარცხებისა, მშრომელთა 1918 წლის შეიარაღებული გამოსვლები რევოლუციური ბრძოლის მნიშვნელოვანი საფეხური იყო. მან ხელი შეუწყო მოძრაობის სუსტი მხარეების დაძლევის, პარტიული ხელმძღვანელობის გაუმჯობესებას, მოამზადა სოციალისტური რევოლუციისათვის ბრძოლის ახალი, უფრო მაღალი ეტაპი, რომელიც 1919 წელს შეიქმნა.

1919 წელს ბრძოლამ საბჭოთა ხელისუფლებისათვის საქართველოში ბევრად უფრო მძლავრი და ორგანიზებული ხასიათი მიიღო. ამ წლის მარტში ფართოდ გაიშალა თბილისის კომუნალური მეურნეობის მუშა-მოსამსახურეთა გაფიცვა.

იგი ეკონომიურ ნიადაგზე დაიწყო და მალე პოლიტიკური ბრძოლის ხასიათი მიიღო. გაფიცვას თბილისის ბოლშევიკური ორგანიზაცია წარმართავდა. ის მოუწოდებდა მუშებს გაბედული თავდასხმებით უკუექციათ „მქონებელი კლასების და მათი აგენტების შემოტევები, რომლებიც ზურგში ურტყამენ მუშათა კლასს“.

მუშები რომ ბოლშევიკური ორგანიზაციების ხელმძღვანელობით მოქმედებდნენ და გამოხატავდნენ უდიდეს სიმპათიებს საბჭოთა წყობილებისადმი, ამას მენშევიკური პრესაც ვერ მალავდა. გაზეთ „ბორბას“, როგორც თვითონ წერდა, განსაკუთრებით არ მოსწონდა „ის აღფრთოვანება, რომლითაც ხედვობდნენ ბოლშევიკური ორატორების გამოსვლებს, ის მქუხარე ტაში, რომლი-

თაც აჯილდოვებდნენ მათ სიტყვებს, განსაკუთრებით სიტყვების იმ ადგილებს, სადაც ორატორები აღიდეგდნენ საბჭოთა რესპუბლიკის პოლიტიკას³.

მუშათა კლასის ამ მძლავრმა გამოსვლებმა დიდად შეასუსტეს მენშევიკების პოლიტიკური პოზიციები და აიძულეს ისინი დაეჩქარებინათ „დამფუძნებელი კრების“ მოწვევა. მათ იმედი ჰქონდათ, რომ ეს ახალი სალაყბო მათი კონტრრევოლუციური საქმეების მოხერხებული პარლამენტარული საფარი იქნებოდა.

პარტიის სამხარეო კომიტეტმა მკაცრად ამხილა კრების მომწვევთა პოლიტიკის ანტიხალხური ხასიათი და მშრომელებს ბოიკოტისაკენ მოუწოდა.

ბოლშევიკების მოწოდებამ ცხოველი გამომხაურება ჰპოვა, მმართველმა პარტიებმა მარცხი განიცადეს. ოფიციალური ცნობების მიხედვით, ამომრჩეველთა თითქმის ნახევარს სრულიად არ მიუღია მონაწილეობა არჩევნებში. ზუგდიდის მაზრაში 60 289 ამომრჩეველიდან ხმა მისცა მხოლოდ 28 013 კაცმა, შორაპნის მაზრაში 89 670 ამომრჩეველიდან — 51 089 კაცმა, ლეჩხუმის მაზრაში 24 636 ამომრჩეველიდან — 13 281 კაცმა. ასეთივე სურათი იყო საქართველოს სხვა მაზრებსა და ქალაქებში⁴.

დამფუძნებელმა კრებამ ვერ განამტკიცა ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური მთავრობის პოზიციები. პირიქით, ამ ბუტაფორულმა დაწესებულებამ კიდევ უფრო გამოააშკარაა მენშევიკების პოლიტიკის ანტიხალხური ხასიათი და ნათელყო, რომ მათ ქვეყანა სამეურნეო და კულტურული დეგრადაციისაკენ მიჰყავდათ.

იმ დროს, როცა მენშევიკები სწრაფად კარგავდნენ ხალხის ნდობას, ბოლშევიკურმა ორგანიზაციებმა ენერგიულად დაიწყეს სახალხო შეიარაღებული აჯანყების მზადება.

1919 წლის ზაფხულსა და შემოდგომაზე მდგომარეობა საბჭოთა რუსეთში კიდევ უფრო გართულდა. დენიკინის ჯარები, რომელთაც ყოველმხრივ ეხმარებოდნენ დასავლეთის იმპერიალისტები, უტევდნენ წითელ არმიას და მოსკოვს უახლოვდებოდნენ. ვ. ი. ლენინმა თავის ისტორიულ წერილში „ყველაფერი დენიკინთან საბრძოლველად“ მოუწოდა მუშათა კლასს და გლეხობას შეემციდრობინათ ძალები მტერზე გამანადგურებელი დარტყმებისათვის.

საქართველოს კომუნისტები მხურვალედ გამოეხმაურნენ ბელადის ძახილს. ამ მრისხანე დროს, როცა წყდებოდა ოქტომბრის რევოლუციის მონაპოვართა ბედი, საქართველოს ბოლშევიკებმა გადაწყვიტეს იაარლით ხელში ამდგარიყენნ ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური მთავრობის დასამხობად.

1919 წლის აჯანყება საქართველოში უხმაურებოდა იმ დამბულ ბრძოლას, რომელიც ამ დროს გაიშალა ჩრდილოეთ კავკასიაში დენიკინის წინააღმდეგ. ვ. ი. ლენინი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა კავკასიის ხალხთა ამ მედგარ შეტევას თეთრგვარდიელთა სამყაროზე. თავის სიტყვაში სვერდლოვის უნივერსიტეტის სტუდენტებთან შეხვედრისას, 1919 წლის 24 ოქტომბერს, ლენინი აღნიშნავდა, რომ კავკასიაში წარმატებით მიმდინარეობს ბრძოლა დენიკინის წინააღმდეგ და ამას უცხოური პრესაც კი აღიარებს. „გუშინ, — ამბობდა ლენინი, — ჩვენ მივიღეთ უცხოური რადიო, რომელიც იძულებულია აღიაროს, რომ დენიკინის მდგომარეობა მძიმეა, მას საუკეთესო ძალების ჩაბმა უხ-

³ გაზ. „Борьба“, 26 მარტი, 1919.

⁴ გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 11 მარტი, 1919.

დება ბრძოლაში, რადგან უკრაინა ცეცხლის აღშმა გახვეული და კავკასიაშიც აჯანყებაა⁵.

გაითვალისწინა რა შექმნილი ვითარება, პარტიის სამხარეო კომიტეტმა 15 აგვისტოს განიხილა საკითხი შეიარაღებული აჯანყების შესახებ. მთელს საქართველოში გაიშალა დიდი და დაძაბული მუშაობა; მაზრებში ჩატარდა პარტიული კონფერენციები და თათბირები. აქ შემუშავებულ იქნა აჯანყების გეგმები, დაინიშნა გამოსვლების ხელმძღვანელები და მებრძოლი რაზმების მეთაურები. აჯანყების ხელმძღვანელობისათვის სამხარეო კომიტეტთან შეიქმნა სამხედრო-რევოლუციური ცენტრი.

აჯანყება დანიშნული იყო დიდი ოქტომბრის რევოლუციის ორ წლისთავზე, 24 ოქტომბერს. ორი დღით ადრე აჯანყების დაწყებამდე მთავრობის აგენტებმა დაატუსაღეს სამხედრო-რევოლუციური ცენტრი, რომელიც პროვოკატორმა გასცა. მაგრამ აჯანყების ჩაშლა მენშევიკებმა ვერ შეძლეს. სამხარეო კომიტეტმა აჯანყების ახალი ვადა — 8 ნოემბერი დანიშნა. მაგრამ რიგ რაიონში აჯანყებამ მაინც იფეთქა დანიშნულ დროზე ადრე. 24 ოქტომბერს მას ადგილი ჰქონდა დასავლეთ საქართველოში — სამტრედიაში, კულაშში, გუბში, საჭილაოში, მარანში და სხვაგან. ასეთივე გამოსვლები მოეწყო აგრეთვე აღმოსავლეთ საქართველოში.

მიუხედავად იმისა, რომ აჯანყებულებმა ხელმძღვანელობის ჩაეარდნისა და 24 ოქტომბერს მოწყობილი გამოსვლების შემდეგ დიდი დანაკლისი განიცადეს, 8 ნოემბერს მაინც მოეწყო აჯანყება საქართველოს ბევრ მაზრაში. ოზურგეთის მაზრაში აჯანყებულებმა დაიკავეს ლანჩხუთი, სუფსა, ჯუმათი, ჩოხატაური, სირაული, ჩიბათი და სხვა დასახლებული ადგილები, გორის მაზრაში — თითქმის მთელი მაზრა, ქალაქის გამოკლებით. აჯანყებამ იფეთქა აგრეთვე შორაპნის, დუშეთის, თელავის მაზრებში და სამხრეთ ოსეთში. ამრიგად, 24 ოქტომბრიდან 8 ნოემბრამდე აჯანყებას ადგილი ჰქონდა თითქმის მთელ საქართველოში.

აჯანყება დამარცხდა. მენშევიკები ცეცხლითა და მახვილით გაუსწორდნენ მშრომელთა მასებს: ბევრი კომუნისტი დააპატიმრეს და ციხეებში გამოამწყვდიეს, ბევრიც სიცოცხლეს გამოასალმეს.

იმ მიზნით, რომ დაეშინებინათ მასები, გაეტეხათ მათი წინააღმდეგობა, მაშინდელი მთავრობის გაზეთები ხშირად თვითონ აქვეყნებდნენ ცნობებს მახორივი დახვრეტებისა და სხვა რეპრესიების შესახებ რევოლუციური ბრძოლების მონაწილეთა მიმართ. „მენშევიკ ყაჩაღების გაზეთები, — ნათქვამია პარტიის სამხარეო კომიტეტის 27 ნოემბრის პროკლამაციაში, — სავსეა ცნობებით ჩვენი ამხანაგების წვალების, დახვრეტების, ჩამოხრჩობის შესახებ ჩოხატაურში, ოზურგეთში, ლანჩხუთში, სუფსაში, ფოთში, სამტრედიაში, ხაშურში, გორში, სურამში, ახალქალაქში, თბილისში, დუშეთში, ლაგოდეხში, სოხუმში, უსირცხვილოდ, დაუფარავად სწერენ ისინი თავიანთ ბოროტმოქმედებაზე“⁶.

სამხარეო კომიტეტი აცხადებდა, რომ საქართველოს ბოლშევიკები ყოველთვის თავდადებულად დაიცვენ ხალხის ინტერესებს და ვერავითარი ტერორი ვერ აიძულებს მათ ხელი აიღონ ბრძოლაზე. „სანამ საქართველოში ერთი კომუნისტი-ბოლშევიკი მაინც არის, — ნათქვამია პროკლამაციაში. —

⁵ ვ. ი. ლენინი, თხულებანი, ტ. 30, გვ. 80.

⁶ მ. ლ. ი. ფ. 3, საქ. 254.

მისი წმინდათა წმინდა მოვალეობაა, გაუსწორდეს იმათ, ვინც ღლეს სისტემატურად, მასობრივად სლევნის და ხვრეტს ჩვენს ამხანაგებს⁷.

ამ გაფრთხილებას მმართველი წრეების მეთაურებმა ახალი მუქარით უპასუხეს. სტატიაში, რომელიც გამოაქვეყნა „ბორბამ“, მენშევიკები იმუქრებოდნენ, რომ ყოველივე მენშევიკზე „თავის თავით უპასუხებენ არა პატარა კომუნისტები, არამედ მათი ყველაზე გამოჩენილი მოღვაწეები, რომელიც მთავრობის ხელში იმყოფებათ“⁸.

მაგრამ მტკიცე პოზიციამ, რომელიც ბოლშევიკებმა დაიკავეს, მნიშვნელოვნად შეანელა ქალათების თავგასულობა. ამ მძიმე მომენტში საქართველოს მშრომელებს დიდი დახმარება გაუწია რუსეთის საბჭოთა მთავრობამ, რომელიც თავის ნოტაში 1919 წლის 2 დეკემბერს ამხელდა მენშევიკების ეერაგობას და კანიბალურ ქცევას, რაც იმაში გამოიხატებოდა, რომ ისინი თვითნებურად ატუსაღებდნენ და ხვრეტდნენ ხშირად სავსებით უდანაშაულო ადამიანებს. მთელ პასუხისმგებლობას ასეთი მოქმედებისათვის საბჭოთა ნოტა მმართველ წრეებს და მთავრობას აკისრებდა⁹. ამ ღონისძიებებმა თავისი შედეგი გამოიღო. მან ერთგვარად ალაგმა მენშევიკების თავგასულობა, ბევრი მებრძოლი დაიფარა და სიკვდილს გადაარჩინა.

დამარცხებამ და მძიმე იარებმა ვერ შეარყიეს ქართველი კომუნისტების მებრძოლი განწყობილება, პირიქით, განსაცდელმა შეამკიდროვა მათი რიგები, განამტკიცა მათში გამარჯვების რწმენა.

შეიარაღებული ბრძოლის მძიმე ღლებში ერთხელ კიდევ დამაჯერებლად დადასტურდა საქართველოს ბოლშევიკების უსაზღვრო ერთგულება ხალხისადმი, რამაც ხელი შეუწყო პარტიისა და ხალხის კავშირის განმტკიცებას. მშრომელთა უსაზღვრო პატივისცემა დაიმსახურეს ბრძოლებში დაცემულმა გმირებმა. არავითარ ცილისწამებას არ შეეძლო დაეჩრდილა მათი ნათელი სახე.

შეცდნენ მენშევიკები, როცა ფიქრობდნენ, რომ რეპრესიებით გასტეხეს საქართველოს ბოლშევიკების ნებისყოფა, წაართვეს მათ ბრძოლის უნარი. აჯანყების შემდეგ პარტიულმა ორგანიზაციებმა მალე მოიშუშეს მძიმე იარები და ენერგიულად ემზადებოდნენ ახალი შეტევისათვის. სწორედ ამაზე მიუთითებდა საქართველოს კომუნისტური პარტიის მოხსენება კომინტერნის II კონგრესისადმი. „მაგრამ მენშევიკებმა, — ნათქვამია ამ საინტერესო დოკუმენტში, — ახლაც ააცდინეს მიზანს და მხოლოდ იმას მიაღწიეს, რომ საქართველოს მუშათა კლასი 5—6 თვის შემდეგ ისევ დადგა ფეხზე და ხელი მოჰკიდა იარაღს საზოგადოებრივი მენშევიკური მთავრობის დასამხობად და საბჭოთა ხელისუფლების დასამყარებლად“¹⁰.

1920 წლის დასაწყისში წითელმა არმიამ ახალ დიდ გამარჯვებებს მიაღწია დენიკინისა და უცხოელ ინტერვენტებთან ბრძოლაში. 1920 წლის 8 იანვარს წითელმა არმიამ გაათავისუფლა დონის როსტოვი. 30 მარტს მისი ძლევადასრული ნაწილები ელადიკავკავში შევიდნენ. თეთრგვარდიელი ჯარების ნაშთებმა საქართველოს შეაფარეს თავი.

7 მ ლ ი ს თ პ ა, ფ. 3, საქ. 254.

8 გაზ. „Б о р б а“, 29 ნოემბერი, 1919.

9 გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 20 დეკემბერი, 1919.

10 ЦПАИМЛ, ფ. 17, აღწ. 7, საქმე 216/111, ფურც. 14.

ასეთ ვითარებაში საბჭოთა მთავრობამ 1920 წლის 7 იანვარს სამხედრო ჯავშირი შესთავაზა საქართველოს მთავრობას. მ. ჩიჩერინის რადიოგრამა ხაზს უსვამდა იმას, რომ დენიკინი დაუძინებელი მტერია არა მარტო საბჭოთა რუსეთის, არამედ ყველა ხალხის, რომელნიც ყოფილი რუსეთის იმპერიის ტერიტორიაზე ცხოვრობენ. „საქიროა, — ნათქვამია დეპეშაში, — დარტყმებს, რომელსაც განიცდის დენიკინი ჩრდილოეთიდან, რუსეთის მუშებისა და გლეხებისაგან, შეეფერთოთ შეიარაღებული დარტყმები საქართველოს და აზერბაიჯანის მუშებისა და გლეხების, ჩვენ მივმართავთ საქართველოს და ქართველ ხალხს მოწოდებით, დაიწყონ ბრძოლა დენიკინის წინააღმდეგ“.

ამ დროს დენიკინის ბედი გადაწყვეტილი იყო. მის წინააღმდეგ გამოსვლა საქართველოსათვის არავითარ სამხედრო საფრთხეს არ წარმოადგენდა. მაგრამ მენშევიკები აქაც ერთგულნი დარჩნენ თავისი ტრადიციული პოლიტიკის და მხარი არ დაუჭირეს საბჭოთა მთავრობის ინიციატივას. 1920 წლის 10 იანვარს მენშევიკების ცენტრალურმა კომიტეტმა და შემდეგ მთავრობამ უარყო საბჭოთა რუსეთის წინადადება. უეჭველია, რომ ეს გადაწყვეტილება მიღებული იყო ინგლის-ამერიკელი იმპერიალისტების ზეგავლენით, რომლებიც ძლიერ დააშინა წითელი არმიის ისტორიულმა გამარჯვებებმა და საფრთხე შეუქმნა მათ ბატონობას ამიერკავკასიაში. სწორედ ამ დროს გააკეთა ჟორდანიამ სამარცხვინო განცხადება: „აღმოსავლეთის ფანატიკოსებს დასავლეთის იმპერიალისტები მირჩევენია“.

მთავრობის საგარეო პოლიტიკამ, მენშევიკების ორიენტაციამ იმპერიალისტურ დასავლეთზე მშრომელთა მძლავრი აღშფოთება გამოიწვია. დამფუძნებელი კრების წევრებში და არაკომუნიტური ინტელიგენციის წარმომადგენლებშიც კი იყვნენ მოწინააღმდეგეები. „ინგლისის პოლიტიკა კარგად ცნობილია, — ამბობდა დეპუტატი შენგელაია თავის გამოსვლაში 1920 წლის 1 მარტს, — ეს არის პოლიტიკა ინტრიგების, მუხანათობის, ხალხების ერთი მეორეს წინააღმდეგ ამხედრების“. ორატორმა სთქვა, რომ მენშევიკური მთავრობა კარგი ხანია ცდილობს დაამყაროს დენიკინთან კონტაქტი და ფულებიც კი გაიღო მასთან დელეგატების გასაგზავნად, მაგრამ „მას არც კი უცდია მიეღწია შეთანხმებისათვის საბჭოთა რუსეთთან“; დეპუტატმა გ. ქიქოძემ ამხილა ინგლისის მტაცებლური პოლიტიკა და რეაქციული როლი დამონებული ხალხების ცხოვრებაში. ორატორმა აღნიშნა, რომ საბჭოთა რუსეთის მთავრობამ მისცა ეროვნული დამოუკიდებლობა განაპირა ნაციონალურ რაიონებს. „მე დარწმუნებული ვარ, — ამბობდა იგი, — რომ ანტანტის მოკავშირეებს გაემარჯვათ, ჩვენ დაკვარგავდით დამოუკიდებლობასაც და სამოქალაქო უფლებებსაც, რომელიც მოგვცა რევოლუციამ“¹¹.

სხვა გამოსვლებიც ამ დიდმნიშვნელოვან საკითხზე ადასტურებენ, რომ პროგრესულ ინტელიგენციაში საკმაოდ მძლავრად შეიჭრა ის პოლიტიკური ბრძოლა, რომელიც ქვეყნის სხვადასხვა კლასს შორის მიმდინარეობდა.

ქართველი პროგრესული ინტელიგენციის პოზიციისათვის დამახასიათებელია დეპუტატ თ. ლლონტის თვალსაზრისი. მან მკაცრად გააკიცხა ნ. ჟორდანიას მისი მავნე ორიენტაციისა და განცხადების გამო. „სერიოზული პოლიტიკური მოღვაწისათვის, — წერდა ლლონტი, — მიუღებელია საკითხის ასეთი დაყენება“. შემდეგ იგი მიუთითებდა, რომ „მოსკოვმა დააყენა მსოფლიო კულტური-

11 დამფუძნებელი კრების სტენოგრამა, 1920, 19 მარტი, გვ. 19.

სათვის ყველაზე მწვავე, კარდინალური საკითხი და მთელი მისი ევროპული და ახლა აზიური პოლიტიკაც შეთანხმებულია რუსეთის რევოლუციის მთელ მსვლელობასა და ლოლიკასთან¹².

ინტელიგენციის ამ ნაწილის პოზიცია მენშევიკების უკმაყოფილებას იწვევდა. მმართველი წრეები განსაკუთრებულად გაბოროტებული იყვნენ იმის გამო, რომ ამ ინტელიგენციის წარმომადგენლები აქტიურად მონაწილეობდნენ მშრომელთა ბრძოლაში ექსპლოატატორული წყობილების და ბურჟუაზიული სახელმწიფოს წინააღმდეგ, აწყოზდნენ გაფიცვებს. „დამახასიათებელია, — ამბობდა მენშევიკების ცნობილი მეთაური გ. ერადე, — რომ ჩვენი საზოგადოების ყველა ის ელემენტები, რომლებიც რევოლუციამდე ბურჟუაზიასთან ერთად ხელიხელჩაიდებული მიდიოდა, მაგალითად, ექიმები, ინჟინრები, ახლა გაფიცვების ხელმძღვანელები არიან“¹³.

ბრძოლა სოციალისტური რევოლუციისათვის ამიერკავკასიაში 1920 წლის დასაწყისში ახალ ეტაპში შევიდა. საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებამ სამოქალაქო ომში, ინტერვენტების თითქმის სრულმა განადგურებამ და განდევნამ საბჭოთა ქვეყნის საზღვრებიდან შექმნეს ხელსაყრელი პირობები საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებისათვის განაპირა ნაციონალურ რესპუბლიკებში და მხარეებში. ამიერკავკასიაში გადამწყვეტი შეტევა ბურჟუაზიის ბატონობის დასამხობად ბაქოს სახელოვანმა მუშათა კლასმა დაიწყო. 1920 წლის 28 აპრილს მან წითელი არმიის დახმარებით დაამხო მუსავატელთა მთავრობა და საბჭოთა ხელისუფლება გამოაცხადა.

საქართველოს მშრომელები აღფრთოვანებით შეხვდნენ სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვებას მეზობელ აზერბაიჯანში და გააძლიერეს ბრძოლა საბჭოთა ხელისუფლებისათვის.

1 მაისს საქართველოს ბოლშევიკებმა მოაწყვეს დემონსტრაციები თბილისში და სხვა ქალაქებში. განსაკუთრებით მძლავრ გამოსვლებს ჰქონდა ადგილი ინგლისელების მიერ ოკუპირებულ ბათუმში. აქ მშრომელებმა აიძულეს ოკუპანტები ციხიდან გაეთავისუფლებინათ პოლიტიკური პატიმრები და მათ შორის საქართველოს ბოლშევიკური ორგანიზაციის გამოჩენილი მოღვაწე ს. გუბელი (მემმარიაშვილი), რომელიც დატუსაღებული იყო ღინიკინის აგენტის გენერალ ლიხაოვის მოკვლასთან დაკავშირებით და მძიმე სასჯელი მოელოდა.

2 მაისს თბილისში ბოლშევიკურმა ორგანიზაციებმა მოაწყვეს შეიარაღებული გამოსვლა მენშევიკური მთავრობის დასამხობად, მაგრამ გამარჯვებას ვერ მიაღწიეს. ს. ორჯონიკიძე ამ ამბების შესახებ ვ. ი. ლენინს ატყობინებდა: „2 მაისს თბილისში ადგილი ჰქონდა ძალაუფლების აღების ცდას, მაგრამ უშედეგოდ“¹⁴. ცნობაში ნათქვამი იყო, რომ დაჭრილები და გამოსვლების ზოგი სხვა მონაწილე, რომლებიც ხელში ჩაიგდეს მთავრობის აგენტებმა, მაშინვე დახვრიტეს¹⁵.

ბაქოს ამბებს სომხეთის მშრომელებიც გამოეხმაურნენ. 10 მაისს აქ დიდი ძალით იფეთქა აჯანყებამ. აჯანყებულებმა დაიკავეს ალექსანდროპოლი, ყარ-

¹² Ф. Г л о н т и, Азиатская политика большевиков, 1920, гл. 9.

¹³ Протоколы I съезда профсоюзов Грузии, 1919, гл. 32.

¹⁴ საქ. სსრ ცსა, ფ. 130, აღწ. 4, საქ. 496, ფურც. 44.

¹⁵ იქვე.

სი, ნორ-ბაიაზეთი, დილიჯანი და სხვა ქალაქები, მაგრამ ვერ გაიმარჯვეს. დამარცხების შედეგად სომხეთის კომუნისტებმა მძიმე დანაკლისი განიცადეს, მაგრამ დაშნაკთა ბატონობა საფუძვლიანად შეირყა, ნათელი იყო, რომ მათ სისხლიან დიქტატურას დიდი დღე აღარ ჰქონდა.

როგორც კი მოაღწია თბილისამდე ცნობამ ბაქოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შესახებ, ჟორდანის მთავრობამ იარაღის ელარუნი დაიწყო და მოაწყო თავდასხმები საზღვარზე განლაგებულ წითელი არმიის ნაწილებზე. მაგრამ მოვლენები ისეთი სისწრაფით განვითარდა, რომ სრულიად ჩაშალეს მენშევიკების გეგმები.

ახლა მენშევიკებიც აცხადებდნენ თანხმობას დაეწყოთ მოლაპარაკება საბჭოთა რუსეთთან. ამ მიზნით სასწრაფოდ გაგზავნეს დელეგაცია მოსკოვში. 7 მაისს მოლაპარაკება დამთავრდა და იმავე დამეს ხელმოწერილ იქნა სამშვიდობო ხელშეკრულება.

საბჭოთა საზოგადოებრიობა კმაყოფილებით შეხვდა ამ მნიშვნელოვან აქტს. მოსკოვის გაზეთებმა მას სპეციალური წერილები უძღვნეს. „პრავდა“ სტატიაში „მშვიდობა საქართველოსთან“, — წერდა, რომ „ღამით 7-დან 8 მაისს, მოსკოვში საბჭოთა რუსეთის დედაქალაქში საყურადღებო აქტი მოხდა. საბჭოთა დიპლომატიამ, რომელიც დაუღალავად და განუხრელად ისწრაფის მშვიდობის დასამყარებლად ყველა სახელმწიფოსთან, რომლებიც ამას კეთილინებებენ, ხელი მოაწერა სამშვიდობო ხელშეკრულებას“¹⁶.

ხელშეკრულების დადებისას საბჭოთა მთავრობა მიზნად ისახავდა მოესპო საქართველოში ომის კერა, ჩამოეცილებინა კავკასიის ეს ნაწილი იმპერიალისტური სახელმწიფოებიდან და ამით წაერთმია საშუალება დასავლეთის აგრესიული წრეებისათვის — გამოეყენებინათ საქართველო პლაცდარმად საბჭოთა სახელმწიფოების წინააღმდეგ.

ხელშეკრულების საგანგებო დამატება ითვალისწინებდა საქართველოს კომუნისტური პარტიის ლეგალიზაციას, რასაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. იგი ემნიდა ახალ პერსპექტივებს საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებისათვის საქართველოში.

1920 წლის 20 მაისს საქართველოს კომუნისტური ორგანიზაციები გაერთიანდნენ. შეიქმნა საქართველოს კომუნისტური პარტია, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა დროებითი ცენტრალური კომიტეტი.

საქართველოს კომუნისტური ორგანიზაციების ცხოვრებაში დაიწყო ახალი პერიოდი. იგი მოითხოვდა ტაქტიკისა და მუშაობის მეთოდების გარდაქმნას. ამოცანა იმაში მდგომარეობდა, რომ ლეგალური პირობის მაქსიმალური გამოყენების საშუალებით დაერაზმა მასები და წაეყვანა ისინი ხელისუფლების დასაპყრობად.

იმისათვის, რომ გაერკვიათ ეს საკითხები და მოეხდინათ ძალების დათვალიერება, 28—29 მაისს თბილისში შეიკრიბა პარტიული თათბირი, რომელმაც განიხილა საქართველოს პარტიული ორგანიზაციების ამოცანები.

თათბირმა მოიწონა სამშვიდობო ხელშეკრულება საბჭოთა რუსეთსა და საქართველოს შორის და პარტიული ორგანიზაციების ლეგალურ მუშაობაზე გადასვლა. კმაყოფილებით აღნიშნა, რომ ეს წარმატებები საბჭოთა რუსეთის ისტორიული გამარჯვებების შედეგია და მან ხელი უნდა შეუწყოს საქარვე-

¹⁶ გაზ. „Правда“, 1920, 9 მაისი.

ლოს ჩამოშორებას ანტანტის სახელმწიფოებისაგან და საბჭოთა რუსეთთან დაახლოებას. თათბირმა აღნიშნა აგრეთვე, რომ საქართველოს პარტორგანიზაციების ძირითადი ამოცანა უცვლელი რჩება — ესაა საბჭოთა ხელისუფლების დამყარება, მაგრამ ბრძოლის ტაქტიკა და მუშაობის მეთოდები უნდა შეიცვალოს. ახლა განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა ლეგალური მუშაობის გაშლას და ამ მიზნით საბჭოებში, პროფკავშირებში, კოოპერაციაში და სხვა მასობრივ ორგანიზაციებში მონაწილეობას. თათბირმა განიხილა საკითხი პარტიული ყრილობის შესახებ და მისი მოწვევის დრო დანიშნა.

რეპრესიებისა და სხვა სიძნელეების გამო პარტიული ყრილობა. რომელიც უნდა შემდგარიყო 1920 წლის ივლისში, არ შედგა. მის მაგიერ მოწვეულ იქნა პარტიული კონფერენცია, რომელიც 28 ნოემბერს გაიხსნა.

ეს კონფერენცია საქართველოს პარტორგანიზაციის პირველი კონფერენცია იყო. მან არსებითად ყრილობის როლი შეასრულა. კონფერენციამ დროებითი ცენტრალური კომიტეტის ნაცვლად, რომელიც შექმნილი იყო 20 მაისს, ახალი ცენტრალური კომიტეტი აირჩია და ამასთანავე, გაითვალისწინა რა პარტორგანიზაციის დიდი ამოცანები, თითქმის სამჯერ გაზარდა მისი შემადგენლობა. ცენტრალურ კომიტეტში არჩეულ იქნენ: მ. ორაბლაშვილი, ფ. მახარაძე, ვ. სტურუა, მ. ტოროშელიძე, ა. თუმანოვი, თ. დოლიძე, გ. ნუცუბიძე, ი. ბოლქვაძე, ა. დოლიძე, რ. კალაძე და სხვები.

ახორციელებდნენ რა კონფერენციის გადაწყვეტილებებს, საქართველოს კომუნისტებმა გააძლიერეს მუშაობა მშრომელთა დასარაზმავად პარტიის ლოზუნგების გარშემო. სწრაფად იზრდებოდა ბოლშევიკების გავლენა ქალაქსა და სოფელში.

სწრაფად იზრდებოდა საბჭოთა ხელისუფლების ლოზუნგის პოპულარობა პროფკავშირებში. კონტრრევოლუციური ბლოკის პარტიებმა მძიმე დამარცხება განიცადეს რკინიგზის მუშებთან, მბეჭდავებთან, მეტყავეებთან და სხვა უმნიშვნელოვანეს პროფკავშირებში. საქართველოს ბოლშევიკების ცენტრალური კომიტეტი ამის შესახებ წერდა, რომ კომუნისტებს მოუხდათ დიდი სიძნელეების გადალახვა, „მაგრამ არის უკვე შედეგებიც, ჩვენ პოლიტიკურადაც და მორალურად გავძლიერდით აქ, ყვითელი და თეთრი ნაციონალიზმის სატახტო ქალაქში, ჩვენ დავამარცხეთ მენშევიკები პროფესიულ კავშირებშიაც კი“. ამ დამარცხებებთან დაკავშირებით მენშევიკურმა მთავრობამ გააძლიერა რეპრესიები. ბრძოლა გამწვავდა. 1920 წლის 15 დეკემბერს საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალურმა და თბილისის კომიტეტებმა ბოლშევიკურ „მუშათა ცენტრთან“ ერთად მოწოდებით მიმართა მუშათა კლასსა და ყველა მშრომელთ, გაეძლიერებინათ მზადება ბურჟუაზიული წყობილების დასამხობად: „მშო დაირაზმეთ, ამხანაგებო, ჩვეულებრივი თავდადებით ბრძოლისათვის, ხალხის სამსახურისათვის... მშრომელთა აღდგომის დღე მოახლოვდა. კომუნისტების მზე უკვე აფრქვევს თავის პირველ სხივებს მშრომელ საქართველოს. გაუმარჯოს კომუნისტებს!“¹⁷.

18 დეკემბერს მთავრობამ დახურა გაზეთი „კომუნისტი“, რომელმაც მოწოდება დაბეჭდა, და დაარბია გაზეთის რედაქცია. საქართველოს ბოლშევიკები იძულებული გახდნენ გადასულიყვნენ იატაკქვეშეთში. მაგრამ ეს დარტყმა არ იყო მათთვის მოულოდნელი, იარაღი და ტექნიკა დროულად იქნა დაფარუ-

¹⁷ გაზ. „Коммунист“, 1920, 16 დეკემბერი.

ლი. ლეგალური შესაძლებლობანი ამოიწურა. შეიარაღებული აჯანყება ისევ დადგა დღის წესრიგში, შორს აღარ იყო გადამწყვეტი შეჯახება.

ქართველი მენშევიკების სოციალურ-ეკონომიური პოლიტიკის კრახის მნიშვნელობა შორს სცილებოდა საქართველოს საზღვრებს. ის ისტორიის სამსჯავროს წინაშე აყენებდა II ინტერნაციონალის ყველა მემარჯვენე მიმდინარეობას, რომლებიც ებრძოდნენ ლენინიზმს, უარყოფდნენ ოქტომბრის სოციალისტურ რევოლუციას და პროლეტარიატის დიქტატურას.

ოქტომბრის რევოლუციის გამარჯვება ხომ ლენინიზმის დიდებული ტრიუმფი იყო. მან სასიკვდილო ლახვარი ჩასცა II ინტერნაციონალის რეფორმისტული პარტიების თეორიულ დოგმებს და პრაქტიკულ საქმიანობას. მაგრამ ამ ინტერნაციონალის მეთაურები მაინც უარყოფდნენ პროლეტარულ რევოლუციას, ებლაუჭებოდნენ „დემოკრატიული გზის“ ბურჟუაზიულ თეორიას. ამ თავიდანვე განწირული ცდის დროს ისინი დიდ იმედებს ამყარებდნენ მენშევიკურ საქართველოზე, სადაც სახელმწიფოს მათი კარგად ცნობილი თანამოაზრეები — წერეთელი, ჟორდანიას, ჩხეიძე, გეგეჭკორი და სხვები მართავდნენ.

ამიტომ შემთხვევითი არ იყო, რომ კაუცკი და II ინტერნაციონალის სხვა ლიდერები, ევროპიდან რევოლუციით გამოდევნილნი, პატარა ბურჟუაზიულ საქართველოს ეწვივნენ.

მენშევიკები არ ზოგავდნენ ძალღონეს, რომ ზეიმით შეხვედროდნენ შორიდან მოსულ „ძვირფას“ სტუმრებს. დაიწყო თავშეუთქავებელი ურთიერთქმედება. ქართველი მემარჯვენე სოციალისტები, რომლებმაც კატასტროფამდე მიიყვანეს ქვეყანა, ცდილობდნენ თავისი უმეცარი საქმიანობა გაესაღებინათ როგორც სამაგალითო შემოქმედებითი მოღვაწეობა, დემოკრატიული გზის ზეიმი. „აქ ნახვევნი სოციალისტურ ბევრობის წარმომადგენლები — წერდა მენშევიკური გაზეთი „ბორბა“, — ნაციონალურ სახელმწიფოს, რომელიც მიდის მტკიცე გზით სოციალიზმის იდეალებისაკენ“¹⁸.

კიდევ უფრო მკვეხტარა განცხადებებს აკეთებდა მენშევიკური მთავრობის მეთაური ჟორდანიას. იგი ირწმუნებოდა, რომ თითქოს თავისი ბატონობის დროს მათ საქართველოში განახორციელეს „დიდი პოლიტიკური, აგრარული და სოციალური რეფორმები... მხოლოდ დემოკრატიული გზით“¹⁹.

მასპინძლებს არ ჩამორჩნენ სტუმრები. ისინიც უსაზღვროდ აქებდნენ ქართველი მენშევიკების მოგონილ მიღწევებს.

უეჭველია, რომ გაკრტრებული ინტერნაციონალის მოციქულთა ეს განცხადებები გულწრფელი არ იყო. მათ არ შეეძლოთ არ დაენახათ, რომ ქვეყნის მეურნეობის და კულტურის ყველა დარგს ნგრევის მძიმე ღალი ესვა. კარგად ჩანდა, რომ მენშევიკურ მთავრობას დიდი დღე აღარ ჰქონდა. კაუცკიც კი იძულებული იყო ელიარებინა, რომ „საქართველო ბოლშევიზმისაკენ მიექანება“. ერთადერთ გამოსავალს შექმნილი მდგომარეობიდან ის და მისი კოლეგები იმაში ხედავდნენ, რომ საქართველო ევროპისა და ამერიკის იმპერიალისტურ ვეშაპებს მინდობოდა. სწორედ ასეთ რჩევას აძლევდა ქართველ მენშევიკებს კაუცკი იმ დროს გამოცემულ თავის მყვირალა სახელწოდებიან წიგნაკში „სოციალიზმის პრობლემები და პერსპექტივები საქართველოში“. ეს კი საქართველოს იმპერიალისტური სახელმწიფოების უუფლებო კოლონიად გადა-

¹⁸ გაზ. „Борба“, 1920, 14 სექტემბერი.

¹⁹ იქვე, 17 სექტემბერი.

ქვეყნის მძიმე ზვედრით ემუქრებოდა, რაც კარგად აწყობდა ყვითელი ინტერნაციონალის დელუგაციას. ამავე დროს მათ სხვა მიზნებიც ამოძრავებდათ: დელუგაციის წევრმა პიუისმანსმა გამოამჟღავნა თუ როგორ დიდ იმედებს ამყარებდნენ ისინი თავის ქართველ თანამოაზრეებზე. „თქვენ, — ამბობდა იგი ქართველი მენშევიკების მისამართით, — ჩვენი იმედი ხარო, რადგან საქართველო ერთადერთი ქვეყანაა, სადაც ხელისუფლების სათავეში სოციალისტები დგანან, თქვენი დაღუპვა ჩვენი დაღუპვა იქნება, თქვენი გამარჯვება კი ჩვენი გამარჯვება... ნუ გაგვიცრუებთ იმედებს“²⁰. რაში მდგომარეობდა ის იმედები, რასაც საქართველოზე ამყარებდნენ? სტუმრები დარწმუნებული იყვნენ, რომ მენშევიკური საქართველო არა მარტო დარჩებოდა საბჭოთა რესპუბლიკების წინააღმდეგ მიმართული ინტერვენციის ბაზად, არამედ თვითონ იქნებოდა კონტრრევოლუციური ძალების ორგანიზატორი საბჭოთა ქვეყნის წინააღმდეგ ლაშქრობისათვის. ამიტომ გასაკვირი არ იყო, რომ კაუცკი და მისი მეგობრები დიდ ინტერესს იჩენდნენ მენშევიკების ჯარების შეიარაღებისადმი. „ეს ჩვენ უნდა ვიცოდეთ, — ამბობდა რენოდელი, — რომ მოვამზადოთ ნიადაგი და საჭირო დროს მოგვცეთ თქვენ იარაღი“²¹.

ბოლშევიკები მკაცრად აკრიტიკებდნენ ქართველი ხალხის ამ არამკითხველ მეთურეებს. საქართველოში ჩამოსვლისთანავე, როცა მენშევიკები ძალღონეს არ ზოგავდნენ, რომ ყვითელი ინტერნაციონალის გზაბნეული მეთაურებისათვის საზიგო შეზვედრა მოეწყოთ, კომუნისტური პარტიის ბათუმის კომიტეტი მუშებს მოუწოდებდა თავი არ შეეწუხებინათ მათთან შეზვედრისათვის. „ჩვენ, რევოლუციურ პროლეტარებს აქ საქმე არა გვაქვს, — ნათქვამი იყო ბათუმის კომიტეტის პროკლამაციაში, — ისინი ჩვენი სტუმრები არ არიან. მთელი ჩვენი სიმბათია იქ არის, სადაც თავს იყრიან და ერთიანდებიან საერთაშორისო პროლეტარული არმიის რაზმები, რომლებიც მიდიან კაპიტალის სიმაგრეთა დასანგრევად, რომლებსაც იცავენ ყვითელი ინტერნაციონალის ნარჩენები და ინტერნაციონალის სოციალ-გამცემლები“²². მენშევიკების ცდები სამარცხვინოდ ჩაიშალა. მუშათა კლასმა მისთვის ჩვეული მაღალი შეგნება გამოიჩინა და მენშევიკების მიერ ატეხილ ხმაურს არ აჰყვა.

თუმცა მენშევიკები თავგამოდებით იცავდნენ ისტორიულად განწირულ კაპიტალისტურ წყობილებას, მაგრამ არ შეეძლოთ არ დაენახათ, რომ იგი მძიმედ არის დაავადებული და ყველა საშუალებით ცდილობდნენ დაემტკიცებინათ მისი განკურნების შესაძლებლობა. „ჩვენ ვფიქრობთ, — წერდა ქართული მენშევიზმის ცნობილი მეთაური ს. დევდარიანი, — სასიკვდილოდ დატყვევებული კაპიტალიზმი უნდა განიკურნოს“²³.

ბოლშევიკები დაუზოგველად ამხელდნენ ქართველი რენეგატების თეორიას და პრაქტიკას. ისინი მიუთითებდნენ, რომ მხოლოდ ბურჟუაზიის დამხობა იხსნის ქვეყანას კატასტროფისაგან, შექმნის ხელსაყრელ პირობებს სამეურნეო ცხოვრების მკვეთრი აღმავლობისათვის. „რევოლუცია და არა უსუსური რეფორმები, აი წარმოების ზრდის საუკეთესო საშუალება, აი თავის გადარჩენის ერთადერთი გზა“²⁴, — წერდნენ ბოლშევიკები. ისინი გამოთქვამდნენ მტკიცე

20 გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“. 1920, 30 ოქტომბერი.

21 საქ. სსრ ცსა, 44, საქ. 129, ფურ. 84.

22 გაზ. „კომუნისტი“, 1920, 22 ოქტომბერი.

23 იქვე, 28 ოქტომბერი.

24 იქვე, 31 ოქტომბერი.

რწმენას, რომ ბურჟუაზიის მსახურთ ვერავითარი ხრიკები ვერ უშველის და რომ ისინი ისევე სახელგატეხილნი გაირიყებიან ქვეყნის პოლიტიკური ცხოვრებიდან, როგორც მათი თანამებრძოლები კავკასიის სხვა რესპუბლიკებში. „წავიდნენ შერცხვენილნი სომეხი დაშნაყები, წავლენ კიდევ უფრო შერცხვენილი მათი თანამოძმენი — ქართველი მენშევიკები“²⁵. და მართლაც, ყველასთვის ნათელი იყო, რომ მენშევიკებმა ქვეყანა სამეურნეო კატასტროფამდე მიიყვანეს. ამ მწარე სინამდვილეს მათი მეთაურებიც ვერ მალავდნენ. „დღეს ყველა ხელდას, — ამბობდა ჟორდანია ეკონომიურ თათბირზე 1920 წლის 13 ოქტომბერს, — რომ ჩვენ ღლითი-დღე ვუახლოვდებით ეკონომიურ კატასტროფას“²⁶.

მას შემდეგ, რაც ბოლშევიკური ორგანიზაციები ლეგალურ მდგომარეობაზე გადავიდნენ, სწრაფად გარდაქმნეს მუშაობა ახალი ამოცანების შესაბამისად და, სარგებლობდნენ რა მოსახლეობის მხარდაჭერითა და დახმარებით, თითქმის ქვეყნის ყველა რაიონში შექმნეს შეიარაღებული რაზმები, გააჩაღეს ფართო მუშაობა უპარტიო აქტივთან, მოწინავე მუშებთან, სოფლის მშრომელებთან იმ მიზნით, რომ გადამწყვეტ მომენტში მათი მხარდაჭერა ჰქონოდათ. შეიარაღებული აჯანყების მზადების საქმეში დიდი ინიციატივა გამოიჩინა კომუნისტურმა ახალგაზრდობამ, რომელიც ამ დროს თავის რიგებში 5 ათას კომკავშირელს ითვლიდა და თავის გარშემო წარმატებით რაზმავდა უპარტიო მუშურ-გლეხურ ახალგაზრდობას.

ასეთ ვითარებაში თბილისის ახლოს, ლორის რაიონის ე. წ. „ნეიტრალურ ზონაში“ 11 თებერვალს დიდი ძალით იფეთქა შეიარაღებულმა აჯანყებამ.

აჯანყების დაწყების შემდეგ მოვლენები დიდი სისწრაფით ვითარდებოდა. 16 თებერვალს შედგა საქართველოს რევოლუციური კომიტეტი, რომელიც სათავეში ჩაუდგა აჯანყებას. რევკომის შემადგენლობაში შევიდნენ ფილიპე მახარაძე, მამია ორახელაშვილი, შალვა ელიავა, ალექსი გეგეჭკორი, ბესარიონ კვირკელია, ამაიაკ ნაზარეტიანი და სხვები²⁷. იმავე დღეს რევკომმა მიმართა საქართველოს მშრომელებს მოწოდებით: „გაწამებულ, მენშევიკური რეაქციის ყინულით შებოჭილ საქართველოში. — ნათქვამია მოწოდებაში, — პროლეტარული რევოლუციის მზე ანოდის, ნუ მივცემთ შავი რეაქციის ძალებს საშუალებას კვლავ დააბნელოს ის. დაამხეთ ყველგან მენშევიკების ხელისუფლება, აიღეთ ძალაუფლება თქვენს ხელში“²⁸.

მენშევიკური ჯარების დიდი ნაწილი არ იჩენდა სურვილს დაეცვა გაცოტრებული „დემოკრატიული“ მთავრობა. ბევრი ჯარისკაცი პირველსავე დღეებში ჰყრის იარაღს. მაგრამ აჯანყებულთა წინააღმდეგ თბილისიდან ე. წ. „სახალხო გვარდია“ და საგანგებოდ შერჩეული ჯარის ნაწილები გაიგზავნა. რევკომმა დახმარებისათვის ვ. ი. ლენინს მიმართა.

საქართველოს მშრომელებს, რომლებმაც აჯანყების დროსა აღმართეს, ვ. ი. ლენინის მითითებით სახელოვანი წითელი არმიის ნაწილები მიეშველნენ. ამ დახმარებას, რომელიც საბჭოთა რუსეთმა გაუწია საქართველოს მშრომელებს და რევკომს, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. მან უზრუნველყო საბჭოთა ხელისუფლების სწრაფი გამარჯვება და დაიხსნა საქარ-

²⁵ გაზ. „კომუნისტი“, 1921, 15 დეკემბერი.

²⁶ გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1920, 15 ოქტომბერი.

²⁷ იხ. კრებული: „Ревкомы Грузии“, შემდგენელი ი. ახალაია, სოხუმი, 1963, გვ. XV.

²⁸ „Образован ие СССР“, დოკუმენტების კრებული, სსრკ მეცნ. აკადემია, 1949, გვ. 160.

თველო უცხოელი იმპერიალისტური სახელმწიფოების ჯარების შემოჭრისაგან, რაც გადააქცევდა ქვეყანას ხანგრძლივი და გამანადგურებელი ომის სარბიელად.

ამ დაძაბული ბრძოლის დღეებში, როცა რევოლუციის ბედი წყდებოდა, კიდევ ერთხელ დიდი ძალით გამოვლინდა ამიერკავკასიის ხალხთა საბრძოლო მეგობრობა. აზერბაიჯანსა და სომხეთში ჩატარდა მშრომელთა მრავალრიცხოვანი კრებები, რომლებიც მხურვალედ ესალმებოდნენ ექსპლოატატორული წყობილების წინააღმდეგ ამხედრებულ საქართველოს. მუშებსა და გლეხებს, აღუთქვამდნენ მათ ენერგიულ დახმარებას.

როცა მენშევიკების ჯარებმა მდინარე მტკვარზე ფოილოს ხიდი ააფეთქეს, ბაქოს მუშების დიდი რაზმი მაშინვე გამოემგზავრა ხიდის აღსადგენად. მუშაობის დამთავრების შემდეგ მშენებლებმა განაზღვრულ ფოილოს ხიდს მეგობრობის ხიდი — „რუსი და ქართველი პროლეტარებას მეგობრობის ძეგლი“ უწოდეს. „ძვირფასო ბელადო, ამხანაგო ლენინ, — წერდნენ ისინი ელადიმერ ილიას ძეს, — ამ ხილით ქართველი ხალხი ისწრაფვის თქვენსკენ, რომელმაც გათავისუფლების გზა უჩვენეთ მთელი მსოფლიოს მუშებსა და გლეხებს“²⁹.

25 თებერვალს რევოლუციური კომიტეტი თბილისში შევიდა, ქვეყნის ძველ დედაქალაქში საბჭოთა ხელისუფლების ძლევამოსილი დროშა აღიმართა. „თბილისზე ფრიალებს საბჭოთა ხელისუფლების წითელი დროშა, გაუმარჯოს საბჭოთა საქართველოს“³⁰, — უდებებდა სერგო ორჯონიკიძე ლენინსა და სტალინს.

მენშევიკური მთავრობა წინა დღეებში ქალაქს გაეცალა. მან წინასწარ გაძარცვა ბანკები, მუზეუმები, თან წაიღო დიდძალი განძეული და ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი კულტურის უნიკალური ძეგლები.

თბილისის განთავისუფლება რევოლუციის ძალების გადამწყვეტი გამარჯვება იყო. ამის შემდეგ დამხობილი მთავრობის შეიარაღებულ ძალებს სერიოზული წინააღმდეგობის გაწევა აღარ შეეძლო.

ხალხის რისხვის აბოზოქრებული ტალღები ქვეყნის ყველა კუთხიდან ერეკებოდა ბურჟუაზიული ხელისუფლების უკანასკნელ მსახურთ. წითელ არმიას დიდ დახმარებას უწევდნენ პარტიზანული რაზმები. ბევრგან ისინი წითელი არმიის ნაწილების მოსვლამდე ათავისუფლებდნენ ქალაქებსა და სოფლის რაიონებს, ამყარებდნენ საბჭოთა ხელისუფლებას. 10 მარტს წითელი არმიის ნაწილებმა აჯანყებულებთან ერთად დაიკავეს ქ. ქუთაისი. უფრო ადრე, 4 მარტს განთავისუფლებულ იქნა სოხუმი. ჯერ კიდევ 18 თებერვალს აფხაზეთში შეიქმნა სამხედრო რევოლუციური კომიტეტი, რომელმაც ჩამოაყალიბა მეგრძოლი შეიარაღებული რაზმები და დაამხო მენშევიკური ხელისუფლება.

ოქტომბრის რევოლუციის ძლევამოსილმა სვლამ ბევრი პატარა ხალხი გაათავისუფლა სოციალური და ეროვნული ჩაგვრისაგან, მძლავრი სამეურნეო და კულტურული აღორძინების გზა გაუხსნა. ოქტომბრის ეს ისტორიული მისია კარგად ასახეს აფხაზეთის მშრომელებმა თავის მიმართვაში ვ. ი. ლენინისადმი. „პატარა ხალხის საბჭოთა რესპუბლიკა, — ნათქვამია დებეშაში, — წითელი არმიის დიადი განმათავისუფლებელი მისიის თვალსაჩინო მაგალითია და

²⁹ გაზ. „Правда“, 1921, 2 მარტი.

³⁰ გ. ო რ ჯ ო ნ ი კ ი ძ ე, სტატიები და სიტყვები, გვ. 168.

წარმოდგენს ახალ მძლავრ დარტყმას, რომელიც დიდმა ოქტომბრის რევოლუციამ აგემა პატარა ხალხების მჩაგვრელებს — ყველა ქვეყნის იმპერიალისტებსა და მათ მსახურთ — სოციალ-გამყიდველებს³¹.

5 მარტს აჯანყებულებმა წითელი არმიის დახმარებით დაიკავეს სამხრეთ ოსეთის ცენტრი — ცხინვალი და იქ საბჭოთა ხელისუფლება გამოცხადდა. საქართველოს რევკომი ცდილობდა სწრაფად დაემთავრებინა ომი და შეექმნა მშვიდობიანი შრომის პირობები. ამიტომ 7 მარტს მან მიმართა დამხობილ მენშევიკურ მთავრობას — შეეწყვიტა სამხედრო მოქმედება და დაეწყო სამშვიდობო მოლაპარაკება, რის შედეგადაც მიღწეულ იქნა შეთანხმება. იგი ითვალისწინებდა საომარი მოქმედების შეწყვეტას. მენშევიკური მთავრობა იღებდა ვალდებულებას ხელი შეეწყოს საქართველოს საბჭოთა მთავრობისათვის ბათუმის დაცვაში თურქეთის ჯარებისაგან.

მაგრამ, როგორც მალე გამოირკვა, მენშევიკების მეთაურები არც კი ფიქრობდნენ ნაყისრი ვალდებულებების შესრულებას. მათ ქართველი ხალხის წინააღმდეგ მიმართული ახალი ვერაგული გეგმები ჰქონდათ. ისინი აკონსურგდნენ მოლაპარაკებას და ამავე დროს ანტანტის კარნახით ფარულად შეუთანხმდნენ თურქეთის სარდლობას, გადასცეს მათ ბათუმი, ახალქალაქი და ახალციხის ნაწილი. მენშევიკებს იმედი ჰქონდათ, რომ ეს გამოიწვევდა ოქს საბჭოთა რუსეთსა და თურქეთს შორის, მომზადდებოდა იმპერიალისტურ სახელმწიფოების ახალი ინტერვენცია საბჭოთა რესპუბლიკების წინააღმდეგ. ამ მუხანათური განზრახვის განხორციელების მიზნით მენშევიკურმა მთავრობამ ჯერ კიდევ 11 მარტს შემოუშვა ბათუმში თურქეთის ჯარები.

მაგრამ იმპერიალიზმის ქართველი აგენტების ახალი ღალატი არ გამოეპარა ბათუმის მოსახლეობას და ქალაქში განლაგებულ ქართული ჯარის ნაწილებს, რომლებმაც გადაწყვიტეს დაეპატიმრებინათ მთავრობის წევრები და გაეთავისუფლებინათ ბათუმი თურქეთის ჯარებისაგან. მაგრამ დამხობილი მთავრობის მეთაურები, როგორც კი საფრთხე იგრძნეს, ფარულად გაეცალნენ ქალაქს. ისინი იტალიის გემით „ფერენ ჟოზეფ მერილით“ სტამბოლისკენ გაემართნენ.

ბათუმის დაცვას სათავეში ჩაუდგნენ ქალაქის კომუნისტები და რევკომი, რომელიც 18 მარტს შეიქმნა. მათი ხელმძღვანელობით ქართველმა მეომრებმა შესძლეს გაეთავისუფლებინათ თურქეთის ჯარებისაგან დაკავებული ციხესიმაგრე და სხვა ობიექტები. ამ ბრძოლებში ქართველმა მეომრებმა მნიშვნელოვანი მსხვერპლი გაიღეს. მრავალი ქართველი მებრძოლი გმირულად დაეცა ბრძოლის ველზე.

ქალაქის სწრაფი გათავისუფლებისა და სამხედრო კონფლიქტის ლიკვიდაციისთვის გადაწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა სახელოვანი წითელი არმიის ნაწილების დროულად შესვლას ბათუმში და საზავო მოლაპარაკებას მოსკოვში, რომლის შედეგადაც 16 მარტს დაიდო სამშვიდობო ხელშეკრულება საბჭოთა რუსეთსა და თურქეთს შორის. საბჭოთა დელეგაციამ, რომელშიც მონაწილეობას იღებდნენ ამიერკავკასიის რესპუბლიკების წარმომადგენლებიც (საქართველოდან ხელშეკრულებას ხელი მოაწერა რევკომის წარმომადგენელმა მიხა ცხაკაიამ), უკუაღდო თურქეთის პრეტენზიები ბათუმზე და დაიცვა ეს ქალაქი როგორც საქართველოს განუყრელი ნაწილი. ბათუმისათვის ბრძოლის

³¹ გაზ. „Правда“, 1921, 4 მარტი.

გადამწყვეტ მომენტში ქალაქში შევიდა ჟღერის ცხენოსანთა სახელგანთქმული დივიზია, რომელიც წინდახედულად გაიგზავნა ბათუმისაკენ ბორჯომ-ახალციხის გზით. მალე ბათუმში შევიდნენ წითელი არმიის სხვა ნაწილებიც.

ეს დახმარება, რომელიც საბჭოთა სახელმწიფომ და მისმა შეიარაღებულმა ძალებმა გაუწიეს საქართველოს მშრომელებს მათ ისტორიულ ბრძოლაში, რომ თავიდან აეცდინათ ქვეყნის კოლონიალ გადაქცევის საფრთხე და დაემახონ ზურჯუაზიული ბატონობა, სავსებით შეესაბამებოდა წითელი არმიის ინტერ-ხაციონალურ მოვალეობას. იგი ნაკარნახევი იყო აგრეთვე საბჭოთა რესპუბლიკების თავდაცვის ინტერესებით.

საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვება საქართველოში მსოფლიო კაპიტალიზმის აგრესიული ძალების ახალი მძლავრი დამარცხება იყო. „რევოლუციის გამარჯვება საქართველოში, — წერდა „პრავედა“, — ეს რევოლუციის ახალი დიდი ნაბიჯია აღმოსავლეთში... ეს ახალი დამარცხებაა ანტანტის, რომელიც ყველა საშუალებით ცდილობდა გადაექცია საქართველო თავის დასაყრდენად მის ბრძოლაში საბჭოთა რუსეთის წინააღმდეგ“³².

დიდი სიხარულით შეხვდნენ საბჭოთა ქვეყნების მუშები და ყველა მშრომელები ქართველი ხალხის ისტორიულ გამარჯვებას. „თბილისში აღარ არის მენ-შევიკური მთავრობა, — წერდა „პრავედა“, — თბილისი, საქართველოს დედა-ქალაქი აჯანყებულთა ხელშია, რევოლუციური მუშებისა და გლეხების ხელში... სალაში თქვენ, ქართველო ამხანაგებო, სალაში წითელ თბილისს“³³.

სოციალისტურმა რევოლუციამ, რომელმაც მოსპო სოციალური და ეროვნული ჩაგვრა, გამოიყვანა საქართველოს მშრომელები დიდი ისტორიული შემოქმედების ფართო გზაზე, შექმნა ხელსაყრელი პირობები ამიერკავკასიის ხალხთა თანამეგობრობისათვის.

ვ. ი. ლენინი განსაკუთრებულ მზრუნველობას იჩენდა ახალგაზრდა საბჭოთა რესპუბლიკისადმი და თავის ბრძნული რჩევა-დარიცხვებით წარმართავდა იატაკქვეშეთიდან გამოსული საქართველოს კომუნისტური პარტიის მთელ მოღვაწეობას.

2 მარტს ვ. ი. ლენინმა წერილი გაუგზავნა ს. ორჯონიკიძეს და საქართველოს რევკომის წევრებს მიუღოცა გამარჯვება, გააცნო თავისი მოსაზრებანი ტაქტიკისა და სოციალისტური მშენებლობის ამოცანების შესახებ.

14 აპრილს წერილში კავკასიის კომუნისტებისადმი ვ. ი. ლენინი ახასიათებდა ისტორიულ დამსახურებას რუსეთის მუშათა კლასის, რომელმაც თავისი ძლევამოსილი შეტევით პირველმა შეანგრია კაპიტალიზმის კედელი. „თქვენ კავკასიელო ამხანაგო კომუნისტებო, — წერდა ლენინი, — კაპიტალიზმის კედლის შენგრევა აღარ გჭირდებათ, უნდა შეძლოთ მეტი სიფრთხილითა და სისტემატურობით შექმნათ ახალი და საამისოდ გამოიყენოთ თქვენთვის ხელსაყრელი 1921 წლის საერთაშორისო ვითარება“³⁴.

ვლადიმერ ილიას ძე ურჩევდა ქართველ კომუნისტებს შემოქმედებითად გამოეყენებინათ საბჭოთა რუსეთის დიდი და ძვირფასი გამოცდილება. „ბრმად კი არ უნდა გადაიღოთ ჩვენი ტაქტიკა, არამედ დამოუკიდებლად გაიანჯროთ მისი თავისებურების მიზეზები, მისი პირობები და შედეგები, ადგილობრივ უნდა გამოიყენოთ 1917—1921 წლების გამოცდილების არა ანბან-სიტყვა, არა-

³² გაზ. „Правда“, 1921, 2 მარტი.

³³ იქვე.

³⁴ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 32, გვ. 399.

მედ სული, აზრი, გაცვეთილები“³⁵. ვ. ი. ლენინი თვლიდა, რომ კავკასიაში მიზანშეწონილია „უფრო ნელი, უფრო ფრთხილი, უფრო სისტემატური გადასვლა სოციალიზმზე“. კომუნისტებს ყოველი ღონე უნდა ეხმარათ მუშათა და გლეხთა მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად, სოციალისტურ მშენებლობაში ინტელიგენციის დასასაქმებლად. ვლადიმერ ილიას ძე განსაკუთრებულად ამახვილებდა ყურადღებას ქვეყნის ელექტრიფიკაციის და მორწყვის საქმეზე, ურჩევდა დაეწყოთ „ელექტრიფიკაციის, მორწყვის დიდი სამუშაოები. მორწყვა ყველაზე მეტად საჭიროა და ყველაზე მეტად გარდაქმნის მხარეს, განამტკიცებს სოციალიზმზე გადასვლას“³⁶.

ვლადიმერ ილიას ძე განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა ეროვნული საკითხის სწორად გადაჭრას, ხალხთა თანასწორობისა და ურთიერთმეგობრობის უზრუნველყოფას, როგორც ერების განვითარების უმნიშვნელოვანეს პირობას და მრავალეროვან საბჭოთა სახელმწიფოს სიმტკიცის უძლეველ საფუძველს.

უსაზღვრო იყო ბელადის ზრუნვა ახალგაზრდა საბჭოთა რესპუბლიკაზე. მისი მძლავრი, ნათელი გენია წვდებოდა მუშაობის ყველა სფეროს. დიდი ყურადღებით ეპყრობოდა იგი ქართველი ხალხის საჭიროებებს, ზრუნავდა მოსახლეობის მომარაგებაზე სურსათით, ამხნევებდა ხელმძღვანელებს. ლენინის წერილები უდიდეს როლს ასრულებდნენ მტრული პროპაგანდის დაძლევის საქმეში, განამტკიცებდნენ მშრომელთა ნდობას საბჭოთა ხელისუფლებისადმი. „მდგომარეობა თანდათან უმჯობესდება და ამაში ჩვენ პირველ ყოვლისა დაგვებმარება ლენინი, მხოლოდ მისმა დეკლარაციამ შესძლო დაეძლია მტრული ფსიქოლოგია, ინტელიგენცია ახლა ჩვენთან არის“, — წერდა რევკომის თავმჯდომარე, ფ. მახარაძე ამ დროს მოსკოვში მყოფ მიხა ცხაკაიას. ვ. ი. ლენინი, — გადმოგცემს მ. ორახელაშვილი, — ახლო მონაწილეობას იღებდა ამიერკავკასიის პოლიტიკურ, სამეურნეო ცხოვრებაში. „ეს მონაწილეობა, — წერდა იგი, — გადამწყვეტი და ყოველთვის კეთილისმყოფელი იყო“.

პარტიის ცენტრალური კომიტეტისა და ვ. ი. ლენინის მითითებათა საფუძველზე წარიმართა რესპუბლიკის ხელმძღვანელი ორგანოების მთელი მუშაობა. 1921 წლის ზაფხულში თბილისში ი. ბ. სტალინი ჩამოვიდა. 6 ივლისს იგი გამოვიდა დედაქალაქის პარტიული ორგანიზაციის კრებაზე ვრცელი მოხსენებით, რომელიც მიეძღვნა პარტიული ორგანიზაციების ამოცანებს საქართველოსა და ამიერკავკასიაში. მომხსენებელმა განსაკუთრებით აღნიშნა, რომ საჭიროა: 1. ყოველმხრივი სამეურნეო სამშენებლო მუშაობის განვითარება, 2. გასრესა ნაციონალიზმის გველეშაპისა და შექმნა ინტერნაციონალიზმის ატმოსფეროსი ამიერკავკასიის რესპუბლიკების სამეურნეო ღონისძიებათა გაერთიანების საქმის გასაადვილებლად... 3. პარტიის დაცვა მეშჩანური ელემენტების მოზღვაებისაგან და მისი სიმტკიცის მოქნილობის შენახვა³⁷.

საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ, მოკლე დროის განმავლობაში კომუნისტურმა პარტიამ და საბჭოთა მთავრობამ განახორციელეს უდიდესი რევოლუციური ღონისძიებანი ქვეყნის მთელი სოციალურ-ეკონომიური წყობის გარდასაქმნელად და ამით მტკიცე საფუძველი ჩაუყარეს საბჭოთა საქართველოს მეურნეობისა და კულტურის აღდგენა-განვითარებას და სოციალისტური მშენებლობის გაშლის დიად საქმეს.

35 ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 32, გვ. 399.

36 ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 32, გვ. 399—400.

37 ი. ბ. სტალინი, თხზ., ტ. 5, გვ. 100.

ამ გარდაქმნებიდან უმთავრესი იყო: ძველი ბურჟუაზიული სახელმწიფო აპარატის დამსხვრევა და მის ნაცვლად მმართველობის მწყობრი საბჭოთა სისტემის შექმნა, რომელიც არა მარტო ხალხის მასების სასიცოცხლო ინტერესებს გამოხატავს, არამედ უზრუნველყოფს მათ აქტიურ, შემოქმედებითს მონაწილეობას მმართველობის ყველა სფეროში და ხელმძღვანელ ორგანოებში; ფაბრიკების, ქარხნების, წარმოების სხვა ძირითადი საშუალებების ნაციონალიზაცია, აგრეთვე მემამულეთა მიწათმფლობელობისა და მიწაზე კერძო საკუთრების გაუქმება, მიწების გამოცხადება საერთო სახალხო საკუთრებად. ამ ღონისძიებებმა, გამოაცალეს რა ეკონომიური საფუძველი ბურჟუაზიის და მემამულების ბატონობას, უზრუნველყვეს მუშათა კლასის ხელმძღვანელი როლი სახელმწიფოში და მისი მტკიცე კავშირი გლეხობასთან, როგორც სოციალისტური მშენებლობის უმნიშვნელოვანესი პირობა; საშუალო და უმაღლესი სკოლის გარდაქმნა სოციალისტურ საფუძველზე, რითაც გზა გაეხსნა მშრომელ ახალგაზრდობას ცოდნის ყველა დარგის მწვერვალებისაკენ. ამასთან ერთად, სხვა დიდმნიშვნელოვანი გარდაქმნების განხორციელება კულტურულ მშენებლობაში, რამაც უზრუნველყო მეცნიერების, ხელოვნების, ლიტერატურის ნძლავრი აღმავლობა; ეროვნული საკითხის გადაჭრა, საქართველოში მცხოვრებ ყველა ეროვნებათა და ეროვნულ უმცირესობათა სამეურნეო და კულტურული აღმავლობის უზრუნველყოფის გზით. აგრეთვე აფხაზეთის, აჭარის ავტონომიური სს რესპუბლიკებისა და სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის შექმნა საქართველოს ფარგლებში. გაერთიანება საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების კავშირში — სუვერენულ საბჭოთა რესპუბლიკების ნებაყოფლობით კავშირში, რაც უზრუნველყოფს ხელსაყრელ პირობებს სოციალიზმისა და კომუნისმის მშენებლობისათვის; დაბოლოს, ბურჟუაზიული და წვრილბურჟუაზიული პარტიების იზოლაცია ბურჟუაზიული იდეოლოგიის გამომქლავნებისა და მშრომელთა ფართო მასების მარქსისტულ-ლენინური თეორიით შეიარაღების საფუძველზე.

სოციალისტური რევოლუციის შედეგად მოპოვებული წარმატებების საფუძველზე საბჭოთა მუშათა კლასმა გლეხობის ფართო ფენებთან ერთად ჯერ კიდევ სამამულო ომის წინ უზრუნველყო სოციალიზმის აგების დიდი ისტორიული ამოცანის განხორციელება. სწრაფად და საფუძვლიანად გარდაქმნა სოციალისტურმა რევოლუციამ მთელი საქართველო. სოციალიზმის გამარჯვების შედეგად განვითარდა ქვეყნის მეურნეობა და კულტურა, ჩამოყალიბდა ახალი სოციალისტური ქართველი ერი. მას წინსვლისა და გამარჯვებების კიდევ უფრო ბრწყინვალე პერსპექტივები გადაეშალა. გაიზარდა ქართველი ხალხის ნდობა და სიყვარული კომუნისტური პარტიისადმი. გაძლიერდა მისი ერთგულება სოციალისტური სამშობლოს მიმართ. უძლეველ ძალად გადაიქცა საბჭოთა პარტიოტიზმი. თითოეული ქართველი, ისე როგორც საბჭოთა კავშირის სხვა ხალხების შვილები, მზად იყო უდიდესი თავდადებით დაეცვა ხანგრძლივი ბრძოლითა და დაუღალავი შრომით მოპოვებული თავისუფალი და ბედნიერი ცხოვრება, დაეცვა თავისი დიდი სოციალისტური სამშობლო. ამიტომ იყო. რომ ქართველმა ხალხმა, მისმა სახელოვანმა მეომრებმა არაერთი ბრწყინვალე ფურცელი ჩასწერეს დიდი სამამულო ომის დაუვიწყარ მატთანაში. 30-ზე მეტი ქართველი გენერალი იბრძოდა სამამულო ომის ფრონტებზე. მათ შორის იყვნენ: ვ. მყავანაძე, პ. ჩანჩიბაძე, კ. ლესელიძე, ვ. ნანეიშვილი, ნ. თაყაიშვილი, ა. ინაური, ვ. ჯანჭღავა და სხვები. 136 ქართველ მეომარს მიენიჭა საბჭოთა კავ-

შირის გმირის მაღალი წოდება და 40 ათას ქართველ მებრძოლზე მეტი დაჯილდოებულ იქნა ორდენებითა და მედლებით. „დიდი სამამულო ომის მრისხანე ჯამს, — თქვა თბილისში ლ. ი. ბრეჟნევმა საქართველოს რესპუბლიკისათვის ლენინის ორდენის გადაცემისადმი მიძღვნილ საზეიმო სხდომაზე, — ქართველი ხალხი, ყველა მოძმე საბჭოთა რესპუბლიკებთან ერთად აღდგა საბჭოთა სამშობლოს დასაცავად, ოქტომბრის დიდ მონაპოვართა დასაცავად. საქართველოს თითქმის 600 ათასი შვილი, კომუნისტები, კომკავშირლები, უპარტიოები — იბრძოდა ფრონტზე გერმანელ-ფაშისტ დამპყრობთა წინააღმდეგ“³⁸.

ნამდვილი შრომითი გმირობა გამოიჩინა ომის წლებში საქართველოს მუშათა კლასმა, გლეხობამ, ინტელიგენციამ. მთელი ქართველი ხალხი დაუღალავად იბრძოდა გამარჯვების მოსაპოვებლად.

სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვების შემდეგ ნახევარი საუკუნის განმავლობაში საქართველოს მშრომელებმა ბრწყინვალე წარმატებებს მიაღწიეს ცხოვრების ყველა სფეროში. ძირფესვიანად შეიცვალა ქვეყნის სოციალური, ეკონომიური და კულტურული სახე. წინათ ჩამორჩენილი აგრარული ქვეყანა თავიდანვე მტკიცედ დადგა ინდუსტრიული განვითარების გზაზე. მან ბრწყინვალედ გამოიყენა თავისი კოლოსალური ბუნებრივი სიმდიდრეები და სწრაფად განავითარა ქვეყნის საწარმოო ძალები. ახლა რესპუბლიკის მრეწველობა ყოველ კვირაში ამზადებს იმაზე მეტ პროდუქციას, რამდენსაც იგი რევოლუციამდე მთელ წელიწადს ამზადებდა.

რესპუბლიკაში წარმატებით ხორციელდება ელექტრიფიკაციის ლენინური გეგმა. ახლა საქართველოში ელექტროენერგიის წლიური გამომუშავება აღწევს 9 მილიარდ კილოვატს, რაც მნიშვნელოვნად მეტია, ვიდრე მეზობელ კაპიტალისტურ ქვეყნებში, კერძოდ, 10-ჯერ მეტია, ვიდრე თურქეთში, რომლის ტერიტორია 11-ჯერ აღემატება საქართველოს ტერიტორიას. შენდება მრავალი ახალი ელექტროსადგური და მათ შორის ენგურჰესი, რომელიც უნიკალურ ჰიდრონაგებობას წარმოადგენს და ერთ-ერთი ყველაზე დიდი ელექტროსადგურია საბჭოთა კავშირში. ჩვენი რესპუბლიკის მრეწველობის პროდუქციიდან ბევრი რამ დიდი მოწონებით სარგებლობს როგორც საბჭოთა კავშირში, ისე საზღვარგარეთ. 200-ზე მეტი სახელწოდების საქონელი გააქვთ საქართველოდან 70 უცხო სახელმწიფოში. ესაა მეტალურგიული, მანქანათმშენებლობის, დაზგათმშენებლობის და მრეწველობის ბევრი სხვა ნაწარმი, აგრეთვე სოფლის მეურნეობის პროდუქტები, განსაკუთრებით ღვინო, კონიაკი და სხვა.

ქვეყნის სოციალისტური ინდუსტრიალიზაციის მძლავრი აღმავლობა მკვეთრად აისახა საქართველოს ქალაქების ზრდა-განვითარებაში. მსხვილ სამრეწველო ცენტრებად გადაიქცნენ ძველი ქალაქები თბილისი, ქუთაისი, ბათუმი, ფოთი. რესპუბლიკის რუკაზე გაჩნდნენ ინდუსტრიის ახალი მძლავრი კერები: რუსთავი — ქართული მეტალურგიისა და სწრაფად მზარდი ქიმიური მრეწველობის ცენტრი, ტყვარჩელი — ქვანახშირის მსხვილი საბადო, მარნეული, ბოლნისი, ზესტაფონი და სხვ. რამდენიმეჯერ გაიზარდა ქალაქის მოსახლეობა. იგი გადიოდა 475 ათასიდან (1921 წელს). 2292 ათასამდე (1969 წელს) და ამრიგად მიაღწია რესპუბლიკის მთელი მოსახლეობის 49 პროცენტს.

სოციალიზმის გამარჯვებამ, ექსპლოატატორული კლასების ლიკვიდაციამ, ტექნიკისა და შრომის ინდუსტრიალური მეთოდების განვითარებამ, მშრომელ-

³⁸ გაზ. „Правда“, 1966, 2 ნოემბერი.

თა მატერიალურ-კულტურული დონის მკვეთრმა ამაღლებამ განაპირობა მუშათა კლასის შრომითი აქტივობის ახალი მძლავრი აღმავლობა. მთელ რესპუბლიკაში ფართოდ გაიშალა მოძრაობა კომუნისტური შრომისათვის. დღითი დღე იზრდება კომუნისტური მშენებლობის ამ შესანიშნავ ენთუზიასტთა რიცხვი.

მუშათა კლასის ვეერდით, მის მხარდამხარ კომუნისტური მშენებლობის დიდი ამოცანების განსახორციელებლად წარმატებით იბრძვის კოლმეურნე ღლეხობა: სოციალიზმის გამარჯვებამ საქართველოში, ისე, როგორც მთელ საბჭოთა ქვეყანაში, მკვეთრად შესცვალა სოფლის სოციალური და კულტურული სახე, გარდაქმნა ღლეხობა, მჭიდროდ დაუკავშირა იგი კომუნისტურ მშენებლობას.

საქართველოში შექმნილია მსხვილი მრავალდარგოვანი სოფლის სოციალისტური მეურნეობა. მშრომელებმა, რომლებიც მოხერხებულად იყენებენ ქვეყნის ხელსაყრელ ბუნებრივ პირობებს, განსაკუთრებულად დიდმნიშვნელოვან წარმატებებს მიაღწიეს ძვირფასი ტექნიკური და სუბტროპიკული კულტურების მოყვანის საქმეში. საქართველო ჩაის, ციტრუსებისა და ეთერზეთოვანი კულტურების მთავარი მიმწოდებელია მთელი საბჭოთა კავშირისათვის.

საბჭოთა ხელისუფლების წლებში ჩაის პლანტაციების ფართობი გაიზარდა 50-ჯერ და უფრო მეტად, ციტრუსებისა — 60-ჯერ, 3-ჯერ და უფრო მეტად გადიდდა ვენახისა და ხილის ბაღები. გასული ხუთწლეულის დამამთავრებელ წელს დამზადებულ იქნა 258 ათასი ტონა ჩაის მწვანე ფოთოლი, მნიშვნელოვნად უფრო მეტი, ვიდრე ნავარაუდევია იყო გეგმით. კარგად არის მოწყობილი ჩაისა და სხვა სასოფლო-სამეურნეო კულტურების გადამუშავება. რესპუბლიკაში აგებულია უახლესი ტექნიკით აღჭურვილი მრავალი ჩაის ფაბრიკა, კონსერვების ქარხანა და სხვა საწარმოები, სადაც წარმოებს სოფლის მეურნეობის პროდუქტების გადამუშავება.

სოფლის მეურნეობის წარმატებებს ხელს უწყობს მისი სწრაფი მექანიზაცია. რესპუბლიკის მინდვრებზე მუშაობს ათასობით ტრაქტორი. კომბაინი და სხვა სასოფლო-სამეურნეო მანქანები, რომლებიც დიდი რაოდენობით შემოაქვთ საქართველოში მოძმე საბჭოთა რესპუბლიკებიდან. ამასთან ერთად, საბჭოთა საქართველოს მრეწველობამ თვითონ აითვისა რესპუბლიკის სოფლის მეურნეობის თავისებურებასთან შეგუებული მანქანები, მეცნიერებმა და ინჟინერ-ტექნიკოსებმა შექმნეს შესანიშნავი ჩაის საკრეფი მანქანა „საქართველო“. რესპუბლიკის კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებში უკვე მუშაობს ასეთი მანქანის არაერთი ასეული. ისინი ამსუბუქებენ მეჩაიეთა მძიმე შრომას, ამაღლებენ შრომის ნაყოფიერებას სახალხო მეურნეობის ამ მეტად მნიშვნელოვან დარგში.

განუზომლად დიდი, ჭეშმარიტად ბრწყინვალე მიღწევებია მოპოვებული ეროვნული სოციალისტური კულტურის ყველა დარგში. საქართველო ძველი თვითმყოფი კულტურის ქვეყანაა, მაგრამ მხოლოდ საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ შეიქმნა პირობები კულტურის ყველა დარგის მძლავრი

აღორძინებისა და გაფურჩქვნისათვის. რესპუბლიკის მშრომელებმა მთელი სისრულით გამოიყენეს ეს ხელსაყრელი პირობები და განახორციელეს კულტურული რევოლუცია.

კულტურის მძლავრი აღმავლობა განსაკუთრებით მკვეთრად ჩანს სახალხო განათლების დარგში. აქ მიღწეული წარმატებებით ჩვენმა რესპუბლიკამ ბევრ განვითარებულ უცხო ქვეყანას გაუსწრო. საბჭოთა საქართველოში ყოველ 1 000 მოსახლეზე მოდის 382 კაცი საშუალო და 58 კაცი უმაღლესი განათლებით. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი და რესპუბლიკის სხვა უმაღლესი სასწავლებლები დიდი რაოდენობით აძლევენ ქვეყანას მაღალი კვალიფიკაციის მქონე სპეციალისტებს.

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, რომელიც 30 წლის წინათ შეიქმნა, რესპუბლიკის უდიდეს სამეცნიერო ცენტრად გადაიქცა და ამჟამად 40-ზე მეტ სამეცნიერო დაწესებულებას აერთიანებს. სულ საქართველოში ამჟამად თითქმის 200 სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი და სხვა სამეცნიერო დაწესებულებაა. აქ მუშაობს მრავალრიცხოვანი და მაღალნიჭიერი კოლექტივი. ქართველი მეცნიერები წარმატებით იკვლევენ მეცნიერების უმნიშვნელოვანეს პრობლემებს, რომელთაც დიდი თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვთ. მეცნიერების მრავალ დარგში შეიტანეს ღირსეული წვლილი ქართველმა მეცნიერებმა. მათი სახელი კარგადაა ცნობილი როგორც საბჭოთა კავშირში. ისე მის საზღვრებს იქით, მსოფლიოს ბევრ სხვა ქვეყანაში.

ბრწყინვალე წარმატებებით ეგებება საბჭოთა საქართველოს 50 წელს ქართული ხელოვნება, ლიტერატურა. მრავალი შესანიშნავი ქმნილებით გაამდიდრეს ეროვნული კულტურა მწერლებმა, მხატვრებმა, მოქანდაკეებმა, თეატრის, კინოს, საბალეტო ხელოვნების მოღვაწეებმა. მეცნიერების, ტექნიკის, ხელოვნების ბევრი საუკეთესო წარმომადგენელი ლენინური და სახელმწიფო პრემიების მფლობელია. ქართული ხელოვნებისა და ლიტერატურის დავაჟკაცებისა და ახალი წარმატებების ბრწყინვალე გამოხატულებაა რუსთაველის სახელობის პრემიების დაწესება, რომელთა პირველი მფლობელნი გახდნენ ქართული მწერლობის და ხელოვნების გამოჩენილი მოღვაწეები.

ქართული ხელოვნება, ლიტერატურა განვითარდნენ საბჭოთა ხალხების ლიტერატურასა და ხელოვნებასთან მტკიცე კავშირში. აქ ერთხელ კიდევ დამაჯერებლად დადასტურდა, რომ მჭიდრო ურთიერთობა ამდიდრებს საბჭოთა ერების კულტურას, ხელს უწყობს ნაწარმოებთა მხატვრული და იდეური ღონის ამაღლებას, ამტკიცებს მეგობრობას ხალხთა შორის.

კულტურულ ურთიერთობაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს წიგნს. ამიტომ, ბუნებრივია, რომ საქართველოში ფართოდ ხორციელდება თარგმნა და გამოცემა მეცნიერულ-ტექნიკური, მხატვრული და პოლიტიკური ლიტერატურისა.

დასავლეთის ლიტერატურის ბევრ საუკეთესო ნაწარმოებებს ქართველი მკითხველი კარგად იცნობდა რევოლუციამდე. საბჭოთა ხელისუფლების გა-

მარჯვების შემდეგ ქართულ ენაზე გამოიცა მსოფლიოს გამოჩენილი მწერლების უმნიშვნელოვანესი ნაწარმოებები.

ქართველი მკითხველი ყოველთვის დიდი ყურადღებით ეპყრობოდა რუსულ ლიტერატურას. ოქტომბრის რევოლუციის გამარჯვების შემდეგ ინტერესი რუსული წიგნისადმი განსაკუთრებით გაიზარდა. ამიტომ დიდი რუსი მწერლების ა. პუშკინისა და ლ. ტოლსტოის, მ. გორკისა და ვ. მაიაკოვსკის, ა. ტოლსტოისა და მ. შოლოხოვის, ა. ფადეევისა და ნ. ოსტროვსკის, ნ. ტიხონოვისა და ბევრი სხვა მწერლის ნაწარმოები ამშვენებს მუშებისა და კოლმეურნეების წიგნის თაროს. ქართველ მკითხველს უყვარს რუსული ლიტერატურა, რომელიც მართებულად ასახავს დიდი ხალხის საბრძოლო გზას და მის მრავალფეროვან შემოქმედებით ცხოვრებას.

დიდი რაოდენობით გამოდის მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსების შრომები, რაც კომუნიზმის მშენებელთა იდეური აღზრდის უმნიშვნელოვანესი პირობაა. ბევრჯერ გამოიცა კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის უმთავრესი ნაწარმოებები. 1968 წელს დამთავრდა ვ. ი. ლენინის თხზულებათა ქართული თარგმანის გამოცემა. არაერთხელ გამოსულა აგრეთვე მისი რჩეული შრომების კრებულები და ცალკე ნაწარმოებები. სულ საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ ჩვენმა მკითხველმა მშობლიურ ენაზე მიიღო ლენინის წიგნი თითქმის ერთი მილიონი ეგზემპლარის რაოდენობით.

საბჭოთა ხელისუფლების პირობებში გამოვლინდა მთელი სისრულით მშრომელთა სიყვარული ქართველი ხალხის მდიდარი კულტურული მემკვიდრეობისადმი. სამეცნიერო-კვლევით ინსტიტუტებში, უმაღლესი სკოლის კათედრებზე, სამეცნიერო საზოგადოებებში მიმდინარეობს ნაყოფიერი მუშაობა, წარსული ეპოქების კულტურულ მონღაწეთა შემოქმედებისა და კულტურის ძეგლების შესასწავლად.

უკვე შექმნილია საინტერესო ნარკვევები, რომლებიც აშუქებენ ნ. ბარათაშვილის, ი. ჭავჭავაძის, ა. წერეთლის, ვაჟა-ფშაველას, ე. ნინოშვილისა და ქართული კულტურის სხვა გამოჩენილი მოღვაწის შემოქმედებასა და ისტორიულ როლს. მრავალჯერ გამოვიდა მათი თხზულებათა კრებულები და ცალკე ნაწარმოებები. დიდი რაოდენობით გამოდის საბჭოთა ეპოქის მწერლებისა და კულტურის სხვა დარგების მოღვაწეთა შრომები.

განსაკუთრებული ყურადღება და სიყვარული გამოიჩინა საბჭოთა ხალხმა „ვეფხისტყაოსნისა“ და მისი გენიალური ავტორის შოთა რუსთაველისადმი. თავისი კულტურის ეს უბრწყინვალესი ძეგლი ქართველმა ხალხმა საუკუნეების სიღრმიდან გამოიტანა. მაგრამ ღირსეული დაფასება პოემამ, რომელიც კაცობრიობის შემოქმედებითი აზრის ერთ-ერთი ყველაზე შესანიშნავი ნიმუშია, მხოლოდ საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ პოვა. პირველსავე წლებში გაიშალა მუშაობა რუსთაველის შემოქმედების შესასწავლად, მისი სახელის უკვდავსაყოფად. 1921 წელს მიღებულ იქნა დადგენილება რუსთაველისათვის

ძეგლის აგების შესახებ, ხოლო 1922 წელს მისი სახელი ეწოდა რესპუბლიკის ყველაზე დიდ დრამატულ თეატრს.

1937 წლის დეკემბერში ჩვენი სამშობლოს ყველა ხალხმა აღნიშნა 750 წელი „ვეფხისტყაოსნის“ შექმნიდან. კიდევ უფრო ფართოდ აღინიშნა მთელს საბჭოთა კავშირში და ბევრ საზღვარგარეთელ ქვეყანაში რუსთაველის დაბადების 800 წელი. მოსკოვში გაიხსნა დიდი პოეტის ძეგლი. პოემა ითარგმნა საბჭოთა ხალხებისა და ბევრი სხვა ხალხის ენაზე. რუსთაველის 800 წლის იუბილუ შევიდა საბჭოთა ქვეყნისა და მსოფლიო კულტურის ისტორიაში როგორც უბრწყინვალესი და დაუფიწყარი მოვლენა.

მეცნიერების, ტექნიკის, ლიტერატურის, ხელოვნების გრანდიოზულ წარმატებათა საფუძველზე უკანასკნელ წლებში შეიქმნა და იქმნება ქართული ეროვნული კულტურის არნახული აღორძინების ამსახველი ძვირფასი ძეგლები, როგორცაა, მაგალითად, ქართული ენის რვატომიანი განმარტებითი ლექსიკონი, საქართველოს რესპუბლიკის ატლასი, რომელსაც სამართლიანად ეწოდა „ქვეყნისა და ერის სარკე“, და ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, რომლის გამოსაცემად ფართოდაა გაშლილი მუშაობა.

კულტურის ასეთსავე ძეგლს მიეკუთვნება მონუმენტური მრავალტომეული „საქართველოს ისტორია“, რომელზედაც უკვე მთავრდება მუშაობა. იგი ქართველ ისტორიკოსთა მძლავრი კოლექტივის ხანგრძლივი შემოქმედებითი მუშაობის შედეგია და მოიცავს ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვან ისტორიას უძველესი დროიდან დღემდე. ამ დიდი ამოცანების პრაქტიკულ ნიადაგზე დაყენება შესაძლებელი გახდა მხოლოდ იმიტომ, რომ განვლილი წლების მანძილზე განვითარდა მეცნიერების სხვადასხვა დარგი და აღიზარდნენ მუშაკები, რომლებიც არამარტო დაეუფლნენ მეცნიერების მწვერვალებს, არამედ ღირსეული წვლილი შეაქვეთ მის შემდგომ განვითარებაში.

ქვეყნის მეურნეობის განუხრელი ამალლების შედეგად იზრდება მუშების, გლეხების, ინტელიგენციის კეთილდღეობა. ყოველ წელს განუხრელად მატულობს ქვეყნის ეროვნული შემოსავალი, იზრდება მუშათა ხელფასი და კოლმეურნეთა შრომის ანაზღაურება, ფართოვდება ვაჭრობა. დიდ წარმატებებს მიიღწია რესპუბლიკამ საბინაო მშენებლობაში. განუხრელად ფართოვდება ჯანმრთელობის დაწესებულებათა ქსელი. რესპუბლიკის ყოველ 300 მოსახლეზე მოდის 1 ექიმი და მედიცინის 2 სხვა მუშაკი.

საქართველო ჯანმრთელობის ერთ-ერთი შესანიშნავი კერაა საბჭოთა კავშირში. აქ 50-მდე კურორტია. საქართველოს კურორტები წყალტუბო, გაგრა, სოხუმი, ბორჯომი, ბაკურიანი, საირმე და სხვ. მრავალ დამსვენებელს იზიდავს როგორც საბჭოთა კავშირის სხვადასხვა კუთხიდან, ისე საზღვარგარეთიდან.

საქართველო ხალხთა ძმური თანამეგობრობის მაჩვენებელი შესანიშნავი მრავალეროვანი რესპუბლიკაა. აქ, ისე, როგორც სხვა საბჭოთა რესპუბლიკებში, სამუდამოდ გაქრა ერთა შორის ჭიშკობა და შეჩახებები. საქართველოში მეგობრულად ცხოვრობენ და თანამშრომლობენ მრავალი სხვადასხვა ეროვნების

მშრომელები: ქართველები და რუსები, სომხები და აზერბაიჯანელები, აფხაზები და ოსები. 50-ზე მეტი ეროვნების წარმომადგენელი მეგობრულად თანამშრომლობენ ჩვენი დიდი სამშობლოს საკეთილდღეოდ.

მეურნეობისა და კულტურის უდიდეს წარმატებებს მიაღწიეს საქართველოს სსრესპუბლიკაში შემავალმა აფხაზეთისა და აჭარის ავტონომიურმა რესპუბლიკებმა, სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურმა ოლქმა. დიდი მიღწევებისათვის სამეურნეო და კულტურულ მშენებლობაში საბჭოთა საქართველო 1966 წელს დაჯილდოებულ იქნა ლენინის მეორე ორდენით. იგი 1966 წლის 1 ნოემბერს საზეიმო ვითარებაში გადასცა მშრომელთა წარმომადგენლებს ლ. ი. ბრეჟნევმა. რომელიც ამასთან დაკავშირებით თბილისში ჩამოვიდა.

საქართველოს მშრომელებმა კარგად იციან, რომ მათი ისტორიული გამარჯვებები დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის, კომუნისტური პარტიის ბრძნული ხელმძღვანელობისა და ხალხთა ლენინური მეგობრობის შედეგია. „ჩვენში ყველას ესმის, — ამბობს ამის შესახებ ვ. პ. მეჟენაძე, — რომ საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის ყველა წარმატება, რომელსაც მან საბჭოთა ხელისუფლების წლებში მიაღწია, ლენინური ეროვნული პოლიტიკის, ხალხთა თანასწორუფლებიანობისა და მეგობრობის პოლიტიკის განხორციელების. იმ მუდმივი ურთიერთდახმარების შედეგია, რომელსაც ერთმანეთს უწევენ საბჭოთა კავშირის ხალხები, და უწინარეს ყოვლისა, შედეგია უანგარო, ძმური დახმარებისა სახელოვანი რუსი ხალხის, რომელთანაც ქართველ ხალხს ძველთაგანვე მჭიდრო, ურღვევი ძმობა და მეგობრობა აკავშირებს“³⁹.

საბჭოთა საქართველოს გიგანტური წარმატებები სამეურნეო ცხოვრების ყოველ დარგში, მისი ეროვნული კულტურის აყვავება აცამტკერებენ კაპიტალისტურ სახელმწიფოში გავრცელებული ბურჟუაზიული პროპაგანდის მტყიცებას იმის შესახებ, რომ თითქოს სოციალიზმი ხელს უშლის ერების განვითარებას, უკარგავს მათს კულტურას ეროვნულ სახეს. პირიქით, საბჭოთა საქართველოს განვლილი გზა დამაჯერებლად ადასტურებს ლენინური პარტიის პროგრამულ დებულებას იმის შესახებ, რომ „სოციალიზმის პირობებში ხდება ეროვნებათა აყვავება, მტყიცდება მათი სუვერენიტეტი“⁴⁰.

კომუნისტური პარტიის გრანდიოზულ წინასწარდასახულებათა განხორციელებამ განუზომლად გაზარდა კომუნისტური პარტიის ავტორიტეტი, მისი გავლენა მშრომელთა ფართო ფენებზე. საქართველოს კომუნისტური პარტია, რომელიც საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ერთ-ერთი უძველესი და მებრძოლი რაზმია, გაიზარდა. მან თავის რიგებში გააერთიანა მუშათა კლასის, გლეხობის, ინტელიგენციის საუკეთესო წარმომადგენლები. იგი იდეურად და ორგანიზაციულად კიდევ უფრო განმტკიცდა. 1971 წლის დასაწყისში საქარ-

³⁹ გაზ. „Правда“, 1966, 2 ნოემბერი.

⁴⁰ სკკ პარტიის პროგრამა, 1964, გვ. 18.

თველოს კომპარტია თავის რიგებში ითვლიდა 10 800 პირველად პარტიულ ორგანიზაციაში გაერთიანებულ 300 ათას კომუნისტს. ეს დიდი არმია. მარქსიზმ-ლენინიზმის ძლევამოსილი დროშის გარშემო მტკიცედ დარაზმულნი, მუშათა კლასის, კოლმეურნე გლეხობის, მთელი ხალხის სახელოვანი ავანგარდია. როგორც დიდი მოვლენა შევიდა მის მდიდარ მატრიანეში საქართველოს კომუნისტების XXIV ყრილობა, რომელმაც განვლილი მუშაობა შეაჯამა და სახალხო მებრუნეობის ახალი მძლავრი აღმავლობის ვრცელი და ნათელი გეგმა დასახა.

ბრწყინვალე წარმატებებით ეგებება ქართველი ხალხი დიდ ეროვნულ დღესასწაულს. კანონიერი სიამაყის გრძნობით მიმოიხილავს იგი განვლილ გმირულ გზას და საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ისტორიული XXIV ყრილობის ბრძნული გადაწყვეტილებებით შეიარაღებული, მტკიცედ გაერთიანებული საბჭოთა კავშირის ხალხთა ძმურ ოჯახში, მიდის წინ ახალი გამარჯვებებისაკენ იმ გრანდიოზული ამოცანების განსახორციელებლად, რომლებიც ლენინური პარტიის დიდმა ფორუმმა დასახა კომუნიზმის წმენებლობაში⁴¹.

⁴¹ წერილში ნახმარია შემოკლებები: მ ლ ი ს ფ პ ა — მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალის პარტიული არქივი; ც ს ა — ცენტრალური საისტორიო არქივი; ЦПАИМЛ — Центральный партийный архив института марксизма-ленинизма.

პირობი მუღიმუვილი

ქართული ისტორიოგრაფიის მიღწევები საბჭოთა საქართველოს 50 წლისთავზე

საბჭოთა ხელისუფლების არსებობის პერიოდი აღინიშნა დიდი პროგრესით ქართული საისტორიო მეცნიერების განვითარებაში. რევოლუციამდელ ხანაში მხოლოდ პირველი ნაბიჯები იყო გადადგმული ქართველი ხალხის მდიდარი ისტორიული წარსულის შესწავლის საქმეში. საკუთრივ საქართველოში მშობლიური ქვეყნის ისტორიის დარგში ამ დროს მუშაობდნენ მხოლოდ ცალკეული ენთუზიასტები. მათი მუშაობა, ამასთანავე, ძირითადად ქართული საისტორიო წყაროების მოძიებითა და მეცნიერული პუბლიკაციით ამოიწურებოდა (ეჭვთაზე თაყაიშვილი, თედო ჟორდანიას და სხვ.). მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ამ მიმართულებით საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოება და, ნაწილობრივ, აგრეთვე ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება. საერთოდ, რევოლუციამდელ ხანაში საქართველოში მძიმე პირობები არსებობდა მშობლიური ქვეყნის ისტორიის დარგში მეცნიერული მუშაობის საწარმოებლად. აქ ამ დროს არ იყო რაიმე სპეციალური სამეცნიერო დაწესებულება, სადაც საამისო მუშაობა გაიშლებოდა. ასეთ პირობებში XIX—XX სს-თა მიჯნაზე საქართველოს ისტორიის და, საერთოდ, ქართველოლოგია-კავკასიოლოგიის დარგში მძლავრი სამეცნიერო კერა ჩამოყალიბდა საქართველოს გარეთ, პეტერბურგის უნივერსიტეტში. აქ მოღვაწეობდა აგრეთვე დიდი ქართველი ისტორიკოსი ივანე ჯავახიშვილი. მისმა საქმიანობამ უდიდესი როლი შეასრულა ქართული პროფესიული ისტორიოგრაფიის განვითარებაში. სწორედ ძირითადად მის მუშაობას უკავშირდება საქართველოს ისტორიის სამეცნიერო დისციპლინად ჩამოყალიბება და ამ დარგში კვლევა-ძიების თავისი დროის მსოფლიო მეცნიერების დონეზე აყვანა.

მაგრამ რევოლუციამდელ ხანაში საქართველოს ისტორიისადმი ინტერესი ზოგი იფარგლებოდა მხოლოდ პროფესიონალი ისტორიკოსების წრით. უკვე XIX ს-ის მეორე ნახევრიდან საქართველოს ისტორიის მიმართ შეიმჩნევა ცხოველი ინტერესი ქართველი ინტელიგენციის ფართო წრის მხრივ. რა თქმა უნდა, საქართველოს ისტორიული წარსულისადმი ინტერესი განათლებული ქართველი საზოგადოების წრეში ადრეც არსებობდა: შეიძლება, მაგალითად, მოვიგონოთ თუ რა დიდი ადგილი უკავია ისტორიულ მოტივებს XIX ს. პირველი ნახევრის გამოჩენილი ქართველი მწერლების (ალ. ჭავჭავაძის, გრ. ორბელიანის, ნ. ბარათაშვილის) შემოქმედებაში, მაგრამ ამ საუკუნის მეორე ნახევარში მაინც ამ სფეროში თვისობრივად დიდად განსხვავებული მოვლენები შეიმჩნევა. ეს არის, ერთი მხრით, მწვავე სოციალური ბრძოლის გაშლისა და, მეორე მხრივ, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აზვირების ეპოქა. ყველაფერმა

ამან თავისი დიდი დაასვა ქვეყნის წარსულისადმი მიდგომასაც. თერგდალეულები — ქართველთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პროგრესული მოღვაწენი — მკვეთრად დაუპირისპირდნენ ამ დროს ქართულ ისტორიოგრაფიაში მძლავრად ფეხმოკიდებულ კლერაკალურ-ფეოდალურ ტენდენციას. ისინი ილაშქრებენ წარსულის რომანტიკული იდეალიზაციის, ბატონყმობისა და სხვა ასეთის წინააღმდეგ, ხაზს უსვამენ მშრომელი ხალხის ისტორიის შესწავლის აუცილებლობას. მეორე მხრივ, ამ დარგში მათ მოღვაწეობას მკაფიო დადი დაასვა ქართველთა ეროვნული კონსოლიდაციის დიდმა ამოცანამ, რომელიც მეტად მწვავედ დაისვა იმ დროს. ცარიზმისა და მისი დამქაშების შემოტევას, რაც გამოიხატა ქართული ეროვნული კულტურისა და საქართველოს ისტორიის აბუჩად აგდებაში, ილია ჭავჭავაძემ და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის სხვა მესვეურებმა დაუპირისპირეს საქართველოს მდიდარი ისტორიის და ბრწყინვალე ქართული კულტურის პროპაგანდა, რამაც უდიდესი როლი შეასრულა ქართველი ხალხის ეროვნული თვითშეგნების განმტკიცებაში და დიდი ხნით ასიმილატორთა შემოტევისაგან ეროვნული თავისთავადობის დაცვის ქმედით იარაღად აქცია მშობლიური ისტორია.

ამ დიდი ქარიშხლის ზეგავლენას ვერ გადაურჩებოდა აგრეთვე ქართული პროფესიული ისტორიოგრაფია. ისიც, მიუხედავად ძალების მცირერიცხოვნებისა, როგორც შეეძლო, მხარს უბამდა ამ დიდ ეროვნულ საქმეს. მაგრამ ეს კონტაქტი არ შეიძლებოდა სრულიად უკონფლიქტოდ წარმართულიყო, მით უმეტეს, რომ თერგდალეულთა საერთო ნიადაგის თეორიაც ჰყვებავდა წარსულის უსაფუძვლო იდეალიზაციას¹. ძნელი გახდა ამ ორომტრიალში არაპროფესიონალთა მიერ საქართველოს ისტორიის გაშუქებისას მუდამ ზომიერების დაცვა. ზოგიერთი მათგანისათვის დამახასიათებელი გადაქარბებანი, ისტორიის „შელამაზება“, ყველაფერი არასასურველის მიჩქმალვა და განმადიდებელი მომენტების გაზვიადება პროფესიონალ ისტორიკოსთა წრეში უსიამო ასოციაციებს აღძრავდა. ამ კონფლიქტის გამოხატულებათა, ჰაგალითად, კამათი ივ. ჯავახიშვილსა და იაკობ გოგებაშვილს შორის. მეორე მხრით, საზოგადო მოღვაწეთა წრე მეტად ავადმყოფურად რეაგირებდა ყველაფერ იმაზე. რაშიც ის ეროვნულ ნიპილობს ხედავდა.

ისტორია ხდებოდა აგრეთვე ამ პერიოდში მიმდინარე მწვავე კლასობრივი ბრძოლების ასპარეზი. თანდათან როგორც საქართველოს, ისე მთლიანად რუსეთის იმპერიის ფარგლებში საზოგადოებრივ ცხოვრებაში წამყვანი ხდებოდა ძალები, რომელნიც, პირველ ყოვლისა, სოციალური უსამართლობის წინააღმდეგ ბრძოლას ისახავდნენ თავის მიზნად. ამ გაჯერობას არ შეიძლება თავისი დიდი არ დაესვა ისტორიული წარსულისადმი მიდგომისათვის. კლასობრივი ბრძოლისა და სოციალურ-ეკონომიურ საკითხებზე ყურადღების გამახვილებასთან ერთად თავი იჩინა ერთგვარმა ნიპილისტურმა დამოკიდებულებამ ეროვნული საკითხისადმი საერთოდ და ეროვნული ისტორიისადმი კერძოდ. ამ მოვლენას ადგილი ჰქონდა, კერძოდ, ხალხისა და სოციალ-დემოკრატ მოღვაწეთა წრეში. მართალია, ასეთი ტენდენცია არ იყო დამახასიათებელი ამ მიმდინარეობის ყველა მოღვაწისათვის, მაგრამ არ შეიძლება ამ ტენდენციების როგორც ცალკეულ პირთა „ცოდვების“ განხილვა. ეს ტენდენციები რამდენადმე, როგორც ვთქვით, გასაგებ გარემოებათა გამო მოსალოდნელი იყო.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარება. მთავარი ხაზი, თბ., 1964, გვ. 10—11.

სოციალურ-ეკონომიურ საკითხებზე მთელი ყურადღების კონცენტრაცია და ეროვნული საკითხისადმი ნიჰილისტური დამოკიდებულება საკმაოდ მძლავრ ტენდენციად დარჩა მარქსისტულად განწყობილი ზოგიერთი ისტორიკოსისათვის საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების შემდგომაც, განსაკუთრებით საბჭოთა ხელისუფლების არსებობის პირველ პერიოდში. ეს ტენდენცია აღმოცენებული იყო ბუნებრივად იმდროინდელი ვითარების ზეგავლენით. ამასთანავე არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ეს ნიჰილისტური დამოკიდებულება ისტორიული წარსულისადმი იყო ნაწილი ამ დროის საკმაოდ გავრცელებული საერთო ნიჰილისტური დამოკიდებულებისა წარსულის კულტურული და სხვა მემკვიდრეობისადმი და ისტორიული მოღვაწეებისა და სხვა მისთანათა შეფასებასთან ერთად ვრცელდებოდა წარსულის კულტურის მოღვაწეთა და მათი შემოქმედების შეფასებაზეც.

ამ პერიოდში საქართველოს ისტორიის დარგში ჯერ კიდევ შედარებით მცირერიცხოვან მარქსისტულ ძიებათა ნაკლს წარმოადგენდა მათი ავტორების სუსტი მეცნიერული შეიარაღება, საქართველოს ისტორიის წყაროების სუსტი ცოდნა. წყაროთმცოდნეობითი ბაზის გაფართოება და კადრების მომზადებაც ამ დროს ნელი ტემპით მიმდინარეობდა, თუმცა რევოლუციამდელ ვითარებასთან შედარებით ამ მხრივ ბევრი რამ ახალი გაკეთდა.

საქართველოს ისტორიის შესწავლის მძლავრ კერად იქცა, პირველ ყოვლისა, 1918 წელს დაარსებული თბილისის ქართული უნივერსიტეტი, სადაც დიდი სამეცნიერო და ორგანიზაციული მუშაობა გააჩაღა საქართველოს ისტორიის კათედრამ ივანე ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით.

საბჭოთა ხელისუფლების პირველი დღეებიდანვე დიდი ყურადღება მიექცა სამუზეუმო და საარქივო საქმის მოწესრიგებას. 1922 წელს საბჭოთა რუსეთმა დაუბრუნა საქართველოს მსოფლიო ომის დროს აქედან გადატანილი მდიდარი ისტორიული არქივი. გატარდა აგრეთვე ადგილობრივი საარქივო მასალის კონცენტრაციის ღონისძიება. ეს მასალა ერთიანი სახელმწიფო საარქივო ფონდის კუთვნილებად გამოცხადდა. 1923 წელს მთავრობის დეკრეტით ჩატარდა სამუზეუმო საქმის რეორგანიზაცია: თბილისში დაარსდა საბუნებისმეტყველო და საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუზეუმები და მათი ფონდები შეიგრო რუსეთიდან ჩამოტანილი და ადგილობრივ მოპოვებული ახალი კოლექციებით. როგორც ცნობილია, შემდეგში საქართველოში შეიქმნა მუზეუმების ფართო ქსელი. რევოლუციამდელ საქართველოში და, საერთოდ, კავკასიაში არსებულ ერთადერთ მუზეუმს — „კავკასიის მუზეუმს“ (ახლა — ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი) შეემატა მრავალი მხარეთმცოდნეობითი და ზოგი სხვა სპეციალური მუზეუმი. 30-იან წლებში შეიქმნა სპეციალური სამეცნიერო დაწესებულებები ისტორიის დარგში: 1933 წელს ჯერ კიდევ 1922 წლიდან საქართველოს კ. პ. ცკ-თან არსებული პარტიის ისტორიის სექციის ბაზაზე ჩამოყალიბდა ინსტიტუტი, რომლის მემკვიდრეცაა დღევანდელი პარტიის ისტორიის ინსტიტუტი — სკკპ ცკ-თან არსებული მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალი. 1936 წელს კიდევ სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის შემადგენლობაში შეიქმნა ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტი („ენიმკი“), რომელმაც ფართო კვლევა-ძიება გაშალა საქართველოს ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის დარგში. დღეს ამ ინსტიტუტის ერთ-ერთი მემკვიდრეა ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ის-

ტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი — რესპუბლიკაში ამჟამად ამ დარგებში წარმოებული კვლევა-ძიების მთავარი სამეცნიერო კერა. ენობისა და შემდეგ ისტორიის (ამჟამად ისტორია-არქეოლოგია-ეთნოგრაფიის) ინსტიტუტის მიერ რესპუბლიკაში ჩატარებულ იქნა გრანდიოზული მასშტაბის არქეოლოგიური სამუშაოები, რომელთაც დიდად გააფართოვეს საქართველოს ისტორიის, კერძოდ მისი ძველი პერიოდების შესწავლის ბაზა. ამ ინსტიტუტმა წამოიწყო აგრეთვე ინტენსიური საველე-ეთნოგრაფიული მუშაობა. ამ ინსტიტუტის, მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალის, უნივერსიტეტისა და საქართველოს სახ. მუზეუმის, კოლექტივებს გარდა, ამჟამად საქართველოს ისტორიის დარგში კვლევა-ძიება წარმოებს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის დიმიტრი გულიას სახელობის აფხაზეთის, ბათუმისა და ცხინვალის სამეცნიერო-კვლევით ინსტიტუტებში, აგრეთვე რესპუბლიკის ბევრი სხვადასხვა პედაგოგიკური საინსტიტუტო კათედრებზე. 30-იანი წლებიდან საქართველოში მომზადდა მრავალი ათეული მეცნიერი მუშაკი — მეცნიერებათა კანდიდატი და დოქტორი, რომელნიც ახლა ნაყოფიერად მუშაობენ საქართველოს და მისი მეზობელი ქვეყნების ისტორიასა, არქეოლოგიასა და ეთნოგრაფიაში. ამ დღე საქმეს საფუძველი ჩაუყარა აკადემიკოსმა ივ. ჯავახიშვილმა, რომლის ხელმძღვანელობით მიიღეს მეცნიერული წრეობა შემდეგში ისეთმა გამოჩენილმა მკვლევარებმა, როგორიც იყვნენ აკადემიკოსები სიმონ ჯანაშია და ნიკოლოზ ბერძენიშვილი. თავის მხრით ამ უკანასკნელთა ხელმძღვანელობით მომზადდა საქართველოს ისტორიაში დღეს მომუშავე ათეულობით მეცნიერი მუშაკი. არქეოლოგიის დარგში მეცნიერული კადრების მომზადებას საფუძველი ჩაუყარეს გიორგი ნიორაძემ და ბორის კუფტინმა, ეთნოგრაფიის დარგში კი ამ მხრივ განსაკუთრებით დიდი დამსახურება მიუძღვის აკად. გიორგი ჩიტაიას.

30-იანი წლების შუახანიში მრავალი მხრით ქმნის მიჯნას ისტორიულ მეცნიერებათა განვითარებაში. როგორც საქართველოში, ისე საერთოდ საბჭოთა კავშირში. ამ დროიდან, ხელმძღვანელი ორგანოების დადგენილებით, თავის უფლებებში აღდგა ისტორიის სწავლება საშუალო სკოლაში, დაიწყო მუშაობა ისტორიის დარგში სახელმძღვანელოების შესაქმნელად საშუალო და უმაღლესი სკოლებისათვის. ამის შედეგად შეიქმნა, სხვათა შორის, ივ. ჯავახიშვილის, ს. ჯანაშიას და ნ. ბერძენიშვილის ცნობილი სახელმძღვანელო საქართველოს ისტორიაში, რომელსაც სტალინური პრემია მიენიჭა. პარტიამ თავისი დადგენილებებით დაგმო აქამდე ფართოდ გავრცელებული გატაცება სოცოლოგიური სქემებით, ყურადღება გაამახვილა ისტორიის უროვნული, პატრიოტული ასპექტით შესწავლის საჭიროებაზე. ამ ტეხილს უნდა უმაღლოდეს საბჭოთა ისტორიოგრაფია კვლევა-ძიებაში ახალი უფრო პარმონიული ეტაპის დაწყებას, როდესაც მკვლევართა ყურადღების ცენტრში მოექცა სოციალურ-ეკონომიური განვითარების, მშრომელი მასებისა და მათი კლასობრივი ბრძოლის ისტორიის პრობლემატიკასთან ერთად ეროვნული თავისთავადობისა და დამოუკიდებლობისათვის ხალხის ბრძოლის გმირული ისტორია.

ქართული საბჭოთა საისტორიო მეცნიერების სწრაფ განვითარებას ამ პერიოდში ხელი შეუწყო აგრეთვე მარქსისტულ-ლენინური მეთოდოლოგიის ფართო დანერგვამ კვლევა-ძიებაში, ამასთანავე წინა პერიოდისათვის ჩვენი კადრებისათვის დამახასიათებელი ცალმხრივობის გადალახვამ, როდესაც მათ ან მარქსისტულ-ლენინური თეორია იცოდნენ კარგად. ხოლო კონკრეტული საისტორიო

მასალა — ცუდად, ან კიდევ პირიქით — მასალას კარგად იცნობდნენ, მაგრამ მარქსისტულ თეორიას არ ფლობდნენ და ამ თეორიით არ ხელმძღვანელობდნენ თავის კვლევა-ძიებაში.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ ამ პერიოდში მკვეთრად გაძლიერდა ინტერესი ისტორიული პრობლემატიკისადმი არაპროფესიონალთა წრეშიც. ქართველმა მწერლებმა შექმნეს მრავალი შესანიშნავი ნაწარმოები ისტორიულ თემატიკაზე. სადაც ხშირ შემთხვევაში საისტორიო წყაროებისადმი დაკვირვებული და კრიტიკული მიდგომა და ასასახი ეპოქის ისტორიის წყაროთა მთელი კომპლექსის სანიშნუშო ცოდნა გვიჩვენებს. როგორც მათი მხრით, ისე არაპროფესიონალ ისტორიკოსთა სხვა წრეებში, რომლებიც ჩვენი წარსულის პრობლემატიკას უხეზიან თავის შემოქმედებაში, სულ უფრო და უფრო მეტად იჩენს თავს თანამედროვე ქართული პროფესიული ისტორიოგრაფიის მონაპოვრის ცოდნა და მისთვის ანგარიშის გაწევა. სამწუხაროდ, დღესაც სრული ჰარმონიისაგან ჩვენ შორს ვართ და კონფლიქტური სიტუაციებიც იქმნება. ზოგი მხრით ასეთ სიტუაციებს უფრო მეტი სიმწვავე გააჩნიათ ვიდრე ადრე. ამჟამად ეროვნული კონსოლიდაციის ხარისხი, ეროვნული თვითშეგნების დონე შეუღარებლად უფრო მაღალია, რის გამოც ეროვნული ისტორიების, ცალკეულ ხალხთა ისტორიული წარსულის გაშუქებაში დაშვებულ შეცდომებს ძლიერი რეაქცია მოსდევს ხალხის საკმაოდ ფართო წრის მხრით. ერთადერთი გზა ამგვარი სიტუაციებისათვის თავის არიდებისა არის ობიექტური, მკაცრი მეცნიერული მეთოდებით კვლევა-ძიების წარმოება და ყოველგვარი ცრუმეცნიერული ვარჯიშისთვის თავის არიდება. სამწუხაროდ, ვითარება ამ მხრივ გართულებულია იმის გამო, რომ ზოგჯერ მკაცრი მეცნიერული მეთოდებით და სრული ობიექტურობით კვლევა-ძიებას ადგილი არა აქვს თვით პროფესიონალ ისტორიკოსთა წრეშიც. წარსულის გამოჩენილი მოღვაწენი და, უპირველეს ყოვლისა, ივანე ჯავახიშვილი, ამ მხრივ დღესაც მისაბაძნი უნდა იყვნენ ჩვენთვის. თავისი ქვეყნისა და ხალხის დიდი პატრიოტი ივ. ჯავახიშვილი ამავე დროს მეცნიერული სინდისის მტკიცე ღამცველი იყო და ვერ ეგუებოდა ვერავითარ სიყალბეს — წარსულის განზრახ შელამაზებასა და გაზვიადებას, რა მიზნითაც არ უნდა ყოფილიყო ეს შთაგონებული. იგი მუდამ მკაცრ, მეცნიერულ მიდგომას იჩენდა წყაროებისადმი. მისთვის უცხო იყო როგორც დიდმპყრობელური, შოვინისტური და ქართველთა ეროვნული საკმისადმი სხვა არაკეთილად განწყობილი წრეების ნიპილისტური დამოკიდებულება საქართველოს ისტორიისა და მისი წყაროებისადმი, ისე საქართველოს ისტორიის მოყვარულთა წრეში ხშირად გავრცელებული გულუბრყვილო-მოწინებითი, უკრიტიკო დამოკიდებულება მათდამი. მეცნიერული ობიექტურობა და კეთილსინდისიერება მუდამ თან სდევდა მის კვლევა-ძიებას. ღრმად შეცდება ის, ვინც იფიქრებს, რომ ეროვნული ისტორიის სათანადოდ წარმოჩენა შეიძლებოდა ამგვარი მიდგომის გარეშე. რა თქმა უნდა, ზემოაღნიშნული არასასურველი ტენდენციებისათვის წინააღმდეგობის გაწევა, სადაც არ გინდა იყოს ეს, აუცილებელია ისტორიული მეცნიერების ავტორიტეტის ასამაღლებლად.

ისიც საჭიროა აღინიშნოს, რომ დიდი ხნის მანძილზე ქართული. ისევე როგორც საერთოდ საბჭოთა საისტორიო მეცნიერების განვითარებას მნიშვნელოვნად აბრკოლებდა დოგმატიზმის ბატონობა და პიროვნების კულტის იდეოლოგია. ისტორიკოსები, ზოგი სხვა მეცნიერების მუშაკთა მსგავსად, ხშირად მხოლოდ გამონათქვამების ილუსტრირებას ცდილობდნენ, ციტატებს ყოვლის-

შემძლე ძალას ანიჭებდნენ და მასალისადმი შემოქმედებით მიდგომას არ იჩენდნენ. ადგილი ჰქონდა ამავე მიზნითაც ისტორიის შეგნებულ შელამაზებასა თუ დამახინჯებას და ა. შ.

ის დიდი პროგრესი, რომელსაც ადგილი ჰქონდა საბჭოთა ხელისუფლების არსებობის ნახევარი საუკუნის მანძილზე ქართული საისტორიო მეცნიერების განვითარებაში, დაეტყო ამ მეცნიერების ყველა ძირითად უბანს.

ერთ-ერთი არსებითი მიღწევა ამ მხრივ არის ჩვენი ქვეყნის ისტორიის შესწავლის წყაროთმცოდნეობითი ხაზის განუზომელი გაფართოება. ზღვა მასალა გამოვლინდა, შეიკრიბა და გამოქვეყნდა შუა საუკუნეების, ახალი და უახლესი ისტორიის სფეროშიც. მაგრამ ყველაზე მეტად წყაროთმცოდნეობითი ბაზის ეს გაფართოება შეეხო საქართველოს ისტორიის უქველესსა და ძველ ხანას, სადაც ახლად მოპოვებულმა დიდძალმა არქეოლოგიურმა მასალამ აშოავსო მრავალი ხარვეზი, წარმოაჩინა ისტორიის მთელი პერიოდები, რომელთა შესახებაც არაფერი არ იცოდა რევოლუციამდელმა ისტორიოგრაფიამ.

წინაგვაროვნული საზოგადოებისა და გვაროვნული საზოგადოების ჩამოყალიბება-განმტკიცების ხანის ისტორია წარმოაჩინა ქვის ხანის (პალეოლითისა და ნეოლითის) ძეგლების ინტენსიურმა შესწავლამ, რაშიც პირველ ნაბიჯები მხოლოდ უშუალოდ რევოლუციის წინა წლებში გადაიდგა. ამ სამუშაოს საფუძველი ჩაუყარა ქართული საბჭოთა არქეოლოგიის ერთ-ერთმა ფუძემდებელმა გიორგი ნიორაძემ. მის გარდა, აღსანიშნავია ალ. კალანდაძის, ნინო ბერძენიშვილის, დ. თუშბარამიშვილის, გ. გრიგოლაას, ს. ზამიატინის, ვ. ლიუბინის და სხვათა საველე-არქეოლოგიური თუ სამეცნიერო-კვლევითი ძიება. მათ მიერ მოპოვებული და გაანალიზებული მასალა საშუალებას იძლევა თვალი გავადევნოთ ადამიანთა საზოგადოების პირველ ნაბიჯებს საქართველოს ტერიტორიაზე — მეურნეობისა და სამეურნეო იარაღების განვითარებას, დასახლების ტიპებს, სოციალურ ორგანიზაციას, ხელოვნების ჩანასახებს და საკულტო-რელიგიურ წარმოდგენებს. საფუძველი ჩაეყარა აგრეთვე ქართული მასალის შედარებით შესწავლას, ქვის ხანის მსოფლიო კულტურების წიაღში მისი ადგილის გამოძენას.

უდიდესი მნიშვნელობისაა არქეოლოგიური კვლევა-ძიების სულ უკანასკნელი წლების მონაპოვარი, როდესაც საქართველოს ტერიტორიაზე გამოვლენილ იქნა უძველესი, ძვ. წ. V—IV ათასწლეულების სამოსახლოები. ამ სამოსახლოთა (არუხლო, შულავერი და სხვ.) შესწავლას (ო. ჯაფარიძის, ალ. ჯავახიშვილის, ტ. ჩუბინიშვილის გათხრები) უდიდესი მნიშვნელობა აქვს არა მარტო საქართველოს, არამედ წინა აზიისა და საერთოდ მსოფლიო ისტორიის თვალსაზრისით, რამდენადაც, როგორც ირკვევა, ასეთ უძველეს ხანაში ეს ტერიტორია წარმოადგენდა იმდროინდელ მსოფლიოში განსაკუთრებით დაწინაურებული სამეურნეო და კულტურული ცხოვრების ერთ-ერთ მცირერიცხოვან კერათაგანს.

ბრწყინვალედ წარმოდგა ჩვენ წინ აღრე სრულიად უცნობი აღრებრინჯაოს ხანის კულტურა, რომელიც ძირითადად ძვ. წ. III ათასწლეულს მოიცავს. ვრცელ ტერიტორიაზე, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოსთან ერთად მოიცავს დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვან ნაწილს, აგრეთვე აღმოსავლეთ ანატოლიის, ჩრდილო-დასავლეთი ირანის და ჩრდილო კავკასიის ბევრ რაიონს, ამ ეპოქაში გავრცელებული აღმოჩნდა უაღრესად ერთგვაროვანი კულტურა,

რომელსაც ჩვენში უმთავრესად მისი ფაქტიური პირველადმოჩენისა და პირველი ინტერპრეტატორის ბ. კუფტინის მიხედვით მტკვარ-არაქსის კულტურას უწოდებენ. სწრაფმა პროგრესმა ამ კულტურის შესწავლის საქმეში, რომელშიც მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს ქართველმა არქეოლოგებმა, საშუალება მოგვცა მეტად რელიეფურად წარმოვადგინოთ ძვ. წ. III ათასწლეულში საქართველოს მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის, სოციალურ-ეკონომიური და კულტურულ-რელიგიური ცხოვრების სურათი. ინტენსიური კვლევა-ძიების საგანი შეიქმნა აგრეთვე ამ კულტურის გენეზისისა და დაქვეითება-დაცემის, სხვა კულტურებთან მისი მიმართების, ამ კულტურის მატარებელი მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობის და სხვა საკითხები, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ძველი საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთი უმთავრესი პრობლემის — ეთნოგენეზის პრობლემის — შესასწავლად.

ამავე აღრებრინჯაოს ხანაში იღებს საწყისებს აფხაზეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი დოლმენური კულტურა. მტკვარ-არაქსის კულტურის ბოლო პერიოდს ორგანულად უკავშირდება ე. წ. საჩხერული კულტურა. მათი შესწავლის საქმეშიც საბჭოთა პერიოდში სერიოზული გუშაობა ჩატარდა საქართველოში. ამ პერიოდს ემიჯნება ორიოდ წლის წინ გ. გობეჯიშვილის ხელმძღვანელობით გათხრილი შესანიშნავი და მეტად ორიგინალური ძეგლი — ბუღენის დიდი ყორღანი თეთრი წყაროს მახლობლად.

მსოფლიო აღიარება ჰპოვა 30-იან წლებში ბ. კუფტინის გათხრების წყალობით საქართველოში აღმოჩენილმა თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანულმა კულტურამ, რომელიც შუაბრინჯაოს ხანას განეკუთვნება და ძვ. წ. III—II ათასწლეულთა მიჯნაზე თავსდება. შუაბრინჯაოს მასალამაც საყურადღებო დასკვნები შემატა საქართველოს ამ პერიოდის ისტორიას. თვალნათლივ გამოჩნდა აქაური მოსახლეობის განვითარების მაღალი დონე, მისი ურთიერთობა ხეთურ-მითანურ სამყაროსთან, მსხვილი გაერთიანების — ტომთა კავშირების ჩამოყალიბება საქართველოს მიწა-წყალზე, რაც ახალი ეტაპის, გვაროვნული წყობილების ინტენსიური დაშლის დასაწყისს მოასწავებს და სხვ. ბ. კუფტინის შემდეგ თრიალეთური კულტურის შესწავლის საქმეში განსაკუთრებით დიდი წვლილი შეიტანა ო. ჯაფარიძემ, რომელმაც ამ კულტურის მთელი რიგი ახალი ცეგლები გათხარა. დასავლეთ საქართველოში დასახელებული ეპოქისათვის საყურადღებო მასალას იძლევა მთიან რაჭაში, ბრილის სამაროვანზე, გ. გობეჯიშვილის მიერ წარმოებულნი გათხრები.

გვიანბრინჯაოსა და აღრეკინის ხანა, რომლის ძეგლები ცნობილი იყო საქართველოდან, ისევე როგორც სომხეთიდან და აზერბაიჯანიდან, ჯერ კიდევ რევოლუციამდელი გათხრებისა და აღმოჩენების შედეგად (სამთავროს სამაროვნის მასალა, კოლხურ-ყობანური კულტურის ძეგლები დასავლეთ საქართველოში) საბჭოთა პერიოდში აგრეთვე მნიშვნელოვანი ახალი მასალით შეივსო. ამ პერიოდის რიგი საინტერესო ძეგლები შეისწავლა ჯერ კიდევ გ. ნიორაძემ, შემდეგ ამ პერიოდის ძეგლებს საყურადღებო ნაშრომები მიუძღვნეს ა. აფაქიძემ, ალ. კალანდაძემ, გ. ლომთათიძემ, ო. ჯაფარიძემ, ტ. ჩუბინიშვილმა, დ. ქორიძემ, გ. გობეჯიშვილმა, რ. აბრამიშვილმა, კ. ფიცხელაურმა, მ. ტრაქმა, ნ. ტეხოვმა და ბევრმა სხვა მკვლევარმა. მაინც უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ეპოქის ზღვა მასალა ჯერჯერობით ნაკლებ ემორჩილება მკვლევართა მომწესრიგებელ ხელს. ამ ეპოქის ისტორიისა და კულტურის ბევრი საკითხი ჯერ კიდევ ბუნდოვანია. ეს ხარვეზი ჩვენი ცოდნისა მით უფრო საგრძნობია, რომ საქმე ეხება მე-

ტად მნიშვნელოვან ხანას ქართველი ტომების ისტორიაში, პირველი ქართული სახელმწიფოებისა და ძველი ქართული ეროვნების წარმოქმნის უშუალო წინამავალ ეპოქას. ბოლო დროს ამ საინტერესო ეპოქის ღირსშესანიშნავი ძეგლები გაითხარა ხოვლეში, დიღომში, კახეთში.

ამრიგად, საბჭოთა ხელისუფლების წლებში, სწორედ უკანასკნელი ათეული წლების მანძილზე არქეოლოგიურმა ძიებამ შეავსო საქართველოს მრავალათასწლიანი ისტორია, რომელიც რევოლუციამდელი ქართული ისტორიოგრაფიისათვის ცარიელ დაფას, თეთრ ლაქას წარმოადგენდა.

არქეოლოგებმა უკანასკნელი ათეული წლების მანძილზე ჩვენ ბევრი რამ მოგვცა აგრეთვე ანტიკური ხანის ქართული კულტურის და ამ ეპოქის საქართველოს ისტორიის შესასწავლად. საყოველთაოდ ცნობილია ივ. ჯავახიშვილისა და ს. ჯანაშიას ინიციატივით წამოწყებული არქეოლოგიური გათხრების ბრწყინვალე შედეგები ძველი იბერიის დედაქალაქ მცხეთაში. ამ გათხრების მხოლოდ ერთ უბანზე — არმაზისხევში მოპოვებული მასალის მნიშვნელობაზე წარმოდგენას გვაძლევს გ. ჩუბინაშვილის რედაქციით გამოსული შესანიშნავი ნაშრომი „მცხეთა“, რომლის ავტორებიც არიან არქეოლოგები ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ალ. კალანდაძე და გ. ლომთათიძე. კარგად ცნობილია, თუ რა დიდი როლი შეასრულა ანტიკური საქართველოს უმნიშვნელოვანესი საისტორიო საკითხების გადაწყვეტაში ამ გათხრების მასალამ, კერძოდ, აქ აღმოჩენილმა ეპიგრაფიკულმა ძეგლებმა, რომელთა ამოკითხვას განსაკუთრებით დიდი ღვაწლი დასდო აკად. გ. წერეთელმა. გამოვლენილი ძეგლების გრანდიოზულობითა და მნიშვნელობით ამ უკანასკნელ დროს მცხეთას კონკურენციას უწევს ანტიკური კოლხეთის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ცენტრი, რომელიც დღევანდელი ვანის ადგილას მდებარეობდა (ნ. ხოშტარია, ო. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე).

საქართველოს ისტორიისა და ქართული კულტურის შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობისაა აგრეთვე საბჭოთა ხელისუფლების წლებში ჩვენში ფართოდ გაშლილი ეთნოგრაფიული მუშაობა. ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით ძველი ქართული მატერიალური კულტურისა და მეურნეობის ბევრი საყურადღებო საკითხი შეისწავლა აკად. გ. ჩიტაიამ. ძველი ქართული და, საერთოდ, ძველალმოსავლური თემის ბუნების გასაგებად დიდი მნიშვნელობისაა პროფ. ვ. ბარდაველიძის ეთნოგრაფიული შტუდიები. მანვე უდიდესი წვლილი შეიტანა ძველი ქართული წარმართული პანთეონის, უძველესი სარწმუნოებრივი წარმოდგენებისა და საკულტო ობიექტების შესწავლაში. ქართული თემის სტრუქტურისა და სოციალურ ურთიერთობათა ბევრმა სხვა საკითხმა, ასევე ეთნოგრაფიული მასალის საფუძველზე, ბრწყინვალე მკვლევარი ჰპოვა პროფ. რ. ხარაძის სახით. ქართული და მეზობელი კავკასიელი ხალხების უძველესი მატერიალური კულტურის, მეურნეობისა და სოციალურ ურთიერთობათა საკითხებს ნაყოფიერად იკვლევს ალ. რობაქიძე. მნიშვნელოვანი ეთნოგრაფიული გამოკვლევები ძველი საქართველოს მოსახლეობის სამეურნეო ცხოვრების მთელ რიგ დარგებში ეკუთვნის მ. გეგეშიძეს. საქართველოს ისტორიის, განსაკუთრებით მისი ძველი პერიოდების, შესასწავლად საყურადღებო მასალას იძლევა ბევრი სხვა ქართველი ეთნოგრაფის ნაშრომი.

ჩვენი არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მეცნიერების დაწინაურებამ მნიშვნელოვნად განაპირობა პროგრესი საქართველოს ძველი ისტორიის შესწავლის დარგში.

წინაფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის გადმოცემისას რევოლუციამდელი ისტორიოგრაფია ეყრდნობოდა ძირითადად ქართული და ბერძნულ-რომაული საისტორიო მწერლობის მწირ ცნობებს საქართველოსა და ქართველი ტომების უძველესი წარსულის შესახებ. მართალია, უკვე იმ დროს გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსები დ. ბაქრაძე, ივ. ჯავახიშვილი და სხვები შეეცადნენ გაუფართოებინათ წყაროთა სფერო და ფართოდ გაუღეს გზა წერილობითი წყაროების გვერდით აგრეთვე ენობრივ, არქეოლოგიურ და ეთნოგრაფიულ მასალას, მაგრამ, სამწუხაროდ, ასეთი მასალა იმ დროს ჯერ კიდევ მეტად მცირე რაოდენობით იყო გამოვლენილი. ასეთ პირობებშიც აღნიშნულმა მკვლევრებმა, განსაკუთრებით ივ. ჯავახიშვილმა, მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს საქართველოს უძველესი წარსულის შესწავლაში. ძველი საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის შესასწავლად დღესაც ფასდაუდებელია ივ. ჯავახიშვილის სათუთი ანალიზი ძველი ქართული სოციალურ-ეკონომიური ტერმინოლოგიისა, მისი ძიებანი ეკონომიური ისტორიის დარგში, ეთნოგრაფიულ მასალაზე დამყარებული ცდა ძველი ქართული წარმართული პანთეონის აღდგენისა და სხვ.

მაღალი მეცნიერული კულტურითა და მასალის ღრმა ცოდნით აღჭურვილობა დაეხმარა შემდეგში აკად. ს. ჯანაშიას კვლევა-ძიებაში მარქსისტული მეთოდოლოგიის მომარჯვებით ახალ საფეხურზე აეყვანა ძველი საქართველოს მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიური განვითარების პრობლემის შესწავლა. მის სახელს უკავშირდება აგრეთვე პირველი დიდი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალის გონებამახვილური ინტერპრეტაცია და ფართო გამოყენება საქართველოს უძველესი ისტორიის საკითხების გასაშუქებლად. დიდია ს. ჯანაშიას ღვაწლი აგრეთვე ძველი საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის, ისტორიული გეოგრაფიისა და ეთნოგენეზის შესწავლის დარგშიც.

შემდგომი კვლევა-ძიება საქართველოს ძველი ისტორიის დარგში წარმართა ახალი მდიდარი არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მასალის განზოგადების, ძველადმოსავლური მასალების უფრო ფართო მასშტაბით გამოყენების, ძველი ქართული საისტორიო ქრონიკებისადმი მეტი ყურადღების მიქცევის ნიშნით. თავისი სიტყვა თქვა ამ დარგში აგრეთვე უძველეს საზოგადოებათა სოციალურ-ეკონომიური წყობილებისა და ეთნოგენეზის პროცესის ახლებურმა გააზრებამ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში, საერთოდ კვლევა-ძიების თეორიული დონის ამაღლებამ. აკად. ს. ყაუხჩიშვილისა და მისი მოწაფეების ნაყოფიერი მუშაობის შედეგად დიდად დაწინაურდა საქართველოს ძველი ისტორიის ბერძნულ-რომაული მასალების შესწავლა.

საქართველოს ძველი ისტორიის ერთ-ერთი ცენტრალური საკითხი საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში მუდამ იყო ანტიკური ხანის ქართული საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიური ბუნების საკითხი. ამ საკითხის მარქსისტულად გადაწყვეტას საფუძველი, როგორც ცნობილია, აკად. ს. ჯანაშიამ ჩაუყარა. მარქსისტული სოციოლოგიის მიღწევების, პირველ ყოვლისა მარქსის, ენგელსისა და ლენინის ნაშრომების, უაღრესად ფართო გამოყენებამ ისტორიულ მოვლენათა შეფასებისა და ინტერპრეტაციისას, კონკრეტული საისტორიო მასალის ზედმეწევნით ცოდნასა და მაქსიმალურ გათვალისწინებასთან ერთად მისი ნაშრომები ძველი საქართველოს ისტორიის თანამედროვე გაგების საფუძვლად აქცია. ს. ჯანაშიამ უკვე 1932—1933 წლებში გამოქვეყნებულ „საქართველოს ისტორიის განაკვეთებში“ ზოგად ხაზებში აღადგინა საქართველოში პირველყო-

ფილ-თემური წყობილების დაშლისა და კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბების სურათი. წერილობითი წყაროების, პირველ ყოვლისა იბერიის შესახებ სტრაბონის ცნობილი ცნობის, ახლებური ინტერპრეტაციის საფუძველზე გვიჩვენა, რომ იმ დროისათვის, რომელსაც ეს ცნობები განეკუთვნება, საქართველოში (კერძოდ ქართლში) ჩვენ უკვე საქმე გვაქვს კლასობრივ საზოგადოებასა და სახელმწიფოსთან. აგრეთვე მეტად გონებამახვილურად დაგვიხატა სტრაბონის მიერ აღწერილი იბერიის საზოგადოების შემდგომი განვითარების სურათი. თავის ადრეულ ნაშრომებში ს. ჯანაშია ქართლის უძველეს საზოგადოებას განსაზღვრავდა როგორც „გარდამავალი ტიპის საზოგადოებას“, სადაც „წარმოების სხვადასხვა წესები ებრძვიან ერთმანეთს“ (თემური, მონათმფლობელური და ფეოდალური). ამ პერიოდში იგი ანტიკური იბერიის საზოგადოებას არ აკუთვნებდა „მონათმფლობელურ საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ფორმაციას“. თვით 1938 წელს გამოქვეყნებულ წერილშიც (ენიმუკის მოამბე, IV, 1938) არსად არაა ნათქვამი, რომ საქართველოში ოდესმე იყო „მონათმფლობელური ფორმაცია“, თუმცა არც მისი პირდაპირი უარყოფა ჩანს. აქ უკვე იგრძნობა ავტორის გაზრდილი ყურადღება მონათმფლობელობის საკითხისადმი ძველ საქართველოში. ცოტა უფრო გვიანდელ ნაშრომებში კი (იხ. „საქართველოს ისტორია“, 1943) ს. ჯანაშია უკვე პირდაპირ ამტკიცებს ძველი და ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში მონათმფლობელური წყობილების არსებობას. ავტორის თვალსაზრისის ეს ტრანსფორმაცია შედეგი იყო უმთავრესად იმისა, რომ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში ამ დროისათვის მტკიცედ დამკვიდრდა მოსაზრება ძველი აღმოსავლეთის უძველესი საზოგადოებების მონათმფლობელური ხასიათის შესახებ. ეს თვალსაზრისი ექვეყნე იქნა დაყენებული მხოლოდ სულ უკანასკნელ დროს, 60-იან წლებში ფართოდ გაშლილი ახალი დისკუსიის დროს. აქამდე საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში იმდენად მტკიცედ იყო ფესვგანდგარი თვალსაზრისი ძველადმოსავლური საზოგადოებების მონათმფლობელურობის შესახებ, რომ მისი დასაბუთების საჭიროებასაც კი ბევრი ვერავინ გრძნობდა. ამიტომ იყო, რომ არსებითად ახალი ამ საკითხის კვლევაში ვერ მოგვცა აგრეთვე 1954 წელს ჩატარებულმა დისკუსიამ საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოშობის შესახებ², თუ მხედველობაში არ მივიღებთ სხვადასხვა არამეცნიერული, დილეტანტური მტკიცებულების უქუდადებას, საერთოდ დოგმატიკური და დილეტანტური ვარჯიშის შემოტევისაგან მეცნიერების პოზიციების დაცვას.

თუ ვიხელმძღვანელებთ ერთადერთი შესაძლო კრიტერიუმით — წარმოების პროცესში მონური შრომის ხვედრითი წონის კრიტერიუმით — შევარაა, რომ არც ძველი აღმოსავლეთის დიდი საზოგადოებები და არც ძველი ქართული საზოგადოება ანტიკურ ხანაში არ შეიძლება მიეკუთვნოს მონათმფლობელური ტიპის საზოგადოებათა რიგს. იგი უნდა დახასიათდეს როგორც მრავალწყობიანი საზოგადოება, სადაც ერთმანეთის გვერდით თანაარსებობდნენ როგორც მონათმფლობელური, ისე ფეოდალური (ანუ პროტოფეოდალური) წყობის ელემენტები საზოგადოების ძირითადი მასის მიერ ჯერ კიდევ პირადი თავისუფლებისა და სამეურნეო-ეკონომიური დამოუკიდებლობის შენარჩუნების,

² იხ. „ისტორიის რესტრუქტის შრომები“. I, 1955; აგრეთვე „Вопросы истории“-ს ფურცლებზე ამ საკითხზე გამოქვეყნებული წერილები, 1956, № 4, 1957, № 7.

თემური წყობილების მძლავრი გადმონაშთების არსებობის პირობებში. ეს ქართული საზოგადოებები იმყოფებოდნენ საზოგადოებრივი განვითარების ადრეკლასობრივ საფეხურზე, სტადიალურად ადრეკლასობრივ, ხოლო ტიპოლოგიურად წინაფეოდალურ საზოგადოებებსა და სახელმწიფოებს წარმოადგენდნენ. რა თქმა უნდა, ანტიკურ ხანაში ქართული საზოგადოება მუდამ ერთგვარი არ იყო, მის განვითარებაში ჩვენ შეიძლება სხვადასხვა ეტაპი გამოვყოთ. უეჭველია, ახალი ეტაპი იწყება, კერძოდ, ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისიდან, როდესაც ადგილი უნდა ჰქონოდა, ერთი მხრით, მონობის ხვედრითი წონის ზრდას, ხოლო, მეორე მხრივ, თავისუფალთა წრის სწრაფ სოციალურ-ეკონომიურ დიფერენციაციას, რასაც საზოგადოება ადრეფეოდალური და შემდეგ განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობის ჩამოყალიბებისაკენ მიჰყავდა.

ძველი საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის საკითხებს ნაყოფიერად იკვლევდა არაერთი მკვლევარი. აღსანიშნავია ამ მხრივ გ. გოზალიშვილის, ვ. დონდუას, მაქს. ბერძნიშვილის, ო. ლორთქიფანიძის, დ. ხახუტაიშვილის, მ. ინაძის, თ. მიქელაძის ნაშრომები, თინათინ ჟაუხიშვილის ტერმინოლოგიური დაკვირვებები და სხვ.

ქართულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში დიდი ყურადღებით სარგებლობდა აგრეთვე საქართველოს უძველესი მოსახლეობის ეთნოგენეზის პრობლემა. დიდხანს აქ მძლავრად იგრძნობოდა XIX ს-ის დასავლეთის აღმოსავლეთმცოდნეობის გავლენა. ეს უკანასკნელი, კერძოდ, ბიბლიურ მეშეხსა და თუბალს — ლურსმული წყაროებით გამოვლენილი მუშქებისა და თაბალის სამეფოების მოსახლეობას — ქართველი ტომების მესხებისა და იბერების წინაპრებად მიიჩნევდა. რადგანაც მუშქები და თაბალები ძვ. წ. VII ს-მდე მაინც მცირე აზიაში სახლობდნენ, ბუნებრივად შეიქმნა აზრი, რომ კავკასიაში ქართველი ტომები მხოლოდ ამის შემდეგ გადმოსახლდნენ მცირე აზიიდან. ამ აზრს იზიარებდა, კერძოდ, ივ. ჯავახიშვილი და მასზე დაყრდნობით აგებდა საქართველოს უძველეს თავგადასავალს. მაგრამ მკვლევარი მოესწრო დასავლეთის ორიენტალისტიკაში ამ დარგში მომხდარ დიდ ძვრებსაც. ბევრმა დასავლეთში მუშქები ინდოევროპელ ფრიგიელებად, ხოლო თაბალები — ინდოევროპელ ხეთებად (ე. წ. „ხეთურიეროგლიფურ“ ენაზე მოლაპარაკე ტომებად) მიიჩნია. ივ. ჯავახიშვილის თქმით, ამით „გაქრა ყველაფერი, რასაც ემყარებოდა უძველესი ეპოქის საქართველოს ისტორიის აგება“. ივ. ჯავახიშვილი შეეცადა ახალ, უფრო სოლიდურ საფუძველზე დაემყარებინა ქართველთა ეთნოგენეზის პრობლემა. მან დიდი ენერგია შეაღია ჩრდილოეთკავკასიელ ხალხებთან ქართველთა ენობრივი მონათესაობის აზრის მტკიცებას. შემდეგ ყურადღებას აქცევდა ჩრდილოეთკავკასიური ელემენტების არსებობას საქართველოს ტოპონიმიკაში. ამის მიხედვით ასკვნია, რომ ჩრდილოკავკასიელ ტომებს ადრე ამიერკავკასიაში უნდა ეცხოვრათ. მეორე მხრივ, ჩრდილოეთკავკასიური და ქართველური ეთნონიმიკა თავს იჩენს უძველესი დროის მცირე აზიაში. აქედან, ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, აშკარაა, რომ ადრე არა მარტო ქართველ, არამედ სხვა კავკასიელ ხალხთა წინაპრებს წინა აზიაში უნდა ეცხოვრათ. შემდეგ მოდიან ისინი კავკასიაში, კერძოდ ჩრდილო-კავკასიელი, ხოლო ბოლოს ქართველი ტომები.

მართალია, გარკვეული ეთნიკური კავშირი კავკასიისა და მცირე აზიის მოსახლეობას შორის უძველეს ხანაში მართლაც შეინიშნება, მაგრამ ივ. ჯავახიშვილის მიერ მოტანილი მასალა სრულიად არაა საკმარისი მათი ერთიანად მცირე აზიიდან კავკასიაში გადმოსახლების მტკიცებისათვის. ამას უწინააღმდე-

გება ენობრივი მასალისა და უძველესი მატერიალური კულტურის მონაცემებიც, როგორც ისინი ჩვენ წარმოგვიდგება უკანასკნელი დროის კვლევა-ძიების შუქზე.

დასავლეთის XIX ს. ორიენტალისტიკის მეორე მტკიცება, რომელიც ასევე პოპულარული შეიქნა ჩვენს ისტორიოგრაფიაში, მდგომარეობს ქართველთა მონათესაობის მტკიცებაში წინა აზიის მთელ რიგ უძველეს ხალხებთან — შუმერებთან, ხეთებთან, ურარტელებთან, ელამელებთან და სხვ. ამ თეორიის გავლენამ განსაკუთრებით იჩინა თავი ს. ჯანაშიას ეთნოგენეტიკურ კონცეფციაში. ამის მიხედვით, უძველესი ხანისათვის ვრცელ ტერიტორიაზე იგულისხმება მონათესავე „ხეთურ-იბერული“ მოსახლეობის გავრცელება და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ცენტრების თანდათან სამხრეთიდან ჩრდილოეთით გადმონაცვლება. ს. ჯანაშიას კონცეფციაში აღარაა ლაპარაკი რაიმე გადასახლებათა შესახებ და ფაქტიურად ძველიდანვე საქართველოს ტერიტორიაზე მცხოვრები ქართველი ტომების ადგილობრივი განვითარებაა ნაგულისხმევი. ამ კონცეფციამ შემდეგში მძლავრი მხარდაჭერა ჰპოვა არქეოლოგების მხრივ, რომელთაც თავისი კვლევა-ძიების ერთ-ერთ ლაიტმოტივად აქციეს საქართველოსა და (საერთოდ) კავკასიაში ადგილობრივი განვითარების უწყვეტი პროცესის მტკიცება, რაც, მართლაც, უძველესი დროიდან აქაური მოსახლეობის ავტოქტონურობის საბუთს წარმოადგენს. ეს ტენდენცია საერთოდ ფართოდ გავრცელდა საბჭოთა არქეოლოგიურ და ისტორიულ მეცნიერებაში და მნიშვნელოვან წილად აღმოცენდა ჯერ ნიკო მარის თეორიებისა და შემდეგ ჩვენში გავრცელებული ანტიკოსმოპოლიტური მოძრაობების გავლენით. მაგრამ აპრიორულად, კონკრეტულ მასალაზე ძალდატანების ან მისი უგულებელყოფის გზით ადგილობრივი განვითარების მტკიცებამ მეცნიერული კვლევა-ძიების ობიექტურად წარმართვას შეიძლება დიდი ზიანი მოუტანოს. ისტორიული პროცესი, როგორც წესი, მიმდინარეობდა, მრავალმხრივი ურთიერთგავლენისა და ურთიერთზემოქმედების, კულტურულ მონაპოვართა სწრაფი გავრცელების ვითარებაში. მეტად მოძრაი იყო კულტურულ-ეთნიკური საზღვრები, ხშირი იყო მოსახლეობის გადაადგილებაც და ა. შ. ამიტომაც, როგორც ყველაფრის გავლენითა და გადმონერგვით, ისე ყველაფრის ადგილობრივი განვითარებით ახსნა ისტორიული განვითარების პერსპექტივის დამახინჯების სერიოზულ საფრთხეს შეიცავს.

თანდათან ჩვენს ისტორიოგრაფიაში ეთნოგენეზის პრობლემის დამუშავება უფრო და უფრო კონკრეტულ სახეს იღებს. იგი აქლა აღარ იფარგლება, როგორც ადრე, მარტოოდენ წინააზიელ ხალხებთან ქართველთა ჰიპოთეტური ენობრივი კავშირის მტკიცებით, არამედ მიჰყვება კონკრეტულ ისტორიულ პროცესს და ამის მიხედვით იკვლევს ქართველთა ეთნიკური ჯგუფის დიფერენციაციისა და შემდეგ ინტეგრაციის, კონსოლიდაციის პროცესებს. რომელთაც საბოლოო ჯამში ერთიანი ქართველი ხალხის ჩამოყალიბებამდე მიგვიყვანეს. გულდასმით მუშაედება აგრეთვე სხვა წარმომავლობის ეთნიკურ ჯგუფებთან ქართველ ტომთა უძველესი კონტაქტებისა და მისი შედეგების საკითხი. ამ მხრივ უკანასკნელ დროს დეტალური კვლევის საგანი გახდა უძველეს ხანებში ქართველი ტომების კონტაქტი ინდოევროპელ ტომებთან და ა. შ.

ახალი ტენდენციის სახით, რამაც უკანასკნელ დროს თავი იჩინა საქართველოს ისტორიის დარგში, უნდა აღინიშნოს აგრეთვე ძველი ქართული საისტორიო ქრონიკებისადმი, როგორც ამ პერიოდის საქართველოს ისტორიის წყაროებისადმი, მეტი ყურადღების მიქცევა. სამწუხაროდ, ამისი საჭიროების თითქმის

საყოველთაოდ აღიარების პარალელურად ჯერ კიდევ სათანადო მასშტაბით არ მიმდინარეობს გაღრმავებული შესწავლა აღნიშნული წყაროებისა, ურომლისოდაც მათი საქართველოს ძველი ისტორიის მასალად თამამი გამოყენება საკმაოდ სერიოზულ საფრთხეს შეიცავს. მაინც, საქართველოს ძველი ისტორიის დარგში ჩვენი მეცნიერების ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს მონაპოვარს წარმოადგენს სწორედ ამ პერიოდის ისტორიის წერილობითი წყაროების მეცნიერული შესწავლა და პუბლიკაცია. ამ მხრივ ყურადღებას იმსახურებს აკად. გ. წერეთლის მუშაობა ე. წ. „არმაზულით“ შედგენილ ეპიგრაფიკულ ძეგლებზე, ს. ყაუხჩიშვილის, თ. ყაუხჩიშვილის, აკ. ურუშაძის, ნ. კეკელიძის, ალ. გამყრელიძის, ნ. ლომოურის, თ. მიქელაძის მიერ გამოქვეყნებული და გამოსაქვეყნებლად მომზადებული ბერძნულ-რომაული ავტორების ცნობები საქართველოს შესახებ. ლ. ჭანაშვიას და ზ. ალექსიძის მუშაობა ძველსომხურ წყაროებზე, გ. მამულიასი — ქართული ქრონიკების ირანულ წყაროებზე და ა. შ.

წარმატებით მუშავდებოდა აგრეთვე პოლიტიკური ისტორიის საკითხები. შეისწავლებოდა ურთიერთობა ძველადმოსავლურ ქვეყნებთან (პ. უშაკოვი, გ. მელიქიშვილი), ანტიკურ სამყაროსთან — საბერძნეთთან, რომთან, პონტოს სამეფოსთან და სხვა ელინისტურ გაერთიანებებთან (ალ. ანაშნაძეა ვ. დონდუას, გ. გოზალიშვილის, ნ. ლომოურის, მ. ინაძის, თ. მიქელაძის, გ. მელიქიშვილის შრომები), ირანთან (გ. წერეთელი), ურთიერთობა კავკასიის პოლიტიკურ და ეთნიკურ გაერთიანებათა შორის, თვით ქართულ გაერთიანებათა შორის (ე. დონდუა, გ. მელიქიშვილი) და სხვ. ქართული ისტორიოგრაფიის მიღწევად უნდა ჩაითვალოს ამ ურთიერთობათა ობიექტური შესწავლა. იმ არასწორი ტენდენციების გადალახვა, როდესაც ამა თუ იმ ადგილობრივ გაერთიანებებს გვისახავენ უცხო ძალის ნება-სურვილის ბრმა შემსრულებლად ანდა ტენდენციურად გვიხატავენ ურთიერთობას სხვადასხვა გაერთიანებას შორის — მასში მხოლოდ ნათელ მხარეებს გამოჰყოფენ, ზოგჯერ კი პირიქით, ამუქებენ — ერთ მხარეს ყოველგვარი ბოროტებისა და ბარბაროსობის, ხოლო მეორეს ყოველგვარი სიკეთის განსახიერებად გვისახავენ.

შეიძლება აღვნიშნოთ ისიც, რომ გამოქვეყნდა ნაშრომები, რომლებიც შეიცავენ ძველი საქართველოს პოლიტიკური, სოციალ-ეკონომიური და ეთნიკური განვითარების მთლიანი სურათის აღდგენის ცდას³.

ჩვენი მიმოხილვა არ იქნება სრული, თუ ორიოდ სიტყვას არ ვიტყვით იმ მუშაობაზე, რომელსაც ჩვენი ისტორიკოსები ეწევიან საქართველოს მეზობელი ქვეყნებისა და ხალხების ძველი ისტორიის შესწავლაზე. ამას დამოუკიდებელ მნიშვნელობასთან ერთად უცილობლად აქვს მნიშვნელობა აგრეთვე საქართველოს ისტორიის თვალსაზრისითაც, რადგანაც გვეხმარება უკეთ ვიცოდეთ საქართველოს, ქართველი ტომების გარემოცვა ისტორიულ წარსულში, უკეთ შევისწავლოთ პოლიტიკური, ეკონომიური და კულტურული ურთიერთობა ქართული გაერთიანებებისა გარემო სამყაროსთან, უკეთ გავიგოთ თვით საკუთრივ საქართველოს ისტორიის ტიპოლოგიურად ამ ქვეყნების ისტორიასთან ანალოგიური ფაქტები და პროცესები.

ამ მიმართულებით შეიძლება დავასახელოთ ჩვენში მიმდინარე მუშაობა ურარტუს სოციალურ-ეკონომიურ და პოლიტიკურ ისტორიაზე, ისევე როგორც

³ Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970.

კვლევა-ძიება მცირე აზიის (ხეთურ-ხურტულ სამყაროს) უძველეს ისტორიაზე (ელ. მენაბდე, გრ. გიორგაძე).

ბევრად უფრო დიდი ტრადიცია გააჩნია, საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის შესწავლასთან შედარებით, შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის შესწავლას, მაგრამ აქაც ქართულმა საბჭოურმა ისტორიოგრაფიამ არაერთი ახალი სიტყვა თქვა. ახლებურად, მარქსისტულ-ლენინური მეთოდოლოგიის შუქზე გაიზარა საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა წარმოქმნის პროცესი ს. ჯანაშიამ. მიწისმფლობელობის ფორმების, უშუალო მწარმოებლის — გლეხობის კატეგორიების, საერთოდ ფეოდალურ საქართველოში კლასობრივი ბრძოლის საკითხებს საყოვალდებო გამოკვლევები მიუძღვნა ნ. ბერძენიშვილმა. ამ უკანასკნელის დამსახურება განსაკუთრებით დიდია გვიანი ხანის სენიორიების — სათავადოების გენეზისისა და მათი შემდგომი განვითარების ეტაპების შესწავლაში. მან გვიჩვენა, რომ სათავადოების წარმოქმნა ხდება XIV—XV სს-ში ქვეყნის ეკონომიური დაქვეითების, ნატურალური მეურნეობის კონსერვაციისა და ფეოდალურ ურთიერთობათა ნორმალური განვითარების შეფერხების შედეგად. ამ პრობლემას შემდეგში ნაყოფიერად ამუშავებდა საქართველოს ისტორიის მკვლევართა მომდევნო თაობის ბევრი წარმომადგენელი (დ. გვრიტიშვილი, ო. სოსელია, გ. ჯამბურია, ბ. ლომინაძე, ნ. ასათიანი, მ. ქიქოძე და სხვ.).

ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთ ცენტრალურ პრობლემას წარმოადგენს ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ეტაპების გამოყოფა. ივ. ჯავახიშვილი მიიჩნევდა, რომ VII საუკუნემდე საქართველოში მონობას ვხვდებით, VII—IX სს. წარმოადგენს მონობიდან ფეოდალიზმზე გარდამავალ ეტაპს, X—XIII სს. ფეოდალიზმის ხანა. XIV—XV სს-ში ადგილი აქვს პატრონყმობიდან ბატონყმობაზე გადასვლას, XV ს-დან კი ბატონყმობა სუფევს. ს. ჯანაშიამ ფეოდალიზმის საბოლოო გამარჯვების ხანად საქართველოში VI ს., ხოლო VI—X სს. ადრეფეოდალურ ხანად მიიჩნია. ამის შემდეგ როგორც ს. ჯანაშია, ისე ნ. ბერძენიშვილი იწყებდნენ განვითარებული ფეოდალიზმის პერიოდს. ნ. ბერძენიშვილი ბატონყმობის დამკვიდრებას, სხვა მკვლევართაგან (ივ. ჯავახიშვილი, ს. კაკაბაძე და სხვა) განსხვავებით, უფრო ადრეული ხანით, XII ს-ით ათარილებდა (XV ს-ის ნაცვლად). მთელი მომდევნო პერიოდი ვიდრე XIX ს-ის 30-იან წლებამდე მიიჩნევა განვითარებული ფეოდალიზმის ხანად, ხოლო XIX ს. 30—60-იან წლებში მკვლევარნი ათავსებენ გვიან-ფეოდალური ხანის ხანმოკლე პერიოდს. თუმცა ზოგიერთი მკვლევარი XVIII საუკუნისა და XIX ს-ის დასაწყისის აგრეთვე გვიანფეოდალური პერიოდის ფარგლებში აქცევს. რა თქმა უნდა, ეს პერიოდიზაცია ჯერ კიდევ დამუშავებასა და დაზუსტებას მოითხოვს და იგი მომავალში არაერთი დისკუსიის საგანი გახდება.

ქართული ფეოდალური საზოგადოების სტადიალური შესწავლის გვერდით დიდ ყურადღებას იმსახურებს ქართული ფეოდალიზმის ტიპოლოგიური შესწავლა. გარკვეული ისტორიული მონაკვეთის ფარგლებში ქართული და აღმოსავლური წყობილების შედარებითი შესწავლის საინტერესო ცდა ეკუთვნის ვ. გაბაშვილს. უფრო ნაკლებად შესწავლილი ქართული ფეოდალიზმი დასავლეთევროპულ ფეოდალიზმთან მიმართებით, რომელთანაც იგი ტიპოლოგიურად განსაკუთრებით ახლო დგას. მართალია, მკვლევართა ნაშრომებში მოიპოვება

ცალკეული დაკვირვებები ამ ასპექტში, მაგრამ ეს საკითხი მონოგრაფიულ შესწავლას მომავალში მოვლის.

ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში ინტენსიურად შეისწავლება ქართული ფეოდალური საზოგადოების სტრუქტურის ცალკეული საკითხები. ცალკე შესწავლის საგანია გაბატონებული ფეოდალური წრის ფენები (მაგ. აზნაურობა — გ. აკოფაშვილი), ეკლესია და საეკლესიო სენიორიები (ბ. ლომინაძე), ქალაქები და საქალაქო წყობა (აქ, პირველ ყოვლისა, აღსანიშნავია შ. მესხიას მონოგრაფია, მიძღვნილი ძირითადად გვიანი შუა საუკუნეების ვითარებისადმი, აგრეთვე ამავე ავტორისა და ვ. გაბაშვილის ნარკვევები XI—XII სს-ის ქართული ქალაქების შესახებ). დაბოლოს, აღსანიშნავია კვლევა-ძიება ფეოდალური საზოგადოების უშუალო მწარმოებელთა ძირითადი მასის — გლეხობის შესწავლად: გამოქვეყნდა დიდძალი დოკუმენტური მასალა (ნ. ბერძენიშვილი და სხვ.). შეისწავლებოდა მიწისმფლობელობის ფორმებისა და გლეხთა კატეგორიების საკითხი, გლეხობის კლასობრივი ბრძოლა, სოციალური ურთიერთობანი და სხვა (მამისა ბერძენიშვილი, ვ. გუჩუა).

ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიაში ერთ-ერთ უმთავრეს პრობლემას წარმოადგენს გაერთიანებული საქართველოს პრობლემა. ყურადღების ცენტრში იყო და რჩება ფეოდალური საქართველოს გაერთიანების მიზეზებისა და პირობების, თვით ამ გაერთიანების პროცესის შესწავლა. ამ ცოტა ხნის წინ ამ საკითხს მიეძღვნა მ. ლორთქიფანიძის მონოგრაფია. ბევრ მნიშვნელოვან პრობლემას სვამს XII—XIII სს-ის ძლიერი საქართველოს საგარეო და საშინაო ვითარების შესწავლა, თვით ამ, თითქმის მთელი კავკასიის მომცველი და ზოგჯერ მის გარეთაც განვრცობილი დიდი გაერთიანების ბუნების საკითხი. ჯერ კიდევ საკმაოდ არაა შესწავლილი და ხაზგასმული ხელსაყრელი საგარეო-პოლიტიკური ვითარება, რამაც შექმნა ასეთი გაერთიანების წინაპირობები. სადავოა ამ გაერთიანებული ქართული მონარქიის წიაღში მიმდინარე ზოგი სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური მოვლენისა და საზოგადოებრივი მოძრაობის ბუნება, ხასიათი. შემდგომ შესწავლას მოიხზოვს აგრეთვე გაერთიანებული საქართველოს დაშლა-დაცემის პროცესი.

ქართული ისტორიოგრაფია საერთოდ ბევრს იკვლევდა შუა საუკუნეებში ქართველი ხალხის სხვა, მეზობელ და შორეულ ხალხებთან ურთიერთობის საკითხებს. ამ დარგში ბევრი რამ გაკეთდა.

რუსეთთან ურთიერთობის საკითხს ნაყოფიერად იკვლევდნენ მ. პოლიევქტოვი, ნ. ბერძენიშვილი, ი. ცინცაძე, ვ. დონდუა, გ. პაიჭაძე, ნ. ნაკაშიძე, ვ. მაჭარაძე და ბევრი სხვა მკვლევარი. ასევე მრავალი საყურადღებო გამოკვლევა გამოქვეყნდა სომხეთთან, აზერბაიჯანთან და ჩრდ. კავკასიის ხალხებთან ურთიერთობის საკითხებზე (ამ რიგის საკითხებზე ნაყოფიერად მუშაობს ზ. ანჩაბაძე და აზერთი სხვა მკვლევარი), თუმცა ამ მხრივ ძირითადი კვლევა-ძიება ჩვენ მაინც შემდგომში მოგველის. ადრიდანვე ყურადღების ცენტრში იყო აგრეთვე ბიზანტიასთან და ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებთან (ირანთან, თურქეთთან, არაბულ სამყაროსთან) ურთიერთობის საკითხები. საქართველოს ისტორია საუკუნეთა მანძილზე ისე მჭიდროდ იყო გადანასკვეული ამ ქვეყნების ისტორიასთან, რომ თავიდანვე აშკარა იყო — რა არსებითი წვლილის შეტანა შეეძლო საქართველოს ისტორიის შესწავლაში ახლო აღმოსავლეთის ამ ქვეყნების ისტორიის ღრმად და ახლო გაცნობას. ამიტომაც ჩვენში დიდი ყურადღება ექცეოდა და ექცევა აღმოსავლეთმცოდნე ისტორიკოსთა კადრების მომზადებას. ამ უკანასკ-

ნელთ სავსებით გაამართლეს იმედები და უკანასკნელ ხანს დიდად წასწიეს წინ საქართველოს ისტორიის მთელი რიგი უმნიშვნელოვანესი პრობლემების შესწავლა (ამ მხრივ აღსანიშნავია ე. გაბაშვილის, ვ. ფუთურაძის, რ. კიკნაძის და სხვათა ნაშრომები).

ქართულ ისტორიოგრაფიაში მუდამ დიდი ადგილი ეთმობოდა უცხოელ დამპყრობლებთან ქართველი და სხვა კავკასიელი ხალხების გმირული ბრძოლის შესწავლას. ამ მხრივ საბჭოთა პერიოდშიც არამცირედი რამ გაკეთდა.

უკანასკნელი ათეული წლების მანძილზე საკმაოდ დაწინაურდა აგრეთვე აფხაზეთის და ოსი ხალხის ისტორიის მეცნიერული დამუშავება. აფხაზეთის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის ინიციატივით შეიქმნა აფხაზეთის ისტორიის ნარკვევები. ძველი და შუა საუკუნეების აფხაზეთის ისტორიის დარგში საყურადღებო ნაშრომები გამოაქვეყნა ზ. ანჩაბაძემ, აფხაზეთის ახალი და უახლოესი ისტორიის დარგში კი გ. ძიძარია, აგრეთვე ი. ანთელავამ, რომელსაც ეკუთვნის ზოგი ნაშრომი აგრეთვე შუა საუკუნეების აფხაზეთის ისტორიაშიც.

ბევრი რამ გაკეთდა ფეოდალურ ხანაში საქართველოს მოსახლეობის ეთნიკური კონსოლიდაციისა და ერთიან ქართველ ეროვნებად ჩამოყალიბების საკითხის კვლევაში.

შეიძლება აღვნიშნოთ აგრეთვე ნაყოფიერი მუშაობა, რომელიც ჩვენში ჩატარდა აკად. ნ. ბერძენიშვილის, დ. მუსხელიშვილის და სხვა მკვლევართა მხრით საქართველოს შუა საუკუნეების ისტორიულ გეოგრაფიაში, აგრეთვე ღვაწლი, რომელიც მათ, ისევე როგორც ლევან მუსხელიშვილს, ჟ. ზაქარაიას, გ. ლომთათიძეს, ვ. ჯაფარიძეს, იოსებ გძელიშვილს, ლ. კილაშვილს და ზოგ სხვა მკვლევარს, მიუძღვის ფეოდალური ხანის საქართველოს არქეოლოგიის დაწინაურებაში. ამით ჩვენ ისტორიკოსებსა და არქეოლოგებს თავისი წვლილი შეაქვთ ფეოდალური ხანის მაღალგანვითარებული ქართული კულტურის შესწავლის საქმეში, რომელსაც აგრეთვე ქართველოლოგიის სხვა დარგის არაერთი გამოჩენილი მკვლევარი ემსახურება.

XVIII საუკუნე ქართულ ისტორიოგრაფიაში მუდამ იპყრობდა გულდასმით ყურადღებას. ეს ეპოქა საინტერესო ჩანს ახალი მოვლენების მთელი რიგით, რაც ამ დროის საქართველოში შეინიშნება: ადგილი აქვს სამეურნეო ცხოვრების გამოცოცხლებას, ხელოსნობაში ცალკეული მანუფაქტურებიც კი ჩნდება, ცენტრალური ხელისუფლება მსხვილი ფეოდალების თარეშის აღაგმვას ცდილობს, უცხოელ დამპყრობლებთან ბრძოლა ქვეყნის განთავისუფლებისათვის მეტად მწვავე ხასიათს იღებს, ახალი ბურჟუაზიული იდეოლოგიის ელემენტები საკმაოდ ფართოდ იკიდებს ფეხს და ა. შ. ერთი სიტყვით, როგორც ამბობენ, ევროპა ყველა ფანჯრიდან იხედება. ახალ მოვლენებს ეკონომიურ ცხოვრებაში ყურადღება მიაქცევს ნ. ბერძენიშვილმა, ს. კაკაბაძემ, გ. ნათაძემ, დ. უჩანეიშვილმა, ვ. დონდუამ, შ. მესხიამ, მ. დუმბაძემ და სხვ. კანონმდებლობისა და კულტურული ცხოვრების დარგში არაერთ ასეთ ფაქტზე ამახვილებს ყურადღებას აპ. როგავა. ეს ახალი მოვლენები XVIII ს-ში დამახასიათებელია არა მარტო ერეკლე II-ის დროინდელი ქართლ-კახეთის სამეფოსათვის. არამედ დასავლეთ საქართველოსათვისაც, კერძოდ იმერეთის სამეფოსათვის. თავს იჩენს მნიშვნელოვნად დავიწყებული საქართველოს პოლიტიკური ერთიანობის იდეა (შდრ. საქართველოს მეფე-მთავართა 1790 წ. ტრაქტატის „საუკუნო პირობის“ პრეამბულა) და თვით სამხრეთი ოლქების სომხური მოსახლეობაც,

გმინის სახით, XII—XIII სს-ის ასოციაციით, საქართველოსთან პოლიტიკური ერთიანობის გზით ეძიებს გამოხსნას...

ამ ახალი მოვლენების შესწავლა დიდ მნიშვნელობას იხვეჭს საქართველოს პოლიტიკურ ბედ-იღბალთან დაკავშირებით და მკიდროდ ენასკვება საქართველოს რუსეთთან შეერთების პრობლემას. აშკარა არის ამ შეერთების პროგრესული მნიშვნელობა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიური და კულტურული განვითარებისათვის და ქართველთა ზოგიერთი ეროვნული მისწრაფების განხორციელებისათვის (მაჰმადიანური სამყაროს კლანჭებიდან ქართული მიწების გამოხსნა და ქართველთა კონსოლიდაციის პროცესის გაღრმავება). თუმცა მას არაერთი უარყოფითი შედეგიც მოჰყვა (ეროვნული სახელმწიფოებრიობის მოშლა, ცარიზმის კოლონიური და ასიმილატორული საქმიანობა).

ქართველი საბჭოთა ისტორიკოსების ნაშრომებში (გ. ხაჭაპურიძე, შ. ჩხეტიას, ა. ფირცხალაიშვილი, ა. კიკვიძე, ი. ანთელავა, მ. დუმბაძე და სხვ.) კარგადაა ნაჩვენები, რომ რუსეთთან საქართველოს შეერთებას ობიექტურად მოჰყვა დადებითი შედეგები. ამ ფაქტს უფრო ადრეც ხაზს უსვამდნენ ქართველი მარქსისტები (ლ. კეცხოველი, ფ. მახარაძე) და, როგორც ცნობილია, თვით ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურებიც (ილია ჭავჭავაძე და სხვ.).

მეორე მხრივ, მათ მიერ ყურადღება ექცევა რუსული კოლონიური აღმინისტრაციის კონფლიქტს ქართულ საზოგადოებასთან (მის ზედა თუ ქვედა ფენებთან) და ამ ნიადაგზე წარმოქმნილ ისტორიულ სიტუაციებს.

XIX ს. პირველი ნახევრის ისტორიის ერთ-ერთ ცენტრალურ საკითხს ჩვენს ისტორიოგრაფიაში წარმოადგენს ამ პერიოდში საქართველოს სოციალური და ეკონომიური განვითარების ხასიათის საკითხი. ამ პრობლემასთან დაკავშირებით საყურადღებო ნაშრომები აქვთ უკვე ფ. მახარაძეს და ს. ხუნდაძეს, ხოლო შემდეგ პ. გუგუშვილს. ამავე მიმართულებით ნაყოფიერი კვლევა-ძიება აქვთ ჩატარებული შ. ჩხეტიას, ა. კიკვიძეს, ი. ანთელავას, ა. ფანცხავას, დ. გოგოლაძეს, ედ. ხოშტარიას, ე. ორჯონიკიძეს და სხვ. უკანასკნელ დროს ამ საკითხში ჩვენთან გამოიკვეთა ორი განსხვავებული ტენდენცია. მკვლევართა ერთი ჯგუფი ცდილობს უჩვენოს ახალი კაპიტალისტური წყობის საკმაოდ ინტენსიური განვითარება როგორც ხელოსნობა-მრეწველობაში, ისე სოფლის მეურნეობაში უკვე XIX ს-ის პირველ ნახევარში. ისტორიის ინსტიტუტში ჩატარებული ორი დისკუსიის დროს (1954 წ., 1965 წ.) მკვლევართა უმრავლესობა სწორედ ამ თეზისაზრისს იცავდა. მეორე მხრივ, 1954 და 1956 წლების დისკუსიებზე ზ. ანჩაბაძისა და მ. დუმბაძის მიერ, ისევე როგორც ზ. ანჩაბაძის მიერ მის ამ ცოტა ხნის წინ გამოქვეყნებულ წიგნში „Очерки экономической истории Грузии в I половине XIX века“, ხაზი გაესვა რეფორმამდელ ხანაში საქართველოში კაპიტალისტური ელემენტების განვითარების დონის გაზვიადების საფრთხეს. აღნიშნულ მკვლევართა მიერ ექვსი ქვეშაა დაყენებული თავისთავად მრეწველობასა და სოფლის მეურნეობაში ამ დროს არსებული მცირეოდენი კაპიტალისტური ელემენტების დამანგრეველი ძალა ძველი წყობილებისათვის. ხაზი ესმევა, რომ რუსეთის მფლობელობის დამყარებამ საქართველოში პირველ ხანებში უფრო ბატონყმური ურთიერთობის მოწესრიგება და განმტკიცება გამოიწვია, ვიდრე მისი დაშლა და ა. შ. მაინც, მიუხედავად კაპიტალისტური წყობის არარსებობისა, ამ მკვლევართა აზრითაც, ქართული ფეოდალურ-ბატონყმური მეურნეობა რეფორმის წინ ღრმა კრიზისს განიცდიდა და კლასობრივი

ბრძოლის მეკვეთრ გამწვავებას ჰქონდა ადგილი. მაგრამ ეს, მათი აზრით, შედეგია არა ადგილობრივი სუსტი კაპიტალისტური ელემენტებისა, არამედ უმთავრესად საქართველოს ჩაბმისა საერთორუსულ და მსოფლიო ეკონომიურ ურთიერთობაში, რომელთანაც შეგუება ქართულმა ფეოდალიზმმა ვერ შეძლო. უეჭველია, მთავარი საფრთხე საქართველოს ამდროინდელი სოციალ-ეკონომიური განვითარების არასწორი შეფასებისა მდგომარეობს ქართული ვითარების რეალიზებულ შესწავლაში. მხოლოდ საერთორუსული და კიდევ უფრო ფართო მასშტაბის ვითარების გათვალისწინებით შეიძლება ჩვენ ობიექტურად შევაფასოთ ამ ეპოქაში საქართველოში მიმდინარე სოციალურ-ეკონომიური პროცესების ხასიათი და მიმართულება.

XIX ს-ის მეორე ნახევრის საქართველოს ისტორიის თემატიკიდან მკვლევართა ყურადღების ცენტრში მუდამ იყო იმ დიდი მნიშვნელობის აქტის — საგლეხო რეფორმის — ყოველმხრივი შესწავლა, რომლითაც არსებითად იწყება ახალი ეპოქა — კაპიტალისტური ეპოქა საქართველოს ისტორიაში. რეფორმის მიზეზებსა და წინა პირობებს, მის გატარებასთან დაკავშირებულ მოვლენებს და მის შედეგებს იკვლევდნენ: ფ. მახარაძე, გ. ხაჭაპურიძე, პ. გუგუშვილი, შ. ჩხეტიას, ს. ბერიძე, ს. ვანუგეი, ა. ოლონეცკი, გ. ძიძარია და სხვ.

ამ პერიოდის ისტორიის ერთ-ერთ ცენტრალურ საკითხად რჩება აგრეთვე ჭეყენის ეკონომიური და სოციალური განვითარების პრობლემა. აგრარულ ურთიერთობათა შესწავლაზე დიდი მუშაობა გასწიეს ი. ანთელავამ, ი. უთურაშვილმა; არაერთი ნაშრომი მიეძღვნა უკანასკნელ დროს კაპიტალიზმის განვითარებას მრეწველობაში (აბ. კიკვიძე, ედ. ხოშტარია, გ. მარგიანი და სხვ.). საერთოდ ბურჟუაზიულ ურთიერთობათა განვითარების პროცესის მრავალი საკითხია გამოკვლეული ფ. მახარაძის, ფ. გოგიჩაიშვილის, გ. ხაჭაპურიძის, კ. ღრბაგველიძის, ა. კიკვიძის, შ. ჩხეტიას, ა. ფირცხალაიშვილის, ვ. მოჩალოვის, ალ. ბენდიანიშვილის და სხვ. ნაშრომებში. მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ქართველი ისტორიკოსებისა და სხვა მკვლევართა შრომებში საქართველოში ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის მახინჯ გამოვლენათა ჩვენებასაც.

XIX ს. მეორე ნახევრის მონაკვეთში ქართული ისტორიოგრაფიისათვის ერთ-ერთ უმთავრეს პრობლემას წარმოადგენს საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მოძრაობათა და საზოგადოებრივი აზრის განვითარების საკითხი. ამ საკითხის მნიშვნელობა განპირობებულია იმ დიდი როლით, რასაც დასახელებული მოვლენა ასრულებდა ამ დროს მიმდინარე ქართველი ხალხის ერად კონსოლიდაციისა და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის გაცხოველების პროცესში. ამ რიგის საკითხებს საყურადღებო ნაშრომები მიუძღვნეს ს. ხუნდაძემ, ა. კიკვიძემ, პრ. რატიანმა, ლ. გორგილაძემ, აკ. სურგულაძემ, მ. გაფრინდაშვილმა, ი. კაჭარავამ და სხვ.

უკანასკნელი დროის ქართულ ისტორიოგრაფიაში ინტენსიურად შეისწავლება აგრეთვე ხალხოსნური მოძრაობა და ხალხოსნური იდეოლოგია (ლ. გორგილაძე, ზ. შველიძე და სხვ.).

XIX ს-ის ბოლოდან საქართველოში საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობის მედროშეობა ხელთ აიღეს მეცნიერული კომუნიზმის იდეოლოგიით მებრძოლმა ძალებმა, იმ ძალებმა, რომელნიც პირველ პლანზე სოციალური განთავისუფლების იდეას აყენებდნენ და ყველა სხვას მას უმორჩილებდნენ. ქართველ ხალხში ამ ახალმა ძალებმა მტკიცედ მოიკიდეს ფეხი. ამიტომაც XX საუკუნის პირველი ორი ათეული წელი სამართლიანად ხასიათდება როგორც

მხადრა რევოლუციური მოძრაობის, სოციალისტური რევოლუციისათვის ბრძოლის პერიოდი. ამასთან დაკავშირებით ამ ეპოქის ისტორიის შესწავლაში წამყვანი ადგილი დაიკავა ისეთმა პრობლემებმა, როგორცაა მარქსიზმის გავრცელება და პირველი მარქსისტული ორგანიზაციების ჩამოყალიბება საქართველოში, პროლეტარიატისა და გლეხობის რევოლუციური ბრძოლა ბოლშევიკების პარტიის ხელმძღვანელობით, საკუთრივ ბოლშევიკური პარტიული ორგანიზაციების საქმიანობა, 1905 წლის რევოლუცია, საქართველოს მშრომელთა ბრძოლა საბჭოთა ხელისუფლებისათვის 1917—1921 წლებში და ა. შ.

საქართველოში მარქსიზმისა და სოციალისტური მოძრაობის გავრცელების საკითხს საყურადღებო გამოკვლევები მიუძღვნეს ლ. გორგილაძემ, ნ. მახარაძემ, ნ. სტურუამ და სხვ. საქართველოს პარტიული ორგანიზაციების ისტორიის მეცნიერული დამუშავების საქმეში უკანასკნელ დროს მნიშვნელოვან მოვლენას ქონდა ადგილი მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალის მიერ მომზადებული „საქართველოს კომუნისტური პარტიის ნარკვევების“ გამოცემის (1957 წ.) სახით. „ნარკვევების“ პირველი ტომი სწორედ რევოლუციამდელ ხანას, 1883—1921 წლებს ასახავს. იგი დაიწერა ავტორთა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი და კვალიფიციური კოლექტივის მიერ (ლ. ებანოიძე, კ. ივანიძე, გ. ჟვანია, ი. კაჭარავა, ა. კიკვიძე, ნ. მახარაძე, გ. სიხარულიძე, ნ. ჩხვაშვილი, ს. ჩხარტიშვილი, გ. ხაჭაპურიძე). ამავე პრობლემატიკიდან ყურადღებას იმსახურებს ვ. ესაიაშვილის მონოგრაფია „ვ. ი. ლენინი და საქართველოს ბოლშევიკური ორგანიზაციები“. ეს პერიოდიც აისახა ა. კიკვიძის სამტომიან ნაშრომში „საქართველოს ისტორია“ (XIX—XX სს.). არაერთი მონოგრაფიული ნაშრომი, დოკუმენტებისა და სამეცნიერო წერილების კრებულები მიეძღვნა 1905—1907 წლების რევოლუციას საქართველოში (ფ. მახარაძე, ი. ხუციშვილი, ლ. ებანოიძე, გ. ჟვანია, ი. კაჭარავა და სხვ.). მრავალი ნაშრომია გამოქვეყნებული, რომელშიც შესწავლილია რევოლუციის მიმდინარეობა აფხაზეთში, აჭარაში, სამხრეთ-ოსეთში, აგრეთვე საქართველოს სხვა კუთხეებში. რამდენიმე ნაშრომი მიეძღვნა პირველი მსოფლიო ომის პერიოდს. ეს პერიოდი აისახა ს. ჩხარტიშვილის ნაშრომებში. ამავე პერიოდის რევოლუციური მოძრაობის საკითხებს მიეძღვნა მ. ცერცვაძის მონოგრაფია „რევოლუციური მოძრაობა საქართველოში 1914—1917 წწ-ში“. ბუნებრივია, რომ ქართველი მარქსისტი ისტორიკოსების გულდასმითი ყურადღების ობიექტს წარმოადგენდა თავიდანვე 1917—1921 წლების, საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებისათვის ბრძოლის პერიოდის ისტორია. ამ საკითხს ნაშრომები უძღვნა ჯერ კიდევ ფ. მახარაძემ. შემდეგში ამ პერიოდს საფუძვლიანი გამოკვლევები უძღვნეს გ. ხაჭაპურიძემ, ნ. მახარაძემ. ა. სურგულაძემ, ნ. სტურუამ, მ. ცერცვაძემ, გ. ჟვანიამ, გ. ძიძარამ, ზ. ვანუშვილმა, ვ. აბაევმა, უ. სიღამონიძემ, მ. ჭიჭიშვილმა და სხვ.

ამავე პერიოდში აგრარულ ურთიერთობათა საკითხი საფუძვლიანად არის შესწავლილი ი. მირცხულავას ნაშრომში, ზოლო ეროვნული საკითხი — ე. ახობაძის მიერ ამ ცოტახნის წინ გამოქვეყნებულ მონოგრაფიაში. მაინც, საქართველოს ისტორიის ამ უმნიშვნელოვანესი პერიოდის ისტორია ჯერ კიდევ სათანადო სისრულით არ არის დამუშავებული. საზოგადოებრივ-პოლიტიკური, რევოლუციური მოძრაობის საკითხებმა გარკვეულად ჩრდილში მოაქციეს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების პრობლემატიკა. თვით რევოლუციური მოძრაობის თემატიკიდან საკითხის ზოგი ასპექტი მოითხოვს მეტ ყურადღებას.

უფრო მეტად ხაზგასასმელი და წარმოსაჩენია, კერძოდ, ინტერნაციონალიზმის „ს“ გასაოცარი ნიმუშები, რომელთაც იძლევა კავკასიის ბოლშევიკური ორგანიზაციების ისტორია. ამ პერიოდის სამოქალაქო ისტორიის ბევრი საკითხი, სხვადასხვა პარტიის საქმიანობა და არაერთი სხვა საკითხი ჯერ კიდევ საფუძვლიან შესწავლას მოითხოვს.

ორი ათეული წლის ისტორია აქვს ჩვენთან საბჭოთა პერიოდის საქართველოს ისტორიის სისტემატურ მეცნიერულ შესწავლას. საფუძველი მას ჩაეყარა მას შემდეგ, რაც ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტთან შეიქმნა სათანადო განყოფილება. მისი პირველი ხელმძღვანელი იყო აკად. გ. ხაჭაპურიძე. განვლილი ორი ათეული წლის მანძილზე ამ დარგში წარმოებული კვლევა დიდად დაწინაურდა როგორც ხარისხობრივად, ისე კვლევა-ძიების მასშტაბით. დღეს უკვე არაერთი ათეული მკვლევარი იკვლევს როგორც ინსტიტუტში, ისე მის გარეთ ამ პერიოდის საქართველოს ისტორიას. აღსანიშნავია ი. კაჭარავას მონოგრაფია „საბჭოთა საქართველო სახალხო მეურნეობის აღდგენის პერიოდში (1921—1925 წწ.)“ (გამოქვეყნდა 1958 წ.). მრავალი წიგნი და სამეცნიერო წერილი მიეძღვნა საქართველოს ისტორიის საკითხების შესწავლას კოლექტივიზაციისა და ინდუსტრიალიზაციის, აგრეთვე ომისწინა — სოციალიზმის გაშლილი მშენებლობის — პერიოდში, თუმცა ეს პერიოდი დღესაც არასაკმარისად არის შესწავლილი. მრავალი ნაშრომია მიძღვნილი მუშათა კლასის ისტორიისადმი საბჭოთა ხელისუფლების წლებში. გამოქვეყნდა ნაშრომები საკოლმეურნეო მშენებლობის საკითხებზე, ქართველი სოციალისტური ერის ჩამოყალიბების პრობლემაზე. დაიწერა ნაშრომები აგრეთვე კულტურული მშენებლობისა და კულტურული რევოლუციის საკითხზე, საკმაო ყურადღების საგანს შეადგენდა სახელმწიფოებრივი მშინებლობის საკითხები, კერძოდ ამიერკავკასიის ფედერაციის საკითხი და ა. შ. ბევრი რამ გაკეთდა საქართველოს ისტორიის შესასწავლად დიდი სამამულო ომის პერიოდში. მას მიეძღვნა რამდენიმე მონოგრაფია, მრავალი სამეცნიერო წერილი, ნარკვევი (ა. იოსელიანი, მ. ბარამია, მ. ქოჩიაშვილი, ბ. პლიევი, ნ. კეიშვილი, ნ. ჩახვაშვილი, ქ. ანთიძე და სხვ.). შესწავლება ჩვენი ქვეყნის მშრომელების საქმიანობა ომის წლებში, ისევე როგორც ქართველი მეომრების მონაწილეობა როგორც სამამულო ომის ფრონტებზე, ისე პარტიზანულ მოძრაობაში (საბჭოთა კავშირის ოკუპირებულ ტერიტორიაზე და საზღვარგარეთ). უკანასკნელ დროს ინტენსიურად მუშავდება აგრეთვე ომის შემდგომი პერიოდის საქართველოს ისტორიაც. ამ პერიოდს მიეძღვნა ნ. სტურუას ნაშრომები. ომის შემდგომ პერიოდში საქართველოს მუშათა კლასის ისტორია არის განხილული ამასწინათ გამოსულ ს. შარიქაძის ნაშრომში. ინტენსიურად მუშავდება ეკონომიური განვითარების საკითხები, მრეწველობის ცალკეული დარგების განვითარება და ამასთან დაკავშირებული საზოგადოებრივი პროცესები. ამ მხრივ ნაყოფიერ მუშაობას ეწევა ალ. კოჭლავაშვილი. შეიქმნა აგრეთვე განმაზოგადებელი ნაშრომები, სადაც საბჭოთა პერიოდის მთელი ისტორიაა წარმოდგენილი („საქართველოს ისტორიის“ საშუალო სკოლის სახელმძღვანელო). ისტორიის ინსტიტუტის მიერ გამოქვეყნებული „საქართველოს ისტორიის“ სამტომეულის უკანასკნელი ტომიც ამ პერიოდს ასახავს. მნიშვნელოვანი შენაძენია ამ პერიოდის საქართველოს ისტორიისათვის აგრეთვე მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალის მიერ მომზადებული „საქართველოს კომუნისტური პარტიის ისტორიის

ამიერკავკასიის მიმართ იმპერიალისტური გერმანიის მსხვერპლისტური პოლიტიკის ისტორიიდან

1871 წელს, პრუსიის და მისი მოკავშირე გერმანული სახელმწიფოების საფრანგეთზე გამარჯვების შედეგად, შეიქმნა გერმანიის იმპერია. გაერთიანებული გერმანია მსხვილ ევროპულ სახელმწიფოდ გადაიქცა. მისი საგარეო პოლიტიკა სულ უფროდაუფრო გამოკვეთილ აგრესიულ-მპლიტარისტულ და კოლონიურ ხასიათს იღებდა.

გერმანიის სახით მსოფლიო ასპარეზზე გამოვიდა ახალი მტაცებელი. რომელიც მტკიცედ მოითხოვდა „ადგილს მზის ქვეშ“. XIX საუკუნის დასასრულისათვის, როდესაც გერმანია მსხვილ იმპერიალისტურ ქვეყნად გადაიქცა, მსოფლიო უკვე ძირითადად დანაწილებული იყო ძველ კაპიტალისტურ ქვეყნებს შორის და ყველა ადგილი „კოლონიური ნუგბარით დატვირთულ პაგიდასთან“ დაკავებული აღმოჩნდა. გერმანია ჩაება კოლონიებისათვის ბრძოლაში. „გერმანიის კაპიტალიზმის ეს სწრაფი განვითარება იყო განვითარება ახალგაზრდა და ძლიერი მტაცებლისა, რომელიც გაჩნდა ევროპის სახელმწიფოთა კავშირში და რომელმაც განაცხადა: „თქვენ გაანადგურეთ პოლანდია. თქვენ დაამარცხეთ საფრანგეთი, თქვენ ხელში ჩაიგდეთ დედამიწის ნახევარი. -- გაისარჩეთ და მოგვეცით სათანადო წილი“¹.

ბრძოლა კოლონიებისათვის განსაკუთრებით გამწვავდა იმპერიალისტური ეპოქის დასაწყისში, როდესაც ზემოგების მისაღებად სულ უფროდაუფრო ბეტ მნიშვნელობას იძენდა კაპიტალის გატანა ჩამორჩენილ ქვეყნებში². პირველ მსოფლიო ომამდე გერმანიის კაპიტალდაბანდებანი საზღვარგარეთ შეადგენდა 44 მილიარდ ფრანკს³.

XIX საუკუნის 90-იან წლებში გერმანელმა იმპერიალისტებმა დააყენეს საკითხი მსოფლიოს ხელახალი გადანაწილების შესახებ. გერმანიის მიერ მსოფლიოს გადანაწილების მოთხოვნამ მკვეთრად გაამწვავა წინააღმდეგობანი იმპერიალისტურ ბანაკში. ამ წინააღმდეგობათა სისტემაში ვ. ი. ლენინი პირველ რიგში გამოჰყოფდა წინააღმდეგობებს ინგლის-გერმანიასა და რუსეთ-გერმანიას შორის, რომელთაც გადაამწყვეტი როლი ითამაშეს პირველი მსოფლიო ომის აღმოცენებაში⁴. ამ წინააღმდეგობებმა გარკვეული ასახვა პოვეს საზღვარგარეთ არსებულ გერმანულ კოლონიებთან გერმანიის ურთიერთობაშიც. მეურ-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 24, გვ. 486—487.

² ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 22, გვ. 335.

³ Л. А. Леонтьев, В. И. Ленин и некоторые проблемы современного германского империализма, „Германский империализм и милитаризм“, М., 1965, გვ. 21.

⁴ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 23, გვ. 158.

ნეობის და, განსაკუთრებით მრეწველობის სწრაფი განვითარება გერმანიას ფართო ეკონომიური და პოლიტიკური ექსპანსიის წარმოების საშუალებას უქმნიდა. ამ ექსპანსიაში, გერმანელ იმპერიალისტთა აზრით, ავანპოსტების დასაყრდენი ბაზების როლი უნდა შეესრულებინათ საზღვარგარეთ არსებულ გერმანულ კოლონიებზე.

ცნობილი ისტორიკოსი ი. კუჩინსკი (გდრ), ხაზს უსვამს ვ. ი. ლენინის დებულებას გერმანიის იმპერიალიზმის არათანაბარი განვითარების შესახებ და აღნიშნავს: „არათანაბარი განვითარება, აუცილებლად აისახა, გერმანიის მონოპოლისტური კაპიტალიზმის საერთო ხასიათში. გერმანია ეროვნული სახელმწიფო გახდა იმ მომენტში, როდესაც მსოფლიოს განაწილება დიდი ხნის დამთავრებული იყო. გერმანული იმპერიალიზმი, ეყრდნობოდა რა თავის მძლავრ სამრეწველო პოტენციალს, განსაკუთრებული დაჟინებით ცდილობდა ამ დანაკლისის შევსებას. ამიტომ, პირველი მსოფლიო ომის წინა წლებში გერმანია გადადის განსაკუთრებით აქტიური აგრესიული საგარეო პოლიტიკის წარმოებაზე. პირველ რიგში ეს ვლინდება საზღვარგარეთ გერმანიის კაპიტალდამანდებების სწრაფ ზრდაში. ამასთანავე, არ ჰქონდათ რა მდიდარი კოლონიები, გერმანელი იმპერიალისტები ცდილობდნენ „მშვიდობიანი გზით“ შეეღწიათ ნახევრადკოლონიურ და სუსტად განვითარებულ კაპიტალისტურ ქვეყნებში“⁵.

გერმანიის იმპერიალიზმის ასეთი „მშვიდობიანი შეღწევის“ ერთ-ერთ სახეს წარმოადგენდა სხვადასხვა და განსაკუთრებით აღმოსავლეთის ქვეყნებში გერმანული ელემენტების კოლონიზაცია. ეს პროცესი განსაკუთრებით ძლიერდება XIX საუკუნის 60-იანი წლების შემდეგ. ამ დროიდან გერმანელი კოლონისტების საზღვარგარეთ დასახლებაში აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ გერმანიის სახელმწიფო მოღვაწეები და დაპლომატები.

ასე, მაგალითად, 60-იან წლებში კავკასიაში გერმანელ კოლონისტთა ჩამოსახლების ინიციატორი იყო პრუსიის კონსული ტრაპიზონში ბლაუ⁶. იგი მოლაპარაკებას აწარმოებდა რუსეთის ტრაპიზონელ კონსულთან მოშნინთან, რომ კავკასიიდან ემიგრირებულ ჩერქეზთა და ნოღაელთა საცხოვრებელ ადგილებში ჩამოსახლებინათ გერმანელი კოლონისტები. ამ წინადადებას დადებითად მოეკიდა რუსეთის მთავრობა და თვით იმპერატორიც, რომელთაც დაავალეს კავკასიის მეფისნაცვალს ჩაეტარებინა მოსამზადებელი სამუშაოები კავკასიაში კოლონისტთა ახალი დიდი ნაკადის მისაღებად⁷.

აღსანიშნავია, რომ, როდესაც კავკასიის არმიის შტაბის უფროსს მიმართეს — გამოეთქვა თავისი თვალსაზრისი კოლონისტთა ამ ჩამოსახლებაზე — იგი სრული მოწონებით შეხვდა ამ ღონისძიებას და მოითხოვა ყოველმხრივ შეეწყობა ხელი მისი განხორციელებისათვის⁸.

ექსპანსიონიზმის და საერთაშორისო კონფლიქტების პროვოცირების პოლიტიკისათვის მოსახლეობის ფართო ფენების მხრივ მხარდასაჭერად, საჭირო იყო გერმანიიდან კოლონისტთა სხვა ქვეყნებში ჩასახლების წარმოჩენა ეროვნული ინტერესების დაცვის პოლიტიკად, რომელზეც თითქოს დამოკიდებულ-

⁵ Ю. Кучинский. Изменение особенностей германского империализма в период с 1900 по 1955 гг. — „Доклады и сообщения института истории“, вып. 9, 1956, стр. 148.

⁶ სსსრ ცსა თბილისში, ფ. 240, ანაწ. 1, საქმე 466, ფურც. 1, 5.

⁷ იქვე.

⁸ იქვე, ფურც. 8—9.

ლი იყო მთელი გერმანელი ერის კეთილდღეობა. სწორედ ამ მიზნით შეიქმნა გერმანიაში ნაციონალისტური ორგანიზაციები. მათ სათანადო გზით უნდა წარე- მართათ საზოგადოებრივი აზრი გერმანიაში⁹.

ამ სახის უმნიშვნელოვანესი ორგანიზაცია იყო, 1890 წ. დაარსებული პან- გერმანული კავშირი¹⁰, რომელიც ეწეოდა ფართო დამპყრობლური პოლიტიკის პროპაგანდას. პანგერმანელები მოითხოვდნენ ინგლისის, საფრანგეთის, პო- ლანდიის, პორტუგალიის კოლონიების, ახლო აღმოსავლეთის დიდი ნაწილის, ცენტრალური და დასავლეთ ევროპის ქვეყნების, მათ შორის საკუთარი მოკავ- შორის, ავსტრიის ტერიტორიების დაპყრობას და შემოერთებას. პანგერმანელები აზრით, გერმანიას რუსეთისათვის უნდა წაერთმია ბალტიისპირეთი, პოლო- ნეთი, უკრაინა და კავკასია. კავკასიიდან და თურქეთიდან ისინი ფიქრობდნენ ბრიტანეთის ინდოეთში შეღწევას. პანგერმანული კავშირის წევრები უყურად- ლებოდ არ ტოვებდნენ ამერიკის კონტინენტსაც, სამხრეთ ამერიკის ტერიტო- რიებიდან ისინი ვარაუდობდნენ შეექმნათ გერმანული პროტექტორატი, რომე- ლიც პლაცდარმის როლს შეასრულებდა აშშ-ს წინააღმდეგ ბრძოლაში¹¹.

პანგერმანული კავშირის უკან იდგნენ ადამიანები, რომლებიც დიდი გავ- ლენით სარგებლობდნენ სახალხო მეურნეობაში, მთავრობასა და არმიაში. პან- გერმანული კავშირი არ იყო მასობრივი ორგანიზაცია. მისი ამოცანა იყო შე- ექმნა პოლიტიკურ ხელმძღვანელთა კორპუსი. თავის მუშაობის უფრო ფარ- თოდ გასაშლელად პანგერმანული კავშირის მესვეურებმა შექმნეს მთელი რიგი მასობრივი შოვინისტური ორგანიზაციები¹². ამ ორგანიზაციებიდან შეიძლება დავასახელოთ: „გერმანიის ფლოტის კავშირი“, „თავდაცვითი კავშირი“, „კო- ლონიური საზოგადოება“, „საზღვარგარეთ გერმანიზმის დაცვის კავშირი“ და სხვა.

ორგანიზაციებს მჭიდრო კავშირი ჰქონდათ საზღვარგარეთ მცხოვრებ გერ- მანელებთან და თავის ფილიალების სახით იქ ქმნიდნენ ჯაშუშურ ორგანიზა- ციებს, ასე მოქმედებდა, მაგალითად, „ფლოტის კავშირი“, რომელსაც მჭიდრო კავშირი ჰქონდა რუსეთის იმპერიაში და კერძოდ ამიერკავკასიაში მცხოვრებ გერმანელებთან. „ფლოტის კავშირის“ მფარველობდა ჰერცოგი ა. მეკლენბურ- გელი. მისი ცენტრალური სამმართველოს თავმჯდომარე იყო აღმირალი კესტე- რი. ცენტრალური სამმართველოს მუდმივი ადგილსამყოფელი იყო ქ. კილი¹³.

„გერმანიის ფლოტის კავშირის“ მიზნები აშკარად ჩანს მისი, წესდებიდან¹⁴, რომელშიც სიტყვასიტყვით ნათქვამი იყო შემდეგი:

„კავშირის მიზნებია:

ა) ხელი შეუწყოს, რომ საზღვარგარეთ მცხოვრები გერმანელები გაერ- თიანდნენ კავშირებში, რათა ნებაყოფლობითი შემოწირულებების, ან სხვაგვარ- ი თანამშრომლობის გზით ხელი შეუწყონ გერმანიის ფლოტის განვითარების ინტერესებს;

⁹ А. Норден. Уроки германской истории. М., 1948. გვ. 31.

¹⁰ Георг Халгартен. Империализм до 1914 года. М., 1961, გვ. 160.

¹¹ Ф. И. Нотович. Захватническая политика Германского империализма на Востоке в 1914—1918 гг., Госполитиздат, 1947. გვ. 6—7.

¹² ა. ნორდენი, დასახ. ნაშრ., გვ. 31—40; ЦГАОР, ფ. ДП-00, 1914, საქმე. 280.

ფურც. 1—5.

¹³ სსსრ ცსა, თბილისში, ფ. 94, ანაწ. I. საქმე 722, ფურც. II.

¹⁴ წესდების სრული ტექსტი იხ. სსსრ ცსა თბილისში, ფ. 94, ანაწ. I, საქმე 722, ფურც. 277—281.

ბ) ხელი შეუწყონ შეგროვებული ფონდის რაც შეიძლება მიზანშეწონილად გამოყენებას;

გ) შექმნას ცენტრი საზღვარგარეთ მოქმედი ყველა „ფლოტის კავშირის“ გასაერთიანებლად და პარტიული პოლიტიკის გვერდის ავლით, იხელმძღვანელოს ერისათვის ფლოტის განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობით, განუხრელად ისწრაფვოდეს, რათა ეს კავშირები წარმოადგენდნენ პანგერმანიზმის მტკიცე ბურჯებს საზღვარგარეთ¹⁵.

„კავშირის“ წევრები იხდიდნენ წელიწადში არა ნაკლებ 10 მარკასა. ისინი ვალდებული იყვნენ მოეზიდათ ახალი წევრები და საჭიროების შემთხვევაში ეწარმოებინათ ჯამუშური საქმიანობაც. „კავშირის“ წევრები მხოლოდ გერმანიის ქვეშევრდომები შეიძლება ყოფილიყვნენ¹⁶.

„გერმანიის ფლოტის კავშირის“ საზღვარგარეთული განყოფილებების შექმნაში აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ გერმანელი დიპლომატები. 1899 წ. თბილისში გერმანიის კონსულმა დააარსა „ფლოტის კავშირის“ განყოფილება. მისი გარდაცვალების შემდეგ „კავშირის“ საქმიანობას წარმართავდა სასოფლო-სამეურნეო მანქანებით ცნობილი მოვაჭრე აუფერმანი, რომელსაც მკიდრო კავშირი ჰქონდა ამიერკავკასიის გერმანულ კოლონიებთან. „კავშირის“ აქტიური წევრები იყვნენ: ა. რეშელი (აბასთუმანი), ვ. ფოგელი (ბაქო), გერმანიის ვიცე-კონსული ფ. ბურკჰარდი და მისი ძმა ვაჟარი კ. ბურკჰარდი (ბათუნი), ირანის საკონსულოს თანამშრომელი ფ. არნოლდ-ხანი, ვაჟარი ა. გერზტი, ვ. შიკი (თბილისი), კარპაუზი (ქედაბექირი) და ა. შ. 17.

არ არის გამორიცხული, რომ ე. აუფერმანის ამიერკავკასიაში ჩამოსვლის მიზანს უფრო ამ კავშირის საქმიანობის წარმართვა წარმოადგენდა, ვიდრე სასოფლო-სამეურნეო მანქანებით ვაჭრობა. რევოლუციამდელი რუსეთის სამხედრო უწყების ერთ-ერთი ხელმძღვანელი მ. დ. ბონჩ-ბრუევიჩი წერდა: „მრავალი ასეთი აგენტი (გერმანიის დაზვერვის — გ. მ.) იყო სამრეწველო საწარმოთა და სავაჭრო ფირმების მმართველთა შორისაც, განსაკუთრებით სასოფლო-სამეურნეო მანქანა-იარაღების საწყობების მმართველთა შორის. ისეთი უწყინარი საქმე, როგორიც ცხენის გუთნებით და სათიბი მანქანებით ვაჭრობა იყო, ხშირად საფარს წარმოადგენდა მომავალი მოწინააღმდეგის საიდუმლო დაზვერვისათვის“¹⁸.

1914 წლის აგვისტოში „გერმანიის ფლოტის კავშირის“ საქმიანობა რუსეთსა და ამიერკავკასიაში ამხილეს, მისი წევრები დააპატიმრეს, 1915 წლის დამდეგს გაათავისუფლეს და საზღვარგარეთ გაასახლეს¹⁹.

საზღვარგარეთ არსებულ გერმანულ კოლონიებთან განსაკუთრებით მკიდროდ იყო დაკავშირებული „საზღვარგარეთ გერმანიზმის დაცვის კავშირი“. „კავშირი“ სხვადასხვა ქვეყნების და განსაკუთრებით რუსეთის განაპირა მხარეებში გზავნიდა თავის ემისრებს, რომლებიც იქ არსებულ გერმანულ კოლონიებში ეწეოდნენ პანგერმანული იდეების პროპაგანდას და მატერიალურ დახმარებას უწევდნენ კოლონისტებს დიდი რაოდენობით მიწის ნაკვეთების შეძე-

15 სსსრ ცსა თბილისში. ფ. 94, ანაწ. 1, საქმე 722, ფურც. II

16 ი ქ ე ე. ფურც. 278.

17 ი ქ ე ე. ფურც. 5. 25. 33.

18 М. Д. Бонч-Бруевич. Вся власть Советам, М., 1958. გვ. 59.

19 სსსრ ცსა თბილისში, ფ. 13, ანაწ. 27, საქმე 3159, ფურც. 9.

ნაში, რომლებიც ძირითადად გერმანიის სტრატეგიული ინტერესების შესაბამის რაიონებში უნდა ყოფილიყვნენ განლაგებულნი²⁰.

აღნიშნული „კავშირის“ სათავეში იდგა ბერლინის ერთ-ერთი მსხვილი ბანკის დირექტორი. „კავშირის“ წევრთა საკმაოდ დიდი რაოდენობა ორ კატეგორიად: საპატიო და ნამდვილ წევრებად იყოფოდა. საპატიო წევრთა უმრავლესობა ეკუთვნოდა გერმანიის მაღალ სამოქალაქო და სამხედრო წრეებს. ისინი „კავშირის“ დიდ დახმარებას უწევდნენ მის საღარიბო მსხვილი თანხების შეტანით. „კავშირის“ ნამდვილ წევრებად კი ირიცხებოდნენ მხოლოდ ის პირები, რომლებიც საზღვარგარეთ ცხოვრობდნენ გერმანელი კოლონისტების სახით. მათი რიცხვი XX საუკუნის დასაწყისისათვის 3000 კაცს აღემატებოდა²¹. გარდა ამისა „კავშირის“ თავის განკარგულებაში ჰყავდა ოცამდე ე. წ. „ინსპექტორ-მოგზაური“, რომელთა მოვალეობასაც შეადგენდა პერიოდულად შემოეფლოთ საზღვარგარეთ არსებული გერმანული კოლონიები²².

ამ „ინსპექტორ-მოგზაურთა“ საქმიანობით და გერმანელი კოლონისტებისათვის შეღავათიან პირობებში სესხის მიცემის გზით „კავშირი“ წარმატებით ავითარებდა თავის მოქმედებას რუსეთის იმპერიაში, „უნერგავდა რუსეთის კვეშევრდომ გერმანელებს გერმანიისადმი განსაკუთრებული ერთგულების გრძნობას“²³. ამიერკავკასიაში „ინსპექტორ-მოგზაურის“ მოვალეობას ასრულებდა კ. ეიფე, რომელიც ხშირად ჩამოდიოდა ამ მიზნით თბილისში.

„საზღვარგარეთ გერმანიზმის დაცვის კავშირის“ რუსეთში მოღვაწეობის საინტერესო ეპიზოდია აღწერილი სარატოვის რეალური სასწავლებლის მასწავლებელ, „კავშირის“ წევრის ავგუსტ ლონზინგერის წერილში ამიერკავკასიის გერმანელი ნაციონალისტების ერთ-ერთი ხელმძღვანელის იოჰან შლეინინგისადმი²⁴. წერილი დაწერილია 1913 წლის 17 თებერვალს და წარმოადგენს ერთგვარ ანგარიშს და გამოცდილების გაზიარებას ვოლგისპირეთში ამ „კავშირის“ მოქმედებიდან.

წერილში აღწერილია კოლონისტთა ერთ-ერთი კრების მიმდინარეობა, რომელზეც იხილებოდა საკითხი, თუ როგორ აღენიშნათ რუსეთის იმპერიაში პირველ გერმანელ კოლონისტთა ჩამოსახლების 150 წლისთავი. კრებაზე გამოსულ ლონზინგერს მოუთხოვია, რომ ზეიმისათვის მიეცათ წმინდა „ეროვნულ-გერმანული ხასიათი“. ამის საპასუხოდ ერთ-ერთ კოლონისტს (ლონზინგერი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ მას დამთავრებული ჰქონდა რუსული უმაღლესი სასწავლებელი) მოუთხოვია, რომ ზეიმისათვის არ მიეცათ ნაციონალისტური, რუსებთან და სხვა ადგილობრივ მცხოვრებლებთან დაპირისპირებული ხასიათი. კრების რამდენიმე მონაწილეს მხარი დაუჭერია მისთვის, ხოლო კრებას მერყეობა დასტუბოდა. მაშინ საპასუხო სიტყვით გამოსულა ლონზინგერი. მის ნაციონალისტურ ქადაგებას დიდი გავლენა მოუხდენია კრებაზე. „ჩვენ, გერმანელებს, — განუცხადებია მას დასასრულს, — არ შეიძლება არ გვიყვარდეს ჩვენი „გერმანიზმი“, ისევე როგორც ბავშვს არ შეიძლება არ უყვარდეს მშო-

²⁰ სსსრ ცსა თბილისში, ფ. 17, ანაწ. 2, საქმე 656, ფურც. 3; ფ. 8¹, ანაწ. 2, საქმე 2966, ფურც. 338.

²¹ იქვე.

²² იქვე.

²³ სსსრ ცსა თბილისში, ფ. 94, ანაწ. I, საქმე 722, ფურც. 239—241.

²⁴ იქვე.

ზელი დედა და მხოლოდ სულიერად მახინჯს შეუძლია პატივის სცემდეს რომელიმე მეზობლის ქალს, ისევე, როგორც საკუთარ დედას“.

„ამ სიტყვებმა, — აღფრთოვანებით წერს ლონზინგერი, — ჯიშისი გავლენა მოახდინა კრებაზე. კრების მონაწილენი გააფრთხილები სახეებით და ანთებული თვალებით მოითხოვდნენ მოეშორებინათ მათთვის ანტიგერმანული სარეველები, — გულისხმობდნენ რა ლონზინგერის მოწინააღმდეგე ორატორს: — ამის შემდეგ, — აღნიშნავს დასასრულს ლონზინგერი, — ნათელი გახდა, რომ ყველამ დაინახა ის მოახლოებული საფრთხე, რაც „გერმანიზმს“ ელის და შეიგნო თავისი მოვალეობანი, როგორც გერმანიელმა“²⁵.

პირველი მსოფლიო ომის წინ ასეთი შოვინისტურ-ნაციონალისტური აგიტაცია ფართოდ ტარდება რუსეთის იმპერიაში მცხოვრებ გერმანელ კოლონისტთა შორის. მას ეწევიან არა მარტო ცალკეული პირები, არამედ გერმანიის და რუსეთში გამოშვებული გერმანული პრესის ორგანოები. ამ მიზნით იწერება ასეულობით საჟურნალო სტატია, ბროშურა და წიგნი. მართალია, გერმანელ კოლონისტთა დიდი ნაწილი რუსეთის იმპერიაში ჩამოსახლდა ეკონომიური მოსაზრებით, მაგრამ ამ აგიტაციის შედეგად ისინი ნაკლებსაიმედონი ხდებოდნენ პოლიტიკურად და საფრთხეს უქმნიდნენ რუსეთის სახელმწიფო უშიშროებას.

პანგერმანისტები იყვნენ ანექსიონისტური მოძრაობის სულისჩამდგმელნი და მთავრობისაგან დაჟინებით მოითხოვდნენ ენერგიული ღონისძიებების გატარებას მათი იმპერიალისტური მიზნების განხორციელებისათვის. ამ მხრივ მეტად დამახასიათებელია „ომის მიზნები“, რომელიც პანგერმანულ კავშირის პრეზიდენტმა წამოაყენა, უკვე მსოფლიო ომის დაწყების შემდეგ. ამ „მიზნების“ პირველ პუნქტში პანგერმანელები მოითხოვდნენ „შემოეერთებინათ ფართო ტერიტორიები რუსეთის ხარჯზე გერმანელი გლეხების დასახლებლად, სახელდობრ: პოლონეთი, ლიტვა, ბელორუსია, ბალტიისპირეთის გუბერნიები, უკრაინა და კავკასია“. შემდგომ პუნქტებში ანალოგიური მოთხოვნები იყო წამოყენებული დასავლეთ და სამხრეთის მიმართულებით და ბოლოს, პანგერმანელთა აზრით, გერმანიის მიერ დაპყრობილი ყველა ტერიტორია უნდა გაენთავისუფლებინათ მოსახლეობისაგან (Land frei von Menschen), რადგანაც გერმანიას ესაჭიროება ტერიტორიები ადამიანების გარეშე“²⁶.

მსოფლიო ომის დაწყების შემდეგ ასეთივე მოთხოვნები წამოაყენეს გერმანიის გაბატონებული წრეების სხვა ორგანიზაციებმა. ამ მხრივ მეტად დამახასიათებელია 1915 წლით დათარიღებული ორი დოკუმენტი: ექვსი მძლავრი ეკონომიური ორგანიზაციის (გერმანელ მრეწველთა ცენტრალური კავშირი, სოფლის მეურნეთა იუნკრულ-კულაკური კავშირი და სხვ.) მემორანდუმი და ე. წ. პროფესორთა მემორანდუმი²⁷.

კერძო ორგანიზაციების მოთხოვნების გარდა გერმანიის მთავრობას ანექსიონისტური პოლიტიკის საკუთარი გეგმაც გააჩნდა, რომელიც ჩამოყალიბებული იყო იმპერიის კანცლერ ბეტმან-ჰოლვეგის 1914 წლის 9 სექტემბრის ბარათში²⁸. ეს პროგრამა ითვალისწინებდა „რუსეთის განდევნას“ აღმოსავლე-

²⁵ სსსრ ცსა თბილისში, ფ. 94, ანაწ. I, საქმე 722, ფურც. 239—241.

²⁶ ფ. ნ ო ტ ვ ი ჩ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 11.

²⁷ История дипломатии, III. М., 1965 გვ. 18.

²⁸ ი ქ ვ ე, გვ. 19.

თით²⁹. მისთვის დასავლეთ გუბერნიების, უკრაინის და კავკასიის წართმევას და მის გადაქცევას გერმანიის კაპიტალის აგრარულ დანაშაულებად³⁰.

„უკიდურესი ანექსიონისტები, როგორც იყვნენ კლავსი, ჰუგენბერგი და სხვ., — წერს ზ. ეგერტი, — აყენებდნენ ტერიტორიების „აღამიანების გარეშე“ შემოერთების მოთხოვნას, ამუშავებდნენ შემოერთებული ოლქებიდან მკვიდრი მოსახლეობის... ევაკუაციის პროექტებს, არაგერმანელთა ხელში მყოფი საწარმოების გერმანელებისათვის გადაცემის პროექტებს და ა. შ. ამ პროექტებმა თავისი გამოხატულება ჰპოვა ანექსიონისტურ მემორანდუმებში, კერძოდ, პროფესორთა მოხსენებით ბარათში“³¹.

ამ „გაწმენდილ“ ტერიტორიაზე გერმანელი იმპერიალისტები ვარაუდობდნენ დაესახლებინათ გერმანელი კოლონისტები. ამ კოლონიზაციის დასაყრდენი უნდა გამხდარიყვნენ იქ არსებული გერმანული კოლონიები.

კაიზერული გერმანიის საგარეო პოლიტიკაში სულ უფროდაუფრო მეტ მნიშვნელობას იძენდა ლოზუნგი: „დრანგ ნახ ოსტენ“³². „გერმანიის მილიტარიზმის აგრესიული პოლიტიკის და სტრატეგიის ისტორია განუყოფლად არის დაკავშირებული მის აღმოსავლეთისკენ შეღწევის სწრაფვაში. „დრანგ ნახ ოსტენ“ — ამ მოკლე სიტყვებშია გამოხატული გერმანელი მილიტარისტების საგარეო-პოლიტიკური და სტრატეგიული კრედიო ავადსახსენებელი ქოფაკი რაინდებიდან თანამედროვე ბონელ რევანშისტებამდე“³³.

გერმანიის ექსპანსია აღმოსავლეთისაკენ ძირითადად ორი მიმართულებით იყო გააზრებული: პირველი უნდა წარმართულიყო უშუალოდ აღმოსავლეთით და ნაწილობრივ ჩრდილო-აღმოსავლეთით; იგი მოიცავდა ბალტიისპირეთს, პოლონეთს, ბელორუსიას, უკრაინას და კავკასიას, რუსეთის დასავლეთ გუბერნიებს. მეორე მიმართულება ითვალისწინებდა შეტევას სამხრეთ-აღმოსავლეთით — ბალკანეთით თურქეთსა და ახლო აღმოსავლეთში კავკასიასა და ირანამდე. მეორე ვარიანტი მიმართული იყო როგორც რუსეთის, ისე დონდ ბრიტანეთის წინააღმდეგ, რომელიც მნიშვნელოვან პოზიციებს ფლობდა ახლო აღმოსავლეთში³⁴.

კავკასიის და, შესაძლებლობის შემთხვევაში, ირანის დაპყრობით უნდა დამთავრებულიყო გერმანიის იმპერიალიზმის ფართო დაპყრობითი პროგრამის პირველი ეტაპი აღმოსავლეთში. ამ ამოცანის წარმატებით გადაჭრის შემთხვევაში, შემდგომი შეტევა უნდა გაგრძელებულიყო ავღანეთით ინდოეთისა და ჩინეთისაკენ.

გერმანიის იმპერიალიზმის აპოლოგეტების აზრით, გერმანელ მილიტარისტებს უნდა განეხორციელებინათ ის ფართო დაპყრობანი აღმოსავლეთში, რაზეც ოცნებობდნენ გერმანელი რაინდები და ფეოდალები; ამ პოლიტიკის სიმ-

²⁹ F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf, 1962, გვ. 107—115.

³⁰ იქვე, გვ. 122—127.

³¹ З. Эггерт, *Захватнические планы Германии в годы первой мировой войны*, „Вопросы истории“, 1946, № 11—12, გვ. 63.

³² ამ თეზისის უარყოფას ცდილობენ დასავლეთის ქვეყნების რეაქციული ისტორიკოსები (დაწერ. იხ. М. Н. Машкин, *Современная историография германской колониальной политики XIX в.* — „Империализм и борьба рабочего класса“, М., 1960, გვ. 492—493).

³³ А. А. Гречко, *Битва за Кавказ*, М., 1967, გვ. 17.

³⁴ იხ. Д. Сейдаметов и Н. Шляпников, *Германско-Австрийская разведка в царской России*, М., 1939, გვ. 5.

ბოლური გამოხატულება იყო ის, რომ 1903 წელს მარიენბურგში აღადგინეს ტეეტონთა ორდენი³⁵.

ყველა დასაპყრობ ტერიტორიაზე, გერმანელ იმპერიალისტთა აზრით, სამხედრო აქციების წინ უნდა ჩატარებულიყო მოსამზადებელი სამუშაოები ე. წ. „მშვიდობიანი შეღწევის“ სახით — კოლონიზაციის, კაპიტალის ექსპორტის, რკინიგზების მშენებლობის და სხვა გზით. ასეთი აზრი გამოთქვა, კერძოდ, იმპერატორმა ვილჰელმ II გერმანიის იმპერიის „აღმდგენის“ ვილჰელმ I-სადმი მიძღვნილ სიტყვებში³⁶.

აღმოსავლეთში გერმანიის იმპერიალიზმის დამპყრობლური გეგმების განხორციელებისათვის, მისი იდეოლოგიების აზრით, ხელი უნდა შეეწყო რუსეთის თვითმპყრობელობის პოლიტიკურ სიბეცეს და თურქეთის იმპერიის საგარეო და საშინაო სისუსტეს, რასაც ზედ უნდა დართოდა გერმანოფილური წრეების დიდი გავლენა ამ ქვეყნების მმართველ ფენებზე.

აღნიშნავდა რა გერმანოფილური წრეების დიდ გავლენას რუსეთის მთავრობაზე, მიუნხენის უნივერსიტეტის პროფესორი ალბრეხტ ვირტიწერდა: „ჩვენს პირველ მოკავშირეს რუსეთის და სლავიზმის წინააღმდეგ წარმოადგენს რუსეთის ბიუროკრატიული თვითმპყრობელობა, რომელსაც ყოველმხრივ უნდა დაუეჭიროთ მხარი. რუსეთის ბიუროკრატიული თვითმპყრობელობა, აფერხებს რა, რუსი ხალხის სულიერი ძალების განვითარებას, დაეხმარება გერმანულ სამყაროს განდევნოს რუსეთი ურალს იქით და აღადგინოს ოსტოტთა იმპერია“³⁷.

რუსეთის მთავრობა ყოველმხრივ უწყობდა ხელს გერმანელების დასახლებას დასავლეთ და სამხრეთ რაიონებში. ასეთი ხელშეწყობის ერთ-ერთი გამოვლინება იყო რუსეთის მთავრობის მიერ 1865 წლის 10 ივლისის და 10 დეკემბრის კანონები, რომლებითაც პოლონელებს და ებრაელებს აეკრძალათ დასავლეთ და სამხრეთ გუბერნიებში მიწების შეძენა. ეს გარემოება უადვილებდა გერმანელ კოლონისტებს ამ რაიონებში დასახლებას და მეურნეობების მოწყობას.

საფრანგეთ-პრუსიის ომის შემდეგ გერმანელთა მოზღვაგებამ რუსეთის დასავლეთ და სამხრეთ რაიონებში კოლოსალური ზომა მიიღო. 1875 წელს, შინაგან საქმეთა სამინისტროს ცნობით, სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ერთ-ერთ გუბერნიაში 53 000 გერმანელი კომუნისტი იყო, რომლებიც ფლობდნენ 163 635 დესეტინა მიწას. 1881 წლისათვის იმავე ტერიტორიაზე კოლონისტთა რიცხვმა 103 000 კაცს მიაღწია, რომელთაც 522 717 დესეტინა მიწის ფართობი ეკავათ³⁸. XIX ს. დასასრულს გერმანიის საზღვართან მდებარე გუბერნიებში ცხოვრობდა ნახევარ მილიონამდე გერმანული წარმოშობის პირი³⁹. პირველი მსოფლიო ომის წინ რუსეთში ცხოვრობდა 2 მილიონზე მეტი გერმანელი კოლონისტი⁴⁰, მათ შორის 25 ათასამდე ამიერკავკასიაში.

³⁵ Д. Н. Вергун, Немецкий „Drang nach Osten“ в цифрах и фактах. Вена, 1905. გვ. 61.

³⁶ В. Кашкарев, На пороге великих событий, М., 1914. გვ. 12.

³⁷ Al. Wirt, Volkstum und Weltmacht in der Geschichte, München, 1904, გვ. 36—38.

³⁸ ვ. კ ა შ კ ა რ ე ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 23.

³⁹ იქვე.

⁴⁰ ЦГВИА. ფ. 2000, ან.წ. 15, საქმე, 778, ფურც. 18.

„გერმანიის გაბატონებულ კლასებში, — წერდა აკად. ა. ს. ერუსალიმსკი, — თანდათანობით მტკიცდებოდა შეხედულება, რომ რუსეთი და, განსაკუთრებით მისი სამხრეთი, შავი ზღვისპირა და კავკასიის მდიდარი რაიონები და უწინარეს ყოვლისა ბალტიისპირეთის პროვინციები, უნდა გადაქცეულიყვნენ გერმანული იმპერიალიზმის კოლონიურ დანამატად. ამ მიმართულებით მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა გერმანიის მთავრობის კოლონიზატორული პოლიტიკა... გერმანიის მთავრობისაგან წაქეზებული გერმანელი კოლონისტები, სარგებლობდნენ რა ამასთანავე გერმანიის გენერალური შტაბის მხარდაჭერით, რომელიც დინტერესებული იყო შეექმნა „საყრდენი პუნქტები“ რუსეთის ტერიტორიაზე, გაეშართნენ უკრაინისა და ყირიმისაკენ, სადაც სახლდებოდნენ კომპაქტურ მასებად, უმთავრესად სტრატეგიული მნიშვნელობის მქონე რკინიგზების გასწვრივ. პოლიტიკური თვალსაზრისით გერმანელი კოლონისტები, ცხოვრობდნენ რა განცალკევებულად, წარმოადგენდნენ გერმანული ნაციონალიზმის ფორპოსტებს. შემდგომში ისინი იქნენ — „პანგერმანული კავშირის“ იდეების გამტარებლებად“⁴¹.

იგრძნო რა საფრთხე, რუსეთის მთავრობამ ჯერ კიდევ 1877 წელს აუკრძალა რუსეთის ქვეშევრდომებს საზღვრისპირა რაიონებში მიწების შეძენა⁴². გერმანელებმა შეძლეს გვერდი აეღოთ ამ კანონისათვის რუსეთის ქვეშევრდომობის მიღებით, რჩებოდნენ რა ამავე დროს გერმანიის ქვეშევრდომებად. გერმანიაში არსებობდა 1870 წლის 1 ივნისის კანონი „ორმაგი ქვეშევრდომობის“ შესახებ, რომლითაც გერმანიის ქვეშევრდომის მიერ სხვა ქვეყნის ქვეშევრდომობის მიღება არ გამორიცხავდა მათ თავდაპირველ (გერმანიის) ქვეშევრდომობას. ამ კანონით გერმანიის ქვეშევრდომს, თუ მას ეს სასარგებლოდ მიაჩნდა, შეეძლო მიეღო სხვა ქვეყნის ქვეშევრდომობა, მაგრამ ამით მისი კავშირი გერმანიასთან არ წყდებოდა და იგი არ თავისუფლდებოდა სახელმწიფო ვალდებულებებისაგან მის წინაშე. გერმანელ კოლონისტს, რომელიც მიიღებდა უცხოეთის ქვეშევრდომობას და სარგებლობდა აქედან გამომდინარე ყველა პრივილეგიით, საკმარისი იყო შეესრულებინა უმნიშვნელო საკოლონიზაციო ფორმალა — 10 წელიწადში ერთხელ აღნიშნულიყო სპეციალურ სიაში უახლეს გერმანელ კონსულთან, რომ დარჩენილიყო, გერმანიის ხელისუფალთა აზრით, გერმანიის იმპერატორის სრულუფლებიან და ერთგულ ქვეშევრდომად.

„ეს კანონი, — აღნიშნავდა ა. ს. ერუსალიმსკი, — შესაძლებლობას აძლევდა გერმანელ კოლონისტს მიეღო უცხოეთის ქვეშევრდომობა და ამავე დროს დარჩენილიყო გერმანიის კაიზერის ქვეშევრდომად. ისე გამოდიოდა, რომ გერმანელ კოლონისტთა შვილები გასაწვევი ასაკის მიღწევისას მიემგზავრებოდნენ გერმანიაში, სადაც იხდიდნენ სამხედრო სავალდებულო სამსახურს, ხოლო შემდეგ ბრუნდებოდნენ რუსეთში და აქ შეეძლოთ მუშაობის დაწყება ტრანსპორტის და სამხედრო მრეწველობის ნებისმიერ დარგში. რუსეთის სამხედრო წრეების ზოგიერთი უფრო შორსმჭვრეტელი წარმომადგენელი აუცილებლად თვლიდა შეზღუდულიყო გერმანული კოლონიზაცია რუსეთის სამხრეთ-დასავლეთ ოლქებში, მაგრამ მათ მიერ შეთავაზებულმა ზომებმა ვერ ჰპოვა მხარ-

⁴¹ А. С. Еруслимский, Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века, М., 1951, гл. 204—205.

⁴² П. И. Ляшенко, История народного хозяйства СССР, М., 1952, гл. 202.

დაქერა მეფის რეჟიმის უმაღლეს ბიუროკრატიულ და კარის წრეებში. მეტად ძლიერი იყო კავშირი მეფის რუსეთის და კაიზერული გერმანიის რეაქციულ ძალებს შორის⁴³.

1870 წლის 1 ივნისის კანონი მოკლედ იყო ფორმულარებული, რაც პრაქტიკულად ზშირად გაუგებრობას იწვევდა. ამიტომ გერმანიაში 1913 წლის 22 ივლისს ვრცელი განმარტებით გამოიცა ახალი კანონი „გერმანიის და უცხო სახელმწიფოს ერთდროული ქვეშევრდომობის შესახებ“⁴⁴. ამან საშუალება მისცა ზოგიერთ გერმანოფილს ემტყიცებინა, რომ კანონი „ორმაგი“ ქვეშევრდომობის შესახებ გერმანიაში გამოიცა მხოლოდ 1913 წელს⁴⁵.

რუსეთის განაპირა რაიონებში მდებარე ციხესიმაგრეები და დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობის ქალაქები თანდათანობით გარშემორტყმულნი აღმოჩნდნენ გერმანული დაბეებითა და კოლონიებით.

ასე. მაგალითად, ამერიკელებისაში თბილისის მახლობლად განლაგებულნი იყვნენ ჯერ კიდევ XIX საუკუნის დასაწყისში შექმნილი გერმანული კოლონიები: ალექსანდერსდორფი, მარიენფელდი, პეტერსდორფი, ფრაიდენტალი და სხვ. ელიზავეტპოლის მახლობლად არსებულ ორ კოლონიას (ელენენდორფი, ანგელდორფი) XIX—XX საუკუნეების მიჯნაზე დაემატა კიდევ რამდენიმე გერმანული კოლონია (გეორგფელდი, ალექსიევკა, აიგენფელდი, გრიუნფელდი, ტრაუბენფელდი). 1884 წელს სოხუმის მახლობლად შეიქმნა ორი გერმანული კოლონია: ნაიდორფი და გნადენბერგი⁴⁶.

გერმანელ კოლონისტთა ასეთი განსახლების საშიშროება ომამდე დიდი ხნით ადრე შეამჩნია რუსეთის გენერალურმა შტაბმა.

ჯერ კიდევ 1881 წ. კიევის სამხედრო ოლქის შტაბის უფროსი გენერალი კოსიჩი წერდა: „სამხრეთ-დასავლეთ მხარეში გერმანელთა დაბების მომრავლება საფუძველი მოგვცა ვიფიქროთ, რომ ყოველივე ეს ხდება სისტემატურად და ამას ხელს უწყობს გერმანიის მთავრობა, რომ ჩვენში ეწყობა და რწმუნება მთელი გერმანული მხედრობა“⁴⁷.

1887 წელს ალექსანდრე III-ის მთავრობამ დაიწყო გერმანელთა გასახლება საზღვრისპირა რაიონებიდან. ამ ღონისძიების სამართლიანობას აღნიშნავენ მთელ რიგ ქვეყნებში.

მაგრამ XIX საუკუნის 80-იან წლებში წამოწყებული სიფრთხილის ზომები ბოლომდე არ ყოფილა მიყვანილი, ხოლო ტახტზე ნიკოლოზ II ასეღის შემდეგ მათი გატარება საერთოდ შეწყდა. სასახლის ძლიერი პროგერმანული ჯგუფი, რომელსაც დედოფალი ალექსანდრა მეთაურობდა, ყოველი საშუალებით ცდილობდა გაეადვილებინა გერმანიისათვის საკოლონიზაციო მუშაობა.

XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან გერმანულ კოლონიზაციას რუსეთში დიდ დახმარებას უწევდა გერმანიის მთავრობა, რომელიც მოქმედებდა კერძო საზოგადოებების და ბანკების — „გერმანული კოლონიზაციის საზოგადოება“, „გერმანიის საექსპორტო ბანკი“ და სხვათა საფარქვეშ⁴⁸.

⁴³ А. Е. Ерусалимский, *დასახ. ნაშ.*, გვ. 205.

⁴⁴ А. С. Резанов, *Немецкое шпионство*, Петроград, 1915, გვ. 242.

⁴⁵ К. Э. Линдеман, *დასახ. ნაშ.*, გვ. 30; А. Н. Макаров, *Германский закон о двойном подданстве 1913 года и двойное подданство*, журн. „Право“, 1915, №№ 37, 38, 39.

⁴⁶ სსსრ ცსა თბილისში, ფ. 12, ანაწ. 1, საქმე 3099, ფურტ. 55—56.

⁴⁷ Д. Сейдаметов и Н. Шляпников, *დასახ. ნაშ.*, გვ. 9.

⁴⁸ პ. ი. ლიანჯიკო, *დასახ. ნაშ.*, გვ. 202.

1897 წლის აღწერით რუსეთში მშობლიურ ენად გერმანული სცნო 1,8 მილიონმა კაცმა, რომელთაგან 1,5 მლნ კაცი დასავლეთ და სამხრეთ დასავლეთ საზღვრისპირა რაიონებში ცხოვრობდა; მათ შორის 1,3 მლნ უშუალოდ გერმანიიდან გადმოსული იყო. თუ რამდენად მნიშვნელოვანი იყო რუსეთში ჩამოსახლებულ გერმანელთა ეს რიცხვი, ჩანს იქიდან, რომ ომის წინა 30 წლის განმავლობაში აფრიკის გერმანულ კოლონიებში მეტროპოლიიდან სულ 20 ათასი კაცი გადასახლდა⁴⁹.

ამრიგად, რუსეთის სამხრეთ-დასავლეთი საზღვრისპირა რაიონები და, კერძოდ, ამიერკავკასია წარმოადგენდნენ გერმანული „სამხედრო-სახელმწიფო“ კოლონიზაციის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ობიექტს. ეს მასობრივი გადასახლება XIX ს. 70-იანი წლებიდან არ წარმოებდა სტიქიურად, როგორც ამას ჩვეულებრივ ადგილი აქვს მეზობელ სახელმწიფოებს შორის. ამ კოლონიზაციას მეფის მთავრობის წაყრუებით ხელს უწყობდა და წარმართავდა გერმანიის ხელისუფლება.

ამავე დროს გერმანული საზოგადოებების ხელშეწყობით და დახმარებით ამიერკავკასიაში მცხოვრებ კოლონისტთა შორის ფართოდ ინერგება სამხედრო სპორტი (სროლა) და ტანვარჯიში. მთელი რაზმები დგება ასეთი „სპორტსმენებისაგან“. ორმაგი ქვეშევრდომობის მქონე გერმანულ კოლონისტთა ვაჟებს, 21 წლის ასაკის მიღწევისას იწვევდნენ გერმანიაში სამხედრო სავალდებულო სამსახურის გასაწველად. ისინი ბრუნდებოდნენ რუსეთში, როგორც გერმანიის არმიის სათადარიგო ჯარისკაცები და ოფიცრები და ეწეოდნენ სხვადასხვა საქმიანობას.

გერმანელი იმპერიალისტები უსაფუძვლოდ როდი ამყარებდნენ დიდ იმედებს ამიერკავკასიაში მოსახლე კოლონისტებზე. მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი გერმანიის დაზვერვის აქტიური აგენტი იყო. გერმანიის გენერალურ შტაბს და სხვა სადაზვერვო ორგანიზაციებს მუდმივი კავშირი ჰქონდათ მათთან⁵⁰.

ყოველწლიურად რუსეთსა და ამიერკავკასიაში მოსახლე გერმანულ კოლონისტებს სპეციალური დავალებით გერმანიიდან ეწვეოდნენ პასტორები, მისიონერები, სამხედრო ჩინოვნიკები, სახელმწიფო მოხელეები. მკვლევარ-მოგზაურები და სხვ.

პირველი მსოფლიო ომის წინ ამიერკავკასიაში ასეთი მისიით „მოგზაურეს“: დოქტორმა პ. გროტემ, ფონ ვეიკჰამმა, გეოგრაფმა რანკემ, ო. ბერმა, ფ. ზიკენიუსმა და სხვებმა⁵¹.

ყოველი ორმაგი ან გერმანიის ქვეშევრდომი ოფიცრის, ან უნტეროფიცრის წოდების მქონე პირი, რომელიც გერმანიის მეზობელ ქვეყანაში ცხოვრობდა, ასრულებდა ე. წ. „ინფორმატორის“ მოვალეობას. ინფორმატორს ყურადღება უნდა მიექცია ყველაფრისათვის, რაც მის გარშემო არსებობდა, ან ხდებოდა. ყოველ ინფორმატორს ჰქონდა თავისი უბანი. იგი ვალდებული იყო „სცოდნოდა ადგილობრივი პირობები, შეესწავლა გზები... ჰქონოდა ცნობები, თუ სად ცხოვრობენ საიმედო ადამიანები, კეთილი გერმანელები, რომლებიც აჩვენებდ-

⁴⁹ დ. სეიდამეტოვი და ნ. შლიაპნიკოვა, დასახ. ნაშრ., გვ. 8—9.

⁵⁰ ЦГВИА, ფ. 2000, ა.ა.წ. 15, საქმე 8, ფურც. 9—10.

⁵¹ ЦГВИА, ფ. 2000, ა.ა.წ. 15, საქმე 778, ფურც. 18; სსსრ ცსა თბილისში, ფ. 153, ა.ა.წ. I, საქმე 291—292.

ნენ სხვადასხვა მარაგს, მოემსახურებოდნენ მზვერავებად, გაჰყოლებად და ა. შ.⁵².

1909 წლის დასაწყისისთვის ამიერკავკასიის გერმანელ კოლონისტებს შორის 1000-მდე გერმანიის არმიის სათადარიგო ჯარისკაცი და ოფიცერი იყო⁵³.

ყოველი საერთაშორისო გართულების დროს, როდესაც იქმნებოდა საფრთხე, რომ გერმანია ჩაებმებოდა სამხედრო კონფლიქტში, რუსეთში მცხოვრები კოლონისტები — გერმანიის არმიის რეზერვისტები იღებდნენ გაფრთხილებას, მზად ყოფილიყვნენ პირველი დამახეხებასთანვე გერმანიაში გასამგზავრებად და გერმანიის არმიის რიგებში შესასვლელად. ასეთი მოწერილობა, მაგალითად, აღნიშნულმა კოლონისტებმა მიიღეს 1909 წლის გაზაფხულზე, ბოსნიის კრიზისთან დაკავშირებით სერბიასა და ავსტრო-უნგრეთს შორის ურთიერთობის გამწვავების პერიოდში, რასაც შეიძლებოდა მოჰყოლოდა მსოფლიო კონფლიქტი, რომელშიც რუსეთი და გერმანია საწინააღმდეგო მხარეებზე აღმოჩნდებოდნენ⁵⁴.

პირველი მსოფლიო ომის წინა დღეებში გერმანიის გენერალურმა კონსულმა თბილისში შულენბურგ-ფონ-ბერგმა გააფრთხილა ამიერკავკასიაში მცხოვრები გერმანიის არმიის თადარიგის ოფიცრები და ჯარისკაცები — ყოველ წუთს მზად ყოფილიყვნენ გერმანიაში გასამგზავრებად⁵⁵.

ყოველწლიურად გერმანიის კონსულები კოლონისტებს უგზავნიდნენ დაკითხვის ფურცლებს, რომელზედაც გაცემული პასუხები იძლეოდნენ ამა თუ იმ ჯუთნის ცხოვრების და ტოპოგრაფიის სრულ სურათს. შეკრებილი მასალა იგზავნებოდა გერმანიის პეტერბურგის საელჩოში, სადაც მას სათანადოდ ამუშავებდნენ და შემდეგ უგზავნიდნენ გერმანიის სამხედრო სამინისტროს სამხედრო-სტრატეგიულ ბიუროს⁵⁶.

ჯამში კოლონისტების მიერ შეკრებილი ცნობები საშუალებას აძლევდა გერმანიის დაზვერვას სამხედრო-სტრატეგიული თვალსაზრისით დაწვრილებით შეესწავლა ის რაიონები, სადაც შემდგომში გაიშალა საომარი ოპერაციები.

გერმანელ მოსახლეთა ასეთი ფართო მასშტაბით ძირგამომთხრელი საქმიანობა შესაძლებელი გახდა მხოლოდ იმიტომ, რომ მეფის მთავრობა არ აწარმოებდა სერიოზულ ბრძოლას მის წინააღმდეგ.

⁵² А. С. Резанов, *დასახ.* წგ., გვ. 238.

⁵³ ЦГВИА, ფ. 2000, ა.აწ. 1, საქმე 613, ფურც. 2; ა.აწ. 15, საქმე 778, ფურც. 18.

⁵⁴ ЦГВИА, ფ. 2000, ა.აწ. 1, საქმე 613, ფურც. 6.

⁵⁵ ЦГВИА, ფ. 2000, ა.აწ. 15, საქმე 204, ფურც. 7.

⁵⁶ ЦГВИА, ფ. 2000, ა.აწ. 15, საქმე 778, ფურც. 18.

გენიამინ სილაგამი

ჰაბიბ იბნ მასლამას დაცვის სიგელის დათარიღებისათვის

ისლამის დროშის ქვეშ დარაზმულმა არაბმა ტომებმა VII ს-ის 20-იან წლებში არაბეთის ნახევარკუნძულზე ცენტრალიზებული სახელმწიფო ჩამოაყალიბეს და მაშინვე ფართო დაპყრობითი ომები გააჩაღეს. ისინი საოცარი სისწრაფით მიიწეოდნენ წინ, დასავლეთის, აღმოსავლეთისა და ჩრდილოეთის მიმართულებით. მათ სძლიეს ბიზანტიას და სასანიანთა ირანს. გააძევეს ისინი აფრიკიდან, სირია-მესოპოტამიიდან, ერაყიდან, სომხეთიდან, აზერბაიჯანიდან, საქართველოდან და კავკასიონის მთავარ ქედამდე მიადწიეს.

დაპყრობილი ქვეყნების ხალხებს ისინი აძლევდნენ „სულჰისა და ამანის“ („ხელუხლებლობის და პატიების“) ხელშეკრულებებს ანუ „დაცვის სიგელებს“. „დაცვის სიგელი“ წარმოადგენდა საბუთს, რომელიც იურიდიულად განსაზღვრავდა დამპყრობელსა და დაპყრობილს შორის პოლიტიკური დამოკიდებულების ფორმას, მათ უფლება-მოვალეობას.

ერთ-ერთი ასეთი ხელშეკრულება სპეციალურ ლიტერატურაში ცნობილია „ჰაბიბ იბნ მასლამას დაცვის სიგელის“ სახელწოდებით. იგი გაცემულია თბილისისა და მისი სანახების მოსახლეობისადმი. სიგელის ტექსტი სრული და დამოუკიდებელი სახით ჭერჯერობით მიუკვლეველია. არასრული სახით კი მისი უთარილო ტექსტი დაცულია არაბი მწერლების ტაბარის (838—923), ბალაზურის (გარდაიცვალა 892 წ.) და იაკუთის (1178—1229) თხზულებებში¹. იაკუთის თხზულებაში დაცული სიგელის ტექსტი ბალაზურიდანაა გადაწერილი და ისინი ერთნაირია. რაც შეეხება სიგელის ტაბარისეულ ტექსტს, ის ბალაზურის ტექსტისაგან მხოლოდ დეტალებით განსხვავდება, რაც გამოწვეული უნდა იყოს გადაწერის მიერ დაშვებული შეცდომებით — ტექსტის არასწორად გადაწერით, ინტერპოლაციით, ანდა იმიტაც, რომ ტაბარი და ბალაზური, შესაძლოა, სიგელის ტექსტს სხვადასხვა წყაროდან იწერდნენ.

ჰაბიბ იბნ მასლამას დაცვის სიგელმა არაერთი მკვლევრის ყურადღება მიიპყრო. ის ბალაზურის თხზულებიდან ინგლისურად თარგმნა და გამოაქვეყნა ჰიტჩინ². სიგელის ტექსტის ორივე ვარიანტი (როგორც ბალაზურის, ისე ტაბარის) გამოსცა და გერმანული თარგმანი დაურთო მ. ლაზარიანმა³. იაკუთის მი-

¹ أبو جعفر محمد بن جرير الطبري، تاريخ الامم و الملوك، القاهرة، سنة ١٩٣٩ م، ج ٣، ص ٢٤١ (შემდეგ მოკლედ: ატ-ტაბარი); أبي العباس أحمد بن يحيى بن جابر البلاذري، كتاب فتوح البلدان، ص ٢٠١-٢٠٢ (შემდეგ მოკლედ: ალ-ბალაზური); Jacut's Geographisches wörterbuch, hrsg. von F. Wustenfeld, Leipzig, 1866, B. I, გვ. 823.

² Ph. Hitti, *Futūh al-Buldan of al-Baladuri*, New-york, 1916, გვ. 316—317.

³ Mkrtitsch Ghazarian, *Armenien unter der arabischen Herrschaft*, Marburg, 1903, გვ. 23—26.

ხედვით სიგელის რუსული თარგმანი დაბეჭდა სენკოვსკიმ⁴, ხოლო ბალაზურის მიხედვით ტექსტი და მისი რუსული თარგმანი გამოაქვეყნა პ. ჟუზემ⁵. მ. ლაზარის გერმანული თარგმანის მიხედვით სიგელის ბალაზურისეული ვარიანტი ქართულად თარგმნა ივ. ჯავახიშვილმა⁶. იმავე ვარიანტის არაბული ტექსტი გ. წერეთელმა დაბეჭდა „არაბულ ქრესტომათიაში“⁷, ხოლო მ. ლორთქიფანიძემ⁸ და ე. სიხარულიძემ⁹, თითოეულმა ცალკ-ცალკე, დაბეჭდეს სიგელის არაბული ტექსტი და მისი ქართული თარგმანი. საქართველოში არაბთა ბატონობასთან დაკავშირებით იგივე სიგელი განხილული აქვთ აგრეთვე მ. ბროსეს¹⁰, ს. ჯანაშიას¹¹ და ნ. ბერძენიშვილს¹².

ჰაბიბ იბნ მასლამას დაცვის სიგელის აღნიშნული ვარიანტებიდან ბალაზურისეული ტექსტი უფრო ვრცელია და მისი შინაარსი ასეთია: „სახელითა ალლაჰისა, მოწყალისა და მწყალობლისა. ეს არის წიგნი ჰაბიბ იბნ მასლამასაგან კირმიზის (არმაზის?) ქართლის მანგლისის თემში შემავალი თბილისის მოსახლეობისადმი მათი პიროვნების, ეკლესიების, სენაკებისა და ლოცვის შეუვალობის პირობით; დამცირებისა (მორჩილებისა) და ჯიზიას, — ყოველ კომლზე ღინარი, — აღიარებით. თქვენ არ გაქვთ უფლება, რომ გააღრთიანოთ კომლები ჯიზიას შესამცირებლად და არც ჩვენ, რომ დავყოთ ისინი მის გასადიდებლად. თქვენ შეძლებისამებრ დაგვეხმარებით რჩევითა და საქმით ალლაჰსა და მისი მოციქულის, ალლაჰიმც აკურთხებს მას და გაუმარჯვებს, მტრების წინააღმდეგ; გაუმასპინძლებით თავისიანებს მოწყვეტილ და თქვენთან დარჩენილ, გაქირებულ მუსლიმანს ჩვენთვის, წიგნის ხალხისათვის ნებადართული საქმელით და გაათევინებთ ღამეს; ხოლო, როცა რომელიმე მუსლიმანი ჩამორჩება თავის რაზმს თქვენთან, მიიყვანთ მას მართლმორწმუნეთა უახლოეს ბანაკში, თუ კი შეგეძლება. თუ თქვენ გამუსლიმანდებით და ილოცებთ, ძმები ვიქნებით სარწმუნოებით. წინააღმდეგ შემთხვევაში კი ჯიზიაა თქვენზე. თუ ეინიცობაა მუსლიმანებმა რაიმე შემთხვევით ვერ მოიცალეს დასახმარებლად და მტეომა დაგიმორჩილათ, ეს არ იქნება თქვენგან პირობის დარღვევა და არც დაისჯებით. ესაა თქვენი უფლებები და მოვალეობანი. მოწმეა ალლაჰი და ანგელოზნი მისნი, თუმცა მარტო ალლაჰიც საკმარისია მოწმედ...“¹³.

⁴ Сборник сочинений Сенковского, VI. 1859, გვ. 192.

⁵ Из соч. Баладзори „Книга завсёпання стран“. Текст и перевод. Перевод П. К. Жузе, 1927, არაბ. ტექსტი, გვ. 8. თარგმანი, გვ. 12.

⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1955, ტ. II, გვ. 75—76.

⁷ გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, თბ., 1949, გვ. 56—57.

⁸ მ. ლორთქიფანიძე, ჰაბიბ იბნ მასლამას დაცვის სიგელი. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, თბ., 1951, ნაკვ. 29, გვ. 61—65.

⁹ ე. სიხარულიძე, არაბეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, „სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები“, თბ., 1957, ტ. 73 (აღმოსავლეთ-მცოდნეობის სერია), გვ. 167—181; დაკუთხის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თბ., 1964, ნაკვ. 1, გვ. თარგმანისა 32, ტექსტის — 43—44.

¹⁰ M. Brosset. Histoire de la Géorgie, t. I, გვ. 245.

¹¹ ს. ჯანაშია, არაბობა საქართველოში, „შრომები“, თბ., 1952, ტ. II, გვ. 361—362.

¹² ნ. ბერძენიშვილი, ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელი დამპყრობლების წინააღმდეგ VII—VIII სს-ში, „საქართველოს ისტორია“ (დამზ. სახელმწიფო), თბ., 1958, წიგნი II, გვ. 115.

¹³ ბალაზური, დასახ. თხზულება, გვ. 201—202.

მიუხედავად იმისა, რომ ჰაბიბ იბნ მასლამას დაცვის სიგელი დიდი ხანია მეცნიერთა, განსაკუთრებით ქართველ ისტორიკოსთა, კვლევის ობიექტს წარმოადგენს, იგი სათანადო სისრულით მაინც არ არის შესწავლილი. ჭერაც არაა საბოლოოდ დადგენილი მისი გაცემის თარიღი. ივ. ჯავახიშვილის ვარაუდით, იგი გაცემული უნდა იყოს 643-645 წლებში¹⁴. ამ მოსაზრების საწინააღმდეგოდ ს. ჯანაშია აღნიშნავს, რომ სიგელი ამბების განვითარების მიხედვით, გაცემული ჩანს „654 წლის დამლევს ან 655 წელს... ხალიფა ოსმანის დროს“¹⁵. მ. ლორთქიფანიძესაც მიაჩნია, რომ „დაცვის სიგელი გაცემულია ოსმანის ხალიფობის (644-656 წწ.) უკანასკნელ წლებში, კერძოდ 654-655 წელს... და არა 643-645 წლებში, როგორც აღნიშნული აქვს აკად. ივ. ჯავახიშვილს“¹⁶.

როდესაც ივ. ჯავახიშვილი ჰაბიბ იბნ მასლამას დაცვის სიგელის თარიღად 643-645 წლებს ასახელებს, ეყრდნობა არაბი მწერლის ატ-ტაბარის ცნობებს, რომელსაც იგი იცნობს მ. ლაზარიალის ნაშრომით¹⁷. ლაზარიალის ამავე ნაშრომის, აგრეთვე ატ-ტაბარის, ალ-ბალაზურის, ალ-ია'კუბის, სებეოსის, ლევონდისა და სტეფანოს ტარონაცის ანუ ასოლიკის ცნობებზეა დაფუძნებული ს. ჯანაშიას მოსაზრება¹⁸, რომელიც გაიზიარა მ. ლორთქიფანიძემ¹⁹. ნ. ბერძენიშვილმა²⁰, შ. მესხიამ, ე. გუჩუამ²¹ და მიღებულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში. მაგრამ იმავე არაბ და სომეხ მწერალთა ცნობებზე დაკვირვების შედეგად ისეთი დასკვნის გამოტანა შეიძლება, რომელიც ეწინააღმდეგება დღეს ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებულ მოსაზრებას²². ამის დასამტკიცებლად მივმართოთ უშუალოდ წყაროებს, ჯერ სომხურს, რომელსაც მკვლევარნი უპირატესობას ანიჭებენ, და მერმე არაბულს.

სომხურ ნარატიულ წყაროთა მიხედვით, არაბები ამიერკავკასიისაკენ მოიწევდნენ ირანიდან და სირია-მესოპოტამიიდან. ირანიდან ისინი მოდიოდნენ ადარბადაგანის (აზერბაიჯანის) მიმართულებით, ხოლო სირია-მესოპოტამიიდან — სომხეთ-საქართველოს მიმართულებით. ლევონდის (VIII ს) ცნობით, არაბები სომხეთში პირველად გამოჩენილან ხალიფების აბუ ბაქრის, ომარისა და ოსმანის მმართველობის 22-ე (640) წელს²³, ხოლო მეორედ — „სამი წლის

¹⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 73.

¹⁵ ს. ჯანაშია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 363.

¹⁶ მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 61.

¹⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 73.

¹⁸ ს. ჯანაშია, არაბობა საქართველოში, შრომები, II, გვ. 358—363.

¹⁹ მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 61.

²⁰ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი (იხ. „საქ. ისტორია“, თბ., 1958, I, გვ. 115).

²¹ შ. მესხია, ე. გუჩუა, საქართველოს ისტორია (სახელმძღვანელო VII-X კლასებისათვის), თბ., 1969, გვ. 38.

²² ამ მოსაზრების სისწორე პირველად ეჭვქვეშ დააყენა ე. სიხარულიძემ ნაშრომში „საქართველოში არაბთა პირველ ლაშქრობათა ზოგადი საკითხისათვის“, „მოამბე“, თბ., 1963, გვ. 194.

²³ აბუ ბაქრი ხალიფა იყო 632-634 წლებში, ომარი — 634-644 წლებში და ოსმანი — 644-656 წლებში. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მათი მმართველობის წლებს არ განასხვავებენ, რადგან ძნელია გამოყოფა ოსმანის გამგებლობის პერიოდი ომარის გამგებლობისაგან და ორივესი — აბუ ბაქრისაგან. აბუ ბაქრის დროს ომარი იყო მისი უახლოესი მრჩეველი. მისი ასეთივე დაახლოებული პიროვნება იყო აგრეთვე მუჰამდის მეგობარი და მოადგილე ოსმანიც. მ.თ. გამაჰმადიანებისთანავე (618) დაიკავეს მმართველობაში მაღალი თანამდებობები და ერთად განაგებდნენ ქვეყნის საქმეებს (Weil Gustaw, Geschichte der chalifen, B. I, Omar).

შემდეგ... კონსტანტინე ბერძენთა იმპერატორის გამეფებიდან²⁴ ორი წელი რომ გავიდა“, ანუ 643 წელს, და დაულაშქრავთ დედაქალაქი დვინი²⁵.

ლეონდის ამ ცნობას მთლიანად ეთანხმება სებეოსი (VII ს.?) რომლის მიხედვითაც არაბები სომხეთში მოსულან ჯერ 640 წ., ხოლო მერმე 643 წელს: „კათალიკოს ეზრას²⁶ დროს... (როცა) პერაკლე გარდაიცვალა“²⁷ და სომეხ ნახარებებს შორის დაწყებული მტრობა-დაქსაქსულობის გამო სარდლად ჯერ არაგინ იყო დანიშნული, — ამბობს სებეოსი, — ისმაილიან დამპყრობთა ლაშქარი სირიის ქვეყნიდან ტარონის ქვეყანაში შემოიჭრა, დაეპატრონა მას, (აგრეთვე) ოლქებს: ბზუნნიკს²⁸, აგიოვიტს²⁹ და ბერკრის³⁰ ხეობით, ორდობადი-სა³¹ და გოგოვიტის³² გავლით, შევიდა არარატის³³ ოლქში“, სადაც დაეუფლა დვინს³⁴.

641 წელს არაბები სპარსეთის მეფის იეზდიგერდ III-ის წინააღმდეგ ბრძოლაში იყვნენ დასაქმებული და ამიერკავკასიისათვის აღარ ეცალათ. ამით ისარგებლეს სომხებმა და ისევ ბიზანტიას მიემხრნენ. მაგრამ როგორც კი ნეპავერდის ბრძოლაში (642 წ.) იეზდიგერდმა სასტიკი მარცხი განიცადა, გამარჯვებულმა არაბებმა პირი კვლავ სომხეთისაკენ იბრუნეს და მისი ხელახლა დაპყრობა-დამორჩილება გადაწყვიტეს.

სომხეთისაკენ წამოსული არაბთა ლაშქრის ერთი ნაწილი 643 წელს სეპაკან გუნდის ანუ ვასპურაკანისაკენ³⁵ გამოემართა, მეორე — არარატისაკენ, ხოლო მესამე — ალვანეთისაკენ. ვასპურაკანის მიმართულებით მოქმედმა არაბებმა კონსტანტინეს გამეფებიდან ორი წლის გასვლის შემდეგ არწაფქამდე³⁶ მიაღწიეს და „გორის თვის³⁷ 23-ს“ იგი დაიკავეს.

შიტომ სომეხი მწერლები. სხვათაშორის ლეონდიც, ამ საში ხალიფას მმართველობის პერიოდს იწყებენ არა 632 წლიდან, როცა ხალიფად ოფიციალურად აბუ ბაქრი დაჯდა, არამედ 618 წლიდან და აღნიშნავენ, რომ მათი საერთო მმართველობა გრძელდებოდა 38 წელს (და არა 24 წელს). ამ გარემოებას თავის დროზე ყურადღება მიაქცია ქ. პატკანიანმა და სრულად მართებულად მიუთითა, რომ აბუ ბაქრ-ომარ-ისმანის გამგებლობის 22-ე წელი 640 წელზე მოდის (იხ. Гевонд, История халифов, СПб., 1862, გვ. 118, შენ. 3, გვ. 127, შენ. 27).

²⁴ კონსტანტინე III, რომელსაც სომეხი მწერლები ხშირად კოსტასის სახელითაც იხსენიებენ, ბიზანტიის იმპერატორად აკურთხეს 641 წელს და იმეფა 669 წლამდე.

²⁵ ლეონდი, დასახ. თხზულება, გვ. 4—5.

²⁶ ეზრა კათალიკოსად იყო 628—640 წლებში.

²⁷ პერაკლე გარდაიცვალა 640 წელს, 29 წლის მეუბობს შემდეგ.

²⁸ ბზუნნიკი — ოლქი ტურუბერანში, ვანის ტბის ჩრდილო-დასავლეთით.

²⁹ ოლქი არტეშის ჩრდილო-დასავლეთით და ვანის ტბის ჩრდილოეთით.

³⁰ ოლქი და ციხე ვასპურაკანში, ვანის ტბის ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

³¹ ორდოსში — ადგილი ბაიაზეთის ახლოს (ორდსპ).

³² ოლქი არარატის პროვინციაში, ბაღრევანდის აღმოსავლეთითა და ვასპურაკანის ჩრდილოეთით.

³³ ტერიტორია არარატისა და არაგაწის მთებს შორის მდ. არაქსის ხეობაში.

³⁴ История епископа Себеоса, (Перевел с IV-го исправленного армянского издания С.Т. Малхасян), Ереван, 1939, გვ. 92—93 (შემდეგ მოკლედ: სებეოსი).

³⁵ ოლქი დიდ სომხეთში, ნახიჩევანის სამხრეთით, ვანის ტბის აღმოსავლეთით და ურმიის ტბის ჩრდილო-დასავლეთით.

³⁶ ციხე-სიმაგრე კოგოვიტის ოლქში, არარატის მთის დასავლეთით.

³⁷ გორი — სომხური მოძრავი კალენდრის მეორე თვეა. VII ს-ის 40-იან წლებში გორის თვე ემთხვეოდა იულიუსის კალენდრის ივლის-აგვისტოს.

არანაკლები წარმატება ჰქონდა აგრეთვე არარატის მიმართულებით მოქმედ არაბთა ლაშქარს. მან მახვილით განვლო მთელი ტერიტორია „ტაიკის“³⁸, ივერიისა და ალვანეთის საზღვრებამდე³⁹. შემდეგ ნახჩევანს ეწვია. ისიც მოარბია და იქიდან მუავიას⁴⁰ ბრძანებით სირიაში გაბრუნდა, რომ იქ ბიზანტიელთა წინააღმდეგ მოქმედ ლაშქარს მიშველებოდა.

სეგბოსისა და ლევონდის გარდა არაბთა ლაშქრობების შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდის XI ს-ის სომეხი მწერალი სტეფანოს ტარონაცი. ასოლიკის სახელითაც რომაა ცნობილი. იმის თანახმად არაბებმა აბუ ბაქრის, ომარისა და ოსმანის დროს რამდენიმეჯერ ყოფილან სომხეთში. პირველად — 640 წელს, მეორედ — 644 წელს (შემოდგომაზე), მესამედ — 646 წელს და ბოლოს 654 წელს. პირველი შემოსევისას დაულაშქრავთ მარკი, გოხტენი, ნახჩევანი, არტაზი, დაუმარცხებიათ ბიზანტიელი სარდალი პროკოპი, მოურბევიათ დაპყრობილი ტერიტორია და უკან გაბრუნებულან. მეორე თავდასხმისას, რომელიც ტრეს 20 რიცხვში (ოქტომბერში) ყურძნის კრეფის დროს მოხდა, მათ აუტკლიათ ტარონისა და არარატის ტერიტორია, დაუპყრიათ დვინი. დაუტყვევებიათ 35000 კაცი და წასულან⁴¹.

ამ ლაშქრობასთან დაკავშირებით ქ. პატკანიანი შენიშნავს: ბიზანტიის იმპერატორი, რომელსაც მაშინ სომხეთი ეკუთვნოდა, ოდნავდაც არ ზრუნავდა ამ ქვეყნის დაცვაზე. ამიტომ სომხეთის მმართველი თეოდოროს რმტუნი. კათალიკოსი ნერსესი და სმბატი იძულებული გახდნენ 643—646 წლებში არაბებს დამორჩილებოდნენ⁴². სომხების გადასვლა არაბთა მხარეზე აუცილებლად უნდა დაეჩქარებინა აგრეთვე იმასაც, რომ ამ დროს ბიზანტიასა და სომხეთს შორის მიმდინარეობდა დავა რელიგიურ საკითხზე. ბიზანტიის იმპერატორი დაინებით მოითხოვდა სომხების გაქალქედონიჭებას, ხოლო სომხები კი ასევე დაინებით უარს აცხადებდნენ ამაზე და იცავდნენ მონოფიზიტობას.

თეოდოროსის, ნერსესისა და სმბატის საქციელმა კონსტანტინე იმპერატორი აღაშფოთა, მაგრამ მათ დასასჯელად და სომხეთის კვლავ შემოსაერთებლად მაშინ მას არ ეცალა. ბიზანტია მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდა. 646 წელს რელიგიური უთანხმოების საფუძველზე მოხდა განხეთქილება რომსა და ბიზანტიას შორის⁴³. ამავე დროს ბიზანტიამ საბოლოოდ დაკარგა ლათინური აფრიკა, სადაც არაბებმა დაიკავეს ალექსანდრია⁴⁴, ბარკა, კირენაიკი და ტრიპოლი⁴⁵. სირიის არაბმა გამგებელმა მუავიამ აბუ სუფიანმა დაიპყრო კაპადოკია და შეუდგა მზადებას საზღვაო ლაშქრობისათვის კონსტანტინოპოლის წინააღმდეგ⁴⁶. ყოველივე ამან იძულებული გახადა ბიზანტიის იმპერატორი (650 წელს?) დაედო არაბებთან სამშლიანი საზავო ხელშეკრულება და ეკისრა დიდი თანხის

³⁸ იგივე ტაო — საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი მხარე კოროხის ხეობაში.

³⁹ სეგბოსი, გვ. 99-100. ამ ლაშქრობის შესახებ ა. შაჰნაზარიანი ამბობს. 650 წელს მოხდაო და იმომწებს სეგბოსს (А. Шахназарян, Двин. Ереван, 1940, გვ. 68), მაგრამ როგორც უნდა, იგი ცდება.

⁴⁰ მუავიამ — ხალიფას ნაცვალ სირიაში, 661-დან 680 წლამდე იყო ხალიფად.

⁴¹ Всеобщая история Степаноса Таронского Асолика по прозванию. Перевод с армянского и объяснена Н. Эминьям, М., 1864, гв. 89—90.

⁴² ლევონდი, დასახ. თხზულება, გვ. 127, შენ. 24, გვ. 130, შენ. 41 და გვ. 132, შენ. 50.

⁴³ Ю. Кулаковский, История Византии, Киев, 1915, т. III, гв. 200.

⁴⁴ იქვე, გვ. 194.

⁴⁵ Theophanes Chronographia, 1883, гв. 343.

⁴⁶ La chronique de Michael le Syrien, trad. par Chabot, Paris, 1901, XI гв. 141.

გადახდა⁴⁷. სეპეოსის მიხედვით კი ეს საზავო ხელშეკრულება დაუდგენთ „კონსტანტინეს მეფობის მეორე წელს“ (ე. ი. 643 წ.) დამასკოში, სადაც მოლაპარაკებას აწარმოებდა ბიზანტიის იმპერატორის დავალებით პროკოპი, ხოლო ხალიფას დავალებით მისი მოადგილე მუავია⁴⁸.

653 წელს ბიზანტია-არაბეთის სამწლიანი ხელშეკრულების ვადა ამოწურა. ამ დროისათვის არაბებმა დაამთავრეს მთელი ირანის დაპყრობა და გადაწყვიტეს ბიზანტიაც მოესპოთ, რისთვისაც განაახლეს მის წინააღმდეგ ბრძოლა ზღვაზეც და ხმელეთზეც. იმავე წელს ბიზანტიის წინააღმდეგ აღსდგნენ სომხებიც, რომლებიც, როგორც სეპეოსის ერთ-ერთი ცნობიდან ჩანს, მხოლოდ მაშინ, ე. ი. 653 წელს დამორჩილებიან არაბებს: «სამწლიანი ხელშეკრულების ვადის გასვლის შემდეგ (ისმაილიანების მეფემ) აღარ ისურვა მისი გაგრძელება და... კონსტანტინეს ზეობის მე-12 წელს⁴⁹ ჯარებს უბრძანა დაეწყათ ომი. იმავე წელს აჯანყდნენ სომხები, ჩამოშორდნენ საბერძნეთის სამეფოს და დამორჩილდნენ ისმაილიანთა მეფეს. რშტუნის მფლობელმა ყველა სომეხ ნახარართან ერთად ხელშეკრულება დადო ჯოჯოხეთთან... ისმაილიანთა გამგებელმა ასე უთხრა მათ: „ჩვენს შორის საზავო ხელშეკრულება, რამდენი ხნითაც გნებავთ, იქნება ასეთი: სამი წლის განმავლობაში თქვენგან ხარკს არ ავიღებ, შემდეგ კი გადაიხადეთ იმდენი, რამდენსაც მოისურვებთ. ამაზე ფიცსა ვდებ თქვენთან. თქვენს მიწაზე გყავდეთ 15000 კაციანი ცხენოსანი ჯარი, რომლის შესანახს გაიღებთ თქვენივე ქვეყნიდან და მე მას ჩაგიტოვლით ხარკში. თქვენ ცხენოსან ლაშქარს სირიაში არ გამოგუძახებ, სხვაგან კი, სადაც არ უნდა მოვიტხოვო. ის მზად უნდა იყოს წასასვლელად. მე თქვენს ციხესიმაგრეებში არც ამოიღებ გომოგზავნი და არც ჯარებს, ერთ მხედარსაც კი. სომხეთში ვერც ერთი ნტერი ვერ შემოვა. თუ ბიზანტიელები დაგესხნენ თავს, მოგაშველებთ იმდენ ჯარს, რამდენსაც ისურვებთ. გეფიცებით ყოვლისმძლე უფალს, რომ არ მოგატყუებთ“»⁵⁰.

სეპეოსი აქ წინააღმდეგობაში ვარდება. ჯერ გვითხრა ზავი 643 წელს დაიდო სამი წლით, ხოლო შემდეგ კი განაგრძობს: როგორც კი ეს დრო გავიდა, არაბებმა მისი გაგრძელება აღარ ინებეს და მაშინვე, 653 წელს, ბრძოლა განაახლესო. თუ კი ზავი ნამდვილად 643 წელს დაიდო სამი წლის ვადით და ამ ვადის გასვლისთანავე ბრძოლა კვლავ განახლდა, მაშინ, ცხადია, ეს უკანასკნელი უნდა მომხდარიყო 646 წელს. ხოლო თუ ბრძოლა 653 წელს განახლდა, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ ზავი დაუდგიათ 650 წელს. სადაა დაშვებული შეცდომა? ამ კითხვაზე ზუსტი პასუხის გაცემა ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მიხედვით არ ხერხდება, მაგრამ ვფიქრობთ, რომ 643-644 წლების ამბები, — როცა არაბებმა ბიზანტიელები სომხეთიდან გააძევეს, სომხეთი დაიკავეს, ხოლო სომხები მიიმხრეს და მათთან სათანადო გარიგება დადეს, — არეულია შემდეგი დროის, კერძოდ 648-650 წლების ამბებში, როდესაც უკვე არაბებმა უშუალოდ კონსტანტინოპოლს დაემუქრნენ და იმპერატორი აიძულეს დაედო მათთვის სასურველი ხელშეკრულება. ასეთი აღრევა ძნელად წარმოსადგენია. რომ სეპეოსს მოსვლოდა, თუ მას თავისი თხზულება ნამდვილად VII ს-ის 60-იან

⁴⁷ Theophanes Chronographia, გვ. 344; La chronique de Michael le Syrien, გვ. 442.

⁴⁸ სეპეოსი, დასახ. თხზულება, გვ. 100—101.

⁴⁹ სხვაგან წერს „მე-11 წელს“ (იქვე, გვ. 122).

⁵⁰ სეპეოსი, დასახ. თხზულება, გვ. 116—117.

წლების დასაწყისში აქვს დაწერილი, როგორც ეს მიღებულია დღეს⁵¹. ამიტომ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ან ეს თხზულებაა გვიან შედგენილი და მისი დაწერისას ავტორს უკვე აღარ ახსოვდა როდის რა მოხდა, ანდა თხზულების ეს აღგილი არაბების მიერ სომხებთან დადებული ხელშეკრულების ტექსტთან ერთად ჩამატებულია შემდეგ (მაგრამ არა იქ, სადაც უნდა იყოს)⁵² გადამწერათ თუ რედაქტორთა ხელით ისე, როგორც წინა XLIV თავი, რაზეც მიუთითებს ს. მალხასიანი⁵³. თუ ყოველივე ეს ასეა, მაშინ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ 653 წელს სომხები ბიზანტიის წინააღმდეგ იმიტომ კი არ აღმდგარან რომ არაბთა მხარეზე გადასულიყვნენ, არამედ იმის გამო, რომ ისინი ამ დროს უკვე დიდი ხნის გადასული იყვნენ მათ მხარეზე⁵⁴ და სწორედ მათთან დადებული ხელშეკრულება ავალდებულებდათ საერთო მტრის წინააღმდეგ ებრძოლათ.

არაბთა მხარეზე გადასული სომხების დასასჯელად ბიზანტიის იმპერატორმა 100 000-იანი ლაშქარი შეჰყარა და „თავისი მეფობის მე-12 წელს“ სომხეთისაკენ გამოემართა. შეშინებული ნერსესი და სხვა მრავალი ნახარარი, თეოდოროს რშტუნის გამოცლებით, იმპერატორს ქ. ერზერუმს მიეგებნენ, მორჩილება აღუთქვეს და დვინისაკენ გაუძღვნენ. თეოდოროსმა კი კუნძულ ალთმარს (ვანის ტბაში) შეაფარა თავი და თავის მოკავშირე ქართველებს, ალვანელებსა და სივნიელთ შეატყობინა თავიანთ ქვეყნებში გამაგრებულიყვნენ. მათ დასამორჩილებლად კონსტანტინემ დვინიდან ბიზანტიელთა ლაშქარი გაგზავნა. ქართველები ერთ ხანს უარს ამბობდნენ მორჩილებაზე, მაგრამ ბოლოს დანებდნენ. ალვანელების, სივნიელებისა და სეპაკან გუნდის წინააღმდეგობის გატეხა კი ბერძნებმა ვერ შეძლეს⁵⁵. როგორც სეპეოსის ამ ცნობიდან ჩანს, 653 წლის დასაწყისამდე სომხეთი, ქართლი და ალვანეთი არაბთა მფლობელობაში ყოფილა.

ბიზანტიის იმპერატორი სომხეთში დიდხანს არ დარჩენილა. 653 წლის აღდგომის დღესასწაულს ის უკვე კონსტანტინოპოლში შეეგება. მისი წასვლისთანავე თეოდოროს რშტუნიმ ბიზანტიის მხარეზე გადასულ ნახარართა დასასჯელად სირიიდან არაბთა ლაშქარი გამოიძახოვ და 7000 პეომარი მოაშველეს. გაზაფხულზე მან ამ ჯარით ბიზანტიელები სომხეთიდან გააძევა, შავი ზღვის სანაპიროს მიაღწია, ტრაპიზონი დაიკავა და იქიდან დამასკოში წავიდა⁵⁶. მაშასადამე, სომხეთი ისევ არაბთა მფლობელობაში მოექცა.

⁵¹ სეპეოსის ისტორიაში თხრობა მიყვანალია 661 წლამდე.

⁵² ანუ იმ რამ არ უნდა იყოს გამორიცხული, თუ ვაიოთეალისწინებთ იმას, რომ სეპეოსის ისტორიის ერთადერთი უძველესი ხელნაწერი (1672 წ.), საიდანაც სხვებია გადაწერილი, დამახინჯებული და დეფექტურია. გვერდები ზოგან არეულია, ზოგან კი აკლია, ამიტომ თხრობაც არ არის თანმიმდევრული (იხ. სეპეოსის IV გამოცემა, გვ. 6).

⁵³ სეპეოსი, დასახ. თხზულება, გვ. 102-114 და 175, შენ. 199.

⁵⁴ ეს ნათლად ჩანს „სომეხი ხალხის ისტორიის“ იმ ადგილიდან, სადაც აღნიშნულია: „648 წ. დვინში შედგა საერო და სასულიერო ფეოდალთა თათბირი. ამ თათბირმა, რშტუნის დაჟინებით, კატეგორიულად უარყო ბიზანტიის მოთხოვნა გადასულიყვნენ მის მხარეზე, ე. ი. ფაქტიურად დამორჩილებოდნენ მას“ (История армянского народа, Ереван, 1951, часть I, под редакцией Б. Н. Аракеляна и А. Р. Иоаннисяна, გვ. 112). რაკი სომხები უარს ამბობენ ბიზანტიისადმი მორჩილებაზე, ეს იმას ნიშნავს, რომ ისინი არაბების მხარეზე არიან. რადგან დამოუკიდებელი სომხეთი იმ დროს არ ირსებოდა.

⁵⁵ სეპეოსი, დასახ. თხზულება, გვ. 117—119.

⁵⁶ სეპეოსი, გვ. 121.

მუავიამ თეოდოროსი დიდი პატივით მიიღო. მას ოქრომკედით ნაქარგი ფარჩეული უბოძა, სამმართევლოდ გადასცა „სომხეთი, ივერია, სიუნი“⁵⁷ — კავკასიამდე, ჩორის კარამდე...⁵⁸ და დაავალა, რომ „ეს ქვეყნები დაემორჩილებინა“⁵⁹. თეოდოროსმა სირიის გამგებელს აღუთქვა, რომ დავალებას შეასრულებდა, მაგრამ, ეტყობა, ეს ვერ მოახერხა და ამიტომ 654 წელს ხალიფა ოსმანი იძულებული გახდა კაპადოკიაში დაბანაკებული თავისი ჯარი კავკასიისაკენ დაეძრა ქართლის დასამორჩილებლად: „შემოდგომის დასასრულს, როცა (655 წ.) ზამთარი იწყებოდა ისმაილიანთა ლაშქარი მოვიდა და ღვინს დადგა... ისმაილიანებმა თავიანთი წარმომადგენლების მეშვეობით (იქიდან) მოლაპარაკება გამართეს ივერიელებთან და მუქარით შეუთვალეს: დაგვემორჩილეთ ან დატოვეთ ქვეყანა და წადითო. ისინი არ დაეთანხმნენ და საომრად მოემზადნენ. (მაშინ) ისმაილიანები მათკენ დაიძრნენ, რომ ისინი სულერთიანად მოესპოთ, (მაგრამ) როგორც კი გზას გაუდგნენ, ყინვამ და თოვლმა მოუსწროთ და პირი უცებ ასირიისაკენ (სირიისაკენ) იბრუნეს“⁶⁰.

არაბების წასვლა რომ შეიტყვეს, ორივე სომხეთის (არაბულისა და ბიზანტიურის) ნახარარებმა ფეოდალური შინაომები დროებით შეწყვიტეს, ერთმანეთთან კეთილმეზობლური დამოკიდებულება დაამყარეს, ფეოლოროს რშტუნის სამფლობელო გაიყვეს და ქვეყანა მძიმე გადასახადებით დაბეგრეს. თეოდოროსი, რომელიც მაშინ ალთამარს აფარებდა თავს, შეუქლოდ იყო და მის წინააღმდეგ შეთქმულ ნახარართა დასჯა საეკუთარი ძალებით არ შეეძლო. ამიტომ მან ისევ „არაბებს სთხოვა ჯარი, რათა სომხები დაემარცხებინა და განეფანტა, ხოლო ივერიელნი ხმლით გაენადგურებინა“⁶¹.

ასეთ თხოვნაზე, ცხადია, ხალიფა მას უარს არ ეტყოდა და, როგორც სებეოსი ამბობს, სომხეთისაკენ გამოგზავნა დიდი ლაშქარი, რომელმაც ჰაბიბის სარდლობით 655 წ. გაზაფხულის ეამს „დაიკავა მთელი ქვეყანა კილით კიდემდე. თეოდოროს რშტუნი და ყველა ნახარარი ქვეყნისა... მათ დაემორჩილა და ჯოგელნაირად ცდილობდნენ დაეკმაყოფილებინათ მათი სურვილი... ტაჭიკები თავს დაესხნენ ბერძნებს, რომლებიც ნახიჩევანთან იბრძოდნენ. დაამარცხეს ისინი და მოსპეს, ხოლო სხვები გააქცივნეს. თვით მავრიანიც⁶² გაიქცა და ივერიაში გადაიხვეწა. ისმაილიანები კი უკან გაბრუნდნენ... ქალაქ კარინისაკენ⁶³, დაიკავეს ის, წაიღეს ოქრო-ვერცხლი და უამრავი სიმდიდრე, რაც ქალაქში იყო. მათ გაძარცვეს აგრეთვე სომხეთის ტერიტორია, ალვანეთი, სიუნიკი, გააშიშვლეს ეკლესია-მონასტრები და მძევლებად წაასხეს ქვეყნის რჩეული დიდგვა-

57 სიუნი, სიუნიკი ანუ სივნიეთი — თანამედროვე ყარაბაღი.

58 ჩორის (ჭორის, ჭურის) კარები დარუბანდს ეწოდებოდა.

59 სებეოსი, გვ. 121—122. ამ ცნობიდანაც ჩანს, რომ სომხეთი და ქართლი აღრე (653 წლამდე) შესულა არაბთა მფარველობაში.

60 სებეოსი, გვ. 124.

61 იქვე.

62 მავრიანოსი, რომელსაც კონსტანტინე იმპერატორმა 653 წ. სომხეთი ჩააბარა სამარცხედ.

63 კარინი, კარნუ ქალაქი და კალიკალა ერზერუმს ეწოდებოდა.

როვნები ცოლშვილიანად. მათთან ერთად წავიდა რშტუნის გამგებელი თეოდოროსიც⁶⁴ თავისიანებითურთ და (ყველანი) სირიაში მიიყვანეს⁶⁵.

სომეხი წარჩინებულნი ოჯახებიანად რომ აპყარეს საკუთარი მიწა-წყლიდან და სირიაში მძევლებად წაიყვანეს, ამით არაბებს ეგონათ სომხეთს საბოლოოდ დაიმორჩილებდნენ, მაგრამ სასურველ შედეგს მაინც ვერ მიაღწიეს. „იმავე წელს სომხებმა უარი თქვეს ისმაილიანებისადმი სამსახურზე და საბერძნეთის მეფის სამსახურში ჩადგნენ“⁶⁶. მაშინ გააფთრებულმა ხალიფამ სომეხი მძევლები სულერთიანად ამოწყვიტა⁶⁷ და სომხეთის მოსათხრელად ლაშქრის გაგზავნასაც აპირებდა, მაგრამ ველარ მოასწრო. მან დაასრულა თავისი სიცოცხლე და „სომხეთმა ორი წლით დაისვენა“⁶⁸.

ასეთია სომეხი მწერლების სებეოსის, ლევონდისა და ასოლიკის ცნობები ამიერკავკასიაში არაბთა ლაშქრობების შესახებ მათი აქ პირველად გამოჩენიდან ოსმანის ხალიფობის დასასრულამდე, ე. ი. 656 წლამდე⁶⁹. ამ ცნობებიდან ირკვევა, ჯერ ერთი, ის, რომ არაბებს ოსმანის დაღუპვამდე ამიერკავკასიაში ულაშქრიათ 640⁷⁰, 643/44, 646/47⁷¹, 654 და 655 წლებში; მეორე, მათ დაუპყრიათ სომხეთი და გაუძევებიათ იქიდან ბიზანტიელები; მესამე, ბიზანტიას უცდია დაკარგული ტერიტორიის დაბრუნება და 653 წელს ერთგვარი წარმატებაც ჰქონია, მაგრამ 654 წ. ის მაინც წასვლია ხელიდან; მეოთხე, სებეოსის ცნობის თანახმად, არაბების მიერ სომხეთის დაპყრობა, სომხეთის გამგებლის თეოდოროს რშტუნის, სმბატისა და კათალიკოს ნერსესის მიერ არაბთა ბატონობის ცნობა მომხდარა 652-53 წელს. მისივე თქმით, ამ დროს უნდა იყოს დადებული სომხეთთან „მორჩილებისა და ურთიერთდახმარების ხელშეკრულება“, მაგრამ, ჩანს, სებეოსი ამ შემთხვევაში ცდება და წინააღმდეგობაში ვარდება, რაზეც ზემოთ იყო საუბარი. ამიტომ სწორი უნდა იყოს ის მოსაზრება, რომლის მიხედვით სომხეთი არაბთა ხელში ჩანს 643-646 წლებიდან. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს არაბ მწერალთა ცნობებიც: მეხუთე, სომეხ მწერლებს არ მოეპოვებათ ცნობები საქართველოში არაბთა შემოსვლის შესახებ. ამიტომ ისინი არ იმსახურებენ იმ მეტისმეტ ნდობას, რასაც ზოგიერთი ქართველი მკვლევარი იჩენს მათ მიმართ; მეექვსე, ის ორიოდ ცნობაც კი, სადაც საქართველოა მოხსენიებული, იმაზე მიგვითითებს, რომ საქართველოს აღმოსავლეთი ნაწილი არაბებს დაუპყრიათ არა 654-655 წლებში, არამედ გაცილებით უფრო ადრე. ამ მხრივ საყურადღებოა სებეოსის ის ცნობები, სადაც აღნიშნულია ბიზანტიის იმპერატორის მიერ 653 წელს ჯარის გაგზავნა ქარ-

64 პატკანოვის მიხედვით თეოდოროსი ამ დროს ცოცხალი აღარ იყო, ის 654 წ. გარდაიცვალა დამასკოში (იხ. История халифов вардапета Гевонда, СПб., 1862 გვ. 130. შენიშვა 41).

65 სებეოსი, დასახ. თხზულება, გვ. 126—127, „სომეხი ხალხის ისტორიაში“ (1951 წ., გვ. 113) ამ ლაშქრობის თარიღად მიღებული 654 წელი შეცდომაა.

66 იქვე გვ. 128.

67 1775 კაციდან მხოლოდ 22 გადარჩა ცოცხალი (სებეოსი, გვ. 128).

68 ლევონდი, დასახ. თხზულება, გვ. 7.

69 არაბთა ლაშქრობებს შერდეგაც ჰქონდა აღვილი ამიერკავკასიაში, მაგრამ ამჟერად ჩვენ ისინი არ გვაინტერესებს.

70 ასოლიკის მიხედვით არაბები სომხეთში მოსულან უფრო ადრე. 637 (86) წელს (Всеобщая история Стеганоса Таронского, М., 1864, გვ. 89).

71 სომხეთში არაბთა ერთ-ერთი შემოსევის თარიღად 647 წელს ასახელებს მოსე კალანკატვაცი (История Агван Мойсея Каганкатваци, историка X века, СПб., 1861, გვ. 258).

თლის დასამორჩილებლად და სირიის გამგებლის მიერ თეოდოროს რშტუნისათვის ქართლის გადაცემა საგამგებლოდ.

საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილს რომ არაბები 654-655 წლებში კი არა, გაცილებით უფრო ადრე დაუფლებიან, დასტურდება თვით არაბი მწერლების: ტაბარის, ბალაზურისა და ია'კუბის საისტორიო თხზულებებში დაცული ცნობებითაც. ტაბარის მიხედვით არაბები საქართველოში ჩანან 22 (642-643) წელს ჰაბიბ იბნ მასლამა ალ-ფიჰრის მეთაურობით, მაგრამ ეტყობა მათ ლაშქრობას აქ ამჯერად წარმატება არ ჰქონია და იმავე წელს ისინი უკან გაბრუნებულან: 22 წელს ბაბ ალ-აბუბის (დერბენდის) დაპყრობის შემდეგ, — ამბობს ტაბარი, „სურაკმა ბუქაირი იბნ აბდ ალლაჰი, ჰაბიბ იბნ მასლამა, ჰუ-ზაიფა იბნ უსაიდი და სალმან იბნ რაბი'ა არმინის⁷² გარშემო მდებარე მთების მოსახლეობის წინააღმდეგ გაგზავნა. ბუქაირი გაისტუმრა ნუჟანისაყენ⁷³, ჰაბი-ბი — თბილისისაყენ, ჰუზაიფა იბნ უსაიდი იმათ წინააღმდეგ, ვინც ალ-ლანის⁷⁴ მთებში ცხოვრობს, (ხოლო) სალმან იბნ რაბი'ა — სხვა მხარეს. მაგრამ სურაკის მიერ გაგზავნილი სარდლები ისე დაბრუნდნენ, რომ ბუქაირის მეტს არცერთს არაფერი არ დაუპყრია. ბუქაირმა კი დაიკავა მუჟანი... 21 (641-642) წელს⁷⁵.

⁷² არმინია წარმოსდგება ურარტუს მეფე არამეს სახელსაგან და ეწოდებოდა ქვეყანას (ს. ჟანაშია, ურარტუ, „შრომები“, თბ., 1952. ტ. II, გვ. 2). რომელიც არაბი მწერლების მიხედვით მოიცავდა ამიერკავკასიის დიდ ნაწილს, კერძოდ ბაილასანს, ბაჩხანს, კაბალას, შარვანს, ჟურხანს, სულდადილს, ბაბ ფირუზ კუბაზს, ალ-ლაქზს, ზუსფურაქანს. დაბილს. სირაჯ ტაირს. ბალრავანდს, ნაშავს, შიმშატს, კალიკალას, არჯიშს, ბაქუნაისს, ზღასს, ას-სანარს, ალ-მაჰს. აბ-ზაზს. ჯარღმანს, ხაიზანს და შაქს (იხ. **ابن خردادبه**; **كتاب البلدان**, ص 376 — **كتاب المسالك و الممالك**, ص 122; **ابن الفقيه الهمداني**, **كتاب معجم البلدان**, ج 1 — ص 220. ანაწილის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თბ., 1964, ნაკვ. I, გვ. 12). იაკუბი აღნიშნავს, რომ არმინია ამ ტერიტორიას ეწოდებოდა არმინა იბნ ლანტა იბნ აფა იბნ ნუჰის მიხედვით.

⁷³ მუჟანი — (იგივე მულანი) ქალაქი ამავე სახელწოდების ოლქში. რომელიც მდებარეობს კასპიის ზღვის ნაპირას, მდ. მტკვრის მარჯვენა მხარეს.

⁷⁴ საქართველოს ჩრდილოეთით მოსაზღვრე ქვეყანა — ოსეთი.

⁷⁵ ტაბარი, დასახ. თხზულება, ტ. I, გვ. 237. ტაბარი აქ წინააღმდეგობაში ეარდება. თუ სურაკმა თავისი სარდლები დერბენდის დაპყრობის შემდეგ გაგზავნა თბილისის, მულანის, ოსეთისა და სხვა ადგილების დასალაშქრავად, ხოლო დერბენდი მან 22 (642/3) წელს დაიკავა, მაშინ, ცხადია, მულანს ბუქაირი 21 (641/2) წელს ეერ აიღებდა. მაგრამ ჩანს მულანი ბუქაირის ნამდვილად 21 (642) წელს დაულაშქრავს და დაუპყრია, რადგან ბალაზურთანაც ბუქაირის მიერ ზღუანელებისათვის ბოძებული დაცვის სიგელი, ამ ადგილის დაპყრობის შემდეგ რომ მიეცა მოსახლეობას, 21 (642) წლითაა დათარიღებული (ბალაზური, დასახ. თხზულება, გვ. 326). ეტყობა სწორადაა მითითებული დერბენდის დაპყრობის თარიღიც 22 წელი. იბნ ალ-ასირის ცნობით, ბუქაირმა მულანის დაკავების შემდეგ შეტევა განავრცო კასპიის ზღვის სანაპიროს გაყოლებით ჩრდილოეთისაკენ და იმავე (21) წელს მიადგა დერბენდს (იბნ ალ-ასირი, თარგმ. ალ-ქაშილი, ტ. III, გვ. 21—22), სადაც 22 წელს მივიდა, აგრეთვე, ხალიფა ომარის მიერ ამ ქალაქის დასაპყრობად გამოგზავნილი სურაკიც თავისი ლაშქრით (ტაბარი, დასახ. თხზულება, ტ. I, გვ. 2668 (დო გუეს გამოცემა); **З. Буниятов**, **Азербайджан в VII—IX вв.**, Баку, 1965, გვ. 82). როგორც ვხედავთ, ტაბარის ზემოთ მოტანილ ცნობაში დარღვეულია თხრობის ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა, რის გათვალისწინებაც უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ბუქაირის ლაშქრობა მულანში, ხოლო ჰაბიბისა თბილისში მომხდარა სხვადასხვა დროს. წინააღმდეგ შემთხვევაში თუ მათ ლაშქრობას ადგილი ჰქონდა ერთდროულად, მაშინ ჰაბიბი ქართლში მოსულა 21 (641-642) წელს.

მიუხედავად იმისა, რომ 642-643 (22) წლის ლაშქრობა არაბებისათვის უიღბლო გამოდგა, საქართველოს დაპყრობა-დამორჩილებაზე ხელი მათ, ეტყობა, მაინც არ აუღიათ. როგორც ტაბარი ამბობს, არაბებს ჰაბიბ იბნ მასლამას მეთაურობით ისევ განუახლებიათ საომარი მოქმედება, დაუპყრიათ თბილისი და მისი მოსახლეობისათვის „სულჰისა და ამანას“ ხელშეკრულება ანუ დაცვის სიგელი მაშინ მიუციათ. მაგრამ როდის მოხდა ეს ლაშქრობა და „დაცვის სიგელის“ გაცემა, ტაბარისთან გარკვევით არ ჩანს. მასთან ეს ლაშქრობა ქრონოლოგიურად 22 (642/3) წლის ამბებშია მოქცეული და უშუალოდ მოსდევს იმ თხრობას, რომელიც ბასრელ და ქუფელ მეომრებს შორის მათ მიერ დაპყრობილი მიწების გადასანაწილებლად დავას ეხება. ეს დავა კი ცნობილია, რომ ომარის ხალიფობის (634-644 წწ.) დასასრულს⁷⁶ და ოსმანის ზეობის დასაწყისში გაჩაღდა⁷⁷. მაშასადამე, ტაბარის ცნობაში მოხსენიებული ლაშქრობა საქართველოში არაბებს უნდა მოეწყოთ 644-645 წლებში. ამ დასკვნამდე მივყავართ ტაბარის მეორე ცნობასაც, რომელშიც ნათქვამია, რომ 24 წელს აზერბაიჯანის გამგებელმა ვალიდმა ამ ქვეყნის აჯანყებული მოსახლეობის დამორჩილებისა და დახარკვის შემდეგ თავისი ლაშქრის ერთი რაზმი სალმან იბნ რაბი'ას მეთაურობით არმინიის მოსათარეშებლად გაგზავნა. სალმანმა არმინია გაძარცვა, მოსულისაქენ მიმავალ ვალიდს გზაში დაეწია და ორივენი ჰადისში დაბანაკდნენ. იქ ყოფნისას ვალიდმა უსმანის წერილი მიიღო. ხალიფა მას ატყობინებდა, რომ მუსლიმანების წინააღმდეგ ბიზანტიელთა დიდი ლაშქარი წამოსულა და მუ'ავიას აბუ სუფიანი ითხოვს, სირიელებს მათი ძმები ქუფელები მივაშველოთო. ვალიდმა მაშინვე სალმანი იხმო და 8000 მეომრით იგი სირიელთა დასახმარებლად გაისტუმრა. სხვა ვერსიით კი, რომელიც ალ-ვაკიდისაგან⁷⁸ მომდინარეობსო, — აღნიშნავს ტაბარი, — სალმანი სირიელთა მისაშველებლად გაუგზავნია არა ალ-ვალიდს, არამედ საიდ იბნ ალ-'ასის შემდეგი გარემოების გამო: ხალიფას ბრძანებით მუ'ავიას სირიის ლაშქარი სალაშქროდ მოუმზადებია და ჰაბიბ იბნ მასლამას სარდლობით არმინიის დასაპყრობად გაუგზავნია. როცა არაბებს კალიკალა (ერზერუმი) დაუკავებიათ, მაშინ მათ წინააღმდეგ ბიზანტიელთა 80 000-იანი ლაშქარი წამოსულა იმ ქვეყნის ბიზანტიელი გამგებლის ალ-მავრიანის (მავრიანოსის) მეთაურობით და ჰაბიბსაც ამიტომ უცნობებია მუ'ავიასათვის, მუ'ავიას უსმანისათვის, ხოლო ამ უკანასკნელს კი სა'იდ იბნ ალ-'ასისათვის, რომ ჰაბიბს ჯარით დახმარებოდნენ. სა'იდს ბრძანება შეუსრულებია. სალმან იბნ რაბი'ა 6000 მეომრით ჰაბიბის მისაშველებლად გაუსტუმრებია, მაგრამ ეს უკანასკნელი მაშველი ჯარის მოსვლამდე დასხმია თავს ბიზანტიელებს, დაუმარცხებია ისინი, გაუწყვეტია ყველა, ვისაც მისთვის წინააღმდეგობა გაუწევია და კალიკალაში დაბრუნებულა⁷⁹.

⁷⁶ იბნ ალ-ასირი, დასახ. თხზულება, ტ. III, გვ. 15—16.

⁷⁷ ალ-ი'აკუბი, დასახ. თხზულება, გვ. 194; ბალაზური, დასახ. თხზულება, გვ. 198.

⁷⁸ აბუ აბდ ალ-ლაც მუჰამმად იბნ უმარ ალ-ვაკიდი (747—823) დაიბადა ქ. მედინაში. ხალიფა ალ-მამუნის დროს მუშაობდა ქ. ბაღდადში მოსამართლედ, იყო საუკეთესო ისტორიკოსი, რომელმაც დაწერა 28 სქელტანიანი ნაშრომი. მის ერთ-ერთ ნაშრომს ეწოდება „სირიის დაპყრობა“. ის შუასაუკუნეებში გადააკეთეს და ჩვენამდე მოაღწია ისტორიული რომანის სახით. ამიტომ აღარ წარმოადგენს დაპყრობათა ისტორიისათვის საიმედო წყაროს. ალ-ვაკიდის ეს თხზულება გამოსცა Lees-მა კალკუტაში 1854—1862 წლებში სათაურით: *The conquest of Syria commonly ascribed to Aboo 'Abd al-lah Mohammad bin Omar al-Waqidi*.

⁷⁹ ტაბარი, დასახ. თხზულება, ტ. I, გვ. 308—309.

ტაბარის ცნობის ეს ორი ვარიანტი მხოლოდ დეტალებით განსხვავდება, თორემ ძირითადად ისინი ერთსა და იმავე ამბავზე მოგვითხრობს, ერთმანეთს ევსებს და ადასტურებს არა მარტო იმას, რომ ლაშქრობა 24 (644-645) წელს მომხდარა, არამედ იმასაც, რომ ეს სამხედრო ოპერაცია არაბებს წამოუწყიათ „არმინის“ დასაპყრობად.

ტაბარი არაბთა ამ ლაშქრობის შესახებ მეტს არაფერს წერს, რის გამოც იქმნება შთაბეჭდილება, თითქოს ბრძოლები კალიკალას ალებით დამთავრებულიყო. მაგრამ თვით ამ ცნობის ანალიზიდან ჩანს, რომ 24 (644-5) წლის საომარი მოქმედება მარტო კალიკალის დაკავებით არ შეიძლებოდა დასრულებულიყო, რადგან არაბთა ჯარი ჰაბიბ იბნ მასლამას მეთაურობით კალიკალას ასაღებად კი არ იყო გაგზავნილი, არამედ მთელი „არმინის“ დასაპყრობად. კალიკალა კი „არმინის“ მხოლოდ ერთ-ერთ ციხე-ქალაქს და ოლქს წარმოადგენდა. ამიტომ ცხადია, კალიკალასთან ბიზანტიელების დამარცხების შემდეგ არაბთა სარდალი გააგრძელებდა ბრძოლას მასზედ დაკისრებული ამოცანის შესასრულებლად. ეს, რომ მართლაც ასე ყოფილა, ირკვევა ბალაზურის ვრცელი ცნობიდან, რომელშიც იგივე ლაშქრობის ამბავი გადმოცემულია სხვადასხვა ვერსიების სახით. მოგვაქვს ეს ცნობა სრულად.

„გადმოგვემეწონო, — ამბობს ბალაზური, — რომ ‘უ ს მ ა ნ ი ბ ნ ‘ ა ჟ ა ნ მ ა , რ ო გ ო რ ც კ ი ი გ ი ხ ა ლ ი ფ ა გ ა ხ ლ ა⁸⁰, თავის ნაცვალს სირია-მესოპოტამიაში და თავდაცვის ხაზზე — მუ‘ავიას უბრძანა არმინიაში გაეგზავნა ჰაბიბ იბნ მასლამა ალ-ფიჰრი, რომელსაც კარგად იცნობდნენ ‘უმარი, ‘უსმანი და მათი მოადგილენი სირიის დაპყრობის და ბიზანტიაში შეჭრის დროს გამოჩენილი მამაცობის გამო.

სხვები კი ამბობენ, და ეს უფრო სწორია, რომ ‘უსმანმა თვითონ გაუგზავნა ჰაბიბის ბრძანება არმინიაში სალაშქროდ და ის სასწრაფოდ გაემართა იქითკენ, ერთნის გადმოცემით ექვსი ათასით, ხოლო მეორენისა — რვა ათასი სირიელთა და მესოპოტამიელით.

იგი მიადგა კალიკალას და ალყაში მოაქცია. მის წინააღმდეგ გამოვიდა მოსახლეობა, მაგრამ ბრძოლა გაუმართა და აიძულა ისინი დაბრუნებულიყვნენ ქალაქში. ამის შემდეგ მათ ჰატებია ითხოვეს და დათანხმდნენ დაეტოვებიათ ეს ადგილი და ეხადათ ჯიზია. მან ბევრი გაასახლა და ისინი ბიზანტიაში წავიდნენ.

ჰაბიბმა კალიკალაში რამდენიმე თვე დაჰყო. შემდეგ მან შეიტყო, რომ პატრიკი არმინიასი მუსლიმანთა წინააღმდეგ ამზადებდა დიდ ლაშქარს და რომ მას მოუვიდა დამხმარე ჯარი ალ-ლახისი, აბხაზისა⁸¹ და სამანდარისა⁸² — ხაზარეთიდან და (ამიტომ) ‘უსმანს სთხოვა დახმარებოდა. ‘უსმანმა კი მუ‘ავიას მისწერა (ჰაბიბისათვის) მიეშველებინა ის სირიელები და მესოპოტამიელები, რომლებიც ისურვებდნენ მონაწილეობის მიღებას საღვთო ომში და ნადავლში. მუ‘ავიამ 2000 კაცი გაუგზავნა ჰაბიბს, ხოლო ჰაბიბმა კი (ისინი) კალიკალაში ჩააყენა. მიწები დაუნაწილა და მათგან მესაზღვრე რაზმი შეადგინა.

ჰაბიბის წერილის მიღებისთანავე ‘უსმანმა ბრძანება გაუგზავნა (აგრეთვე) თავის ნაცვალს ქუფაში საიდ იბნ ალ-‘ასი ბენ საიდ ალ-‘ასი ბენ ‘უმაიას, რომ მისთვის მიეშველებინა ლაშქარი ალ-ხაილის ზესახელით ცნობილ სალმან იბნ რაბი‘ა ალ ბაჰილის მეთაურობით. რომელიც იყო ხელგაშლილი... და მამაცი ადამიანი. სალმანი ჰაბიბისაკენ გაემართა 6000 ქუფელით, (მაგრამ) ვიდრე ჰაბიბს მასველი ჯარი მოუვიდოდა, ამასობაში გამოჩნდნენ ბიზანტიელები თავიანთი (მოკავშირეებით) და ევეფრატთან დაბანაკდნენ. მუსლიმანებმა (ალარ დააყენეს) იერიში ბიტანეს მათზე. ღამე, დაძმარცხეს ისინი და გაწვეიტეს მრავალი...

⁸⁰ ხაზგასმა აქ და შემდეგ ჩვენია — (ბ. ს.).

⁸¹ X საუკ. არაბი მწერლის ალ-ისტახრის ცნობით, აბხაზი იყო არ-რანას ერთ-ერთი სამეფო და ამ სამეფოს დედაქალაქი (H. A. Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе... „Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа“. Тифлис, 1901, т. 29, гл. 16—17, 26—27).

⁸² ქალაქი ხაზარეთში დერბენდიდან 8 დღის საეალზე.

ამბობენ, რომ სალმანი (იქ) მივიდა იმის შემდეგ, როდესაც (სირიელმა) მუსლიმანებმა მტერი დაამარცხეს. მიუხედავად ამისა ქუფელებმა ნადავლის ნაწილი მოითხოვეს. მაგრამ სირიელებმა უარი უთხრეს, რის გამო ჰაბიბსა და სალმანს შორის დაიწყო სერიოზული დავა... ამის შესახებ აცნობეს 'უსმანს და მან მისწერა, რომ ნადავლი გაენაწილებინათ მხოლოდ სირიელებზე. სალმანს კი შეუთვალა სალშქროდ წაუღიყო არ-რანში.

როგორც სხვები გადმოგვცემენ, სალმან იბნ რაბი'ა არმინიაში შევიდა 'უსმანის ხალიფობის დროს. მან იქ ხელთ იგდო ტყვეები, ნადავლი და 25 წელს⁸³ წავიდა... ჰაღისში მყოფ ვალიდ იბნ 'უტბასთან. ვალიდმა იქ მიიღო 'უსმანის წიგნი, რომელშიც ნათქვამი იყო: მუ'ავიასაგან მოვიდა წერილი და ითხოვს დამხმარე ჯარს, რადგან ბიზანტიელები თურმე თავს უყრიან დიდ ლაშქარს ზუსლიმანთა წინააღმდეგ. 'უსმანმა ვალიდს უბრძანა, მუ'ავიასათვის მიეშველებინა 8000 კაცი და მან ეს შეასრულა — (გაგზავნა ჯარი) სალმან იბნ რაბი'ა ალ-ბაჰილის სარდლობით. (ბიზანტიელთა წინააღმდეგ) ამდენივე ჯარი გაგზავნა ჰაბიბ იბნ მასლამას მეთაურობით მუ'ავიამაც. მათ დაიპყრეს ბევრი ციხე და ხელთ იგდეს მრავალი ტყვე, მაგრამ მათ შორის დაიწყო დავა ძალაუფლებისათვის და სირიელებმა განიზრახეს სალმანის მოკლა... პ ი რ ვ ე ლ ი ვ ე რ ს ი ა უ თ რ ო ს წ ო რ ი ა. ის მე მიაშვეს კალიკალის მოხუცებმა და მომწერა ამ ქაღალცის კადიმ⁸⁴ ალ-'ატათ იბნ სუფიან აბუ ალ-'ასბაღმა.

...შემდეგ ჰაბიბი მივიდა ქალაქ ან-ნაშაეს, დაიპყრო ის და (დაღუ მასთან) ისეთივე ხელშეკრულება, როგორიც დაბილში. აქ ჰაბიბთან გამოცხადდა ბუსფურაჟანის პატრიკი და დაღო მასთან ხელშეკრულება მთელი მისი ქვეყნისა და ოლქების (افارسة და هسالة) სახელით.

ამ ხელშეკრულებით პატრიკი ვალდებულია კისრულობდა ყოველწლივით ხარკის გადახდაზე. შემდეგ ჰაბიბი წავიდა სისაქანისაკენ⁸⁵, შეებრძოლა მის მოსახლეობას და დაამარცხა. მერმე დაიკავა ვაისი და სისაქანის ციხეში მყოფნი აიძულა ეხადათ ხარკი. იქიდან კი ჰაბიბი ჯ უ რ ზ ა ნ ი ს ა კ ე ნ გ ა ე მ ა რ თ ა.

ქალაქ დაბილის უხუცესმა მცხოვრებლებმა, მათ შორის ბარმაქ იბნ აბდ ალ-ლაჰმა, მიამბო, რომ ჰაბიბ იბნ მასლამა თავისიანებთან ერთად ჯურზანის მიმართულებით წავიდა. როდესაც ზათ ალ-ლუჟუმს მივიდნენ, ცხენებს ლაგამები წახსნეს და საძოვრად გაუშვეს. სწორედ ამ დროს მათ თავს დაესხნენ გლეხები, რომლებმაც არც კი დააცალეს ცხენების ალაგმვა ისე შეუტყეს. დაამარცხეს და ლაგამებიც ბევრი იშოვეს და ცხენებიც. პავრამ ცოტა ხანი რომ გამოხდა, მუსლიმანები ეკვეთნენ მათ, გაჟლიტეს ისინი და წაართვეს ყველაფერი, რაც ადრე წავლთ. ამბობენ, რომ ამის შემდეგ ჰაბიბთან გამოცხადდა ჯურზანის-პატრიკისა და მისი მოსახლეობის წარმომადგენელი, რომელმაც გადასცა წერილი და სთხოვდა მიეცა მათთვის დაცვის სიგელი, რაც მან მაშინვე შეასრულა...⁸⁶

მუჰამად იბნ სა'დმა მიამბო ალ-ვაკიდისაგან გაგონილი ამბავი, რომელიც მას აბდ ალ-ჰამიდ იბნ ჯა'ფარისაგან, ხოლო ამ უკანასკნელს კი მამამისისგან მოუხმენია, რომ ჰაბიბ იბნ მასლამამ ალყაში მოაქცია დაბილი⁸⁷ მოსახლეობა და დაბანაკდა ქალაქის გარშემო. იქ ის შეხვდა მევირან ბიზანტიელს, თავს დაესხა ღამე, მოჰკლა⁸⁸ იგი, წამოიღო რაც კი რამ იყო მის

⁸³ ერთ ადგილას ტაბარიც 25 წელს ამბობს. მაგრამ იქვე იგი ასახელებს 24 წელს (იხ. მისი დასახ. თხზულება, ტ. I, გვ. 308). სალმანის მეგრ არმინიის დაპყრობის თარიღად 24 წელს დებს აგრეთვე ალ-ია'კუბი (ა ლ ი ა ' კ უ ბ ი, დასახ. თხზულება, გვ. 364). ამიტომ 25 წელი შეცდომა უნდა იყოს.

⁸⁴ მუსლიმანთა სასულიერო პირი, რომელიც ასრულებს მოსამართლის ფუნქციას. გვიან კალი ადმინისტრაციული ერთეულის, კაზის (რაიონის) უფროსის მოვალეობასაც ასრულებდა.

⁸⁵ სისაქანი ანუ სოგნიეთი, თანამედროვე ყარაბაღში.

⁸⁶ შემდეგ მოდის თვით დაცვის სიგელის ტექსტი.

⁸⁷ ღვინი, ჰომხეთის ძველი ქალაქი, მდებარეობდა ერევნიდან სამხრეთით 20 კმ. დაშორებით.

⁸⁸ قتلہ الموريان الرومي فيته و قتله. მაგრამ მუჰამად იბნ სა'დის ამ ცნობის სანდოობას ეჭვქვეშ აყენებს ბალაზური და, ვფიქრობთ, ეს ეჭვი სრულიად საფუძვლიანია, რადგან არც ერთი სხვა წყაროდან არ ჩანს, რომ ჰაბიბს მეგრიათსი მოეკლას. ტაბარი, რომელიც იმავე ბრძოლას აღწერს, ამბობს: قتل من وقف له „მოჰკლა ვინც წინააღმდეგობა გაუწია მას“, ე. ი. ჰაბიბს (ტაბარი, დასახ. თხზულ., ტ. I, გვ. 309), ზუსტად ამათ იმეორებს იბნ ალ-ასირიც (იხ. მისი დასახ. თხზულება, ტ. III, გვ. 41). მართალია ტაბართან და იბნ ალ-ასირთან პირ-

ზნაუნი და მხოლოდ ამის შემდეგ მივიდა მასთან საღმანო. მაგრამ უფრო სანდო ცნობებით ისინი (პაპიზმი და საღმანო) ერთმანეთს შეხვედრიან ქალაქალასთან.

... გადმოგვცემენ, რომ პაპიზმა კალიკლას აღების შემდეგ განაგრძო (გზა) და მივიდა ქ. მარბალმდ⁸⁹. იქ მასთან გამოცხადდა ხლათის პატრიკი 'იად იბნ ლახამის დაეცის სიგელით⁹⁰, რომელიც მას ანიჭებდა პიროვნების, ქონებისა და ოლქის ხელუხლებლობის გარანტიას და ტოვებდა მის გამგებლად იმ პირობით, რომ გადაიხდიდა ხარკს. პაპიზმა პატრიკი ('იადთან). გაგზავნა, ხოლო თვითონ წაიღო და ალ-ჰარსსა და უღაბნო ალ-ჰარსს შორის დაბანჯდა. იქ მას ეახლა ხლათის პატრიკი მასზედ შეწერილი გადასახადით და შიართვა საჩუქრები, მაგრამ საჩუქრები არ მიიღო. ხლათში შესვენების შემდეგ პაპიზი გაემართა ას-სამისაკენ, სადაც შემოეგება ბუსფურაჟანის⁹¹ ერთ-ერთი ოლქის, მაქსის მმართველი, რომელიც დაამტკიცა თანამდებობაზე, გააყოლა კაცი და მისცა მშვიდობისა და თავდაუსხმელობის სიგელი. ამის შემდეგ პაპიზმა არჩიშისა⁹² და ბაჟუნისისაკენ⁹³ დასძრა თავისი ლაშქარი, დაიკავა (ეს ადგილები) და მოსახლეობისაგან აიღო გადასახადი ჯიზია. მასთან მოვიდნენ ამ ოლქების გამგებლები და დაუმტკიცა მათ თავ-თავიანთი სამფლობელოები იმ პირობით, რომ გადაიხდიდნენ ხარაკს...⁹⁴

(ეკილი) ამბობს, რომ ამის შემდეგ პაპიზის ცხენოსანი ჯარი კიდევ უფრო ღრმად შეიჭრა ქვეყანაში, შეჩერდა ჭურთხან⁹⁵ და მიადწია აშუშს, ზათ ალ-ლუჟუმს⁹⁶, ქუთის მთას, ალ-აჰარის ზეობას და დაიკავა დაბილის ყველა დასახლებული ადგილი. იქიდან პაპიზმა ლაშქარი გაგზავნა სირაქ ტაირს⁹⁷ და ბაღრაჟანდს⁹⁸, რომლის პატრიკი მოვიდა მასთან და ქალაქის სახელით დადო საზავო ხელშეკრულება, რითაც იყისრა ხარკი, მუსლიმანებთან შეგობრული დამოკიდებულება და მტრის წინააღმდეგ ბრძოლა...

გადმოგვცემენ აგრეთვე, რომ პაპიზმა დაიკავა პავარიზი⁹⁹, ქსოფრისი, ქისალი¹⁰⁰. ხუნ-

დაპირ არ ჩანს ვინ არის ეს „ვინც“ (من) და ამიტომ შესაძლებელია ის მავრიანოსი იყოს, მაგრამ ეს რომ ასე არ არის, მტკიცდება სეგნოსისა და თეოფანე ბიზანტიელის ცნობებით, რომლებშიც ნათქვამია: 653 თუ 654 წელს არაბთა სარდალმა აბიბოსმა დალაშქრა არმინია, დაამარცხა მავრიანოსი და კავკასიის მთებამდე სდია (თეოფანე ე. ა. მთა აღმწერილი. „გეოგრაფია“, ტ. IV, გვ. 102—103; სეპეოსი. დასახ. თხზულება. გვ. 126—127). თუ სეგნოსისა და თეოფანეს ეს ცნობა სწორია და მავრიანოსი 653 წელს ცოცხალი იყო, მაშინ ცხადია, ბალაზურის „ვინც“ (من) აუცილებლად მავრიანოსის არ გულისხმობს.

⁸⁹ ქალაქი ვა'ის ტბის ახლოს მდებარე ხლათის ოლქში.

⁹⁰ ეს სიგელი გაცემული უნდა იყოს 641 წელს (Carl Brockelmann, History of the Islamic peoples, London, 1950, გვ. 56).

⁹¹ ვასპურაკანი.

⁹² ქალაქი არქეში, ხლათის ოლქში, ვანის ტბის ჩრდ. ნაპირთან.

⁹³ ბიჯნისი.

⁹⁴ მიწაზე შეწერილი საადგილმამულო გადასახადი.

⁹⁵ ქალაქი დვინის ახლოს.

⁹⁶ ლიჟამი, ლოქინი.

⁹⁷ ოლქი სომხეთში.

⁹⁸ თემი არარატის პროვინციაში, თანამედროვე დიადინი და ელაშეკრტი.

⁹⁹ ივ. ჯავახიშვილის წაკითხვით, ეს უნდა იყოს ჰეცეთის მაჰლობლად მდებარე ხერკი (ქართველი ერის ისტორია, ტ. II, გვ. 76, შენ. 2), მაგრამ გ. წერეთელი ეჭვობს, რომ ეს ასეა (არაბულ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 1949, გვ. 62). დოსონი და ლაზარიანი ვარაუდობენ, რომ

„ჰავარიზის“ ადგილზე ტექსტში თავიდანვე უნდა წერებულყო جواخ — ჯავახი ანუ ჯავახეთი (D'ohsson, Des peuples du Caucase, გვ. 53—54; M. Chazarian, დასახ. ნაშრომი, გვ. 80, შენ. 26). ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს ე. სიხარულიძე (იხ. მისი ნაშრომი — საქართველოში არაბთა პირველი ლაშქრობების ზოგიერთი საკითხისათვის, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, თბ., 1963, გვ. 192).

¹⁰⁰ ივ. ჯავახიშვილის წაკითხვით, ეს ქსანია (ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 76). გ. წერეთელის მიხედვით „ქსანიალი“ — ადგილი თბალისსა და ბარდავს შორის (არაბულ-ქართ. ლექსიკონი, გვ. 213), ხოლო დ. მუსხელიშვილის ვარაუდით, „ქასალი“ (ყაზახი) (დ. მუსხელიშვილი, „მეცნე“, ისტორიის... სერია, 1971, № 1

ნი¹⁰¹, სამსხი¹⁰², ალ-ჯარდამანი¹⁰³, ქუსთასჯი, შავშითი, ბაზალითი და საზავო ხელშეკრულებით პირობა დადო, რომ არ დაღეროდა მათი მოსახლეობის სისხლს, არ შეეხებოდა ეკლესია-მონასტრებს და მათ კედლებს, თუ კი ისინი გადაიხდიდნენ გადასახადს მიწაზე და კოშკზე. მანვე ხელშეკრულება დაუდო კლარჯითის, თრიალეთის, ხახიტის¹⁰⁴, ხუხიტის¹⁰⁵, არტაპალის¹⁰⁶, ბაბ-ალ-ლანის¹⁰⁷, მოსახლეობას და დაუზავდა აგრეთვე ას-სანარიელებს¹⁰⁸ და ღუდანიელთ¹⁰⁹ იმ პირობით, რომ გადაიხდიდნენ ხარკს¹¹⁰.

ამსობაში სალმან იბნ რაბი'ამ 'უსმანის ბრძანებით, ილაშქრა არ-რანს¹¹¹, დაიკავა ბაილ-ჯანი¹¹², პურის აღება დამთავრებული რომ იყო იმ დროს მიადგა ბარზას¹¹³, დაეუფლა მას და აგრეთვე სოფლებს: შავშინს, მასვანს, უდს, ალ-მასრბანს, ალ-ჰარპილანს, თაბარს და არ-რანის სხვა ადგილებს. იქიდან გაემართა შამქურისაკენ, აიღო იგი, გადავიდა მტკვარზე არაქსის შესართავთან, ერთმანეთზე მიყოლებით დაიკავა კაბალა¹¹⁴, შაქინი¹¹⁵, კამბიბრანი, ხაიზანი¹¹⁶, შარვანი¹¹⁷, მასკატი¹¹⁸, შაბარანი¹¹⁹, ქალაქი ალ-ბაბი და ყველგან დადო საზავო ხელშეკრულება. მაგრამ როგორც კი სალმანი ალ-ბაბიდან ხაზართა ქვეყნისაკენ დაიძრა, მდინარე ბალანჯართან ზაქანის ლაშქარს შეეჩეხა და ბრძოლაში დაიღუპა.

რაც შეეხება ჰაბიბს, ამბობენ, რომ მან არმინიაში თავისი მრავალი დამყრობების შესახებ 'უსმან იბნ 'აფანს აცნობა წერილობით და სალმანის დაღუპვის ამბავიც შეატყობინა. უსმანს სურდა ჰაბიბი დაენიშნა არმინიის გამგებლად, მაგრამ იცოდა რა მისი კარგი თადარიგიათბის ამბავი, გადაიფიქრა და იგი სათავეში ჩაუყენა სირია-მესოპოტამიაში, საზღვარზე გა-

შვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია არაბულენოვანი წყაროების მიხედვით, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის IX სამეცნ. კონფერენცია, მიძღვნილი ვ. ა. ლენინის დაბადების 100 წლისთავისადმი, თბილესი, თბ., 1970, გვ. 5).

¹⁰¹ ციხე-ქალაქი ქართლში.

¹⁰² სამცხე.

¹⁰³ გარდამანი (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 76). მოსე ხორენაცისთანაა გარდმანი, რომელიც მდებარეობს უტის პროვინციაში მდ. შამქორზე (История Себеоса, გვ. 80, 167 და შენ. 139). ასეა ჩაჩეელები რუკაზეც (იხ. Ю. Кулаковский, История Византии, Киев, 1915, т. III).

¹⁰⁴ კახეთი.

¹⁰⁵ კუხეთი.

¹⁰⁶ არტანის.

¹⁰⁷ დარიალანი (დარიალი).

¹⁰⁸ წანარები — არავეის ხეობაში მცხოვრები მთიულები.

¹⁰⁹ დიდოელები.

¹¹⁰ ეს ადგილები რომ ჰაბიბ იბნ მასლამას დაუპყრია, ამას აღნიშნავს იბნ ალ-ფაკიბი

(Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1903, вып. XXXI, გვ. 27).

¹¹¹ არ-რანი ეწოდებოდა ქვეყანას, რომელიც მდებარეობდა მტკვარსა და არაქსს შუა. მოიცავდა თანამედროვე სომხეთისა და აზერბაიჯანის ტერიტორიის ნაწილს. VII ს-ში არ-რანი შელიოდა არმინიაში.

¹¹² ქვეყანა არ-რანის აღმოსავლეთით, არაქსსა და მტკვარს შორის იქ, სადაც ეს ორი მდინარე ერთდება. VII ს-ში ბაილ-ჯანი დიდი არმინიის ნაწილს წარმოადგენდა.

¹¹³ ბარდავი — დიდი ქალაქი არ-რანისა მდ. მტკვარზე.

¹¹⁴ ქვეყანა (აგრეთვე ქალაქი), მდებარეობდა არ-რანისა და ბაილ-ჯანის ჩრდილოეთით, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე.

¹¹⁵ შაქი, ოლქი არმინიაში მდინარე მტკვარზე, კაბალას დასავლეთით.

¹¹⁶ ქალაქი შარვანის მახლობლად.

¹¹⁷ ქვეყანა კასპიის ზღვის ნაპირას, მტკვრის მარცხენი. მისი მთავარი ქალაქია შაბახა.

¹¹⁸ ოლქი კასპიის ზღვის ნაპირას, დერბენდის სამხრეთით.

¹¹⁹ ქალაქი კასპიის ზღვასთან, შარვანის ჩრდილოეთით.

ზავნილ საექსპედიციო ლაშქარს. ეს ხშირად ესმოდა თავს ბიზანტიას... მაგრამ მუ'ავიამ დაძაპრით გადაიყვანა და 42 (662/3) წელს იქვე გარდაიცვალა¹²⁰ 35 წლის¹²¹ ასაკში¹²².

როგორც ბალაზურისა და მის წყაროთა ამ ვრცელი ცნობებიდან ჩანს, 644 წელს ამიერკავკასიის დასაპყრობად სირიიდან წამოსულ არაბთა ლაშქარს ჰაბიბის სარდლობით მარტო კალიკალა კი არა, მთელი „არმინია“ (სომხეთი, აღმოსავლეთ საქართველო და აზერბაიჯანი ანუ ალვანეთი) დაულაშქრავს და დაუხარკავს. ამას ადასტურებს ბალაზურის თანამედროვე ია'კუბიტ. თავისი თხზულების ერთ ადგილას (180 გვერდზე) ია'კუბი გაკვრით ამბობს: ხალიფა 'უმარმა „ჰაბიბ იბნ მასლამა არმინიაში გაგზავნა და მერმე მას მიაშველა სალმან იბნ რაბი'ა, რომელიც ჰაბიბთან გამოცხადდა 'უმარის გარდაცვალების¹²² შემდეგ“. 194 გვერდზე ის ისევ უბრუნდება ამ ამბავს და უფრო ვრცლად მოგვითხრობს: „უსმანმა ჰაბიბ იბნ მასლამა ალ-ფიჰრი არმინიაში გაგზავნა და დასახმარებლად სალმან იბნ რაბი'ა ალ-ბაჰილი მიაშველა. როცა ის მასთან მივიდა, მათ შორის დაიწყო დავა¹²³, რომელიც 'უსმანის გარდაცვალების შემდეგაც გრძელდებოდა. ჰაბიბ იბნ მასლამამ მოასწრო არმინიის დაპყრობა. 'უსმანმა დაწერა ბრძანება, არმინიის ამირად სალმანის დანიშვნის შე-

¹²⁰ ლაშქრის მხედრეთაც ჰაბიბ იბნ მასლამა 42 (662) წელსაა გარდაცვლილი (H. Lamens, Etudes sur le règne du calife Omayyade Mo'awiya Ier, MFOB, I, გვ. 42—57).

¹²¹ سنة ٣٥ هـ (ის იყო 35 წლისა)—ამბობს ბალაზური (ალ-ბალაზური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 204), მაგრამ ეტყობა იგი სცდება. 662 წ. ჰაბიბი 45 წლის უნდა ყოფილიყო, რადგან, ცნობილია, რომ ის 617 წელს დაიბადა (The Encyclopaedia of Islam, London — Leiden, 1965, vol. III, გვ. 12). ჰაბიბი გარდაცვალების ვაჟს რომ 35 წლისაზე მეტი ხნის იქნებოდა, ეს, სხვათაშორის, იქიდანაც ჩანს, რომ 635—637 წლებში, როცა არაბები სირია-პალესტინას იპყრობდნენ, იგი უკვე სარდალი იყო და მონაწილეობას ლეღულობდა კინისრიხის, ალუბოსა და ანტიოქიის ბრძოლებში (H. A. Медников, Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам, СПб., 1897, т. II, ч. I, გვ. 86), სარდლად კი 10-12 წლის ბავშვს (მეტის ის ვერ იქნებოდა, თუ 662 წელს ნამდვილად 35 წლის იყო). ცხადია, არაფერს დანიშნავდა. შეუძლებელია ეს ბალაზურის არ სცოდნოდა. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ბალაზურისეულ ხელნაწერ ტექსტში იქნებოდა 45 წელი. ხოლო რაც შეეხება 35-ს, ის უნდა გაჩეილიყო გვიან გადამწერთა მიერ ციფრების არასწორად წაკითხვის გამო.

¹²² ბალაზური, გვ. 197-204. აქ ბალაზურის ცნობის ამ ზომიერ მოტანა, სხვათაშორის, იმითაცაა ნაპარნახევი, რომ ცხადი გახდეს მ. ლაზარიანის ერთი მოსაზრების ჰელადობა. გვჩნდება რა, რომ არაბი მწერლების, კერძოდ, ბალაზურის ცნობები ამიერკავკასიაში არაბთა ბატონობის დაწყების თარიღის შესახებ არსებითად ეწინააღმდეგება სეპელის ცნობას, ლაზარიანი ამ წინააღმდეგობის მოხსნის იოლ გზას ირჩევს და ყოველგვარი დასაბუთების გარეშე ამბობს: „ბალაზურის ვრცელ ცნობაში მოცემულია არა ერთი ლაშქრობის აღწერა, არამედ ამგები სხვადასხვა დროს მოწყობილი ლაშქრობებისა, რომლებსაც არაბი ისტორიკოსები ჰაბიბ იბნ მასლამას უწყვეტელ საომარ ოპერაციებში აერთიანებენ“ (M. K. K. Chazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft, 1903, გვ. 36). ეტყობა ლაზარიანმა ვერ შეამჩნია, რომ არაბ მწერლებს (ბალაზურის, ტაბარის) ერთი რომელიმე ამბის გადმოცემისას მოხმობილი აქვთ სხვადასხვა წყაროს ცნობები და ეს ერთმანეთისაგან რამდენადმე განსხვავებული ცნობები მან სხვადასხვა დროს მომხდარ ამბებზედ მიიჩნია. სინამდვილეში კი ისაქმე სულ სხვანაირადაა. ბალაზურის ზემოთ მოტანილ ცნობაში არაბთა მხოლოდ ერთი ლაშქრობაა აღწერილი.

¹²²ა 'უმარი კი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, გარდაიცვალა 644 წელს.

¹²³ აქ საუბარია იმ დავაზე, რომელიც დაიწყო სირიელებსა და ქუფელებს შორის დაპყრობილი ტერიტორიებისა და ნადავლის განაწილების თაობაზე.

სახე (სალმანი) კი გზას გაუდგა და მივიდა ბაილაკანს, რომლის მოსახლეობა (წინ) შეეგება და მასთან ხელშეკრულება დადო. (იქიდან) მან განაგრძო გზა, მიიღწია ბარზას და მისი მოსახლეობა დაიზავა...

ჰაბიბ იბნ მასლამამ დაიკავეა ჯურზანი. სალმანმა კი ცოტა ხნის შემდეგ შეიღწია შირვანში და მისი მეფე დაიმორჩილა. იქიდან ის მივიდა მასჯატის მიწაზე, დაიზავა მისი მოსახლეობა, აგრეთვე მოსახლეობა შაბარანისა და ფილანისა¹²⁴, ხოლო რაც შეეხება ხაზართა მბრძანებელ ხაკანს, ის სალმანს შემოხვდა დიდი ლაშქრით მდინარე ბალანჯარს იქით, მოკლა იგი (სალმანი) და ყველა მასთან მყოფი 4000 კაცი¹²⁵... — არმინია სალმანმა დაიპყრო 24 (644/5) წელს¹²⁶.

ამრიგად, თუ სომხური წყაროების ცნობათა ანალიზი უფლებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ჰაბიბ იბნ მასლამას მიერ თბილისის მოსახლეობისადმი ბოძებული „დაცვის სიგელი“ 654/5 წლამდე უნდა ყოფილიყო გაცემული, არაბულ წყაროთა ცნობები ადასტურებენ ჩვენი ვარაუდის სისწორეს და ამასთანავე პირდაპირ მიგვიითხებენ, რომ ეს სიგელი გაუციათ 644/5 წლის ლაშქრობისას, უფრო ზუსტად, 645 წლის ზაფხულში. როცა ამ უკანასკნელ თარიღს ვასახელებთ, მხედველობაში გვაქვს შემდეგი გარემოება: პირველი, ტაბარის, ბალაზურისა და ია'კუბის ცნობები, სადაც გარკვევითაა ნათქვამი, რომ ეს ლაშქრობა დაიწყო ომარის ხალიფობის დასასრულსა და ოსმანის გახალიფებისთანავე, ე. ი. 24 წელს ჰიჯრით; მეორე, ჰიჯრის, ანუ მუსლიმანური კალენდრის 24-ე წელი ქრისტიანული წელთაღრიცხვით მოიცავს პერიოდს 644 წლის ნოემბრიდან 645 წლის ოქტომბრამდე; მესამე, ბალაზურის ცნობით, ჰაბიბ იბნ მასლამა ერზერუმის ალების შემდეგ ამ ქალაქში დარჩა რამდენიმე თვე, ე. ი. 645 წლის მთელი ზამთარი; მეოთხე, ჰაბიბის შესვლა ქართლში, ხოლო სალმანისა არ-რანში მოხდა ერთდროულად, კერძოდ, 645 წლის გაზაფხულის დასასრულს, რადგან ბალაზური ამბობს, სალმანმა ბარდავი რომ დაიკავეა, პურის მკაჟვე დამთავრებული იყო; დაბოლოს, მეხუთე, ია'კუბისა და ბალაზურის მიხედვით არაბთა ეს ლაშქრობა 24 წელსვე დასრულებულა¹²⁷.

ასეთია სომეხი და არაბი მწერლების ცნობები და ამ ცნობებიდან გამომდინარე ჩვენი დასკვნა¹²⁸ თბილისისა და მისი სანახების მოსახლეობისადმი ჰაბიბ იბნ მასლამა ალ-ფაჰრის მიერ გაცემული „დაცვის სიგელის“ თარიღის შესახებ.

¹²⁴ ქვეყანა დერბენდის (ალ-ბაბის) ახლოს.

¹²⁵ Из соч. Я'куби, История, текст и перевод., Перевод с арабского проф. П. К. Жузе, Баку, 1927, გვ. თარგმანისა 5, ტექსტის 3.

¹²⁶ Из книги царств, Сочинения Ахмед-ибн-аби-Я'куб-ибн-Вадих ал-Катиб ал-Я'кубия, перевод и примечания Н. А. Караулова, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1903, вып. XXXII, გვ. 61.

¹²⁷ საყურადღებოა აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ ბალაზურისთან, იბნ ალ-ასირთან და ტაბარისთან არაბების მიერ მულანელებისადმი ბოძებული „დაცვის სიგელი“ დათარიღებულია 21 (642) წლის (ტაბარი, I, გვ. 2666—2667; ბალაზური, გვ. 326; იბნ ალ-ასირი, I:1, გვ. 22), ხოლო ამიერკავკასიის ქვეყნები კი არაბებმა დაიპყრეს თითქმის ერთდროულად, რამდენიმე წელიწადში.

¹²⁸ ამ დასკვნას მხარს უჭერს აგრეთვე მიქაელ სირიელის (ასორის) ცნობაც, საიდანაც ჩანს, რომ „არმინიის“ დაპყრობა ჰაბიბს 25 (645/6) წელს დაუმთავრებია (La chronique de Michael le Syrien... t. II, f. 3, გვ. 440—441).

მეორე სხვაობა, რომელიც თარიღებს შორის შეიპყნევა როგორც აქ, ასევე სხვა შემთხვევებშიც, ბუნებრივია, რადგან სხვადასხვა კალენდრით მოტანილი წლების ზუსტად გადაყენა ყოველთვის არ ხერხდება.

Б. Г. СИЛАГАДЗЕ

К ДАТИРОВКЕ «ОХРАННОЙ ГРАМОТЫ»
ХАБИБА ИБН МАСЛАМЫ

Резюме

Как известно, арабы, проводившие в VII в. обширные завоевательные войны, выдавали захваченным ими странам т. н. «охранные грамоты». Означенные грамоты представляли собой юридический документ, определявший политический статус покорителей и покоренных. Одним из таких документов является «охранная грамота», данная арабским полководцем Хабибом ибн Масламой (617—662) жителям г. Тбилиси и его окрестностей.

Текст охранной грамоты Хабиба ибн Масламы сохранился в сочинениях арабских писателей ат-Табари, ал-Балазури и ал-Якути. Однако указанные авторы не сообщают точной даты выдачи документа. И. А. Джавахишвили полагал, что она была дарована в 643—645 г. А по утверждению С. Н. Джанашия, «охранная грамота» Хабиба ибн Масламы была выдана тбилисцам в конце правления халифа Османа ибн Хаттаба, т. е. в 654 или 655 г. Эта последняя датировка и принята в настоящее время с грузинской историографии.

Тщательный анализ сведений арабских, армянских и др. источников дает полное основание утверждать, что «охранная грамота» Хабиба ибн Масламы была выдана жителям г. Тбилиси не в 654 или 655 г., а гораздо раньше, в частности, в 645 г. Следовательно, восточная Грузия уже с 645 г. фактически находилась под владычеством арабского Халифата.

НЕКОТОРЫЕ СВЕДЕНИЯ САДР-АД-ДИНА ХУСАЙНИ О ГРУЗИИ

Одна из немногочисленных сельджукских хроник, «Зубдат ат-таварих ахбар умара ва-л-мулук ас-Салджукийа» («Сливки историй, сообщающих об эмирах и царях [из династии] сельджуков»), принадлежит чиновнику хорезмшаха Ала-ад-дина Текиша (1172—1200), Садр-ад-дину Абу-л-Хасану ибн Али ибн Насиру ал-Хусайни. Сочинение в большей части является компиляцией, однако современные ему события автор излагает весьма подробно. Ценность этого произведения удваивается ввиду того, что большая часть сообщаемых сведений по другим источникам неизвестна.

Источник этот частично использован В. Розеном, который опубликовал текст и русский перевод отрывка, касающегося войны султана Алп-Арслана с императором Византии Романом Диогеном¹. Сведения Садр-ад-дина широко использованы также В. Минорским².

События, излагаемые в сочинении ал-Хусайни, заканчиваются подробностями времени конца правления последнего сельджукского султана Тогрула III, т. е. 1194 годом. Однако последняя, 41-я глава сочинения содержит перечень сельджукских мамлюков-атабеков и доведена по времени до атабека Узбека (1210—1225) и последнего хорезмшаха Джалал-ад-дина Манкбурны (1220—1231)³.

Сочинение ал-Хусайни было подробно проанализировано К. Зюсхеймом⁴, однако оно было издано только в 1933 г. Мухаммадом Икбалом⁵. В 1943 г. Неджати Люгал издал турецкий перевод текста, в котором, к сожалению, допущено большое число неточностей и неправильное чтение имен собственных и географических названий⁶.

Материалы сочинения ал-Хусайни, касающиеся взаимоотношений сельджукских султанов с грузинскими царями в XI в. достаточно детально использованы Р. К. Кикнадзе⁷ и Н. Н. Шенгелия⁸.

¹ В. Розен, Арабские сказания о поражении Романа Диогена Алп-Арсланом, ЗВОРАО, т. I, 1887, стр. 243—252.

² V. Minorsky, *Studies in Caucasian history*, London, 1953.

³ Ms. Stowe, or. 7; Ch. Rieu, *Supplement to the Catalogue of the arabic manuscripts in the British Museum*, London, 1894, № 550, стр. 342—344; C. Brockelman, *Geschichte der arabischen Literatur*, I, Weimar—Berlin, 1898, стр. 321—322.

⁴ K. Sussheim, *Prolegomena zu einer Ausgabe der im Britischen Museum zu London verwahrten „Chronik des Seldschukischen Reiches“*; Leipzig, 1911.

⁵ Sadruddin Abul Hasan, *Akhbar ud-dawlat is-Seldjuqiyya*, ed. by M. Iqbal, Lahore, 1933.

⁶ Sadruddin Ebul-Hasan al-Hüseyni, *Akhbar üd-Devlet is-Selçukiyye, tercüme eden Neçati Lügal*, Ankara, 1943.

⁷ Р. К. Кикнадзе, Из истории Тбилиси XI—XIII вв., Труды Института истории АН ГССР, т. V, вып. I, 1960, (на груз. яз.).

⁸ Н. Н. Шенгелия, Сельджуки и Грузия в XI веке, Тбилиси, 1968 (на груз. яз., резюме на русском и английском языках).

В настоящей статье мы рассмотрим сведения ал-Хусайни, которые отражают исторические события только времени правления царицы Тамар, периода, когда тесно переплетаются взаимоотношения между Грузией, Ширваном и представителями государства атабеков Эльдегизидов. Написание настоящей статьи вызвано недоразумением, возникшим в результате полемики между грузинскими историками, доказывающими, на основе грузинских средневековых источников, вассальную зависимость Ширвана XII — первой четверти XIII вв. от Грузии (период от царствования Давида IV до нашествия Джалал-ад-дина) и некоторыми исследователями истории Ширвана, отрицающими подобную зависимость.

Н. Ш. Асатиани, в вышедшей в 1968 г. обширной статье⁹, специально рассмотрел грузино-ширванские отношения в первой половине XII в. и на основе обзора исследований Е. А. Пахомова, В. Ф. Минорского, В. В. Бартольда, Хади Хасана и др., а также сведений грузинских и некоторых восточных источников, опроверг возражения тех авторов, которые отрицают наличие в указанный период вассальной зависимости государства Ширваншахов от Грузии¹⁰.

При ознакомлении с содержанием текста сочинения ал-Хусайни, где говорится о совместной грузино-ширванской военной экспедиции, снаряженной в помощь Эмиру Эмирану Умару — сыну азербайджанского атабека Джихан Пехлевана — против другого его сына, правителя Азербайджана и Аррана, Абу Бакра, выясняется удивительное, можно сказать, детальное совпадение его с текстом «Истории и восхваления вешеносцев» т. н. первого историка царицы Тамар. До того эти тексты совпадают друг с другом, что может показаться, что грузинский историк и ал-Хусайни пользовались одним и тем же источником.

Как видно из материалов средневековых источников (арабских, грузинских, персидских и др.), политическое положение Ширвана после XI в. в корне отличается от положения соседних с ним Азербайджана и Аррана. Ширван и ширваншахи находились в вассальной зависимости поочередно от Грузии, сельджуков, атабеков Азербайджана, хорезмшаха Джалал-ад-дина, монголов и, наконец, от Сефевидов и Ширван перестал существовать как отдельная, хотя и зависимая, политическая единица когда распался на отдельные ханства.

⁹ Н. Ш. Асатиани, Грузино-ширванские отношения в XII веке (статья I. Первая половина XII в.), Сб. «Вопросы истории Грузии XII века», Тб., 1968, стр. 7—54.

¹⁰ Должен заметить, что цитирую мою статью «Грузия и Ширван в первой половине XII века» (Сб. «Грузия в эпоху Руставели», Тб., 1966), Н. Ш. Асатиани выражает недовольство тем, что я не осветил в ней сюжеты, затронутые им в его работе. Давая одностороннюю, тенденциозную оценку моей статье, Н. Ш. Асатиани заключает: «Как видно, автор (т. е. З. Бунятов—З. Б.) также придерживается того мнения, что в XII веке Ширван был совершенно независим от Грузии: если между ними и существовали какие-либо связи, то они основывались лишь на родственных отношениях Багратидов с Кесранидами» (стр. 13). Отмечу, что целью статьи было только желание, ознакомить грузинского читателя с одой поэта Фелеки Ширвани на смерть грузинского царя Деметре I-го. К сожалению Н. Ш. Асатиани не знаком с другой моей статьей опубликованной еще в 1965 г., в которой прямо говорится о вассальной зависимости государства ширваншахов от Грузии (см. З. М. Бунятов, Некоторые дополнения к генеалогии ширваншахов-Кесранидов, Известия АН АзССР, серия общественных наук, 1965, № 6, стр. 52).

Ниже публикуются оба текста — «Истории и восхваления венценосцев» и сочинения Садр ад-Дина ал-Хусайни и читатель сам сделает соответствующие выводы относительно затронутых проблем и полемики вокруг этого.

«История и восхваление венценосцев»
(перевод К. С. Кекелидзе, Тбилиси, 1954).

(Стр. 56) [После убийства атабека Кызыл-Арслана] обладателями всей Персии остались три сына* Пахлаваниды, которых от отца и дяди поделена была страна таким образом: старшему Хутлу-Инанчу, от Ирака до Хорасана и Вавилона; следующему, Амир-Бубкару; Азербайджан до Армении; младшему же, Амир-Мирману, от моря Гурганского (Каспийского) до моря Гелакунского (оз. Севан).

(стр. 57) Как свойственно многоначалию, [между ними] изчались зависть и борьба. Амир-Бубкар, победив и обратив в бегство старшего брата, сделался первым и стал атабагом.

(стр. 57) Амир-Бубкар напал на него и Шарваншу* у ворот Балукана (Байлакана) и прогнал их из Арана, сам же, возвысившись на время, сделался высокомерным.

(стр. 57). Младший брат Амир-Мирман сделался зятем Шарванши.

Шарванша и Амир-Мирман очутились в беспомощном состоянии, ибо к тому времени владение Ширванское постиг гнев божий — от сотрясения [земли] поклекбал и разрушил [он] стены и твердыни города Шемахин, исчезали все, бывшие в нем, погибли, между прочим, жена и дети Шарванши.

Узнав об этом, они с плачем посыпали голову пеплом, осмотрелись кругом, но не нашли никакого помощника и спасителя, кроме одного бога и им обожествленных Тамары и Давида. Они отправили к ним послов с неисчислимыми дарами, драгоценными камнями и бесценными жемчугами.

Тамара... подала им надежду на помощь и поддержку.

Тогда прибыли Амир-Мирман Пахлаванид и Шарванша Ахсартан со своими вельможами и улемами.

* У атабека Джихана Пехлевана было 4 сына. Здесь пропущено имя четвертого сына, Узбека.

«Зубдат ат-таварих» аль-Хусайни,
(Ms. Stowe. og. 7)

(л. 97 б) Атабек Пехлеван назначил править Азербайджаном и Арраном своего сына Абу Бакра. Рей, Исфахан и оставшуюся часть Ирака он определил своим детям Инанджу Махмуду и Эмир Эмирану Умару. Хамадан он отдал сыну Узбеку.

(л. 104 б) Инандж Махмуд направился в Азербайджан и остановился близ Табриза. С ним же находился его брат Эмир Эмиран Умар. Когда они собрали в нем столько [войск], сколько захотели, то двинулись на эмира Абу Бакра, который находился в Нахичеване. Он выступил против них и они встретились в битве, в которой переламывались мечи и разбивались копья. Эмир Абу Бакр атаковал их и те бежали от него позорным бегством.

Эмир Эмиран Умар отправился (л. 106а) в Ширван. Здесь его встретил Ширван-шах [Ахситан — 1156—1196], оказал ему почет, возвеличил его, выдал за него свою дочь, преподнес ему деньги и подарил ему около ста коней, вооружение и все, в чем он нуждался. Он снарядил его и тот отправился к грузинской царице [Тамар]. Она тогда приказала своим эмирам и войскам оказать ему почет там, где он будет пребывать и они выполнили это. Они прекрасно его встретили, поместили, куда было условлено, оказали ему почет и доставили ему все, в чем он нуждался из провизии, фуража, денег и одежд. Они возвеличили его и спросили о причине прибытия к ним.

Он ответил: «Мой брат — эмир Абу Бакр, когда мы, отступая, остановились в его землях и стали искать у него убежища, не позаботился о нас, как положено и достойно нашему положению, не оказал покровительства и близости нашему пребыванию. Он не пошел с нами на борьбу против нашего врага и на его отражение,

(стр. 58). Так как Шарванша принадлежал к числу родственников* и придворных, он вошел первым и поклонился, его посадили по чину на свое место. Затем вошел Амир-Мирман, племянник султана и Пахлаванид... Его подвели с почетом и достоинством и, после приветствия, посадили с честью. Он был принят как сын и как витязь добрый, приятный на вид. Привели и вельмож, частью Элдигуза, частью сыпоев его.

(стр. 59). Тогда пред царицей Тамарой собрались все ее министры и полководцы, явился и Шарванша. Они решили встретить врага, поэтому разослали [приказ] собрать по всем областям войска. Шарванша и Амир-Мирман по этому поводу первыми попросили слово у... царицы.

(стр. 59). Атабагу, собравшему, начиная от Нахчевана, все силы Персии и явившемуся в Аран, дали знать, что халиф отправил к нему на помощь войска и свое знамя.

(стр. 60). [Войска Тамар и союзников] вступили в область Шамхорскую 1 июня, с четверга на пятницу [1190 г.]. Царь [Давид] и его полководцы, равно Шарванша и Амир-Мирман с войсками своими, радостные, благодарили бога за то, что обнаружили врага поблизости. Только они очень удивились, когда узнали, что неприятели, покинув Ганджу и равнины Арана и лишив себя защиты со стороны гор, поспешно направились против них. Но враги сознательно и нарочно сделали это, надеясь, во-первых, на свою многочисленность, а затем — на защищенные ущелья и крепости.

(стр. 61). Начались бои и сражения, только не всего войска, а передовых лишь частей... Те, которые прибыли раньше царя, разгромили половину полков [Абу Ба-

чтобы отобрать наше владение и чтобы мы остались в Ираке. Он заботился только о себе в Азербайджане и направил туда своих чиновников. Он изгнал нас, ищущих спасения, из страны и заставил нас уйти из нашей страны. И я направился к вам в страну, чтобы вы помогли мне людьми и отправили со мной войско, чтобы я выступил против него, бился с ним, сражался с ним и боролся. Если я одержу над ним победу и изгоню его из страны, то владейте ею, как хотите, берите из нее все, ибо она бесспорно ваша».

Они приняли его предложения (105 б) и начали собирать войска и снаряжать их. Они написали Ширваншаху, который вступил в их подчинение и платил им харадж (ва катабу ила Ширваншах ва кана кад дахала фи таатихим ва адда илейхум ал-харадж), чтобы он подготовился выступить с ним. К нему присоединилась группа из войск Аррана. Собралась также группа туркмен и прибыла к нему. Они перемешались и направились против эмира Абу Бакра, сына атабека Мухаммада Пехлевана с войском, от которого стеснилась земля, а от пыли [попытой им], сокрылись небеса.

Когда они приблизились к Байлакану, против них выступил эмир Абу Бакр, который собрал войска, призвал воинов, установился против них и приготовился к сражению.

Когда оба войска встретились и голова героев достигли небес, а войско смешалось с войском, пехота атаквала эмира Абу Бакра так стремительно, что он был

* Ширваншах Ахситан был внуком царя Давида IV Строителя.

кра]. Пока царь подоспел, отряды атабага успели подкрепиться. Когда они увидели царя, на них обрушился гнев божий, равно как мечи и копья царя, которые пстреляли их отряды. Неприятеля обратили в бегство, причем стрелы пьянели от крови, мечи же пожирали мясо врагов... Преследовавшие достигли, с одной стороны, до середины Ганджинских гор, с другой — до Гелакунских... Удалось спастись (стр. 62) только атабагу с одним рабом.

После продолжительного преследования царь вернулся назад... Подошли другие вельможи, военачальники и полководцы, сам Шарванша и Амир-Мирман.

Утром явились шамхорцы и поднесли ключи от города. Взяв Шамхор и окрестные города и крепости, царь передал их Амир-Мирману, который «поклонился» ему.

Сам Давид отправился в Ганджу. Когда он приблизился к городу, к нему навстречу вышли знатные горожане и главные купцы, кадии и законоучители. Преклонив колена, они поклонились Давиду и воздали ему хвалу со слезами на глазах они просили его и вверяли ему себя и детей своих.

Перед царем открыли городские ворота и до самых дверей султанского двора растлали ему драгоценные ткани и осыпали его золотом и серебром... Войдя во дворец, он сел на трон султана.

Чей язык в состоянии описать тогдашние торжества и ликование, или (стр. 63). Какой разум может понять объединение в лице одного человека чести царя и султана, подчинение себе, в качестве вассала, сына атабага и Шарванши, пленение всего мусульманства, за исключением тех, которые сами явились и до земли кланялись?

вынужден отойти со своей позиции. Часть его героев и знатных мужей при его отходе была перебита наступавшей пехотой. Эмиры потребовали выхода из сражения, но он не мог этого сделать из-за того, что был окружен грузинскими войсками а войска мусульман (Эмира Эмира и Ширваншаха) окружили его войска со всех сторон. Он стал держаться и вместе с ним держались все его гулямы, стоявшие вокруг него. Часть их была перебита и только малая часть сумела бежать. Эмир Абу Бакр упал между убитыми. На него прыгнул один из гулямов (106 а) его брата и хотел его убить. Он не узнал его, однако Абу Бакр узнал того и сказал: «Я — такой-то!». Гулям сошел с коня и посадил его вместо себя, а сам сел на другого коня. Все, кто видел его, считали, что он ведет пленного к своему господину. Когда он вышел из боя, то вез его до тех пор, пока не доставил в Байлакан. Они оставались там до тех пор, пока к нему не собрались те, кто бежал после поражения и он отправился разбитый в Нахичеван.

Что касается его брата Эмира Эмира Умара, то он возвратился вместе с грузинскими войсками и мусульманами и они добрались до Гянджи и остановились около нее. Они потребовали сдачи города ему... Они не сдали ему город. Во время отступления (Абу Бакра) в городе Гяндже нашла спасение группа разбитых эмиров и они (грузины) поняли, что не смогут взять его силой и не в состоянии захватить его в сражении.

Эмир Эмиран отправил им письмо, [в котором] писал: «Сдайте город мне и я войду в него один и мы избавимся от этого врага». Они ответили: «Мы подчиняемся тебе и имеем к тебе приверженность!». Он сообщил грузинам о том, какой разговор был между ним и горожанами (106 б) и сказал им: «Если я войду в Гянджу, то тогда там будет установлена ваша власть, вам будет доставляться ее харадж и вы будете получать ее доходы. Если мы не сможем взять Гянджу силой меча и уйдем от города, тогда они призовут моего брата и сдадут город ему. Если я буду в нем, то это будет лучше для вас, нежели если в нем окажется мой брат!».

Грузины сказали ему: «Главным условием будет то, что с тобой в город войдет один из наших эмиров, который посадит тебя на престол государства».

Он послал жителям сообщение об их предложении. Они ответили ему: «Не беда, если [с тобой будет] один из тех, в чьем коварстве мы уверены и чьего вероломства и зла мы должны остерегаться!».

Когда наступил день назначенный для сдачи ему города, он сел на коня и с ним были его гулямы и эмиры его войск. Вместе с ним в город вступили трое грузинских эмиров с окружавшими их приближенными, [которые] прибыли вместе с ним во дворец султана и усадили его на престол государства.

Когда он воссел на престол, они заставили его поклясться в том, что он не замышляет против них обмана и будет с ними в согласии тайно и открыто и обо всем им будет докладывать, не изменит им, когда они придут к нему. Он заверил их в этом и они выехали из города. Грузинские войска отъехали от окрестностей Гянджи.

(стр. 64). И вот бывший атабаг Бубкар, удалившись в Нахчеван и обещав кому-то много золота, внушает ему умертвить брата своего Амир-Мирмана. Последнему подложили смертоносный яд и он занемог. Послали вестника [в его владения], оттуда, объятые великим страхом и ужасом, с отто- (стр. 65) ченными, как у аспиды, зубами, с трудом добрались до Капских гор, в окрестностях Ганджи, и удостоверились, что он умер. В Ганджу явился и Бубкар; с ним сразились воины Амир-Мирмана, но они частью были истреблены, частью обращены в бегство. Бубкар, заставив ганджинцев присягнуть себе, укрепился в Гандже; впрочем, боясь долго оставаться там, он скоро покинул город. Давид еще не знал о смерти Амир-Мирмана, он не взирая на малочисленность своего войска, отправился и дошел до Шамхора. Тут его встретили вельможи Амир-Мирмана, которые, посыпав голову пеплом, с плачем доложили ему: «Его уже нет, крепости забраны, нет на земле возможности противостать Бубкару».

После их (грузин) отъезда Эмир Эмиран прожил 22 дня и умер. А жители Гянджи овладели городом и послали эмиру Абу Бакру весть: «Приезжай и мы сдадим тебе город! А твой брат умер!». Он выехал из (107 а) Нахичевана и летел в Гянджу на крыльях быстроты. Они сдали ему город. Он привел в порядок дела города и отдав его своему сыну эмиру...^{*}

Грузины, едва услышав о том, что Эмир Эмиран Умар ибн Мухаммад Пехлеван умер и городом овладел его брат Абу Бакр, снарядились и выступили.

* Пропуск в рукописи.

(стр. 66). Царь с войсками имерскими и амерскими направился в страну Ганджишскую. Тамара же досехала до Двина; перед нею явился для службы Шарванша... Войска подступили к воротам Ганджи. Истребляя и уничтожая [врагов], как диких овец, они оставались у городских ворот 25 дней... Победители Арана, наложив подати на Ганджу и другие города, победоносно вернулись в свое царство и привели с собой Шарваншу. Его почтили обильными дарами, одели нарядно и с честью отправили домой.

(стр. 83) Они (грузины) прошли около Нахчевана, вышли в Джульфу и на Аракс и, вступив в узкое ущелье Дарадузское, поднялись к Маранду. Жители Маранда, узнав об этом, скрылись в скалах. Когда наши вошли в Маранд, не нашли там ни одного человека, они подумали, что азербайджанские войска находятся на Марандской горе... (стр. 84) Бог даровал нашим... победу... Грузины повернули назад и направились на Тавриз... Когда жители Тавриза узнали о появлении грузинского войска, они были поражены, ужаснулся на них. Евнухи и все знатные Тавриза, равно и единомышленники их, решили податую и подарками, покорностью и клятвой умиротворить главенствующих среди грузин и войска их. Они прислали послов и просили мира и пощады для города, причем обещали подарки: золото, серебро, жемчуга и много других драгоценных камней... Разбогатели все, великие и малые. Грузины дали городу охрану и, покинув Азербайджан, направились в Миану. Мианский мелик, узнав о появлении грузин и о том, что они сделали с жителями Тавриза, тоже попросил у них мира и обещал им бесчисленные подарки. (стр. 85) Грузины дали городу охрану и ушли с миром, покинув Миану. Они подошли к маленькому городу Зангану... войска вошли в город, пленили его и забрали много всякого добра... Отсюда они продолжали путь в сторону Хорасана и приблизились к Казвину и Абхару. Так как они не могли оказать сопротивления,

Они достигли Гянджи и остановились в ее окрестностях. Эмир...^{*} выступил против них и нанес им удар в то время, когда они только располагались и не ожидали нападения. Он перебил из них 300 человек и возвратился в город.

Когда грузины увидели, что не добьются от Гянджи ничего, они ушли и напали на Нахичеван. Эмир Абу Бакр уехал оттуда в Табриз. Грузины напали на Табриз, но Захида-Хатун (жена атабека Пехлевана) заключила с ними перемирие, выдав им некоторый откуп. Они возвратились в свою страну после того, как разгромили волости (расатики) Табриза, наполнили свои руки трофеями и увели столько людей в плен, числа которых кроме Аллаха — хвала ему! — никто не знает. Они угнали весь скот страны и ушли, нападая по пути на округа, захватывая крепости и грабя города. Так они завладели большинством крепостей и обложили хараджем Нахичеван и Байлакан. Они овладели [областью] Двина и его крепостями, напали на Маранд и захватив его силой, перебили мужчин и угнали в плен женщин.

Они продолжали действовать в таком плане, а эмир Абу Бакр был занят пьянством и развратом заливая себя вином и деля общество с гулямами...^{**}

Грузины же, узнав что им (107 б) никто сопротивления оказывать не помышляет и не мешает захватывать города, еще больше осмелели и рассыпались по стране и осаждали крепости до тех пор, пока полностью не овладели страной Арран. Никто из мусульман не защищался от них, за исключением Гянджи и ее округов и крепостей. Как мы упомянули, они завладели Шамхором и Байлаканом, которые были городами Аррана, разграбили

* Пропуск в рукописи.

** См. об этом также Ибн ал-Асир, IX, стр. 260; Абу-л-Фида, III, стр. 104.

города эти подверглись разгрому... (стр. 86) Оставив мир жителям и городам Азербайджана, они прошли Аракс, окрестности Нахчевана и явились в Тбилиси пред царицей**.

Маранд и захватили силой Ардабиль, совершив в нем то, что они сделали в Маранде*.

Как видно из изложенного, сведения двух разноязычных и, если можно так сказать, двух разнопартийных средневековых источников, повторяют, за исключением некоторых деталей, и дополняют друг друга.

Таким образом, сведения о вассальной зависимости Ширвана, приводимые грузинскими средневековыми авторами не являются односторонними. Эти сведения подтверждаются другими авторами, в частности, арабскими. Дальнейшая полемика по вопросу вассалитета должна быть прекращена, ибо Ширван, будучи обособлен политически и экономически от Азербайджана и Аррана, более других испытывал на себе влияние Грузии, да и вся история Ширвана, начиная от Сасанидов и кончая Сефевидами, говорит о постоянной его вассальной зависимости от других, более сильных государств.

* См. подробности также у Ибн ал-Асира, IX, стр. 269.

** Материал «Истории и восхваления венценосцев» дается в некотором сокращении.

გიორგი ხუციშვილი

ჯგუფური ისტორიული პორტრეტი საფარის მონასტრის წმ. საბას ტაძარში

საფარის მონასტერი მდებარეობს მდ. ურავლის ულამაზეს ხეობაში, ქ. ახალციხიდან ათიოდე კილომეტრის დაშორებით. ოდესღაც დიდებული კომპლექსი მრავალრიცხოვანი შენობებით დღესაც საკმაოდ კარგად გამოიყურება, ყოველ შემთხვევაში, ყველა ცოტა თუ ბევრად მნიშვნელოვანი ნაგებობა მოღწეულია ჩვენს დღეებამდე. გარდა საკუთრივ ხუროთმოძღვრული ინტერესისა ეს ნაგებობანი ყურადღებას იპყრობენ მათ კედლებზე შემორჩენილი მაღალსტატუთი კედლის მხატვრობით. საფარის მონასტრის კედლის მხატვრობა მით უფრო საყურადღებოა, რომ ეპოქა, რომელშიაც შეიქმნა ეს ძეგლი, სადღეისოდ არც თუ მაინცა და მაინც მდიდარია ამგვარი ნაწარმოებებით. საქმე ის არის, რომ წმ. საბას ტაძარი აგებულია XIII ს. მეორე ნახევარში¹, ე. ი. სწორედ იმ დროს, როდესაც აღმოსავლეთ საქართველოში მონღოლები ბატონობდნენ. ცენტრალიზებული ხელისუფლება დაცემას განიცდის, ქვეყნის მთელი ძალები დამპყრობელთა წინააღმდეგაა მიმართული და, ბუნებრივია, რომ აღარავის ეცალა შენებისა და ეკლესიათა შემკობისათვის, ამასთან, როგორც ჩანს, არც საბრძოლო მოქმედებანი ინდობდნენ საერო თუ საკულტო დანიშნულების შენობებს.

ამრიგად, საფარის წმ. საბას კედლის მხატვრობა, შეიძლება ითქვას, უხიკა-ლური ძეგლია. ჩვენს ინტერესს ამ მხატვრობისადმი აძლიერებს ისიც, რომ აქ, წმ. საბას სამხრეთის მკლავში, ქვედა რეგისტრში მოთავსებულია ოთხი ისტორიული პირის გამოსახულება. სწორედ ამ პირების სახელებთანაა დაკავშირებული საფარის ისტორიის უმნიშვნელოვანესი ნაწილი.

რას წარმოადგენს სადღეისოდ ეს ფრესკა?

ოთხივე ფიგურა ერთ კადრშია ჩასმული (სურ. 1). კადრი 5-სანტიმეტრიანი წითელი ზოლითაა შემოვლებული ოთხსავე მხარეს. ამ ზოლით შემოვლებული ქტიტორთა ფრესკის სიბრტყის ზომებია 6,5 X 3,5 მ. ფიგურათა სიმაღლე 2,5 მეტრია. ბათქაში კარგად დაწყობილ, მაგრამ გაუთლელ, უსწორმასწორო ქვე-ბით ამოყვანილ კედელზეა დადებული. ფრესკის მარჯვენა (მაყურებლისაგან) მხარე ჩამორეცხილი და ალაგ-ალაგ ჩამონგრეულია ისე, რომ მოჩანს კედლის წყობა. ბათქაში ორი ფენისაგან შედგება: ქვედა — უხეშად გაცრილი და ბზენარევი (ბზე მოკლე ნაწილებად და დაჭრილი) და ზედა — წმინდად გაცრილი და თხელი ფენა. ქტიტორთა პორტრეტი იატაკის დონეს 1 მ. 48 სმ-ით სცილდება. ეს ქვედა, თითქმის მეტრნახევრიანი, ზოლი ორნამენტალური მოტივებით იყო შემკული. დღეს ამ ზოლის ფერადოვანი შრე თითქმის სრულიად გადასულია, თუმცა მკრთალად მაინც განირჩევა ქადრაკის დაფისებურად განლაგებული აგურისფერი, თეთრი და შავი კვადრატები.

¹ ვ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, XIII—XIV სს., თბ., 1955, გვ. 14.

ქტიტორთა პორტრეტი სულ ხუთი ფიგურისაგან შედგება. ჩუთი ფიგურისაგან იმიტომ, რომ პირველი ფიგურა თუმცა არ წარმოადგენს ისტორიულ პირს, მაგრამ შინაარსობრივადაც და კომპოზიციურადაც ქტიტორთა გამოსახულებების შემადგენელ ნაწილს შეადგენს.

ოთხივე ისტორიული პირი $\frac{3}{4}$ -შია მიტრიალებული პირველი ფიგურისაკენ, რომელიც თუმცაღა შედის ამ კადრში, მაგრამ ქტიტორთაგან გამოყოფილია უფრო დიდი, აბსოლუტური ზომით (3 მ) და ორნამენტირებული სალხინებლით², ისე რომ თითქოს ცალკე კადრს შეადგენს. სალხინებელი თბილი აგურისფერითაა დაწერილი. ამ თბილ ფუძეზე შავი საღებავითაა შესრულებული მცენარეული ხვეულები.

ფიგურა წარმოადგენს შარავანდიან მოხუცს. შარავანდის გასწვრივ თავსდება ასომთავრული წარწერა: წ^ა საბა.

საფარის მთავარი ტაძრის პატრონი წმ. საბა ფრონტალურად დგას. ოქროსფერი შარავანდი შავი და გარედან თეთრი ხაზითაა შემოვლებული. წმინდანს თეთრი წვერ-ულვაში და თხელი თეთრი თმა აქვს. თმა და წვერი გადმოცემულია გრძელი, პარალელური ხაზების მეშვეობით. საბას ქანგმიწით დაწერილი გრძელი წამოსასხამი აცვია, მკერდზე პატარა თეთრი ჯვრით. მარჯვენა ხელი კურთხევის მოძრაობაში აქვს მოხრილი მკერდთან. მკერდთან მოხრილ მარცხენაში კი დახვეული გრაგნილი უპყრია. წმინდანის ტერფები არ ჩანს ფრესკის უზომო დაჭვარტულობის გამო. ფიგურა მშრალადაა დაწერილი, სიბრტყობრივი ფერწერის ტრადიციებში.

მომდევნო ფიგურაა თეთრწვერიანი მოხუცი სასულიერო პირის ტანსაცმელში. წარწერა თავის ორივე მხარესაა გაკეთებული: საბა ათაბაგი.

საბა ათაბაგი წმ. საბასკენაა ოდნავ შეტრიალებული, ორივე ხელი წმინდანისაკენ გაუწვდია ვედრების მოძრაობაში. საბას ფიგურა ოსტატურადაა დაწერილი, მაგრამ მაინც ერთგვარი სიმშრალით ხასიათდება. მას გრძელი თეთრი თმა და თეთრი წვერ-ულვაში აქვს. თმისა და წვერ-ულვაშის ხვეულები გრძელი პარალელური ხაზებითაა გადმოცემული. თავზე საბას ბერის პატარა შავი ქუდი ახურავს. მოხუცს მუქი ყავისფერი წამოსასხამი და ქანგმიწით დაწერილი გრძელი კაბა აცვია. კაბა ტერფებსაც ფარავს. საბას უაღრესად ნატიფი, გრძელთითებიანი მტევნები აქვს. სახე დაწერილია წითელნარევი ქანგმიწით, რომელიც ძლივს შესამჩნევად მწვანე საღებავითაა მოდელირებული.

საბა ათაბაგის ზურგსუკან დგას შუა ხნის მამაკაცი ტაძრის მოღელთ ხელში. ესაა: ბექა მანდატურთუხუცესი.

ბექას მცენარეული მოტივებით მდიდრულად მოქარგული წვივებამდე ჩაშვებული წითელი სამოსელი აცვია. ეს ტანსაცმელი, ჩანს, მარჯვენა მხარეზე ეკრებოდა სხეულის მთელს გაყოლებაზე. ტანსაცმლის ორივე კიდე მოქარგულია. აგრეთვე მოქარგულია მარცხენა მხარი, გულისპირი, მკლავი, სახელოებისა და ამ წითელი სამოსელის ქვედა არშია. სამოსის ორი გადაჯვარედინებული კიდე მკერდზე სამკუთხედს ქმნის. ამ სამკუთხედში მოჩანს თეთრი ქსოვილი ზედწითელი არწივის სილუეტის გამოსახულებით. ამ თეთრი სამოსის აფრიალებუ-

2 ამ სიტყვას სულხან-საბა ასე განმარტავს: კიეურიო — წმიდის ზიარების კიდობანი.

ნიკო ჩუბინაშვილი „ქართული ლექსიკონი რუსული თარგმანითურთ“, ალ. ლონტის რედაქციით, თბ., 1961 წ.) კი: სალხინებელი — ტრაპეზისა ვვალაკი და მისთანათა, *блдахин*//სა-კურთხეველი, განსაწმენდელი (ამოს. 9,1), *очистилище*.

ლი ბოლო სცილდება წითელი ტანსაცმლის კიდეს. თეთრი ქსოვილის ეს ბოლოც შემკულია არწივთა სილუეტური გამოსახულებებით. არწივები მონაცვლეობით წითელი და შავი ფერით არიან დაწერილი (სულ 7 ასეთი გამოსახულებაა: 4 წითელი და 3 შავი). ფეხებზე ბექას ვიწრო, ზოლებითა და ნაქარგობით შემკული შარვალი აცვია. ღია ყავისფერი ტერფები პროფილშია გადმოცემული.

როგორც ითქვა, ბექას ორივე ხელში წმ. საბასაკენ გაწვდილი ეკლესიის მოდელი უჭირავს. აღსანიშნავია, რომ გამოსახულების თეთრი საღებავით შესრულებული ფორმები თითქმის ზუსტად იმეორებენ წმ. საბას ტაძრის ჩრდილოეთის ფასადს. მოდელის გუმბათს საკმაოდ დიდი ტოლფერდა ჯვარი აგვირგვინებს.

ისევე როგორც სხეული, ბექას თავიც $\frac{3}{4}$ -ში აქვს მიბრუნებული წმ. საბასაკენ. ბექას ჩასხმული კისერი და ნებისყოფიანი სახე აქვს. მას თეთრი, მომრგვალებულთავიანი თავსაბურავი ახურავს. ამ თავსაბურავის ის ნაწილი, რომელიც უშუალოდ თავს ეკვრის, წითელი ფერისაა. ბექას ყავისფერი წვერ-ულვაში პარალელური ხაზების მეშვეობითაა გადმოცემული.

ბექა მანდატურთუხუცესის თითქოს კვალდაკვალ მიჰყვება მწვანე ტანსაცმლიანი ახალგაზრდა კაცი — სარგის სამცხისა სპასალარი (სურ. 2).

სარგისსაც ვედრების მოძრაობაში ხელები წმ. საბასაკენ გაუწვდია. მას ზუსტად ბექას მსგავსი ტანსაცმელი აცვია; ბექასავით მოქარგული აქვს ტანსაცმლის კიდევები, მხრები, გულისპირი, შიგნიდანაც კი ბექასნაირი თეთრი ტანსაცმელი აცვია. განსხვავება იმაშია, რომ აქ ტანსაცმელი ღია მწვანე ფერისაა და ამ მწვანე სარჩულზე მიმოფანტულია პატარა წითელი ყვავილები. სარგისს ფეხზე შემოჭერილი წითელი ჩექმები აცვია. ფეხები პროფილშია დახატული. ამასთან აღსანიშნავია, რომ სარგისს მარცხენა ბიბილოზე მრგვალი საყურე აქვს ჩამოკიდებული.

ბოლოს, კადრის მარჯვენა კუთხეში გამოსახულია, როგორც ეს სწორად დაადგინა აკად. ე. თაყაიშვილმა³, ბექა მანდატურთუხუცესის შუათანა ვაჟი, სარგის სამცხის სპასალარის ძმა — ყუარყუარა. ფრესკის ეს ნაწილი ყველაზე მეტადაა დაზიანებული; თითქმის მთლიანადაა ჩამოშლილი ბათქაში და ფიგურის მხოლოდ ფრაგმენტირებული მონახაზი განირჩევა. ყუარყუარას ფიგურა დაწერილია სამხრეთის დიდი სატრიუმფო კარის ამოშენებულ სიბრტყეზე. რამ აიძულა ამშენებელი ამოეჭოლა ეს კარები უსწორმასწორო ქვით, გაეღესა შიგნიდან და სრულიად მოუპირკეთებელი დაეტოვებინა გარედან? ძნელი წარმოსადგენია, ეს ამბავი ბექას დროს მომხდარიყო; ესოდენ დიდი ტაძრის ამშენებელს, ეტყობა, დროც ექნებოდა და საშუალებაც კარის სათანადოდ ამოშენებისა. საფიქრებელია, რომ ყუარყუარას გამოსახულება ამ ჯგუფური პორტრეტის სხვა ფიგურებზე გვიანაა შესრულებული იმ დროს, როდესაც ყუარყუარა სარგის II-ის შემდეგ გახდა სამცხის მპყრობელი, რაც 1334—1345 წწ. მოხდა. ამაზე მეტყველებს ყუარყუარას ფიგურის შესრულების მანერაც — შედარებით დეკორატიული და ფორმის მხრივაც განსხვავებული, რამდენადაც ამის გარჩევა შეიძლება.

ყუარყუარას ფიგურა ზუსტად იმეორებს სარგისის ვედრების მოძრაობას. ჩანს, ყუარყუარასაც სარგისისა და ბექასნაირი ქუდი ეხურა (მოჩანს ამ ქუდის მხოლოდ მონახაზი). ასეთსავე მსგავსებას იჩენს ტანსაცმლის ჭარბიც.

³ Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, Тифлис, I, 1905, გვ. 92—93.

სურ. 1.

ყუარყუარა უწვერ-ულვაშო ახალგაზრდაა (შემორჩენილია მარჯვენა თვა-
ლის, ცხვირის, ტუჩებისა და ლოყის მონახაზი). მას წითელი, მდიდრულად შემ-
კული ტანსაცმელი და წითელივე ჩექმები აცვია. ნაქარგობა, რომელიც ტან-
საცმლის ქვედა თეთრ კიდეზე გასდევს, აღმოსავლური ორნამენტის იერს ატა-
რებს.

დაბოლოს, კიდევე ერთი დეტალი, რომელიც, ჩვენი აზრით, არც თუ უმნი-
შნელოა წმ. საბას მხატვრობის დროის მიხედვით განზრახვის დასადაგნად. ეს
არის ყუარყუარას ტერფების მოხაზულობა (ტერფები საკმაოდ კარგად ჩანს).
აქ კიდევე ერთხელ დასტურდება ის, რომ ყუარყუარას გამოსახულება არ უნდა
იყოს საბა ათაბაგის, ბექა მანდატურთუხუცესისა და სარგის სამცხის სპასალა-
რის თანადროული: ყუარყუარას უხეში და პროპორციაში აშკარად მძიმე ტერ-
ფები აქვს. ეს განსხვავება ზედპირული დაკვირვების დროსაც თვალშია საცე-
მი: ბექასა და სარგის II-ის ფიგურების ოსტატს ასეთი შეცდომა არ მოუვი-
დოდა. აქ სხვა ხელია და, რაც მთავარია, სხვა დროის ხელი. აქვე უნდა შევნიშ-
ნოთ, რომ ტერფების ასეთსავე მოხაზულობას ვხედავთ საქურთხეველის აფსი-
ლაში, ზიარების კომპოზიციისა და გუმბათის ყელის ფიგურებში.

ეს აღწერილობა არ იქნებოდა სრული, ქტიტორთა პორტრეტის კიდევე ერ-
თი დეტალი რომ არ აღგვენიშნა. ეს არის ცის სეგმენტისა და ამ სეგმენტიდან
გამოწვდილი მაკურთხებელი მარჯვენის გამოსახულება. ეს ხელი თავსდება
საბა ათაბაგის თავზე, კუთხეში, იქ სადაც კადრის ხაზი წმ. საბას სალხინებელს
ჰკვეთს. მაკურთხებელი ხელის სახელო წითელი ფერის დიდი ოთხკუთხედი
ქვითაა შემკული. შინაარსობრივად შემდეგი სურათი გამოდის: ღმერთი წმ. სა-
ბას მეშვეობით თუ შუამდგომლობით აკურთხებს ქტიტორთა ოჯახის ოთხ წარ-
მომადგენელს.

ქტიტორთა გამოსახულებების ფიგურებიდან მხოლოდ წმ. საბაა მთლიანად
ბუქი მწვანე ფონზე გამოსახული, დანარჩენი ფიგურები კი თეძოების ღონეზე,
ორ ნაწილად გაყოფილ ფონზე დგანან. ზედა ნაწილს ამ ფონისა მუქი მწვანეა,
ხოლო ქვედა ღია მწვანე ფერისაა.

აუცილებლად აღსანიშნავია: ფიგურების განსხვავებული მხატვრული და-
ხასიათება: წმ. საბას თავდაჭერილობა და ერთგვარი განცალკევებულობა ქტი-
ტორებისაგან, რასაც ხელს უწყობს მისი ფრონტალური დაყენება, მშრალი
ფერწერა, სალხინებლით გამოყოფილი არე. საბა ათაბაგისა და ბექა მანდა-
ტურთუხუცესის სადად დაწერილი ტანსაცმელი კონტრასტს ქმნის სარგის სპა-
სალარისა და ყუარყუარას მდიდრულად შემკულ დეკორატიულ ტანსაცმელთან.

მხატვარს ზედმიწევნით კარგად აქვს გადმოცემული ქტიტორთა ოჯახის და-
ხასიათებელი პორტრეტული ნიშნები: სრული სახეები, თხელი, ოდნავ მოხრი-
ლი ცხვირები, ნახევრადწრიული წარბები, ტუჩების მოხაზულობა, თვალები
და, რაც ყველაზე საყურადღებოა, იგი ფსიქოლოგიურადაც სხვადასხვაგვარად
ახასიათებს მათ. ბექა მანდატურთუხუცესი — თავდაჭერებული, ძლიერი ნების-
ყოფის მამაკაცია, სარგის სპასალარი კი, მიუხედავად წარჩინებისა, ჯერ კიდევ
მამის გავლენის ქვეშ მყოფი ახალგაზრდაა. ეს ნიშნები გარეგნულად შეუმჩნე-
ველი ხერხებითაა მიღწეული, მაგრამ ამავე დროს ისინი აშკარად ხელება მაყუ-
რებელს თვალში. ასე გამოიყურება ფრესკა დღეს.

ვინ არიან ჩვენი ისტორიის ეს უტყუარი მოწმენი?

XIII ს. მეორე მეოთხედი ძნელბედობის დასაწყისი იყო საქართველოსა-
თვის. ოდესღაც ძლიერი სახელმწიფო ჯერ ხვარაზმელთა და მერე მონღოლთა

ურდოების თარეშის ასპარეზად იქცა. სამხედრო და პოლიტიკური საშიშროების წინაშე საქართველოს მთავრობამ ვერ განახორციელა საჭირო ღონისძიებანი. თავი იჩინა დაბნეულობამ, ღალატმა. რუსულდამაც თავდადების ვერაფერი მაგალითი უჩვენა საკუთარ ქვეშევრდომთ. ასეთ პირობებში დიდი ვაჟაკობა იყო საჭირო, რათა კაცი გაოგნებას არ მისცემოდა. და „ივანე ყუარყუარე“ ჭაყელი-ციხისჯვარელი ერთადერთი საქვეყნოდ გამრიგე აღმოჩნდა, რომელმაც თავისი მოვალეობის სრული შეგნება შეინარჩუნა და მტერთან მოლაპარაკების დაწყება არ იკადრა, სანამ საქართველოს მთავრობისაგან ამისთვის სათანადო დასტური არ მიიღო. რაკი საქვეყნოდ გამრიგეთა უმრავლესობა უკვე დაემორჩილა და მონღოლებს შეუთანხმდა, ივანე ყუარყუარე ციხისჯვარელმა-ჭაყელმა მონღოლებისათვის წინააღმდეგობის ვაწევა მოისურვა და „მეთანხმებაზე“ მოლაპარაკებას ის არ შესდგომია“⁴. მაგრამ ბოლოს ივანე ჭაყელი-ციხისჯვარელიც იძულებულია წავიდეს კომპრომისზე.

ამას მოჰყვა რუსუდანის 1229 წლის წერილი რომის პაპის გრიგოლ IX-ის სახელზე. არც ამ თხოვნამ გამოიღო შედეგი. საქართველოს მთავრობა შეთანხმებაზე მიდის; მან ფაქტიურად სცნო აღმოსავლეთ საქართველოს დაპყრობა მონღოლთა მიერ. ამიერიდან მონღოლები აშკარად ერევიან საქართველოს საქმეებში. თუნდაც ის რად ღირს, რომ მათ მონღოლური წესისამებრ საქართველოს სამეფო ტახტის ორივე მამიებელს (დავით ლაშას ძესა და დავით რუსუდანის ძეს) მეფობა დაუმტკიცეს: ჩანს, ეს ამბავი თვით ქართველ დიდებულთა დაუხმარებლადაც არ მომხდარა.

ვინ იყვნენ ჭაყელები და როგორ მიადწიეს მათ XIII—XIV სს-ში სხვებისაგან სრულიად გამორჩეულ, განსაკუთრებულ მდგომარეობას? საქმე ის არის, რომ თამარის ეპოქაში, ის პატივი და ტერიტორიის საკმაო ნაწილი, რომლებიც ცოტა მოგვიანებით ჭაყელებმა ჩაიგდეს ხელში — თორელ-სამძივართა კუთვნილება იყო. ჩვენთვის ცნობილია ამ დროის რამდენიმე თორელი, რომლებსაც ძალადი სამხედრო-ადმინისტრაციული მდგომარეობა ეკირათ კარზე. თორელთა წარმოშობის, მათი გვარის შესახებ საგულისხმო მოსაზრებები აქვთ გამოთქმული ლ. მუსხელიშვილს⁵ და ნ. შოშიაშვილს⁶.

სამძივარნი თორსა და აწყურში უკვე X ს-დან ჩანან. საფიქრებელია, რომ სამძივართა გვარი მესხური წარმოშობისაა⁷.

ჩვენთვის ცნობილია XII ს. მეორე ნახევრის მოღვაწე გამრეკელ-თორელი. ამ თორელის შესახებ მოგვითხრობს სტეფანოზ ორბელიანი, როდესაც იგვჩვენება 1177 წ. დემნა უფლისწულის აჯანყების ამბავს. ისტორიკოსი მოგვითხრობს: დემნას მიემხრნენ „ჯავახი კახა და შვილნი მისნი და დიდი გამრეკელი და ჭაყელი მემნა...“ (ხაზგასმა ჩვენია — გ. ხ.)⁸ ლ. მუსხელიშვილის აზრით, „გამრეკელ-თორელის გვერდით რომ მემნა ჭაყელია დასახელებული, ეს შემთხვევითი არ არის. შესაძლებელია, მემნა ჭაყელი იყო კრავაჲ ჭაყელის მამა და, ამგვარად, გამრეკელის სიმამრი“⁹. ეს აზრი არ უნდა იყოს სიმართლეს მოკლე-

⁴ ივ. ჭაყაბიშვილი, საქართველოს ისტორია (XI—XV სს.), თბ., 1949, გვ. 112.

⁵ ლ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშავრის ხეობაში, თბ., 1941.

⁶ ნ. შოშიაშვილი, თორელთა ფეოდალური სახლის ისტორია და შოთა რუსთაველი, კრებულში: „შოთა რუსთაველი. ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი“, თბ., 1966.

⁷ ნ. ბერძენიშვილი, ფეოდალური ურთიერთობანი XV საუკუნეში, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. I, თბ., 1957, გვ. 68.

⁸ ლ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშავრის ხეობაში, გვ. 61.

⁹ იქვე, გვ. 69.

ბული, მით უმეტეს, რომ თორი და ციხისჯვარი მაზლობლად მდებარეობენ¹⁰. ასეთი, ასე ვთქვათ, დინასტიური ქორწინება არ არის გამორიცხული. რაც შეეხება კრავაჯ ჩაყელს, იგი საკმაოდ კარგადაა ცნობილი, როგორც ყუთლუ-არსლანის დასის ამბებთან დაკავშირებით, ისევე როგორც „დედა აწ მყოფთა სამძივართა“¹¹. დიდი გამრეკელ-თორელის გარდაცვალების შემდეგ მამის საქმე მისმა შვილებმა, შალვა და ივანე ახალციხელ-თორელებმა გააგრძელეს. შალვა და ივანე ბასიანისა (1203 წ.) და ვარნისის (1226 წ.) ომების გმირები არიან.

ჩაყელთა გვარის წარმომადგენელი ჩანს კოხტასთავის შეთქმულთა შორისაც: „ამათ შფოთთა შეკრბეს ყოველნი მთავარნი საქართველოსანი კოხტასთავსა, იმერნი და ამერნი: ეგარსლან, ცოტნე დადიანი, ვარამ გაგელი, ყუარყუარე, კუპარი შოთა, თორღი, ჰერ-კახნი, ქართველნი, თორელ-გამრეკელი, სარგის თმოგუელი, მესხნი და ტაოელნი“¹² (ხაზგასმა ჩვენი — გ. ხ.).

ქამთალამწერლის თხზულებაში კარგად ჩანს, რომ XIII საუკუნესა და გახსაკუთრებით XIV ს.-ში თორელები სულ უფრო ნაკლებად იხსენიებიან ისტორიაში. მათ აღვიღს იკავებენ ჩაყელები, რომელთაც ისარგებლეს თორელ-სამძივრებთან ნათესაობით და თანდათან მათი აღვილი მთავრად იქცა. ასეთი რამ არ უნდა იყოს უცხო ფეოდალიზმისათვის. ეს რომ ასე იყო, ჩანს ბექა ჩაყელ-ციხისჯვარელისა და კახა თორელ-სამძივარის ხელშეკრულებიდან, სადაც ლაპარაკია ამ ორი გვარის ძველი ნათესაობისა და მომავალში ამ კეთილი ურთიერთობის გაგრძელების აუცილებლობის შესახებ. ამ განცხადებაში ყრუდ მოისმის წინააღმდეგობათა ანარეკლი: „აწ ამას იქით ვიყუნეთ ჰაგრეთვე [ვითა წინას ყოფილ ვართ გაუყრელნი და მოდაწერილნი“¹³. მაშასადამე, ყოფილა რაღაც „ამას იქით“, რის შემდეგაც ბექა I ძველი ურთიერთობის გაგრძელებას სთავაზობს თორელს, მაგრამ ბექას ტონის მიხედვით როლები უკვე გაცვლილი ჩანს.

ჩაყელ-ციხისჯვარელთა აღზევების გამოხატულება იყო 1281 წელს სარგის I ჩაყელისათვის ათაბაგობის ბოძება. თუმცა ამ ფაქტს წინ უძღოდა მღელვარე ამბები, რომელთა გამოტოვება მიუტევებლად მიგვაჩნია.

ამრიგად, უკვე ყუარყუარე ჩაყელი-ციხისჯვარელი რუსუდანის (1222—1246 წწ.) მეჭურჭლეთუხუცესი და სამცხის სპასალარია¹⁴. რაც შეეხება ჩვენს კტიტორებს, — ქამთალამწერელი პირველად სარგის I-ს იხსენიებს. მონღოლებმა გაილაშქრეს ყიასედინის წინააღმდეგ. ამ ბრძოლის აღწერისას ასახელებს სარგისს ქამთალამწერელი: „... ბიჩოი ნოინი მივიდა თხრობად ქართველთა, მუნ მყოფთა, მოსლევასა სულტნისასა, და იხილა ძის-წული ყუარყუარე ჩაყელისა, სახელით სარგის, კაცი მგნე და შემმართებელა, კელოვანი ბრძოლათა შინა...“¹⁵

ულუ-დავითის დროს (1247—1271 წწ.) სარგის ჩაყელი-ციხისჯვარელი სამცხის სპასალარად იწოდება — „... მოუწოდა სარგის ჩაყელს ციხისჯვარელს, რომელსა აქუნდა პატივი სამცხისა სპასალარობისა...“¹⁶ ქამთალამწერლის მო-

¹⁰ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 83.

¹¹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, თბ., 1959, ტ. II, გვ. 32.

¹² ქამთალამწერელი, ქართლის ცხოვრება, თბ., 1959, ტ. II, გვ. 215.

¹³ ე. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, თბ., 1909, ტ. II, გვ. 7.

¹⁴ ქამთალამწერელი, გვ. 195.

¹⁵ იქვე, გვ. 192—193.

¹⁶ იქვე, გვ. 239.

თხრობიდან ისიც ჩანს, რომ სარგისი დიდ პატივსა სცემდა მეფეს და არაფერს იშურებდა მისთვის. ჟამთააღმწერელი ყველგან ხაზს უსვამს სარგისის შემმართებლობასა და სიქველეს. არ უღალატნია სარგისს ულუ დავითისათვის ამ უკანასკნელის წარუმატებელი აჯანყების დროს მონღოლთა წინააღმდეგ. შედეგად ამას ის მოჰყვა, რომ მონღოლებმა რამდენჯერმე ააოხრეს სამცხე. მოქალაქეობრივი შეგნების მაგალითს წარმოადგენს სარგისის მეფისადმი მიმართული სიტყვები: „სამცხე მცირე არს და არა კეთილი სადგომი მეფეთა. აწ განგაზრახებ, რათა წარხვიდე ლიხთ-იმერიტის რუსუდანის ძისა დავითის თანა, რამეთუ სწორად ორთავე არს სამეფო. იგი და ესეცა, და მე დავსდებ თავსა ჩემსა და საქონელსა ყოველსა და ლაშქარსა ჩემსა შენთვის, ვითარ გენებოს იქმარე და უკეთუ კეთილად გისტუმროს დავით, კეთილ, და უკეთუ არა, აჰა სიმდიდრე ჩემი მზა არს თქუენთვის, და ნუცა შენ სწყალობ საჭურჭლესა შენსა, და ვეზრახნეთ თავადთა იმერთა, და განვსცეთ საჭურჭლე, და ჩუენ კერძო დავიყენოთ“¹⁷.

1263 წელს ულუ დავითი და სარგის ჯაყელი ურდოში მიემგზავრებიან, რათა შემოირიგონ ყაენი. ულუს აჯანყებაში ერთ-ერთ მთავარ როლს სარგის ჯაყელი თამაშობდა. ცნობილია, როგორ უსწორდებოდნენ მოწინააღმდეგეთ მონღოლები; მეფე დარჩენას სთავაზობს სარგისს. მაგრამ სარგისი შეურყეველია მეფისადმი ერთგულებაში: „ნუ იყოფინ ქმნად ეგე ჩემ მიერ, რათა შევიქცე შინა. უკეთუ ცოდვათა შემთავან გვენოს რამე თათართაგან, ყოველნი კაცნი იტყვან: განზრახვითა სარგისისითა განუდგა მეფე თათართა, აწ იგი წავიდა შინა და მეფე წარავლინა მოკლვად ყაენს წინაშე. ნუ ჰყოს ესე ღმერთმან, რამეთუ ამით წარჰდების გუარი ჩემი, არამედ მო-თუ-მკლან, ნაცვლად თქვენდა ვიყო, და თუ დავრჩე, თქუენ თანა დავრჩე“¹⁸. დავით-ულუქ სიტყვა ვერ ამოიღო ყაენის წინაშე. მაშინ ლომის მსგავსი ბრდღვინვით ეძგერა ყაენი სარგისს, რომელმაც აჯანყების დაწყების ბრალი საკუთარ თავზე აიღო. ვინ იცის, რით დამთავრდებოდა ეს შეხვედრა, მას რომ მონღოლთა ურდოებს შორის აშლილობა არ დართვოდა. ამ შებრძოლების დროს სარგისმა გამოიჩინა თავი როგორც უბადლო მებრძოლმა, რისთვისაც ყაენმა „...სარგის ჯაყელსა კარნუქალაქი და მიმდგომი მისი ქვეყანა უბოძა იერლაციითა“¹⁹. მაგრამ სარგისის ასეთი განდიდებით უკმაყოფილო პირებმა ჩააგონეს მეფეს თითქოს ამის შემდეგ სარგისი აღარ დაემორჩილებოდა მას. ეს საკმარისი აღმოჩნდა იმისათვის, რომ დავითს გადაეთქმევინებინა გაკვირვებული ყაენისათვის სარგისის დასაჩუქრება. და „ცნა ესე სარგის, და შეიქმნა გულკლებით და ქუეგამჩედვარად პატრონისაგან“²⁰. ერთგული სამსახურისათვის ამ თავმოყვარე ფეოდალს სილა გააწნეს, ცხადია, ის ნაწყენი იქნებოდა.

1266 წელს სიბაზე გამგზავრების წინ „...მოუწოდა მეფემან სპათა თვსთა და სარგის ჯაყელ-ციხისკუთარელსა. ვითარ მივიდა სარგის დავით მეფესა წინაშე ტფილისს, ეგონა სარგისის განდგომილება ყაენს წინაშე, და დაივიწყა ნამსახურება, განზრახვითა უკეთურთა კაცთათა. მოუწოდა პალატად და შეიპყრა შინა, და ტყუე ყო“²¹ სარგისის მოთმინების ფიალა აივსო. მისმა მომხრეებმა აბალა ყაენს სთხოვეს სარგისის დაცვა. აბალამაც „დაიცვა“ სარგის ჯაყელი და მისი

17 ჟამთააღმწერელი, გვ. 242.

18 იქვე, გვ. 247.

19 იქვე, გვ. 250.

20 იქვე.

21 იქვე, გვ. 255.

სამფლობელო: „და მიერთგან იქმნეს ჯაყელი მორჩილნი ულოსისანი...“²² „ამ ნაბიჯს საქართველოს მთლიანობისათვის უაღრესად საბედისწერო შედეგი მოჰყვა და ქართველი ერისათვის საუკუნეთა განმავლობაში მრავალი უბედურების მიზეზად იქცა“²³. ხოლო ულუსიანად ანუ ხასინჯუთ სამცხის გამოცხადება ნიშნავდა ცენტრალური ხელისუფლებისაგან საქართველოს საქმაოდ დიდი ნაწილის განდგომას. ეს კი თავის მხრივ მონღოლთა გაბატონებას უწყობდა ხელს, რადგან ხასინჯუ უშუალოდ ყაენის გამგებლობაში ითვლებოდა.

„ამას ჟამთა შინა განდიდნა სამცხის სპასალარი და მეჭურჭლეთ-უხუცესი სარგის ჯაყელი და ძე მისი ბექა, რომელნი მთავრობდეს სამცხეს... და იყო ესე ბექა ტანითა ახოვან, ფერითა ჰაეროვან, თმითა და თუალითა გრემან და შუენიერ, ბეჭითა და მეგრდითა სრულ, ძალითა ძლიერ, ომსა შინა მკნედ მბრძოლო, ცხენსა ზედა მკნე და მოისარი ნადირთა ჯელოვანი, გონებითა ფრთხილ, მაშენებელი ჭეუყანათა, ეკლესიათა და მონასტერთა, და ღმრთის-მოსავთა კაცთა პატივისმცემელ, მლოცავი, რომელ არა დააკლდის ცისკრის ლოცვათა, სამხრად და მწუხრად, ვითარ ტუბიკონი მოსცემდის წესსა ლოცვისასა. ამისთვის პატივსცა ღმერთმან, და მეუღლეცა შემსგავსებული მოანიჭა, ლოცვისა, მარხვისა და გლახკთ მოწყალებისა, მონასტერთა და ხატთა პატივ-მოყუარე, ობოლთა და უღონოთა აღმზრდელი“²⁴.

ბექა ჯაყელის ხელში უზარმაზარი მიწა-წყალი აღმოჩნდა. მისი სამფლობელო გადაჭიმული იყო ტაშისკარიდან (ბორჯომის ხეობაში) არზრუმამდე. მასში შედიოდა საკუთრივ სამცხე, აჭარა, შავშეთი, კლარჯეთი. ტაოს დიდი ნაწილი, ვაშლოვანი, ნიგალისკევი, არტანუჯი, კოლა, კარნიფორი, არტაანი და ჯაყახეთის მრავალი სოფელი²⁵.

ამასობაში სარგის I ჯაყელი ეტყობა ჩამოცილდა პოლიტიკურ მოღვაწეობას, რადგან ჟამთააღმწერლის სიტყვით სარგისი „... დაბერებულ იყო, და სენთაგან სიბერისათა დაჯსნილ იყო ყოვლითა ასოთა“²⁶.

სწორედ ამ დროს, 1281 წელს ყველა გაჭირვებასთან ერთად, საქართველოს კატასტროფული მიწისძვრა დაატყდა თავს. მიწისძვრის ეპიცენტრი სამცხეში იყო. იგი დიდ ხუთშაბათს დაიწყო და მთელი ერთი თვის განმავლობაში გაგრძელდა. ჟამთააღმწერლის სიტყვით, მიწისძვრამ დაანგრია საყდარნი, მონასტერნი, ციხეები, სასახლეები, ურყევი კლენიც მტვრად იქცეოდნენ. მიწის ნაპრალებიდან კუპრივით შავი სითხე ამოხეთქავდა, იმსხვერდნენ ხეები... ამ დროს დაინგრა აწყურის კათედრალი, მრავალი სიცოცხლე შეიწირა მიწისძვრამ. მცხეთასაც მიადწია მიწისქვეშა დარტყმამ — დაინგრა მცხეთის საყდარი. „სამცხეს ურიცხვ სული მოსწყდა, და ყოვლად საყდარი, ეკლესია და ციხე არსად დარჩა დაუქცევარი, იქმნა გლოვა და ტირილი უზომო“²⁷. ისტორიკოსის ამ შენიშვნას დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენთვის, რადგან როგორც ჩანს, სწორედ 1281 წ. შემდეგ დაიწყებს წმ. საბას შენებას ბექა ჯაყელი. ფერწერის I ფენა კი, ცხადია, ამაზე ცოტა გვიანდელი უნდა იყოს.

²² იქვე.

²³ ივ. ჯაყახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1965, III, გვ. 358.

²⁴ ჟამთააღმწერელი, გვ. 273.

²⁵ იქვე.

²⁶ იქვე, გვ. 277.

²⁷ იქვე, გვ. 278.

ამ მიწისძვრის აღწერის შემდეგ კიდევ ერთხელ შენიშნავს ქამთაღმწერელი რომ „...სარგის დაბერებულ იყო სენითა ფერკთა ტკივილისათა“²⁸; მაგრამ ჭაყელთა საქმეები არ მიდიოდა ურიგოდ. თავიანთ სამფლობელოში ისინი მეფეებად გრძნობდნენ თავს და იმდენად იყვნენ განდიდებული, რომ დემეტრე II (1272—1289 წწ.) თავდადებულმა ბექა ჭაყელის ქალიშვილი ნათელა²⁹ შეირთო ცოლად. ეს ფაქტი იმითაცაა საინტერესო, რომ მიუხედავად განდგომისა, ჭაყელთა სახლსა და სამეფო ხელისუფლებას შორის მაინც არსებობდა კავშირები და ზოგჯერ საკმაოდ მჭიდროც კი.

დემეტრე II-ის ტრაგიკული სიკვდილის შემდეგ ტახტზე ადის ვახტანგ II, დავით ნარინის ძე (1289—1292 წწ.), მაგრამ ვერც ვახტანგმა შეძლო სამცხის შემოერთება. ბექა ჭაყელი-ციხისჯვარელი თავის ოჯახში ზრდის შვილიშვილს, პატარა გიორგის, დემეტრე II-ის ძეს, რომელმაც უკვე მცირეწლოვანებაში ვამაყლავნა თავისი ნიჭიერება³⁰.

1293 წ. ვახტანგ II-ის უეცარი სიკვდილის შემდეგ აღმ. საქართველოს ტახტზე ქელათუ ყაენმა დემეტრე II-ის ძე დავითი დასვა. ხუტლუ-ბულასა და სხვა დიდებულების თანხლებით საქართველოში დაბრუნებულმა დავითმა, რომელსაც მხოლოდ აღმოსავლეთი საქართველო ემორჩილებოდა და ისიც სამცხის გამოკლებით, განიზრახა სამცხის შემოერთება თუ არა, შემორიგება მაინც. ამ მიზნით მან თავისთან მიიხმო ბექა ჭაყელი-ციხისჯვარელი. მაგრამ „მან (ბექამ — გ. ხ.) არა ინება მოსლვად, რამეთუ ფრიად განდიდებულ იყო, თვთ არლარა წარვიდეს არცა ყაენს წინაშე და არცა მეფეს თანა, არამედ წარმოუვლინა ძე თვისი პირშო. სამცხის სპასალარი სარგის, და ყოველი ნამარხევი, რომელ აქუნდა მეფის დიმიტრისაგან შევედრებული, და სარტყელიცა იგი დიდფასისა. მოვიდა სარგის და მოიღო ყოველივე დაუკლებელად მეფის დავითის წინაშე“³¹.

ამ დროს. სამცხის მპყრობელები — ჭაყელები მეფისაგან დამოუკიდებელ პოლიტიკას ატარებენ. მაგალითად. ბექა მეფის ელჩებთან ერთად თავის წარმომადგენლებსაც აგზავნის ყაზან-ყაენთან ურდოში.

ჭაყელთა საგვარეულოს გავლენიანობაზე არც თუ უარყოფითად იმოქმედა იმან, რომ მომავალი მეფე ბექა ჭაყელის ოჯახში იზრდებოდა.

„ხოლო ესე გიორგი იყო სახლსა ბექასსა, რამეთუ ესე ბექა განდიდებულ იყო, და აქუნდა ტასისკარითგან ვიდრე სპერამდე და ვიდრე ზღუამდე: სამცხე აჭარა, შავშეთი, კლარჯეთი, ნიგალისჯევი, ხოლო ჭანეთი სრულიად მოსცა ბერძენთა მეფემან კომნინოსმან კირ მიხაილ, და ასული ბექასი ცოლად მიიყვანა; ამასვე აქუნდა უმრავლესი ტაო, არტანი, კოლა, კარნიფორა და კარი, ამათ შორის წუმეყანანი და ციხენი, არტანუჯი, და უდაბნონი ათორმეტნი კლარჯეთისანი, და დიდებულნი აზნაურნი, და მონასტერნი, ყოველნი მას აქუნდეს, და ხარაჯას მისცემდა ყაზანსა, და ლაშქრითა შეეწეოდა. ამას სთხოვეს ყრმა გიორგი, რათა მოსცეს და მეფე ყონ ქართლსა დავითის წილ ძმისა მისისა, რომელი აღასრულა და მისცა, და თანა წარატანა ლაშქარი დიდი“³². ქამთაღმწერლის ამ სიტყვებში კარგად გამოსჭვივის ბექა ჭაყელის სიძლიერე და ქედმაღლობა. ბექა უზარმაზარ-

²⁸ ქამთაღმწერელი, გვ. 278.

²⁹ იქვე, გვ. 286.

³⁰ იქვე, გვ. 294.

³¹ იქვე, გვ. 297.

³² იქვე, გვ. 304.

რი მიწა-წყლის პატრონია და, როგორც ჩანს, მის სურვილზეც იყო დამოკიდებული „მისცემდა“ თუ არა გიორგის სამეფოდ.

ეპითაღმწერელი გოდებით აღსავსე სიტყვებით აგრძელებს თავის მოთხრობას: „ამათ შფოთათა რა შინა იყო ქუეყანა ქართლისა, არა იყო მათ ეპითა შინა თესვა, და არცა შენება ყოვლადვე, ვითარ ღღეთა ეპაბ მეფისათა ელიას ბიერ სამ წელ და ექუეს თუე, გარნა აქა ხუთ წელთა იყო ოჯრება. რამეთუ ესოდნთა სიბილწეთა, სოდომურთა ცოდვათა შემოსრულთათჳს, განრისხდა ღმერთი, და ვიქმნენით მიცემულ პირველად მწარესა ტყუეობასა, და მეორედ ბარბაროზთა მოერ სრვასა და ჭოცასა, და მესამედ იქმნა პურის მოკლება, რამეთუ ყოვლად არა იპოვებოდა სასყიდლად, არცა ღიღითა ფასითა. ესოდენ განძნდა შიმშილი, რომელ მძორსა არაწმიდასა ურიად ჰამდეს. სავსე იყვნეს უბანნი და ფოლოცნი, გზანი, მინდორნი და ქალაქნი, და სოფელნი მკუდრებითა. ყრმანი მკუდართა ღედათა ძუძუთა ლეშკთა სწოვდიან, და უმრავლესი ერი ქართლისა წარვიდა სამცხეს, ქუეყანად ბექასსა, სადა-იგი იპოვებოდა პური სასყიდლად. ფრიადსა და უზომოსა მოწყალებასა შინა იყო მეფულე ბექასი ვახახი, რომელი იყო ყოვლითურთ შემკობილი“³³. ძნელია რაიმე დაუმატო ამ სიტყვებს; ქვეყანა საშინელ გასაჭირში იყო ჩავარდნილი. და როგორც ივ. ჯავახიშვილი ამბობს, „ასეთ პირობებში ისიც კარგი იყო, თუ ცალკეული თემის მმართველი ქვეყნისათვის ხეირიანი გამგე მაინც აღმოჩნდებოდა: იზრუნავდა ქვეყნის კეთილდღეობისათვის და გარეშე მტრისაგან მის უშიშროებას უზრუნველყოფდა. ამ მხრით უნდა ითქვას, რომ ასეთ მოთხოვნილებას ბექა საკმაოდ კარგად აკმაყოფილებდა“³⁴.

ეპითაღმწერელს ბექას ფრიად ნიშანდობლივი სიტყვები აქვს შემონახული, სიტყვები, რომლებიც მოწმობენ, რომ ბექას კარგად ესმოდა თუ რაში ღდგომარეობს ქვეყნის სიძლიერე, რომ საჭიროა გაერთიანება და შეერთებული ძალებით ბრძოლა მოძალებული მტრის წინააღმდეგ. ეს სიტყვა ბექამ წარმოიტქვა ლაშქრის წინაშე, ლაშქრისა, რომელსაც სამცხეში შემოსეული რუმის თურქმანთა წინააღმდეგ საბრძოლველად ამზადებდა³⁵. ამ სიტყვაში კარგად ჩანს საქართველოს მდგომარეობა და თვით ბექას დამოკიდებულება ამ საქმისადმი. ბექა აღნიშნავს, რომ სამეფო ხელისუფლება დასუსტებულია თათარ-მონღოლთა მოძალებისაგან, რომ თავი იჩინა მოღალატეობამ, რომ არავინ დარჩა ქვეყნის ქომაგი. ასეთ პირობებში ბექა თავის თავზე იღებს ინიციატივას. ის ცდილობს მეფის როლი ითამაშოს, მართალია მისი თავი არ არის შემკული გვირგვინით, მაგრამ ის ღიდად სთვლის თავის თავს. ერთი კი უდავოა: ასეთი მდგომარეობა ფეოდალიზმის დამახასიათებელი ნიშანია და ამ ასპექტში სარგის I-ისა და ბექა მანდატურთუხუცესის და მათი მემკვიდრეების ქცევა არ გამოიყურება რალაც გამონაკლისად.

აზატ-მოსეს თურქმანთა წინააღმდეგ შებრძოლებაში ბექა ჯაყელის ძემ სარგის II-მ სამცხისა სპასალარმა გამოიჩინა თავი. ბექას ღირსეული შვილი ეზრდება. „ხოლო სარგის, დაღათუ ყრმა იყო, არამედ მკნედ იბრძოდა, რამეთუ გუარისაგან მოაქუნდა სიმკნე და მამაცობა მამურ-პაპეულად“³⁶. ამ ომის დროს ბექამ მცირე ძალებით ბრწყინვალე გამარჯვება მოაპოვა და, როგორც ეპითა-

³³ ეპითაღმწერელი, გვ. 309—310.

³⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 390.

³⁵ ეპითაღმწერელი, გვ. 312.

³⁶ იქვე, გვ. 314.

აღმწერელი მოგვითხრობს, ურიცხვი ალაფი ხედა წილად ბექასა და მის ლაშქარს. „... და მოვიდეს შინა საქონლითა უამრავითა. რამეთუ იყო ბექა მონასტერთა და ეკლესიათა მაშენებელი, და მონაზონთა და ხუცესთა და მოწესეთა კაცთა პატივისმცემელი, და არა დააქლდის ეკლესიასა მისსა წესი ლოცვისა ცისკრად, სამხრ და მიმწუხრი“³⁷. ცხადია, ამ ქონების ნაწილი ბექას გამოუყენებია ეკლესია-მონასტრების აგებისა და შემკობისათვის. ამ მონასტერთაგან ერთ-ერთი, ჩანს, საფარაც იყო.

ბექას მოღვაწეობა 1308 წელს შეწყდა. „და ამას წელსა მიიცვალა მთავარი სამცხისა ბექა, კაცი წარმატებული ყოველსა შინა, სიკეთე-აღმატებული საღმრთო-საკაცობითა შინა საქმეთა, და უმეტეს სამართლის მოქმედებითა, ეკლესიათა და მონასტერთა მაშენებლობითა, სოფლისა კეთილად მორწმუნეობითა, და გლახაკთა უზომოთა მიცემითა“³⁸. ბექას ყოველი სათნოებით შემკული მეუღლე დარჩა, რომელიც დიდად ღეთისმოსავი და გლახაკთა მფარველი ქალი ჩანს. სწორედ მისი მზრუნველობით აშენდა საფარაში სამრეკლო, რომელიც დღესაც შეურყევლად დგას წმ. საბას ტაძრის ჩრდილო-დასავლეთით.

ამის შემდეგ სამცხე-საათაბაგოს ბექა მანდატურთუხუცესის შვილები ჩაუდგებიან სათავეში.

„და დაიპყრეს სამცხე სამთავე ძეთა მისთა: ექუცესმან სარგის, და შედეგმან ყუარყუარე, და უმრწამესმან შალვა“³⁹.

1334 წელს გარდაიცვალა სარგის II სამცხის სპასალარი.

გიორგი ბრწყინვალემ (1314—1346 წწ.) თვითონ დაამტკიცა სარგისის ძმა ყუარყუარე სამცხის მთავრად. ეს ამბავი გიორგიმ საკმაოდ ადვილად და დიდი ტაქტით განახორციელა, რადგან ყუარყუარე გიორგის ბიძად ეკუთვნოდა, ამასთან ისინი ერთ ოჯახში იყვნენ გაზრდილები და, როგორც ჩანს, საკმაოდ ახლო ურთიერთობა უნდა ჰქონოდათ ერთმანეთთან. ეს ცნობა შემონახული აქვს ვახუშტი ბაგრატიონს. ვახუშტი გვამცნობს იმასაც, რომ გიორგიმ სარგისის შემდეგ ათაბაგობა ყუარყუარეს უბოძა⁴⁰. ასე რომ, აქ ინიციატივა უკვე მეფის მხარეზეა და, უნდოდით თუ არა ჯაყელებს, ისინი უნდა დამორჩილებოდნენ სამეფო ხელისუფლებას.

აი ის მცირედი, რაც ჩვენ ვიცით ჯაყელთა გვირის, მათი აღზევება-დაწინაურებისა და მათი სამფლობელოს შესახებ. ჩვენ უკვე ვისაუბრეთ ჯაყელთა მოღვაწეობის შესახებ. აღვნიშნეთ, რომ ბექა მანდატურთუხუცესის სახელი ერთ-ერთი საინტერესო სახელია საქართველოს ისტორიაში. ჟამთააღმწერელი გვატყობინებს, რომ ბექა და მისი ოჯახის წევრები ბევრს ზრუნავდნენ ეკლესია-მონასტრების აგება-შემკულობისათვის. ჟამთააღმწერელივე გვატყობინებს, რომ ბექა სამართალზეც ზრუნავდა.

ჩვენს დრომდეც მოაღწია ბექა მანდატურთუხუცესის მიერ შექმნილმა კანონთა კრებულმა, რომელსაც ეწოდება „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოვლისავე“⁴¹. „წიგნი“ 98 მუხლისაგან შედგება. აქედან შესავალი და 65 მუხლი ბექა მანდატურთუხუცესის შედგენილია, დანარჩენი 33 ბექას შვილ-შვილს ათაბაგ-ამირსპასალარ აღბუღას (†1380 წ.) ეკუთვნის. სხვათა შორის, სა-

³⁷ ჟამთააღმწერელი, გვ. 315.

³⁸ იქვე, გვ. 323.

³⁹ იქვე.

⁴⁰ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოკვლევა, გვ. 278.

⁴¹ ბექა-აღბუღას სამართალი, ი. დოლიძის შესავლითა და გამოკვლევით, თბ., 1960.

მართალში ორგანაა საფარა ნახსენები. კრებული თავისი დროის დამახასიათებელი ძეგლია. აქ არსად არ იხსენიება საქართველოს მეფე. უმაღლეს სიუზერენს „პატრონ-ათაბაგი“ წარმოადგენს. თვალში საცემია საზოგადოების მკვეთრად გამოხატული იერარქიული წყობა, ქონებრივი და უფლებრივი უთანასწორობა. მხოლოდ „პატრონ-ათაბაგისა“ და „მაწყვერელის“ სისხლს არ აქვს ფასი. სამართლის ავტორები თავიანთი დროის ფრიად განათლებული და გათვითცნობიერებული პირები ყოფილან.

ბექა მანდატურთუხუცესზე, მის მეუღლესა და შვილებზეა ლაპარაკი ანჩისხატის წარწერებში, რაც სრულად შეისწავლა და გამოსცა პროფ. შ. ამირანაშვილმა⁴². აქ მოხსენიებულნი არიან ბექა მანდატურთუხუცესი, ბექას მეუღლე — მარინე, სარგის II სამცხის სპასალარი (ამ წარწერაში სარგისს მანდატურთუხუცესის ტიტული აქვს), ყუარყუარე და შალვა. აქედან ბექა, სარგისი და ყუარყუარე საფარის წმ. საბაში გამოსახული პირებია. ბექას უმცროსი ვაჟი — შვილის შალვას გამოსახულება, ე. თაყაიშვილის ცნობით⁴³, ყოფილა საფარის მიძინების ტაძარში (დღეს ეს გამოსახულება აღარ არსებობს, რადგან XIX ს-ში აქ „მოღვაწე“ ბერებმა ზეთის საღებავით დაფარეს მთელი ფერწერა, რამდენიმე ფრაგმენტის გამოკლებით), მაგრამ შალვას გამოსახულებამ მაინც მოაღწია ჩვენს დრომდე კულეში (XIV ს.), საკმაოდ დაზიანებულ ქტიტორულ ჯრესკაზე. კულეში შესაბამისად არიან გამოსახულნი ძალზე მოხუცებული „პატრონი საბა“, საშუალო ასაკს გადაბიჯებული „ბექა მანდატურთუხუცესი“, საშუალო წნის „სარგის სამცხისა სპასალარი“, მოწიფული „ყუარყუარე“ და ახალგაზრდა „შალვა“⁴⁴.

იგივე პირები, შალვას გამოკლებით (იგი ბექას მეორე მეუღლესთან მარინესთან ჰყავდა და ძმებზე საკმაოდ უმცროსი იყო), გამოსახული არიან ზარზმაში. ე. თაყაიშვილის ვარაუდით, ზარზმის მხატვრობა საფარის წმ. საბასთან შედარებით 15—20 წლით ადრეა შესრულებული⁴⁵, მაშინ როდესაც ჯერ კიდევ სარგის I მართავდა სამცხეს. მართლაც, ზარზმაში, სამხრეთის კედელზე გამოსახული არიან ხანში შესული, მაგრამ ჯერ ძლიერი მამაკაცი ლურჯი შარავანდით, და თუმცა წარწერა ძალზე დაზიანებულია, ეს უდავოდ სარგის I-ია, რომელიც ჯან-ლონითაა აღსავსე და მართავს ქვეყანას. მას მოსდევნენ „ბექა მანდატურთუხუცესი“, „სამცხის სპასალარი სარგის და მხატვართუხუცესი“ და „ამირსპასალარი ყუარყუარე“. სარგის II-ის ტიტული „მხატვართუხუცესი“ ე. თაყაიშვილს საეჭვოდ მოეჩვენა, თუმცა შესწავლამ დაადასტურა ეს ფაქტი⁴⁶.

დღეს ძნელი სათქმელია, რა დამსახურებისათვის მიუღია მხატვართუხუცესის ტიტული სარგის II-ს. ერთი კი უნდა შევნიშნოთ: საფარის წმ. საბას ქტიტორთა პორტრეტში, სარგის სამცხისა სპასალარის თავზე გაკეთებულია ფრესკული ექვსსტრიქონიანი წარწერა (სურ. 3). წარწერა დაზიანებულია: მარჯვენა ნაწილი ჩამოცვენილია და არ იკითხება. შემორჩენილი ნაწილებიც ძლიერაა გაუფერულებული. წარწერა რამდენჯერმეა გამოქვეყნებული. პირველად

42 შ. ამირანაშვილი. ბექა ოპიზარი, 1956, გვ. 9.

43 Е. Такишвили. Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. I, 83-99.

44 იქვე, გვ. 108.

45 იქვე, გვ. 94.

46 იქვე, გვ. 47.

იგი ბროსემ წაიკითხა, მაგრამ მან შეცდომით მიაწერა წმ. საბას ტაძრის აგება-
შემკობა სარგის II-ს⁴⁷. იგივე წარწერა აქვს გამოცემული ე. თაყაიშვილს მკი-
რედი უზუსტობებით⁴⁸. დაბოლოს, ეს სათანადოდ გასწორებული წარწერა
წაიკითხა და გამოსცა ვ. ბერიძემ⁴⁹. წარწერა ასე გამოიყურება ქარაგმების
გახსნით:

მამაო მამათაო საბა და უდაბნო...

ეგე მრავალთა სულთა მიუძღვ ზხად ღმრთისა...

თანა მე ბექასა მანდატურთუხუცესისა...

სარგის სამცხისა სპასალარს...

აღვაშენე და შევამკე ეკლესია...

ველთა სულიერთა და ქორციელთა სა...

წარწერა კალიგრაფიული ასომთავრულითაა დაწერილი. ყოველი სტრიქო-
ნის პირველი ასო ოქროსფერია, დანარჩენი — თეთრნარევი მომწვანო.

ამ წარწერიდან აშკარად ჩანს, რომ ტაძრის ამშენებელი და პირველი შე-
მაშკობელი ბექა მანდატურთუხუცესია († 1308 წ.). მაგრამ ჩანს, რომ სარგის
II-საც († 1334 წ.) მიუღია გარკვეული მონაწილეობა ტაძრის შემკობაში. ჩვენ
უკვე აღვნიშნეთ, რომ ბათქაში, რომელზეცაა გაკეთებული ფრესკა, აშკარად
ორი ფენისაგან შედგება. ამასთან, პირველი ფენაც ფერწერით იყო დაფარული.
ზევით ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი ყუარყუარას († 1345 წ.) ფიგურაზე და მის
მსგავსებაზე საკურთხეველის აფსიდისა და გუმბათის ყელში მოთავსებულ
„მაცხოვრის ამბლების“ კომპოზიციის ფიგურებთან.

ყუარყუარამ საკუთარი თავი მიახატვინა უკვე გამზადებულ პორტრეტზე.
ეს პორტრეტი კი, ჩანს, კარგის II-ის დროსაა გადაწერილი, თორემ ძნელი დასა-
ჯერებელია უკვე მოხატული ტაძარი (I ფენა) ბექას დროსავე თავიდან ყოფი-
ლიყო მოხატული (II ფენა). ეტყობა ამავე დროსაა თავიდან გადაწერილი სამხ-
რეთის მკლავი (დაახლ. 1308—1334 წწ.), ხოლო სარგისის გარდაცვალების შემ-
დეგ ყუარყუარაც არ ჩამორჩა ძმას და ნაწილობრივ განაახლა წმ. საბას კედ-
ლის მხატვრობა, რაც შესაბამისად 1334—1345 წწ. შორის უნდა მომხდარიყო.

ამრიგად, ჩვენი ქტიტორების იდენტურობა ჟამთააღმწერლისა და სხვა სა-
ბუთების სამცხის მპყრობელებთან — ჯაყელებთან ეჭვს არ იწვევს, რადგან სხვა-
დასხვა მასალის ასეთი ზუსტი დამთხვევა, ცხადია, შემთხვევითობას ვერ მიეწე-
რება.

წმ. საბას ქტიტორთა ფრესკა კიდევ ერთი ნივთიერი საბუთია ჩვენი
წარსულისა და ისტორიისა. ამასთან, ჯაყელთა წმ. საბას მხატვრისეული დახა-
სიათება სავესებით ემთხვევა ამ დიდი, ქედმაღალი ფეოდალების ლიტერატუ-
რულ დახასიათებას. ჩვენს წინაშე მართლაც ძლევამოსილი ფეოდალები დგა-
ნან; კარგი მებრძოლები, თავიანთი ქვეყნის და განსაკუთრებით თავიანთი სამ-
ფლობელოს პატრიოტები და თავგამოდებული დამცველები, დიდი დიპლომა-
ტები, გამოცდილი პოლიტიკოსები, უაღრესად თავმოყვარე და თავიანთ თავში
დარწმუნებული ადამიანები.

⁴⁷ M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la Georgie et dans
l'Arménie, St.-Petersbourg, 21 livraison, გვ. 120—221.

⁴⁸ თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91—92.

⁴⁹ ვ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, XIII—XIV საუკუნეები, გვ. 50—51.

ДЖУАНШЕР ВАТЕИШВИЛИ

ИЗ ИСТОРИИ ТБИЛИССКОЙ ТИПОГРАФИИ В НАЧАЛЕ XIX ВЕКА

Русско-грузинские политические отношения, закрепленные Георгиевским трактатом, предопределили робкие, но поступательные шаги в области культурно-экономического сотрудничества между двумя государствами. Последовавшее за этим присоединение Восточно-Грузинского царства к России, официально провозглашенное в январе 1801 года, явилось знаменательным событием, между прочим, и в том отношении, что русско-грузинское культурное сотрудничество с этого времени приняло всесторонний и организованный характер, способствуя учащению и укреплению контактов других народов Закавказья с Россией.

Правда, в силу политических устремлений русского правительства организованность культурного общения кавказских народов со своим северным соседом не всегда носила бескорыстный характер. Однако, независимо от этих устремлений и благодаря регулярному, плодотворному сотрудничеству передовых деятелей России и Кавказа положительные результаты подобного общения наглядно сказывались на практике. Одно из свидетельств этого — история восстановления тбилисской типографии, разгромленной персами в 1795 году, после присоединения Грузии к России.

Подмеченная П. В. Гугушвили парадоксальность повторной реставрации якобы восстановленной еще при жизни Георгия XII тбилисской типографии заключается в том, что согласно архивным данным, предпринятая при последнем грузинском царе попытка полноценного ее восстановления не увенчалась успехом. В связи с этим, думается, что именная царская грамота, выданная Христофору Кежерашвили-Бадридзе за труды по восстановлению тбилисской типографии, на самом деле была вознаграждением за поистине невероятные в тех условиях усилия, приложенные им для издания «Очерка» Д. Багратиони и «Песнопений в честь богородицы». Но в силу сложившейся вскоре после этого политической ситуации в Грузии дело реставрации тбилисской типографии, как вскользь упоминает П. И. Иоселиани, застопорилось. Типография фактически бездействовала и после присоединения Грузии к России, несмотря на то, что учрежденная здесь русская администрация в первый же год своего существования ощутила крайнюю необходимость в ее планомерной эксплуатации. Между тем, из-за технической несоввершенности типографии ее эксплуатация носила лишь эпизодический характер. Именно в связи с этим и был поставлен вопрос о повторной реставрации тбилисской типографии буквально три года спустя после безуспешной попытки ее восстановления при последнем грузинском царе. Обратимся однако к существующему фактическому материалу, в том числе к документам, недавно выявленным нами в архивах Ленинграда и Тбилиси, которые освещают одну из самых мрачных страниц в истории печатного дела в Грузии.

Излагая краткую историю восстановления тбилисской типографии при Георгии XII, Н. Дубровин ссылается в своей рабсте о положении Закавказья в 1803—1806 годах на письмо Давида Корганова от 12 апреля 1803 года, адресованное вновь назначенному тогда главноуправляющим в Грузии Павлу Цицианову¹. Надо полагать, что письмо это в 1803 году было написано не по собственной инициативе Корганова, а в следствие запроса о состоянии типографии в Тбилиси, сделанного П. Цициановым в связи с практической заинтересованностью со стороны учрежденной в Грузии русской администрации в мобильном ее состоянии.

В центральном историческом архиве Грузии нам удалось выявить материал, который дает возможность проследить за тем, какие меры были приняты Цициановым вслед за получением вышеуказанного письма от Д. Корганова, а также проливает свет на техническое состояние тбилисской типографии перед присоединением Грузии к России.

В Моздоке, как известно, провел определенный период своей жизни известный грузинский церковный деятель Гайоз, основавший здесь грузинскую типографию, продукцию которой он время от времени пересылал в Грузию. Этой традиции, Гайоз придерживался, оказываясь, и после упразднения царского престола в Грузии. Во всяком случае это подтверждается содержанием письма Цицианова к Гайозу от 25 января 1805 года, который судя, по адресу, к тому времени уже был определен к новой церковной должности Пензенского архиерея. Из письма видно, что Гайоз преподнес в дар Тбилисскому дворянскому училищу 630 экземпляров Грамматики грузинского языка и 600 экземпляров Грузинской азбуки, которые были напечатаны в Моздоке, первая в 1796—1800 году, а вторая — в 1797 году и в целости доставлены по назначению². Хотя в конце текста Грамматики указаны «1789 год» и «Кременчуг», но составители первого тома аналитической библиографии грузинской книги правильно полагают, что это означает, в первом случае — год, когда Гайоз завершил работу над книгой, а во втором случае — место, где она была написана³, но не напечатана⁴.

Цицианов сердечно благодарил Гайоза за «столь драгоценное и столь полезное... приношение», обязывавшее «младых соотичей ваших к всегдашнему при благодарных чувствах имени вашего воспоминанию»⁵. Характерно, что Цицианов считал себя вдвойне обязанным Гайозу.

¹ Н. Дубровин, Закавказье от 1803—1806 года, СПб., 1866, стр. 130. Следует отметить почти полную идентичность ссылок Дубровина на это письмо и содержания статьи без подписи «Сведения о типографиях в Грузии», опубликованной в № 48 газеты «Кавказ» за 1846 год.

² Грузинская книга. Библиография, т. I, Тб., 1941, стр. 74.

³ Гайоз, как церковный сановник, некоторое время служил в Кременчуге, который наряду с Моздоком считался местом активного сосредоточения грузин, направлявшихся либо из Грузии к центрам России, либо наоборот. Известно, например, что в Кременчуге проездом останавливались сотрудники грузинского представительства в Петербурге, а в 1785 году там побывал также и царевич Мирян (сын Ираклия II), со свитой направлявшийся в Петербург (см. ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. № 20, ч. 4, л. 143).

⁴ Некоторые исследователи, исходя из указания в конце текста «Грамматики» Гайоза на гор. Кременчуг, ошибочно полагают, что в этом городе также существовала якобы грузинская типография. Подобный ляпсус можно встретить, например, в работе П. В. Гугушвили «Грузинская книга, Тб., 1929, на груз. яз., стр. 86.

⁵ АКАК, т. II, стр. 199, док. 375.

зу за его дар, излагая «чувствительнейшею мою благодарность как по званию моему, так и потому, что я предками моими связан с Грузиною»⁶.

На первый взгляд, можно усомниться в необходимости обращения в Моздок при том неограниченном праве и возможностях, которыми располагал тогда главноуправляющий Грузией. Цицианов, которому наряду с руководством по осуществлению русской военной экспансии на Кавказе вменялось в обязанность коренное переустройство государственной власти в Грузии в соответствии с предписаниями правительства Александра I, в самом деле имел неограниченную власть в крае. Соответствующая «Выписка из высочайших указов (от 30 января 1803 г. — Д. В.) данных астраханскому военному губернатору и Главноуправляющему Грузией князю Цицианову» дает наглядное представление об этом. Она гласит: «Я еще повторить вам должен, чтоб вы в отдаленности сей не считали себя обязанным ожидать нарочитых предписаний или разрешения на все те предметы, кои для пользы службы представиться вам могут. — Мне приятно будет, чтоб по всем частям доверенность мою и власть вследствие оной вам данную обратили вы сами собою к сему концу по лучшему вашему усмотрению, дошло только мне обстоятельно о всем том, что вами учинено будет»⁷. Несколько позднее царь снова писал Цицианову. «Министру финансов предписал я, согласно с требованием вашим доставить в распоряжение ваше всю сумму на годовое жалованье по штату грузинского правительства положенную, присоединяя к тому 50000 на расходы, экстраординарно случиться могущие, вы можете употребить оную по лучшему вашему усмотрению, доставляя сюда для порядку и дабы ранее принимаемы могли быть меры, чтоб таковая экстраординарная сумма всегда у вас находилась каждый месяц, или по мере расходов ведомости оным»⁸. В заключение этого же письма, где подтверждалась ранее высказанная царем мысль о неограниченности прав Цицианова в Грузии, было сказано: «Я разрешить должен вопрос ваш, чтобы большое расстояние и медленность в получении предписаний от одного проистекающая, не могла затруднить вас в исправлении дел на вас возложенных, вы же по сему пункту совершенно развязаны, и мне остается только повторить, чтоб вы отнюдь не затрудняли себя ожиданием на всякое дело от сей предписаний, но чтоб распоряжались в оных как наилучшие для пользы службы моей признаете»⁹.

При таких возможностях Цицианову, разумеется, не стоило особого труда выписать из России всю литературу, в которой нуждалось созданное им тбилисское дворянское училище. Он собственно, так и поступил, списавшись по этому поводу с министром просвещения Завадовским. Но Цицианов учитывал, что Завадовский в лучшем случае мог снабдить училище литературой лишь только на русском языке, которую, за исключением разве только учебников по русскому языку, тогда еще нельзя было применять в обучении без перевода на грузинский язык. А на это требовалось немалое время. К тому же, такому сведущему в вопросах грузинского книгоиздательства, в России, человеку, как Цицианов, не трудно было догадаться, что оригинальную грузинскую учебную литературу, и, прежде всего, пособия по изучению грузинского языка следовало искать именно у своих соотечественни-

⁶ Там же.

⁷ ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 7, л. № 2, л. 3.

⁸ Там же, л. 3-об.

⁹ Там же, л. 3-об-4.

ков, проживавших в России, и причастных к грузинскому книгопечатному делу. Мы не располагаем соответствующими документами, которые могли бы подтвердить предположение о знакомстве и связях Гайоза с Цициановым до службы последнего в Грузии. Однако трудно допустить, чтобы П. Цицианов, выросший в семье Дмитрия Цицианова и вращавшийся в кругу грузинских книгоиздателей в России, не знал о существовании грузинской типографии в Моздоке задолго до своего назначения в Грузию. Скорее всего, наоборот, — П. Цицианов был сведущ не только в том, в каких городах России печатались грузинские книги, но, и думается, в том, каково было содержание едва ли не каждого отдельного грузинского печатного издания, осуществлявшегося тогда в России. Об этом, отчасти, свидетельствует письмо члена Синода, архиепископа Варлаама¹⁰, Цицианову, от 10 января 1805 года. Письмо наводит на мысль о том, что содержащееся в нем сообщение адресовано Цицианову отнюдь не случайно, что последний непременно близко принял и даже порадовался бы известию, которое сообщал ему автор письма. «Прося бога о благополучном пребывании Вашем — писал Варлаам, — доношу вашему сиятельству, что так как лучше здешнего, дешевле и скорее нигде бы не печатали книгу торжественную (то есть календарь) как в России, то по приказанию Синода в московской типографии начали печатать оной и весьма радуюсь тому, что так как еще на грузинском языке не печатан календарь и ныне в правлении вами Грузиею будет печатан в украшение церкви, то думаю, что и вашему сиятельству приятно будет. Впрочем остаюсь с преданностью, прошу не забывать меня»¹¹.

Подобная осведомленность о состоянии грузинского книгопечатного дела за пределами Грузии, а также действенный контакт, установившийся с Гайозом, помогли, Цицианову на первых порах не только выйти из затруднительного положения при обеспечении тбилисского училища необходимой литературой, но и, как увидим ниже, предпринять попытку к возрождению тбилисской типографии.

Подношение Гайоза не было, однако, существенной частью той литературы, которая требовалась тбилисскому училищу. Много учебных пособий нуждалось в печатном размножении независимо от ожидавшейся в этом деле помощи со стороны Завадовского. Имеется в виду, прежде всего, богатое наследие католикаса Антония I, а также учебные пособия, составленные или переведенные с русского на грузинский язык проживавшими в России грузинами — общественными и церковными деятелями. Интересные сведения о наличии таких пособий в то время содержатся, в частности, в книге известного русского ученого — историка Е. Н. Болховитина — «Историческое изображение Грузии: в политическом, церковном и учебном ее состоянии», изданной в Петербурге в 1802 году. В разделе книги «О учебном состоянии Грузии, ее школах и классических книгах», между прочим, сказано: «Преосвященный Варлаам Архиепископ Ахталымский и член св. Синода сочинил ныне и напечатал в Санкт-Петербурге краткую грузинскую грам-

¹⁰ Архиепископ Варлаам, назначенный впоследствии экзархом Грузии, происходил из княжеского рода Эристави. Небольшую справку о нем мы нашли в фонде Е. Г. Вейденбаума, где сказано: «Варлаам» — в мире князь Эристов, митрополит Мцхетский и экзарх Грузии (с 8 июля 1811 г.), экзарх Имеретинский (30 августа 1814—14 мая 1817 г.), потом присутствовал в Синоде до 1825 года, когда ему (был) представлен в управление Московский Данилов монастырь. Умер 8 декабря 1830 г.» (Институт рукописей АН Груз. ССР, ф. Вейденбаума № 25, стр. 14).

¹¹ ЦГА Груз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. № 90, л. 81.

матику. Некоторое руководство к арифметике давно уже было на грузинском языке, но недавно переведена еще и арифметика, для российских народных школ изданная. Есть также у них (грузин — Д. В.) и географический атлас всеобщий, переведенный с российского, однакож употребляется еще письменной»¹². В заключение данного раздела книги автор подчеркивал, что «из всех вышеупомянутых классических книг ни одна кроме краткой грамматики и букваря не напечатана, а употребляются все в Тифлисе по школам рукописными»¹³. Под «вышеупомянутыми классическими книгами» подразумеваются приводимые автором многие образцы грузинской гражданской литературы, в том числе «Лексикон» Сулхан-Саба Орбелиани, а также некоторые из сочинений и переводов каталикоса Антония I, созданных им во время своего пребывания в России. Болховитинов, в частности, пишет: «В бытность на сей Епархии (Владимирской — Д. В.) он (Антоний I) усовершил себя в латинском языке; вместо кратких правил грузинского языка, предначертанных еще в Грузии сочинил уже пространную грузинскую грамматику, применяясь к российской Ломоносовой и другим; написал также Катихизис; перевел на грузинский язык Баумейстерову философию и дефинитивную философию того же автора, а притом еще и Волфианскую физику»¹⁴. При возвращении своем в Грузию, Антоний I, как отмечает Болховитинов, «все вышеупомянутые книги привез туда с собою, и заведши там школы, приказал в них преподавать оные, а катихизис изъяснять публично в церкви»¹⁵.

Приведенные выше выдержки из книги Е. Н. Болховитинова подтверждают наличие в то время как в России, так и в самой Грузии многих, преимущественно рукописных, грузинских книг, соответствовавших программе тбилисского дворянского училища, которые не могли однако использоваться в качестве массовых учебников из-за отсутствия тогда в Грузии реальной возможности их распространения печатным способом. Именно поэтому в письме вновь назначенного руководителем тбилисского училища А. Петриева к Цицианову подчеркивалось, что «в типографии предлежит здесь конечно крайняя нужда — как для снабжения края сего изданными государственными законами и правилами, для него нужными, да и впредь имеющими воспоследовать монаршими повелениями, касающимися до земли сей, так равно и для напечатания книг нужных к просвещению юношества, вступаемого в училище... Книги имеющие быть напечатаны в типографии сей должны быть переведены с российского диалекта на грузинский, а может быть и некоторые из сего на оный. И для того нужна как цензура, так и переводчики, в обоих языках сведущие. Те, на коих имеют быть возложены сии должности, не должны остаться без внимания вашего сиятельства, ибо сколько мне не случалось видеть переводов с российского на грузинский диалект, или с грузинского на российский иные, осмеливаюсь сказать, совсем негодны, а другие требуют немалой поправки и потому исправляющим оные, или вновь переводящим не малой и всегдашней предлежать должен труд»¹⁶.

¹² Е. Н. Болховитинов, «Историческое изображение Грузии в политическом, церковном и учебном ее состоянии», СПб, 1802, стр. 76.

¹³ Там же, стр. 78.

¹⁴ Там же, стр. 75.

¹⁵ Там же.

¹⁶ ЦГА Груз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. № 90, л. 72-об. Любопытно, что в этом же письме к Цицианову А. Петриев в дополнение к сложным обязанностям своим в качестве директора тбилисского училища предлагал главному управляющему услуги в ка-

Характерно, что при той нужде в учебниках для начального образования, которая ощущалась тогда в Грузии, из Петербурга присылалась тенденциозно подбираемая печатная литература, а именно издания сугубо военного содержания. Преемники Цицианова лелеяли мысль о том, что среди населения Грузии, непосредственно граничащей с еще непокоренными народами Кавказа, а также с враждебно настроенными к России Ираном и Турцией, следует культивировать склонность к военной службе, чтобы в случае необходимости использовать ее в качестве надежной вспомогательной военной силы. Мысль эта, как оказалось, принадлежала самому императору. В своем донесении министру внутренних дел Кочубею от 10 марта 1804 года Цицианов подтверждал получение им присланной из Петербурга книги «Российская полевая фортификация», которая, как видно из цитируемого ниже документа, была специально переведена на грузинский язык по «высочайшему повелению» (в то время как задерживалась присылка в Грузию обычных российских учебников без перевода на грузинский язык, достать которые нисколько не представлялось сложным, поскольку они обращались тогда повсеместно в учебных заведениях России). На предложение царя употребить эту книгу «с пользою и удобностию» Цицианов отвечал, что «оная книга едва чрез 5 лет может быть здесь читаема, потому что довольная часть князей читать по грузински не умеют, да и если б и умели, то понимать не могут технических терминов фортификации, как-то профиль, оерма, оруствер и прочее, кои в ней без толкования значения переведены»¹⁷. Нам кажется, что в данном случае Цицианов намеренно сгущал краски о плачевном состоянии уровня образования в Грузии, может быть, для того, чтобы заставить правительство раскошелиться при осуществлении своего намерения о возобновлении деятельности типографии в Тбилиси. «Потому и препровожу я ее (книгу) в библиотеку Тифлисского училища, — писал он в донесении не без намека на многозначительность сообщаемого, — дабы со временем, когда заведена будет при оном типография и найдутся ученики в состоянии ее (книгу) понимать, приложу толкование оных названий, ее напечатать и употребить во исполнение священной воли Е. И. В.»¹⁸.

Надо отдать должное Цицианову, который несмотря на свое частое отсутствие в Грузии в связи с участием в военных походах в пределах Закавказья, не оставлял без внимания и вопрос о восстановлении типографии в Тбилиси. Из письма А. Петриева к Цицианову легко усмотреть как увлеченно принял новый главноуправляющий за дело возобновления деятельности местной типографии. Петриев, в частности, писал Цицианову: «Находясь я более года при вашем сиятельстве, должен был понять, сколь ревностно желаете вы составить

честье переводчика с обоих языков. Он писал об этом, между прочим, следующее: «Если к сим обязанностям (переводчика — Д. В.) признаете ваше сиятельство меня способным, — я всеконечно оные принять не откажусь, желая хоть сколько-нибудь доказать моего усердия к пользе общественной и тогда потщусь оправдать сделанную мне доверенность — перевода, соответственно времени, все то, что найдется нужным для здешнего края. Для вспомоществования же мне в сем деле считаю нужным учителя 1-го класса священника Иоанна Картвелова (Картвелишвили) — в грузинском языке довольно хорошо сведущего и одного переписчика» (там же, л. 75).

¹⁷ АКАК, т. II, стр. 198, док. 373.

¹⁸ Там же.

пользу как вообще вверенного вам края, так и в особенности каждого человека. В доказательство того же неоднократно изволили вы мне приказывать о восстановлении здесь типографии...»¹⁹. Цицианов полагал, что положительное решение вопроса о тбилисской типографии не терпит отлагательства по многим, в том числе и чисто практическим соображениям. Русская администрация в Грузии отдавала себе отчет прежде всего в том, что без четко наложенной информации, систематического контакта с местным населением посредством печатного слова на основном, т. е. грузинском языке, невозможно было плодотворно осуществить намеченные мероприятия по освоению вновь присоединенного края. Многочисленные «Обращения» Цицианова к населению Грузии, а иногда и сопредельных областей, по различным поводам требовали именно печатного распространения с целью возможно более широкого охвата аудитории, к которой они были адресованы.

Наконец, заинтересованность Цицианова иметь в Грузии исправную типографию могла проистекать также и из соображений честолюбивого характера. Неизменно подчеркивая свое превосходство над владельцами закавказских провинций, с которыми Россия находилась тогда в состоянии войны, Цицианов в рукописных обращениях к ним часто ссылаясь на свою приверженность в отличие от них к европейским методам ведения войны. Так, после подавления сопротивления джарбелаканских лезгин, Цицианов с небольшим отрядом вступил в Ганджиканское ханство. В одной из своих прокламаций к местному владельцу Джавад-хану он писал буквально следующее: «Первая и главная причина моего прихода сюда, та, что Ганджа, со времени царицы Тамары, принадлежала Грузии и лишь слабостию царей грузинских отторгнута от оной... Пришед с войсками брать город, я, по обычаю европейскому, должен не приступая к пролитию крови человеческой, предложить о сдаче города. Буде завтра, в полдень, не получу ответа, то понесу под Ганджу огонь и мечь, и вы узнаете умею ли я держать свое слово»²⁰. Нетрудно допустить, чтобы у такого европейски образованного генерала, каким был Цицианов, могло быть желание видеть свои ультимативные прокламации, адресованные к врагам, изданными в европейском стиле, т. е. печатным способом²¹.

Все эти причины — поводы, вместе взятые предопределили попытку повторного возрождения тбилисской типографии и заставили Цицианова плотную заинтересоваться ее состоянием. В ответ на его запрос, адресованный Давиду — Мушрибу Корганову, как человеку «участвовавшему в работах по типографии»²², последний написал пространное объяснение. Некоторое пристрастие к Христофору Бадридзе, проскальзывающее в письме Корганова как осадок прежних конкурентных отношений на прищипе грузинского книгопечатания, не снижает значения этого документа, содержащего, в основном, верные сведения о состоянии тбилисской типографии после ее разгрома в 1795

¹⁹ ЦГА Груз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. № 90, л. 72—74 об.

²⁰ Юбилейный сборник к столетию присоединения Грузии к России, п/р Н. Н. Бегичева, Тб., 1901, стр. 4.

²¹ В то время в России главнокомандующим армиями, не говоря уже о самом царе, разрешалось иметь при своей ставке так называемые походные канцелярии, которым иногда придавались и военно-походные типографии. Традиция эта, как видно, восходила к Петру I, который согласно архивных сведений, во время Дербентского похода имел при себе небольшой печатный станок.

²² Н. Дубровин. Закавказье от 1803—1806 года. СПб., 1886, стр. 130.

году. Главноуправляющего в письме Корганова заинтересовало, прежде всего, сообщение о том, что «Персияне никаких инструментов железных не увозили и если ныне в Тифлисе, в Карталинии и прочих местах находятся типографические инструменты или свинец, то все оные принадлежат казне и никто на них никаких издержек не имел»²³. Эта справка вполне соответствовала мыслям Цицианова о возобновлении тбилисской типографии — она указывала на реальность предполагавшихся поисков невыявленного типографского оборудования и, в случае обнаружения, как бы предоставляла «законное основание» для объявления его достоянием местной русской администрации. На вопрос о том, у кого и где следовало, прежде всего, искать это оборудование Корганов давал почти исчерпывающий ответ в том же письме. Он отмечал, в частности, что часть уцелевшего типографского оборудования «я сложил... в церкви Метехи, а некоторые оставались у священника Христофора (Бадридзе). Во время царя Георгия (Георгия XII), помянутый священник все типографские материалы забрав к себе и донеся ему, что исправит типографию, потребное число денег на исправление получил от царя Георгия и от царевича Давида, как ныне видно по баратам и по недомостям»²⁴.

Естественно, что Цицианов направил поиски оборудования для тбилисской типографии по указанному в письме Корганова адресу. Он в частности предписал исполняющему обязанности правителя Грузии И. Коваленскому, следующее: «Препровождая при сем письмо ко мне на грузинском диалекте с переводом мушриба Давида Корганова, что инструменты грузинской типографии существовавшей еще при царе Ираклии, оставшиеся в церкви Метехи и у священника Христофора есть казенные и никто на них никаких издержек не имел, предписываю вашему высокоблагородию с получения сего нимало не медля учинить исследование; какие именно остались от времен тех инструменты значащейся в письме том типографии и где оные теперь находятся, также присвоение оной типографии священником Христофором на каких основано доказательствах; ибо неустройство при покойных царях и неизвестность действительно казне царской принадлежащего, может быть поводом того присвоения, а подобное Корганова показание должно привести оное в известность, и по учинении такого исследования уведомить меня с возвращением прилагаемого при сем письма»²⁵.

Как видно из предписания Цицианова, в результате донесения Корганова подозрение в незаконном присвоении оборудования тбилисской типографии пало на Христофора Бадридзе, который после кончины Георгия XII обосновался, оказывается, в селении Норйо, находящемся в пригороде Тбилиси²⁶. Бадридзе спешно доставили в город, где у него лично Коваленским были «отобраны показания и его спящество» (Цицианову — Д. В.) препровождены²⁷.

²³ «Кавказ», № 48, 1846, стр. 4.

²⁴ Там же.

²⁵ ЦГА Груз. ССР, ф. 16, д. № 115, л. 1.

²⁶ «Иверия» 1900 г., № 171, стр. 4.

²⁷ ЦГА Груз. ССР, ф. 16, д. № 115, л. 8. Кстати, о том, что судьба Х. Бадридзе-Кежерашвили после напечатания им в тбилисской царской типографии двух последних книг в 1800 году была фактически неизвестна для некоторых исследователей истории грузинской печати свидетельствует, в частности, небольшая выдержка из докторской диссертации А. А. Рогава. В связи с тем, что в «Песнопении в честь богородицы», напечатанной в июле 1800 года, Х. Бадридзе «не упоминается ни как

Насколько важным и первостепенным считалось тогда дело восстановления тбилисской типографии можно судить, между прочим, по чрезмерной оперативности в проведении расследования для обнаружения утраченного типографского оборудования. Пока Бадридзе писал объяснительную записку, в которой пытался доказать свою правоту, Коваленский тем временем списался с тбилисским комендантом, майором Саакадзе, а также с комендантами и капитан-исправниками других городов Грузии, предлагая им «оповестить в городе вам вверенном нет ли у кого помянутых инструментов (типографских — Д. В.) и буде найдутся, то с приложением регистра с описанием оных немедленно его сиятельству, донести»²⁸. Характерно, что за менее чем двухдневный срок в канцелярию Правителя Грузии вслед за отрицательным ответом Саакадзе поступили сообщения, выдержанные в том же духе, из Телави, Сигнахи, Душети, Гори, Дзигта и др. мест²⁹. Интересные сведения по истории грузинской печати, в частности, восстановления тбилисской типографии в первые годы русской администрации в Грузии, содержит документ, озаглавленный «Перевод с объяснения на запросы исправляющего должность правителя Грузии коллежского советника Коваленского придворного священника из дворян Христофора Бадридзе»³⁰. Приводим его целиком, сопоставляя в отдельных случаях его содержание с приложенным к нему грузинским оригиналом, а именно с теми местами, которые при переводе, должно быть, невольно опущены, но от того не менее важные для исследователя истории печати в Грузии. «На требования вашего высокоблагородия — говорится в «Объяснении», — сколько типографических инструментов осталось у меня после разорения города Тифлиса Ага Магомет ханом при сем прилагаю регистр, показывающий всю подробность оных, сколько же суммы на исправление типографии отпущено покойным царем Георгием отвечаю, что я никаких денег не получал, кроме двух абазов да на изготовление для пробы литер отпускаемы были материалы, как-то свинец, железо, медь, постное масло, веревки, сталь, в доказательство чего я имею и грамоту от царя Георгия³¹, в коей повелевается исправить типографию, не упоминая ничего о деньгах; Давид царевич обещал мне 100 р., но дал только 50 р. не на поправление одной типографии, но за печатание 300 экземпляров истории³², из коих отдано ему, царевичу, 100 а 200 осталось у меня, за которые не получил я остальных 50 р. денег и за переплет оных, на что и имею барат (расписку — Д. В.) за собственноручными его, царевича, подписанием. Также царь Ираклий о учиненном со мною расчете дал мне гра-

«типографщик» и ни как «управитель», А. А. Рогава пишет: «по какой причине он (Бадридзе) покинул типографию между декабрем 1799 года и июлем 1800 года, — это остается невыясненным (может быть он скончался тогда или надолго заболел и не мог в типографии продолжать работу)». — См. рукописный текст докторской диссертации А. А. Рогава «Общественное развитие Грузии и политика Ираклия второго» (на русск. яз.), Тб., 1966, стр. 658.

²⁸ ЦГА Груз. ССР, ф. 16, д. № 115, л. 8.

²⁹ Там же, лл. 10—16.

³⁰ Там же, л. 3. Документ этот по грузински озаглавлен: „მის მაღალ მსჯელობას იკავებდა კავალისკეს წინაშე მოხსენება აზნაურის კარის მღვდლის ქრისტესია ბადრიძისაგან“ (там же, л. 5).

³¹ Имеется в виду цитируемый нами выше «Сигель» („წყალობის წიგნი და სიგელი“) Георгия XII (см. „Иверия“, № 171, 1900, стр. 3—4).

³² Имеется в виду „წარეტყვი“ («Очерк») Д. Багратиони.

моту, подтверждающую, что нет на мне никакого начету. Что же касается до присвоения якобы мною сей типографии, то я никогда сего и не думал и инструменты не токмо казенные, но и свои собственные готов отдать, яко ненужные мне, а особливо имея в виду, что таковой завод без повеления начальства устраивать никто не может»³³.

Переводчик допустил досадный ляпсус, опустив немаловажное, на наш взгляд, замечание Бадридзе о том, что ему неизвестна судьба типографских «инструментов, утраченных во время нашествия Ходжа-лана (Ага-Магомед-хана — Д. В.), не знаю кем они увезены. Из типографского оборудования, о котором заявляет Давид-Мушриб, все, что имеется у меня, отразилось в Перечне, а чего в нем нет, не ведаю у кого оно имеется»³⁴.

Русский дубликат упоминаемого в данной выдержке «Перечня», озаглавленный «Список типографическим инструментам, находящимся у священника Христофора», прилагался к «Объяснению» Бадридзе. Он состоит из девяти пунктов, которые также приводим целиком: «1. Три станка, из коих один только исправен, во втором нет медной доски, а в третьем есть доска, но не совсем готовая и оба сии последние без железных припасов. 2. Несколько литер для пробы сделанных³⁵. 3. Формы четырех сортов для делания литер церковных на весь алфавит грузинский, а гражданских один сорт. 4. Ящик деревянный один для раскладки букв. 5. Два инструмента, один железный, другой медный для набирания букв, гония называемые. 6. Один инструмент железный для овязки букв. 7. Четыре формы, употребляемые при делании букв, в кои наливается свинец. 8. Железные тиски одни. 9. Пилочка и молоток железный один»³⁶.

В конце «Списка» имеется примечание Бадридзе, также не включенное в русский перевод. Оно интересно тем, что несколько дополняет справку об оснащенности тбилисской типографии, содержащуюся в предыдущем документе. В «Примечании» сказано: «Из отмеченных выше двух типографских досок один находится в Гори и хранится у Качкашвили Габриеля»³⁷. Туда же были доставлены, оказывается, после ухода полчищ Ага-Магомед-хана из Грузии неким священником Иосифом, связанным с типографией, еще одна типографская доска «государственная» (!), один печатный станок самого Бадридзе и один железный ковш (ტაბა), которые «с тех пор хранятся в Гори»³⁸.

³³ ЦГА Груз. ССР. ф. 16, д. № 115, л. 3.

³⁴ Там же. Наш перевод данной выдержки ср. с грузинским текстом: „რაც იარაღი დაკარგულა ხოჯახანის მოსვლაზე და სტამბას აკლია იმისი არა ვიცი რა ვის წაუღია. რაც დავით მუშრიბი სტამბის იარაღს აცადებს ამის მეტი არც რა ჩემთაა არის რაც სუსხაში არ დაიწერა და არ ვიცი ვისა აქვს“, Там же, л. 5.

³⁵ К этому пункту есть примечание на грузинском языке, также опущенное в русском переводе: „ტყეპია არის ჩამოსხმული მხედრულის ასოსი, რომელიც კურთხეულმა მეფე გიორგიმ პრობისათვის იჭება“ что означает: «свинец был отлит в гражданские буквы («Мхелрули» — Д. В.), которые благословенный царь Георгий пожелал для пробы (там же, л. 4).

³⁶ Там же.

³⁷ Там же, л. 6.

³⁸ Там же. Вопреки утверждению Бадридзе, исполняющий обязанности горийского коменданта капитан Рейх и капитан-исправник горийского уезда штабс-ротмистр Енохин сообщили Коваленскому, что ни в городе Гори, ни в горийском уезде «таковых инструментов (типографских — Д. В.) здесь никогда не было и ныне не имеется» (там же л.л. 15, 16).

Содержание процитированных выше документов, отобразивших в общем верную картину положения тбилисской типографии ко времени учреждения российского правления в Грузии дает основание утверждать, что в 1800 году типография была восстановлена лишь частично. Согласно новым архивным данным, частичная реставрация разграбленной типографии стала возможной, между прочим, в результате случайного обнаружения определенной части типографского оборудования, вывезенного персами за пределы Тбилиси и даже Грузии. Любопытно, что новые документальные сведения проливают свет и на некоторую противоречивость в констатации фактов, наблюдаемую в содержании вышеотмеченной статьи из газеты «Кавказ». В самом деле, в одном случае в статье утверждалось, что «персияне никаких инструментов железных не увозили»³⁹, а в другом случае отмечалось, что когда «типография была сожжена — четырех образцов формы медные были увезены в Ганджу»⁴⁰. Причем, в статье подчеркивалось, что из указанных медных форм лишь «одного образца как-то досталось здешнему (тбилисскому) жителю, который и представил ее царю Ираклию»⁴¹.

«Здешним жителем», которому посчастливилось уберечь не только медную доску «одного образца», но и более солидную часть оборудования разоренной персами тбилисской типографии, являлся, как нам удалось установить, золотых дел мастер при дворе грузинского царя, армянин Мосес Джанджгазов: В своем обращении на имя министра внутренних дел А. Куракина, представленном в ноябре 1808 года, Джанджгазов⁴² сообщал, в частности, следующие любопытные сведения: «когда Мамет-хан Персидский (Ага-Магомед-хан — Д. В.)⁴³ разорил Грузию, тогда я бывший в городе Гандже сведал о похищении персианами Грузинской царской типографии, которую выкупил за 500 рублей серебром. Потом вывезши ее в Грузию при царе Георгии⁴⁴ и объявил ему о том. За что он, благодаря меня, приказал типографскому начальнику протоиерею Христесию (имеется в виду Х. Бадридзе — Д. В.) принять от меня оную с тем, что показанные деньги и сверх того я получу от Его высочества награждение. Но за сим вскоре последовала кончина царя, а я остался без удовлетворения. По прибытии же в Грузию Главнокомандующего князя Цицианова, сия типография по приказанию его взята от Христесия в хранение Казенной экспедиции, где и до днесь находится. В то время я, бывши в отлучке из Тифлиса, не мог просить о том его, Цицианова, ибо был уверен царицею Дарией, что получу мне принадлежащее. Потом вскоре последовало из Грузии отправление царицы, с которою долженствовало и мне следовать сюда (в Петербург — Д. В.). Находясь здесь при царице зубным и серебряных дел мастером, по самую кончину Ее высочества был обнадёжен, что она исходатайствует от монарших щедрот ту принадлежащую мне сумму и еще достойное за то награждение. Но

³⁹ «Кавказ» № 48, 1846 г., стр. 4.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же.

⁴² В данном документе, составленном на русском языке, фамилия автора искажена на «Чанчугазов», тогда как собственноручная подпись его под русским текстом, сделанная на грузинском языке, гласит: „ძმარს ჯანჯგაძე“ (см. ЦГА Груз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 174, л. 18).

⁴³ Орфография подлинника сохранена.

⁴⁴ В названной выше статье из газеты «Кавказ» указано, что часть похищенного персами оборудования тбилисской типографии была возвращена после ее выкупа царю Ираклию II (см. «Кавказ», № 48, 1846, стр. 4).

пезапная кончина ее лишила меня той верной надежды, которую только я имею теперь на вас, благодетеля человечества! Знаю, что правосудие ваше свято, оно конечно доставит мне следующее»⁴⁵.

В приведенной выдержке из письма Джанджгазова к Куракину речь идет, конечно, о части типографского оборудования, вывезенного персидскими завоевателями из Тбилиси. Джанджгазов был заинтересован изобразить эту часть как всю тбилисскую типографию, чтобы соответственно и выкуп за нее как за свою собственность⁴⁶ получить от правительства более солидный. С этой же целью в другом своем обращении к министру внутренних дел Джанджгазов ссылался на новую фактическую деталь: «За самую ту (тбилисскую типографию — Д. В.) с плену того мною искупленную, которую имеретинский царь Соломон с великим награждением сверх того, что я заплатил мне возратить, хотел отобрать от меня, но я по усердию к моему отечеству не желая никаких богатств получить от него, которую типографию сохраняя представил грузинскому царскому двору, и его высочества грузинского царя Георгия по повелению протонереем Христесием (Бадридзе — Д. В.) от меня принята»⁴⁷.

Что касается излагавшихся в письмах Джанджгазова других фактических данных, то несмотря на отсутствие в докладной записке Христофора Бадридзе в адрес Коваленского даже упоминания о возвращении ему Джанджгазовым похищенного типографского оборудования, в их достоверности сомневаться почти не приходится. В пользу этого говорит то обстоятельство, что главноуправляющим в Грузии Тормасовым «было предписано Верховного грузинского правительства исполнительной экспедиции исследовать о справедливости показания и просьбы просителя»⁴⁸. За этим последовала тщательная проверка фактов, изложенных в письмах Джанджгазова, в том числе путем привлечения свидетелей. Результаты этого расследования были изложены в письме нового главноуправляющего в Грузии Ртищева, адресованном в министерство внутренних дел. Ртищев, ссылаясь на сведения, полученные им от Исполнительной экспедиции, подтверждал факт принадлежности Джанджгазову определенной части оборудования тбилисской типографии⁴⁹.

Письмо Ртищева — любопытный документ, содержащий отдельные конкретные сведения по истории тбилисской типографии в первые годы после присоединения Грузии к России. Оно, в частности, содержит указание на то, почему собственно Цицианову пришлось предпри-

⁴⁵ ЦГА Груз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. № 174, лл. 18—19.

⁴⁶ В заключении первого письма Джанджгазова к Куракину содержалась просьба «о предписании теперь главнокомандующего Грузию (ибо я туда на сих днях отправлюсь), чтоб он, учиня о том справку, отдал бы мне ту типографию, как мою собственность, или за оную означенные деньги» (см. ЦГА Груз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. № 174, л. 19).

⁴⁷ Там же, д. № 246, л. 1-4-об.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же, лл. 4—5-об. Ртищев в данном случае ссылаясь, в частности, на то, что «типография сия действительно по показанию грузинского князя коллежского советника Игнатия Тумапова покойным грузинским царем Георгием взята у золотых дел мастера Моисея Джанджгазова с обещанием выплатить за оную, по неизвестно какую цену... грузинской же князь коллежский ассесор папа Аргутинский удостоверяет, что он сам взял ту типографию от Джанджгазова по повелению царя Георгия... дворянин Агало Корганов утверждает, что типография сия при царе доставлена Джанджгазовым из Елисаветполя» (там же).

лять усилия по восстановлению этой типографии, будто бы однажды уже возрожденной при последнем грузинском царе. В письме сказано, что «некоторые вещи (из оборудования тбилисской типографии—Д. В.) утеряны и недостает литер» в сумме «на 130 рублей серебром»⁵⁰. Если учесть, что в письме Ртищева, датированном августом 1815 года, констатировалось современное ему состояние тбилисской типографии, можно представить в каком плачевном положении она находилась до усилий, предпринятых в 1804—1805 годах по ее восстановлению Цициановым. С другой стороны, само собой понятным становится почему Христофор Бадридзе едва мог справиться с царским поручением, напечатав в «восстановленной» в 1800 году типографии всего лишь две книги с минимальным даже по тому времени тиражом. Не располагая необходимым казенным типографским оборудованием, Бадридзе, как он сам отмечает в своей объяснительной записке, вынужден был пользоваться лично ему принадлежащими инструментами, за что видно и считал себя в праве взыскивать с царевича Давида денежное вознаграждение при отпечатании дополнительного тиража его «Очерка». Так или иначе, приведенные выше новые данные о технической оснащенности тбилисской типографии в начале XIX века, содержат вполне определенный ответ на недоуменный вопрос некоторых историков грузинской печати о том, почему стало необходимым эту, уже восстановленную якобы в 1800 году, типографию заново восстанавливать в 1804—1805 годах.

В соответствии с фактическими данными, Цицианов предпринял энергичные шаги для возобновления деятельности тбилисской типографии. Он позаботился, прежде всего, о том, чтобы наличное типографское оборудование было передано в ведение местного учреждения, наиболее остро испытывавшего тогда потребность в печатной продукции — Тбилисскому благородному училищу. Вслед за этим были приняты меры к тому, чтобы укомплектовать типографию недостающим оборудованием и инструментами. Рассчитывать на реальную помощь в этом деле из Петербурга или Москвы почти не приходилось не только из-за солидности требуемых для этого материальных издержек, но и потому, что основание типографии тогда, даже в самих этих центрах России, было довольно затруднительным мероприятием, находящимся всецело в руках иностранных купцов и предпринимателей⁵¹.

Учитывая это, Цицианов попытался, прежде всего, за счет местных возможностей пополнить оставшееся оборудование грузинской царской типографии самым необходимым. Но и этот путь был не из легких. Как отмечал в своем письме к Цицианову А. Петриев, «восстановить оную (тбилисскую типографию) из суммы от щедрот государя императора всемилостивейше пожалованной на тифлисское благородное училище, я полагал сделать (не) возможным, ибо сумма сия с нуждой может снабдевать училище всеми нужными для оного, яко вновь заводимого, пособиями»⁵². Выясняется, что со времени учреждения в Грузии российского правления практическая забота об укомплектовании оставшегося оборудования грузинской царской типографии однажды была уже поручена некоему князю Авалову (Авалишвили), которому удалось на казенные деньги заказать (должно быть, у местных мастеров) и изготовить кое-какие типографские инструменты. В связи с этим в официальном документе сказано, что «по предложению глав

⁵⁰ ЦГА Груз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. № 246, л. 5.

⁵¹ ЦГИА СССР, ф. 732, оп. 1, д. № 167.

⁵² ЦГА Груз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. № 90, л. 72-об.

покомандовавшего генерала князя Цицианова приняты были из казенной экспедиции в 1804 году тифлисским благородным училищем типографические вещи по двум описям, из коих в 1-ой значаться вещи, принятые экспедицией от статского советника князя Авалова, а во 2-й вещи, сделанные им Аваловым на казенном иждивении»⁵³.

По всему видно, что забот князя Авалова, равно как и неудачных попыток местных властей выявить у кого-нибудь из жителей уездных городов Грузии, быть может, припрятанное типографское оборудование или инструменты, — оказалось явно недостаточным для того, чтобы тбилисская типография могла стать дееспособной. Поэтому Цицианов вынужден был непосредственно заняться делом восстановления местной типографии и изыскать другой, может быть, более верный путь для обеспечения руководимого им края надежной типографской базой. С этой целью он повторно обратился к Гайозу, на этот раз с просьбой оказать содействие в возрождении тбилисской типографии и, как увидим ниже, не безуспешно. В своем письме к Гайозу от 29 января 1805 года Цицианов, высказав благодарность за учебную литературу, присланную из Моздока в дар Тбилисскому дворянскому училищу, одновременно просил Гайоза передать в ведение этого училища моздокскую грузинскую типографию, которая, после его (Гайоза) переезда в Пензу — новое место службы, фактически бездействовала. Видимо рассчитывая на то, что Гайоз правильно поймет его намерения патриотическом долге в отношении «земли сей» (т. е. Грузии), Цицианов писал: «Сия первая жертва ваша (учебная литература для тбилисского училища — Д. В.) служит мне поводом к смелости, кою приемлю покорнейше просить ваше преосвященство о воспособлении типографии здесь заводимой в пользу земли сей остающуюся в Моздоке без всякого действия уступкою вашей, хотя расхищенной, как слышу, со всеми к ней принадлежащими вещами по цене, в теперешнем ее положении стоящей. Исполнением сего обяжете училище, здешний край и вместе с ним меня наичувствительнейше. По получении на сие вашего отзыва не премину я тотчас доставить, деньги, куда вам угодно будет, так равно и доставление типографии из Моздока в Тифлис будет оставаться на моем попечении»⁵⁴.

Будучи в курсе всех событий, имевших место в Грузии, Гайоз, которому вряд ли следовало напоминать о патриотическом долге в отношении своей родины, с радостью пошел навстречу предложению Ци-

⁵³ ЦГА Груз. ССР, д. 246, л. 4. В этом же документе сообщалось, что «не можно сомневаться, что из числа тех двух типографий одна принятая от статского советника князя Авалова, принадлежала некогда просителю Джанджугазову» (там же). Последний однако, несмотря на заключение Исполнительной экспедиции о том, что «проситель Джанджугазов имеет беспрекословное право на вознаграждение его за означенную типографию» (там же, л. 5), полного выкупа за нее, надо думать, так и не получил. В особом мнении главного управляющего Ртищева по этому поводу было сказано, что «если и следует ему (Джанджугазову) получить оное (вознаграждение), то много будет 500 рублей, ибо во первых, недостает к типографии некоторых вещей и судя по времени может быть нужно будет и всю типографию исправить, а второе, почему проситель пропустил столь долгое время и не отыскивал права своего на вознаграждение тотчас по открытии в Грузии Российского правительства, видя типографические свои вещи поступившими в ведомство казенное, но подал просьбу уже в то время, как сделано было предположение учредить в Тифлисе типографию, и для того достаточным полагаю выдать ему за оную половину просимой им суммы (т. е. 250 рублей серебром — Д. В.)» — (там же, л. 5-об).

⁵⁴ АКАК, т. II, стр. 199, док. № 375.

цианова о передаче созданной им и принадлежавшей ему моздокской грузинской типографии⁵⁵ Тбилисскому дворянскому училищу, ибо был уверен, что передает свое детище в надежные руки. Характерно, что Гайоз передал свою типографию как и предыдущее подношение тбилисскому училищу безвозмездно, т. е. без всякого денежного или какого-либо другого вознаграждения. В своем письме от 1 апреля 1805 года он писал Цицианову, между прочим, следующее: «Я со всею моею охотою уступаю мою типографию для такого преподлезного и богоугодного заведения, о чем и писано от меня живущему в Моздоке католику Георгию Мамасахлисову, у коего типография оставлена, чтобы он по первому требованию в(ашего) с(иятельства) отдал оную всю по описи тому, кому вы доверите. Но при том прошу вас, чтобы приемщик был сведущ о каждой вещи, принадлежащей к типографии, потому, что она оставлена мною совсем разобранною как в станке, так и в прочих принадлежащих к ней инструментам которая хотя после меня и употребляема была на печатание Манифеста⁵⁶ на грузинском диалекте К. Ф. Кноррингом»⁵⁷.

После смерти Цицианова⁵⁸ судьбой типографии Гайоза, доставленной из Моздока в Тбилиси, распорядился новый главноначальствовавший генерал Гудович, который 20 февраля 1807 года предлагал правителю Грузии Литвинову следующее: «Преосвященный архиепископ саратовский⁵⁹ и кавалер Гай для пользы Тифлисского благородного училища подарил собственную свою типографию, грузинские духовную и гражданскую, и российскую гражданскую со всеми к ней принадлежностями, хранящиеся у казначея при мне находящегося коллежского асессора Калантаева, которую предписал я ему отдать в ведение вашего превосходительства, а вам предлагаю употребить оную в пользу здешнего благородного училища и верховного грузинского правительства»⁶⁰.

Из этого предписания можно заключить, что перебросив типографию из Моздока в Тбилиси⁶¹, Цицианов не успел практически воспользоваться ею. Интересно также, что Гудович вслед за своим предшественником предполагал «употребить оную» типографию не исключительно для обеспечения тбилисского училища соответствующей ли-

⁵⁵ К сожалению, мы не располагаем сведениями о том, где и когда была приобретена Гайозом принадлежавшая ему моздокская грузинская типография. В этой связи обращает на себя внимание одна фактическая деталь из его биографии, свидетельствующая о том, что Гайоз «в 1789 году сопровождал епископа Екатеринославского в Яссы, без надобности, только для увеличения свиты» (см. Институт рукописей АН Груз. ССР, Ф. Вейденбаума, № 24, стр. 311). Не исключено, что в этом румынском городе, известном как один из центров книгопечатного дела, и приобрел Гайоз основные атрибуты типографского оборудования, которое впоследствии уже пополнил всем необходимым в России.

⁵⁶ Имется в виду Манифест Александра I о присоединении Картлийско-Кахетинского царства к России, который был размножен в Моздоке на грузинском языке, как видно из цитируемого документа, по инициативе генерала Кнорринга.

⁵⁷ АКАК, т. II, стр. 1062, док. 2091.

⁵⁸ П. Цицианов был убит 8 февраля 1806 года под Баку.

⁵⁹ Из Пензы Гайоз был переведен на службу в Саратов в архиепископа.

⁶⁰ ЦГА Груз. ССР, ф. 16, д. № 502, л. 1.

⁶¹ П. В. Гугушвили в своей работе *Грузинская книга* (Тб., 1929 г.) ошибочно полагал, что типография Гайоза если и была доставлена в Тбилиси (автор не уверен в этом, см. назв. работу, стр. 86), то скорее всего и в Кременчуга (там же, стр. 98).

тературой, но и для нужд местной администрации. Реальность этого предположения подкреплялась тем, что типография располагала, оказывается, наряду с грузинским, также и русским гражданским и церковным шрифтами⁶².

5 марта 1807 года «Господин действительный статский советник правитель Грузии и кавалер (Литвинов — Д. В.) в присутствии сей экспедиции (грузинской казенной экспедиции — Д. В.) предъявил в копии предложение его сиятельства графа И. В. Гудовича о типографии подаренной в пользу Тифлисского благородного училища Верховного грузинского правительства равно и опись, по которой училища директор протонерей и кавалер Петриев от коллежского асессора Калантаева принял, предложил в приведении ее в действие сделать надлежащее распоряжение»⁶³.

Выясняется, однако, что несмотря на столь авторитетное распоряжение гайзову типографию не удалось тогда использовать не только по прямому ее назначению — изданию учебной литературы для тбилисского училища, — но и вообще по книгопечатному делу. Причину этого следует искать, прежде всего, в том, что описание Цицианова о неполной укомплектованности типографии («расхищенной, как слышу...») оправдалась, о чем, в частности, свидетельствует и «опись типографическим вещам, подаренным от преосвященного Гаия, епископа саратовского тифлисскому благородному училищу»⁶⁴. Кроме того, восполнить недостающее оборудование гайзовой типографии за счет уцелевшей части грузинской царской типографии, до 1807 года находившейся в распоряжении Верховного грузинского правительства (в частности, грузинской казенной экспедиции)⁶⁵, также оказалось невозможным, главным образом, из-за неисправности основных печатных станков обеих типографий.

Таким образом, несмотря на энергичные усилия Цицианова так и не удалось привести в мобильное состояние тбилисскую типографию. Согласно аналитической библиографии грузинской книги, в тот период в Тбилиси не было создано ни одного сколько-нибудь серьезного печатного произведения⁶⁶. В лучшем случае тогда в типографии кустар-

⁶² ЦГА Груз. ССР, ф. 16, д. № 502, лл. 1, 4.

⁶³ ЦГА Груз. ССР, ф. 16, д. № 502, л. 5. Согласно другому официальному документу более позднего времени, «по предложению бывшего правителя Грузии Литвинова приняты в сей же училище (Тифлиское благородное училище — Д. В.) в 1807 году типографические вещи подаренные преосвященным Гаием епископом Саратовским и Пензенским» (там же, ф. 2, оп. 1, д. № 246, лл. 4—об.—5).

⁶⁴ В «Описи» перечисляются следующие принадлежности типографии Гайоза: «Литеры российской церковной азбуки; литеры грузинской церковной азбуки, грузинской гражданской азбуки; форма медная российской гражданской азбуки российской церковной азбуки, российской церковной азбуки с точками, российской церковной азбуки с точками для клейма; форма медная грузинской церковной азбуки, грузинской же церковной азбуки (т. е. 2 медных формы грузинской церковной азбуки — Д. В.): Выгарки от свинца в железном ковше; форма вырезанная на стали для литер; станок деревянный с принадлежащими к оному вещами, из коих. 1-е, тонкие бруски, железные, винты и гайки, 2-е две доски медные, 3-е, шесть железных решет; две формы стальные для шлифования литер; ящик деревянный для снятия литер; две подушки с ручками, обшитые лайкою», (там же, ф. 16, д. № 502, л. 4).

⁶⁵ Сохранившееся оборудование обеих типографий с 1807 года находилось в ведении тбилисского дворянского училища (см. ЦГА Груз. ССР, ф. 2, оп. 1; д. № 246, л. 4—5-об; ср.: АКАК т. IV, стр. 61, док. № 89).

⁶⁶ «Грузинская книга. Библиография», т. I, Тб., 1941, стр. XIII.

ным способом печатались различные официальные документы и прокламации, служившие оперативному оповещанию населения о тех или иных массовых мероприятиях местной администрации. К сожалению, до нас не дошло ни одного образца даже этой разновидности печатной продукции тбилисской типографии того времени. Зато сохранились архивные данные, свидетельствующие о том, что в дальнейшем Литвинов не только не поинтересовался насколько усердно выполнялось его распоряжение о «приведении ее (типографии) в действие», но и не воспользовался реальной возможностью для действительного восстановления тбилисской типографии. Дело в том, что в 1807 году последовал царский указ, который предписывал министерству финансов выделить из казначейства необходимые ассигнования для создания типографий в тех губерниях, где они до того отсутствовали. О том, что местные власти в Грузии, в частности, Исполнительная экспедиция Верховного грузинского правительства не только не воспользовалась, но и не проявила никакого интереса к данному указу, — об этом свидетельствует небольшая справка, которую впоследствии (апрель, 1830 г.) сообщали министру внутренних дел сенаторы П. Кутайсов и Е. Мечников из Тбилиси, где они находились в связи с «обревизованием за-Кавказского края». В справке, в частности, отмечалось: «Имея в виду высочайший рескрипт 5 августа 1807 года на имя графа Васильева (тогдашний министр финансов — Д. В.) данный, коим повелено завести типографию в тех губерниях, где оных нет, мы требовали от исполнительной экспедиции сведения ходатайствовала ли она у высшего начальства о заведении типографии, но полученное донесение, попечения о том местного начальства не подтвердило»⁶⁷.

Подобное нерадивое отношение местной администрации к делу возобновления деятельности тбилисской типографии наиболее отрицательно могло сказаться, прежде всего, на деятельности тбилисского дворянского училища. Хотя недостаток в учебной литературе, проистекающий от неналаженности типографского хозяйства в Тбилиси, как видно, препятствовал успеху обучения воспитанников тбилисского училища не в той мере как этого следовало ожидать. Надо думать, что он восполнялся за счет упорядочения доставки в Тбилиси необходимых учебников и других книг из Петербурга и Москвы. Во всяком случае известно, что Гудович неоднократно предписывал Литвинову: «Нужные книги, в приложенном от вас реестре значащиеся, извольте выписать от себя из Москвы»⁶⁸. Весьма любопытно и то, что часть воспитанников училища настолько преуспела в одном из самых сложных для них предметов — русском языке, что занялась, оказывается, даже переводческой работой на этом языке. По свидетельству самого Гудовича, отличившимся «воспитанникам..., трудившимся в переводе грузинской истории, в поощрение их золотые часы» лично были им вручены⁶⁹. В другом же случае, пожалуй, в какой-то мере исключительном для того времени, на место скончавшегося в Тбилиси преподавателя русского языка, коллежского регистратора Жилы был рекомен-

⁶⁷ ЦГА Груз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. № 2504, л. 13. В соответствии с указанным рескриптом «ведено при всех губернских правлениях, где типографий еще не существовало, таковые открыть и отпустить суммы на исправление типографий, в то время уже существовавших, но от времени и нерадения пришедших в плохое состояние» (см. М. Н. Куфаев, История русской книги в XIX веке, Л., 1927, стр. 315).

⁶⁸ ЦГА Груз. ССР, ф. 16, д. № 403, л. 22.

⁶⁹ Там же, л. 16 (ср. А. А. Цагарели. Сведения о памятниках грузинской письменности, т. 1, выпуск III, СПб, 1894, стр. LXII).

дован ученик того же училища дворянин Николай Чубинов (Чубинашвили), которого директор А. Петриев находил «к занятию одного (т. е. должности учителя русского языка — Д. В.) довольно способным»⁷⁰.

Первый же выпуск тбилисского училища произвел большое впечатление на местное население. Если сначала родители относились весьма скептически к делу обучения детей в училище, а на запрос из Тбилиси уездному начальству — сообщить о желающих из привилегированных слоев определить своих детей в тбилисское училище неизменно следовал ответ: «из жительствоющих в городе (таком-то)... князей и дворян, желающих не оказалось к сдаче детей своих для обучения в тифлисское благородное училище»⁷¹, то вскоре положение изменилось. Усмотрев в обучении своих отпрысков в тбилисском училище некоторую материальную заинтересованность (получение образования, перспектива чиновничьей либо военной карьеры и т. п.), грузинское дворянство с большой охотой стало стремиться определять своих детей в училище. Дело дошло до того, что усатновленный контингент учеников — 60 человек⁷² не только был восполнен, но и оказалась потребность в дополнительном включении в список учащихся еще 25 человек. Гудович изъявил согласие на это при условии, что не потребуется к тому дополнительных финансовых издержек⁷³.

Ясно, что с увеличением контингента учащихся тбилисского училища постепенно возрастала потребность в активно действующей типографии. Но правительство и местная администрация пытались экономить средства даже на столь важном для населения Грузии деле, как просвещение подрастающего поколения. Это казалось бы, обрекало на неудачу всякую инициативу окончательного и полноценного восстановления типографии в Тбилиси. В этой связи не представляется случайным, что после нескольких неудачных попыток представителей местной гражданской власти вопросом возобновления деятельности тбилисской типографии вплотную занялись представители грузинского духовенства, у которых видимо было больше оснований рассчитывать на успех в этом деле.

Как об этом свидетельствуют архивные данные, правительство Александра I не обмануло надежд грузинских священнослужителей: в 1810 году последовало «монаршее соизволение» на основание в Тбилиси духовной типографии. «Соизволение» однако не было подкреплено какими-либо материальными издержками от правительства, которое подразумевало осуществление данного мероприятия исключительно за счет «местных возможностей». Именно чрезмерной ограниченностью этих возможностей следует объяснить тот факт, что основанная в 1810 году тбилисская духовная типография первую свою продукцию выдала лишь в 1815 году на чем, собственно, ее деятельность и прекратилась⁷⁴.

⁷⁰ ЦГА Груз. ССР, ф. 16, л. № 403, л. 25.

⁷¹ Там же, л. 9.

⁷² П. Цицианов при организации Тбилисского дворянского училища определил количество учащихся первоначально в 50 человек, но затем, согласовав с министром просвещения П. Завадовским, дополнил их число еще 10 местами для зачисления детей от духовенства.

⁷³ ЦГА Груз. ССР, ф. 16, л. № 403, л. 13.

⁷⁴ В 1815 году в Тбилиси была издана лишь «Грузинская грамматика», составленная протопопом Иоанном Картвеловым (Картвелишвили).

Дело создания полноценно действующей типографии в Тбилиси стало на реальную почву лишь в следующем, 1816 году, когда при штабе Отдельного грузинского корпуса была учреждена так называемая военно-походная типография. Результаты ее планомерной эксплуатации не замедлили отразиться на местную культурную жизнь: в 1819 году в Тбилиси, впервые на Кавказе, было организовано периодическое издание — первая грузинская газета «Сакартвелос газети» («Газета Грузии», впоследствии именовавшаяся просто «Грузинской газетой»). В том же году в этой типографии была напечатана первая русская книга на Кавказе — русско-грузинский разговорник, озаглавленный «Собрание российских разговоров, в общежитии употребляемых, с приобщением грузинского перевода, в пользу благородного юношества». Это были первые ростки последующей многогранной деятельности наконец-то восстановленной тбилисской типографии, которая с этого времени хотя и превратилась на определенный период в придаток военного ведомства на Кавказе, но, как можно было убедиться в этом по первым же образцам ее продукции, обслуживала интересы также и местного гражданского населения.

В дальнейшем тбилисская типография, в которой производилось печатание на русском, грузинском, армянском, персидском (фарси) и даже на арабском языках, своей плодотворной деятельностью много способствовала успеху просвещения и укрепления дружественных интернациональных связей народов Кавказа.

ბორის მათითაშვილი

პირველი საბჭოთა მეურნეობები აფხაზეთში

სოციალისტური სოფლის მეურნეობის ორგანიზაციის უმაღლეს ფორმას საბჭოთა მეურნეობები წარმოადგენენ. ისინი შეიქმნა დიდი ლენინის იდეის მიხედვით და ამჟამად მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავთ ჩვენი ქვეყნის სოფლის მეურნეობაში.

ვ. ი. ლენინი საბჭოთა მეურნეობებს თვლიდა სოფლის მეურნეობის სანიმუშო-საჩვენებელ სახელმწიფო დაწესებულებად. მათ რაც შეიძლება მეტი პროდუქტია უნდა მოეცათ შრომისა და სახსრების მინიმალური დანახარჯებით. ამიტომ ვ. ი. ლენინი თავიდანვე ითვალისწინებდა საბჭოთა მეურნეობების უდიდეს როლს სოფლად სოციალისტური წარმოებითი ურთიერთობის შექმნასა და განმტკიცებაში.

1919 წლის მარტში პეტროგრადის გუბერნიის სოფლის მეურნეობის მუშაკთა პირველ ყრილობაზე ვ. ი. ლენინი აღნიშნავდა, რომ საბჭოთა მეურნეობები იქმნება იმისათვის, რომ გაუმჯობესებული იარაღითა და „...საერთო შრომით ყველაფერი კეთდებოდეს უკეთესად, ვიდრე წინათ. უფრო იაფად, ვიდრე წინათ, და უფრო მეტი, ვიდრე წინათ“¹.

მდიდარი და მრავალფეროვანია აფხაზეთის საბჭოთა მეურნეობების მშენებლობის ისტორია. საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებისთანავე, როგორც კი გამოქვეყნდა დეკრეტი მიწის შესახებ, დაუყოვნებლივ მოხდა სამონასტრო, საუფლისწულო და თავად-აზნაურების მიწების კონფისკაცია და აფხაზეთის რეკოში შეუდგა საბჭოთა მეურნეობების ჩამოყალიბებას.

ნაციონალიზებული ადგილ-მამულები შევიდა მიწსახკომის გამგებლობაში და უკანასკნელი მაშინვე შეუდგა პირველი საჩვენებელი მეურნეობების მოწყობას.

1921 წლის 15 აპრილს აფხაზეთის მიწათმოქმედების სახალხო კომისარიატმა გამოაქვეყნა ბრძანებულება, რომელშიც ნათქვამია:

§ 1. ნაციონალიზებული მამულები გაერთიანებულ იქნან შემდეგ საბჭოთა მეურნეობებად ერთიან გამგებლობაში და სახელწოდებით:

1. საბჭოთა მეურნეობა „ოტრადნოე“ — ოტრადნოესა და ევგენიევის გაგრის მიწები.

2. საბჭოთა მეურნეობა „III ინტერნაციონალი“ — იგუმენოვისა და კოლხიდის მიწები (გაგრაში).

3. საბჭოთა მეურნეობა „ატმის ბაღი“ — უგრინოვიჩისა და ლოპატინის მამულები (გულდაუთში).

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 29, გვ. 355.

4. საბჭოთა მეურნეობა „ახალი ათონი“ — ათონის მონასტრის მიწები.

5. საბჭოთა მეურნეობა „გულრიფში“ — სმეცკოის მამულები აგუძერის, დიოსკურიის, კოზიევკის, კუქსის, სოროკინისა და ბოლტენკოვის მამულებთან ერთად.

§ 2. ქვემოთ ჩამოთვლილ მამულებს სახელი გადაერქვას და ეწოდოს:

1. რიბოს მამულს — საბჭოთა მეურნეობა „ზვარი“.

2. სმეცკოის საქალაქო აგარაკს — საბჭოთა მეურნეობა „სუბტროპიკული ფლორა“.

3. შერვაშიძის მამულს კელასურში — საბჭოთა მეურნეობა „კელასური“.

4. მაკარევსკის მამულს — საბჭოთა მეურნეობა „მერხეული“.

5. დიმიტრიევის აგარაკს — საბჭოთა მეურნეობა „საფუტკრე“.

6. სოლოგუბის ფერმას — საბჭოთა მეურნეობა „საჩვენებელი ფერმა“.

აი პირველი საბჭოთა მეურნეობები, რომლებიც აფხაზეთის ტერიტორიაზე შეიქმნა საბჭოთა ხელისუფლების გამოცხადებიდან თითქმის ერთი თვის შემდეგ.

ყველაზე მაღალგანვითარებულ მეურნეობას მათ შორის ეწოდა სახელმწიფო კულტურული მამული „გულრიფში“. იგი მიჩნეულ იქნა სანიმუშო და საჩვენებელ საბჭოთა მეურნეობად.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ აფხაზეთის მშრომელები გამოხატავენ რა ღრმა პატივისცემასა და უსაზღვრო სიყვარულს რევოლუციის ბელადისადმი, ჯერ კიდევ ლენინის სიცოცხლეში, 1923 წ. „გულრიფშს“ სახელი გადაარქვეს და საბჭოთა მეურნეობა „ილიჩი“ ეწოდეს.

აფხაზეთში ჩამოყალიბებული სახალხო მამულების ხელმძღვანელობის გასაწევად რევკომის გადაწყვეტილებით მიწსახკომმა შექმნა საბჭოთა მეურნეობების მმართველობის განყოფილება (საბჭოთა მეურნეობების სამმართველო), რომელმაც გამოიმუშავა ღებულება აფხაზეთის საბჭოთა მეურნეობების სახელმძღვანელოდ. ღებულებაში აღნიშნულია თანამედროვე მეცნიერებისა და ტექნიკის გამოყენებით სოფლის მეურნეობის ორგანიზაციის, მასების სოციალიზმის სულისკვეთებით აღზრდის, პროლეტარიატისა და სოფლის ღარიბების გაერთიანების, კაპიტალიზმის წინააღმდეგ ერთიანი პრძოლის და მიწათსარგებლობის ერთპიროვნული ფორმიდან ამხანაგურ ფორმაზე გადასვლის აუცილებლობა. ახალშექმნილ მეურნეობებს ძალიან ბევრი წინააღმდეგობა გადაეღობა განვითარების გზაზე.

უპირველეს ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს, რომ ეს მამულები საბჭოთა ხელისუფლებამ მიიღო გაპარტახებულ მდგომარეობაში. მსხვილი მეურნეობის წარმართვის ორგანიზაციული გამოცდილებისა და გაუმჯობესებული სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკის სრული უქონლობაც დიდად აბრკოლებდა წარმოების გაშლას. არ იყო საკმარისი მუშახელი. გლეხები პირველ ხანებში სკეპტიკურად, ზოგჯერ მტრულადაც კი ეპყრობოდნენ ამ ახალ წამოწყებას. კლასობრივი მტრები კი ყოველნაირად ცდილობდნენ ხელი შეეშალათ ახალგაზრდა საბჭოთა ხელისუფლების ყოველგვარი ღონისძიებისათვის. ამასთან ერთად მცირემიწიანობა დიდად უშლიდა ხელს სახალხო მამულებს მთელი ძალით გაეშალათ სამეურნეო საქმიანობა. კულტურულად დამუშავებულ მიწებს, რომლებიც მათ გააჩნდათ, თანდათან კარგავდნენ უმიწაწყლო გლეხების ჩამოსახლების გამო.

მიუხედავად სიძნელეებისა, საბჭოთა ხელისუფლების არსებობის 10 წლის განმავლობაში აფხაზეთში წარმოიშვა ოცდაათამდე საბჭოთა მეურნეობა. მათ

შორის აღსანიშნავია: „დიოსკურია“, „კამანი“, „სინოპი“, „ბალამარანი“, „ღრანდა“, „ბიჭვინთა“, „ტამიში“, „ბომბორი“ და სხვ.

იმის გამო, რომ საბჭოთა აფხაზეთის ეკონომიკა იმ დროს სუსტი იყო, ხოლო საბჭოთა მეურნეობები ჯერ კიდევ არ იძლეოდნენ მოგებას, მთავრობა, ატარებდა რა ცხოვრებაში ლენინურ ახალ ეკონომიურ პოლიტიკას, საბჭოთა მეურნეობებს იჯარით აძლევდა სამომხმარებლო საზოგადოებებს, სათემო მშრომელ კოლექტივებს და კერძო პირებსაც კი. იჯარის ვადა განისაზღვრებოდა ერთიდან ათ წლამდე. ასე მაგალითად, საბჭოთა მეურნეობა „აბალი ათონი“ იჯარით გადაეცა ბერების მშრომელ კოლექტივს 10 წლის ვადით. საიჯარო გადასახადი პირველ ორ წელს მთლიანი მოსავლის 5 პროცენტს შეადგენდა, ხოლო დანარჩენ წლებში კი 10 პროცენტს. ეს თანხები, რა თქმა უნდა, სახელმწიფოს სასარგებლოდ მიდიოდა. იმ ხანებში ასეთივე იჯარით იქნა გაცემული საბჭოთა მეურნეობების უმრავლესობა. პრაქტიკაში იყო შემოღებული აგრეთვე ნაწილობრივი იჯარა, რაც იმაში გამოიხატებოდა, რომ მეურნეობის მხოლოდ ერთი ნაწილი გაიცემოდა იჯარით. მაგალითად, 1922 წელს მიწსახკომმა კერძო პირს იჯარით გადასცა „გულრიფშის“ საბჭოთა მეურნეობის ბაღი 14 ჰექტარის ფართობით.

იჯარით გაცემულ საბჭოთა მეურნეობებსაც უწყევდა მიწსახკომი ხელმძღვანელობასა და მუდმივ ზედამხედველობას, სისტემატურად ეხმარებოდა აგროლონისძიებების გატარებაში. იმ შემთხვევაში თუ მოიჯარე წესიერად ვერ წარმართავდა მეურნეობას, მთავრობა აუქმებდა საიჯარო ხელშეკრულებას. ასე მოხდა 1923 წელს, როცა მიწსახკომის კოლეგიამ ვადის გასვლამდე გააუქმა საბჭოთა მეურნეობა „ატმის ბაღის“ მოიჯარეებთან დადებული ხელშეკრულება. დადგენილებაში ნათქვამია: „იმის გამო, რომ ატმის კულტურის აღორძინება შეუძლებელი აღმოჩნდა, ხელშეკრულება უგრინოვიჩთან და ლოპატინთან ანუღირებულ იქნას“. აფხაზეთის რესპუბლიკის ეკონომიკის განმტკიცების შედეგად საბჭოთა მეურნეობების იჯარით გაცემის პრაქტიკა 30-იანი წლების დასაწყისში მოიშალა.

როგორი იყო აფხაზეთის საბჭოთა მეურნეობების წარმოების დონე და სამეურნეო მიმართულება მათი ჩამოყალიბების პირველ ხანებში? უწინარეს ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს, რომ ისინი უმრავლეს შემთხვევაში კომპლექსური, ე. ი. მრავალდარგოვანი იყვნენ და ძირითადად სამომხმარებლო ხასიათს ატარებდნენ. სპეციალიზებული მეურნეობები, როგორიც ამჟამად არსებობენ ჩვენში, მაშინ თითქმის არ იყო.

წარმოდგენა რომ ვიქონიოთ მათს მეურნეობრივ საქმიანობაზე. დავასახელებთ უმთავრეს საბჭოთა მეურნეობებს.

„III ინტერნაციონალი“ (გაგრის რაიონი) ითვლებოდა პირველი თანრიგის საბჭოთა მეურნეობად. 1922 წელს მას გააჩნდა 430 დესეტინა მიწა, რომელიც ნაწილობრივად შემდეგნაირად: სრულმოსავლიანი ხეხილის ბაღები, მანდარინის პლასტაციები, მარცვლეულის კულტურა და სხვ. კეთილშობილ დაფნას მნიშვნელოვანი ფართობი ეკირა. ყოველწლიურად 300 ფუთი ფოთოლი მზადდებოდა. სათიბს 10 დესეტინა მიწა ეკირა, რომელზედაც თიბავდნენ 100 ფუთ თივას. განვითარებული იყო უპირატესად პროდუქტიული მეცხოველეობა, რომლის შენახვაზე იხარჯებოდა 100 მილიონი მანეთი. გარდა ამისა, გააჩნდათ ნაკლებპროდუქტიული, ლეფიცითური მეღორეობა და მეცხვარეობა.

აფხაზეთში ერთ-ერთი უმსხვილესი საბჭოთა მეურნეობაა „ილიჩი“. იმ პერიოდში აქ ძირითად დარგს წარმოადგენდა მევენახეობა და მებალეობა. 1922 წელს აქ მოიწიეს 62 ფუთი თხილი, 300 ფუთი ძირნაყარი, 150 ფუთი მსხალი, 150 ფუთი ვაშლი, 60 ფუთი ქლიავი და სხვ. პროდუქტიული ნეცხოველეობა მეურნეობას აძლევდა ყოველთვიურად 2000 ბოთლ რძეს. გარდა ამისა, მეურნეობას გააჩნდა საძოვრები და ხოლბუნები, სადაც იმ წელს აიღეს 120 ფუთი თევზი.

კიდევ უფრო მრავალდარგოვანი იყო „ახალი ათონის“ მეურნეობა. 1926 წელს საბჭოთა მეურნეობას გააჩნდა 380 დესეტინა მიწა. აქედან 58 დესეტინა ზეთისხილის პლანტაციებს ეჭირა, 18 დესეტინა — ხეხილს, 20 დესეტინა — საძოვრებს, 3 დესეტინა — ბამბუქს, თხილსა და სხვ. ხეხილის ბაღში ძირითადად მოჰყავდათ: ვაშლი, ქლიავი, იაპონური ხურმა, თხილი და სხვ.

ზვარი, რომელიც მონასტერმა გააშენა, გადაჭიმული იყო 229 დესეტინა ფართობზე. უმთავრესად აქ ხარობდა სხვადასხვა ჯიშის „იზაბელა“. ევროპული ვაზის კულტურა გაშენებული იყო ერთ დესეტინაზე. მეურნეობას ჰქონდა კარგად მოწყობილი ღვინის სარდაფი 12—15 ათასი ფუთი ღვინის წარმადობით. 1926 წელს აქ მიიღეს 2577 ვედრო სხვადასხვა ხარისხის ღვინო. ერთი ვედროს საშუალო გასაყიდი ფასი იყო 4 მანეთი. დამხმარე მეურნეობად არსებობდა მეცხოველეობაც. მერძევეობის ფერმას ჰყავდა 37 ძროხა და 33 ფურკამეჩი, გარდა ამისა, 29 ხარი, 15 ცხენი და 45 ღორი. მებოსტნეობას ეკავა 3 დესეტინა.

ახალი ათონის მონასტერმა მეურნეობას მემკვიდრეობით დაუტოვა 300 ოჯახი ფუტკარი, რომელიც პრიმიტიულად იყო მოწყობილი და მოგვების ნაცვლად ზარალს იძლეოდა. იმ წელს სათიბებში აიღეს 16 840 ფუთი თევზი. — 9 262 მანეთად ღირებული.

სოფლის მეურნეობის აღორძინებისა და სტიმულირების მიზნით 1923 წელს ჩვენი ქვეყნის დედაქალაქ მოსკოვში პირველად მოეწყო სასოფლო-სამეურნეო გამოფენა. ამ გამოფენაზე ფართოდ იყო წარმოდგენილი საქართველოს სახალხო მეურნეობა. ასე მაგალითად, პავილიონ „აფხაზეთში“ საბჭოთა მეურნეობა „ახალი ათონიდან“ გამოფენილი იყო: მანდარინი, ლიმონი, ზეთისხილი, ქლიავი, ვაშლი, მსხალი, ხურმა, სხვადასხვანაირი ღვინოები, ორი ხარისხის არაყი, ტყავის ნაწარმი, კალათები, სანთია, თუჯ-ჩამომსხმელი ქარხნის 30 სახის პროდუქცია, საგალანტერიო სახელოსნოში დამზადებული 30 სხვადასხვა ნივთი, ძალიან ბევრი იყო ბზისაგან დამზადებული საგნები: ჭიქები, საშაქრეები, სირჩები, პორტსიგარები, კოვზები, სავარცხლები, ზარდახშა, პატარა კასრები და მრავალი სხვ. აქედან ნათლად ჩანს, რომ „ახალ ათონში“ მაშინ ამზადებდნენ მრავალგვარ პროდუქტებსა და ნივთებს.

უადგილო არ იქნება აღინიშნოს საინტერესო ისტორიული ფაქტი: მუშებმა ჯერ კიდევ 1921 წელს ცაქ-ის თავმჯდომარეს მ. ი. კალინინს გაუგზავნეს წერილი, სადაც ითხოვდნენ მუშათა კომუნისათვის გადაეცათ ახალი ათონი, რომელსაც „მიწიერი სამოთხე“ უწოდეს. ისინი თხოვდნენ მ. ი. კალინინს გადაეცათ მათ განკარგულებაში 8000 დესეტინა მიწის ნაკვეთი და შენობა 14000 კაციისათვის. აი ნაწყვეტი ამ წერილიდან: «„მიწიერი სამოთხე“ მისტიკური სახელწოდებაა, მაგრამ ჩვენ გვინდა ახალი ათონი გადაეპყროთ ნამდვილ საშობედ პროლეტარიატისათვის». ისინი ამტკიცებდნენ, რომ ახალი ათონი გახდებოდა აღმოსავლეთში კულტურის ბაიარახტარი, ხოლო კომუნა დაემორჩილებოდა პროლეტარულ დისციპლინას; ის, როგორც ორგანიზაცია, გახდება

კულტურის ცენტრი, რადგან კომუნაში, როგორც ცხოვრების სკოლაში, წაუკველა, ვინც ეძებს ნათელ კომუნისტურ ცხოვრებას, სადაც თანასწორუფლებიანობა, ძმობა და სიყვარული იქნება კომუნის ყოფაცხოვრების ფუნდამენტი. კომუნა იქნება რევოლუციის დასაყრდენი და მის მონაპოვართა ერთგულ დამცველი.

კომუნის ჩამოყალიბება მაშინ არ მოხერხდა, მაგრამ ყოფილი მონასტრის ბაზაზე შეიქმნა აფხაზეთში ერთ-ერთი უმსხვილესი საბჭოთა მეურნეობა „ფსირცხა“.

დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აფხაზეთის რესპუბლიკის სახალხო მეურნეობისათვის გულაუთის მახლობლად შექმნილ საბჭოთა მეურნეობას, რომელსაც „ატმის ბაღი“ დაერქვა. რევოლუციამდე იგი ეკუთვნოდა მიწათმფლობელებს ლობათინსა და უგრინოვიჩს. სხვათა შორის, უნდა აღინიშნოს, რომ მათ ამ მხარეში პირველად შექმნეს კულტურული ატმის პლანტაციები, რომლებსაც კომერციული მნიშვნელობაც ჰქონდა. მენშევიკების ბატონობის წლებში მათი განახლებისათვის არავის უზრუნვია. მიწსახკომის ყოველგვარი ცდა ამ ძვირფასი ბაღების შესანარჩუნებლად ამაო აღმოჩნდა და იგი მალე გადაშენდა.

ასეთივე ბედი ეწია „ზვარის“ საბჭოთა მეურნეობას. იგი ეკუთვნოდა მიწათმფლობელ რიბოს, მდებარეობდა მაშინდელი გუმისთის მაზრაში, ახალ ათონის გზატკეცილის ორივე მხარეს. ეს საკმაოდ მსხვილი მეურნეობა იყო. გააჩნდა 58 დესეტინა ვენახი, 38 დესეტინა ხოდაბუნი და სხვა სავარგულები. საბჭოთა მეურნეობა 10 წლის ვადით იჯარით გადაეცა კერძო პირებს, მაგრამ, სამწუხაროდ, მოიჯარეებმა გაუმჯობესების ნაცვლად სულ მთლად დააქვეითეს მევენახეობა და საბოლოოდ ეს მეურნეობაც გაქრა.

1921 წელს საბჭოთა მეურნეობა „სუბტროპიკულ ფლორას“ სახელი გადაერქვა და „სინოპი“ ეწოდა. ერთი წლის შემდეგ მის ტერიტორიაზე გაიხსნა სახალხო პარკი. 1924 წელს მიწსახკომის დადგენილებით „სინოპი“ გარდაიქმნა პეზალეობის სააკლიმატიზაციო საცდელ სადგურად, სადაც წარმოებდა ექსპერიმენტები მცენარეთა აკლიმატიზაციის დარგში.

ღრანდის ყოფილი მონასტრის ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა „ღრანდის“ საბჭოთა მეურნეობა, რომელსაც თავდაპირველად მემინდვრეობისა და მეხილეობის პროფილი ჰქონდა. იქ ძირითადად მუშაობდნენ ბერები, რომლებმაც იჯარით აიღეს ეს მეურნეობა. მაგრამ საიჯარო ხელშეკრულება მალე გაუქმებულ იქნა და „ღრანდა“ გადაეცა შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატს, რომელმაც იქ მეცხენეობის საბჭოთა მეურნეობა მოაწყო. ეს მეურნეობა მუშაობდა 30-იანი წლების შუახანებამდე.

1924 წელს კამანის ქალთა მონასტრის ბაზაზე შეიქმნა „კამანის“ საბჭოთა მეურნეობა. მას გააჩნდა სახნავ-სათესი, ხეხილის ბაღები (მსხალი, ვაშლი, ზეთისხილი, მანდარინი), ბოსტანი და სხვა სავარგულები. იგი თანდათან აფართოვდა თავის მოქმედების სფეროს და 30-იანი წლებისათვის წარმოების დონეზე შესამჩნევად აიწია. აღსანიშნავია, რომ 1929 წლამდე „კამანის“ მეურნეობა საიჯარო ხელშეკრულებით მონაზონ ქალთა შრომის არტელის განკარგულებაში იყო.

ჩვენ ძალიან მოკლედ აღვწერეთ აფხაზეთის უმთავრესი საბჭოთა მეურნეობების წარმოების მიმართულება და ხასიათი აღდგენით პერიოდში. როგორც ვხეხეთ, ეს მეურნეობები კომპლექსური და მრავალდარგოვანი იყო. დაახლოებით ასეთივე პროფილი გააჩნდა ყველა სხვა დანარჩენ მეურნეობას იმ პერიოდში.

საბჭოთა მთავრობა და კომუნისტური პარტია დიდ ყურადღებას აქცევდნენ პირველ საბჭოთა მეურნეობებს ჩვენს რესპუბლიკაში, სისტემატურად უწყევდნენ მათ ეკონომიურ დახმარებას, აგზავნიდნენ იქ გამოცდილ სამეურნეო მუშაეებს. ყურადღების ცენტრში იდგა მუშა-მოსამსახურეთა მატერიალური კეთილდღეობის გაუმჯობესების საკითხი. მიუხედავად მაშინდელი სასურსათო სიძნელეებისა, პირველ რიგში ხდებოდა მათი მომარაგება პირველი მოთხოვნილების პროდუქტებით. ყოველნაირად ცდილობდნენ გადაეციათ საბჭოთა მეურნეობები სანიმუშოდ და მისაბამად კერძო გლეხური მეურნეობისათვის.

პარტიისა და მთავრობის ინტენსიური ყურადღების მეოხებით თანდათან ხდებოდა საბჭოთა მეურნეობების ეკონომიური აღორძინება. დროთა განმავლობაში ისინი გადაიქცნენ სანიმუშო რენტაბელურ წარმოებად.

აფხაზეთის ეკონომიკაში საბჭოთა მეურნეობების ხვედრითი წონის ზრდასთან დაკავშირებით, მთავრობამ გადაწყვიტა მოეხდინა მათი ინტეგრაცია და 1926 წლის დეკემბერში ოპერატიული ხელმძღვანელობის სრულყოფის მიზნით შეიქმნა აფხაზეთის სახალხო მამულების ტრესტი, რომელიც კონკრეტულად და საქმის ცოდნით უწყევდა ხელმძღვანელობას საბჭოთა მეურნეობების საქმიანობას (მოგვიანებით იგი გარდაიქმნა აფხაზეთის საბჭოთა მეურნეობების ტრესტად).

პროდუქციის სარეალიზაციოდ ამ ტრესტმა მოსკოვსა და ლენინგრადში გახსნა თავისი განყოფილებები ფართო სავაჭრო ქსელით, რომლებიც წარმოადგენდნენ აფხაზეთის საბჭოთა მეურნეობების პროდუქციის გამსაღებელ ბაზებს. ისინი მოქმედებდნენ თვით ტრესტის გაუქმებამდე (1936 წ.).

სახალხო მამულების ტრესტის გამგებლობაში შედიოდნენ:

1. მაკაროვსკის ყოფილი აგარაკი გუმისთის მაზრის სოფ. მერხელში. ფართობი 42,61 ჰა. 6 წლის ვადით იჯარით იყო გაცემული.

2. სოროკინის ყოფილი აგარაკი, დრანდის გზატკეცილზე, 11 კმ დაშორებით სოხუმიდან. 2,46 ჰა ფართობი. საიჯარო გადასახადი იყო 400 მან. წელიწადში.

3. „კოზიევკა“, 4 კმ-ის დაშორებით „ილიჩის“ საბჭოთა მეურნეობიდან. ფართობი 7,65 ჰა. შერეული ბაღები დაახლოებით 100 ფუთ ხილს იძლეოდნენ წელიწადში.

4. მენშიკოვის ყოფილი მამული, 12 კილომეტრზე სოხუმიდან, დრანდის გზატკეცილზე. ფართობი 7,65 ჰა. ძირითადად გაშენებული იყო აფხაზური ვაშლი და მალღარი ვენახი.

5. შერვაშიძის ყოფილი აგარაკი მდ. კელასურის შესართავთან. ფართობი 7,1 ჰა. ხეხილისა და მანდარინის ბაღები, ბოსტანი და სხვა სავარგულები. ჰქონდა ორსართულიანი ქვითიკრის საცხოვრებელი სახლი.

6. შერუმეტიევის ყოფილი მამული სოფ. ეშერაში, 14 კმ-ის დაშორებით სოხუმიდან, ათონის გზატკეცილზე. ფართობი 9 ჰა. ხილისა და მანდარინის ბაღები, აგრეთვე დეკორატიული მცენარეების სანერგე.

7. წებელდა-დრანდის ყოფილი მონასტრის მიწები. ფართობი 56 ჰა ხოდაბუნები, სათიბი და სხვა სავარგულები.

8. იურევიჩის ყოფილი აგარაკი სოფ. ფსირცხაში. ფართობი 12 ჰა. უმეტესად ქლიავის პლანტაციები.

9. „ქვემო კოლხიდა“ გაგრის რაიონში. ფართობი 20 ჰა. გააჩნდა სახნავ-სათესი და დეკორატიული ბაღები.

გარდა ამისა, არსებობდნენ საიჯარო მამულები, რომლებიც შედიოდნენ სამაზრო აღმასკომების გამგებლობაში. ასე მაგალითად, გაგრის აღმასკომში შედიოდა 13 საიჯარო მამული, გუდაუთისაში — 11, კოდორისაში — 14, სოხუმის სამაზრო აღმასკომში — 15, გალის აღმასკომში — 6.

მთლიანად აფხაზეთში იყო 59 საიჯარო მამული, რომლის საერთო ფართობი იყო 213 დეკეტინა და წელიწადში 7 431 მან შემოსავალი ჰქონდა. შემდგომში საიჯარო მამულები საბჭოთა მეურნეობებისა და კოლმეურნეობების ფარგლებში მოექცნენ და 30-იან წლებში არსებობა შეწყვიტეს.

ასეთია აფხაზეთში პირველი საბჭოთა მეურნეობების მშენებლობის მოკლე ისტორია².

Б. С. МАТИТАШВИЛИ

ПЕРВЫЕ СОВХОЗЫ В АБХАЗИИ

Р е з ю м е

Организация первых совхозов в Абхазии началась сразу после установления Советской власти в 1921 году.

15 апреля 1921 года по Наркомзему был издан приказ, где говорится, что все национализированные имения объединяются в совхозы (тогда они были названы Народными имениями).

Всего в 1921 году было создано 11 совхозов. Крупнейшими из них, имевшими наибольшее хозяйственное значение, были только три: «III Интернационал» (Гагрский р-н), «Новый Афон» (Гудаутский р-н) и «Гульрипш» (Гульрипшский р-н).

В первое десятилетие Советской власти (1921—1931) в Абхазии было создано около тридцати совхозов.

В виду того, что экономика советской Грузии и Абхазии была еще слабой, а совхозы еще не были рентабельными, они сдавались в аренду трудовым коллективам сельских общин или частным лицам сроком от одного года до десяти лет.

Совхозы Абхазии тогда еще не были специализированные, монокультурные, а были комплексными и носили отчасти потребительский характер.

Ввиду возросшего удельного веса совхозов в экономике республики, решением ЦИК-а Абхазии в 1926 году был создан Абхазский Трест Народных имений (АБТНИ).

Для реализации совхозной продукции АБТНИ открыл сбыточную базу в Москве и Ленинграде.

Постепенно в конце двадцатых годов совхозы Абхазии становятся рентабельными и начинают давать прибыль.

² საარქივო მასალებიდან წერილში გამოყენებულია: აფხაზეთის ცსა ფონდი 17, აღწერა 1, საქმეების №№ 2, 59, 88, 70, 83, 92, 116, 128; ფონდი 3, საქ. № 20.

პროფესორ ვარლამ დონდუას არქივში დაცული ძველი ქართული ხელნაწერები და საბუთები

ცნობილი ქართველი ისტორიკოსი, ჩვენი წარსულის დაუღალავი მკვლევარი, მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწე, პროფესორი ვარლამ დარისპანის ძე დონდუა (1895—1969) ნახევარ საუკუნეზე მეტ ხანს სანიმუშო გულ-ძოდგინებით, უანგაროდ ემსახურა მშობლიური ქვეყნის საისტორიო მეცნიერების წინსვლის საპატიო საქმეს. მან იშვიათი მეცნიერული სიზუსტით შესრულებული მრავალი საყურადღებო ნაშრომი შექმნა ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის ხაზით.

1942 წლიდან სიცოცხლის დასასრულამდე ვარლამ დონდუა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში მუშაობდა და წლების მანძილზე ხელმძღვანელობდა წყაროთმცოდნეობის განყოფილებას.

პროფ. ვარლამ დონდუას გარდაცვალების შემდეგ მისმა მემკვიდრეებმა ხსენებულ ინსტიტუტს გადმოსცეს მისი ბიბლიოთეკა, რომელიც რამდენიმე ათას ძვირფას წიგნს შეიცავს უმთავრესად საქართველოსა და კავკასიის სხვა ქვეყნების ხალხთა ისტორიისა და კულტურის საკითხების შესახებ.

ბიბლიოთეკასთან ერთად ინსტიტუტს გადმოეცა ვარლამ დონდუას არქივი, რომელშიც, გარდა ვრცელი ეპისტოლარული მასალისა, დაცულია მისი გამოუქვეყნებელი თუ გამოქვეყნებული შრომების დედნები. არქივში აღმოჩნდა აგრეთვე რამდენიმე ძველი ხელნაწერი და საბუთი, რომელთაც გარკვეული ძნიშვნელობა აქვთ საქართველოს ისტორიისა და კულტურის წარმოჩენის საქმეში.

წინამდებარე წერილში სწორედ ამ ხელნაწერ წიგნებსა და საბუთებზე გვინდა შევჩერდეთ.

არქივში დაცული ცხრა ხელნაწერიდან ორი ფრაგმენტია და თითო ფურცლისაგან შედგება. ერთია XII საუკუნის ოთხთავი, რომელიც შეიცავს მათეს სახარების 27-ე თავის 59, 61, 64—66 და 28-ე თავის 1, 4—8, 10—15 მუხლებს. ოთხთავის ფრაგმენტის ეს ტექსტი გიორგი ათონელის რედაქციისაა.

მეორე ხელნაწერიც ერთ ფურცელს შეიცავს. ტექსტი გადარეცხილია, ლოცვანი უნდა იყოს. პალეოგრაფიული მონაცემებით შეიძლება XVI ს-ს მიეკუთვნოს.

საკმაოდ სქელტანიანია 1822 წელს გადაწერილი კრებული, რომელშიც შესულია თეიმურაზ II-ის მიერ სპარსულიდან თარგმნილი „თიმსარანის“, სულხან-საბა ორბელიანის „სიბრძნე სიცრუისა“ და „საეტლო და სამთვარიოს“ ტექსტები.

ცალკეა ვახტანგ VI-ის რუსეთში თანმხლებელის ერასტი თურქისტანიშვილის ნათარგმნი „აპოვთეგმატას“ ვრცელი რედაქციის შემცველი ხელნაწერი, რომელიც 1854 წელსაა გადაწერილი.

XIX საუკუნეშია გადაწერილი კრებული, რომელშიაც შესულია „დარლუშვა კოსტანტინეპოლისა“ და „დარლუშვა იერუსალიმისა“. ამ უკანასკნელის ავტორად მიჩნეულია თეოფანე პროკოპოვიჩი, ხოლო რუსულიდან მთარგმნელად სარიდან ჩოლოყაშვილი¹.

არის აგრეთვე ავგაროზი, ამონაწერები სხვადასხვა სასულიერო თხზულებებიდან და სხვ.

დაბოლოს, არქივში დაცულია ეტრატის 10 ფურცლისგან შემდგარი პატარა ზომის ხელნაწერი. პალეოგრაფიული მონაცემების მიხედვით იგი XIV საუკუნეს არ გადმოსცდება. უფრო ზუსტად, XIII—XIV საუკუნეების მიჯნაზე უნდა იყოს გადაწერილი. ხელნაწერი პროფ. ვარლამ დონდუას 1941 წლის ზაფხულში უყიდა ქალაქ ლენინგრადში პროფ. მიხეილ ნიკოლოზის ძე კუფავეისაგან, რომელსაც თავის მხრივ იგი სხვა, არაბულ ხელნაწერებთან ერთად ქ. სამარყანდში შეუძენია. ხელნაწერს აქვს რვეულებრივი პაგინაცია. ამ ათი ფურცლიდან პირველი ოთხი ფურცელი მეთვრამეტე რვეულს ეკუთვნის (იხ. ხელნაწერის მე-4 ფ. verso,) ხოლო ექვსი ფურცელი — მეცხრამეტე რვეულს (იხ. მე-5 ფ. recto). მეცხრამეტე რვეულის ბოლო ფურცელზე მოთავსებულია ანდერძი, რაც ხელნაწერის დამთავრებაზე მეტყველებს. ცნობილია, რომ რვეული რვა ფურცლისაგან შედგება. ამდენად, სავარაუდოა, რომ ეს ხელნაწერი ფრაგმენტია დიდი ნუსხისა, რომელიც ცხრამეტი რვეულის ანუ 152 ფურცლისაგან შედგებოდა. ანდერძის მიხედვით იგი კურთხევანია. მართლაც, ხელნაწერის დასაწყისში მოთავსებულია: „ლოცვაი შესლვასა ახლისა სახლისაჲ, კურთხევაი“ და „ლოცვაჲ ბადეთა ზედა თევზისათჳს“.

კურთხევანის ამ ხელნაწერს ერთვის ტექსტი უნიკალური კანონიკური ძეგლისა, ექვთიმე მთაწმინდელის მიერ ბერძნულიდან ქართულად თარგმნილი „განგებაჲ მსოფლიოთა მღუდელთათჳს“. სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილი იყო მხოლოდ ამ ძეგლის სათაური (იხ. კ. ვ ნ უ ქ ი ძ ე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, ტ. I, 1952, გვ. 128).

განსვენებულ მეცნიერს ეს ტექსტი გამოკვლევით გამზადებული ჰქონდა გამოსაცემად. 1958 წ. ნოემბერში ქ. ლენინგრადში ბიზანტინოლოგების საკავშირო სესიაზე მას ამ ხელნაწერის შესახებ მოხსენებაც წაუკითხავს სათაურით: „Культурные связи Византии и Грузии“.

ექვთიმე მთაწმინდელის მიერ ბერძნულიდან ქართულად თარგმნილი ეს შრომა ამდიდრებს ჩვენს ცოდნას კანონიკური ტექსტების შესახებ. ხელნაწერის მნიშვნელობა კი განსაკუთრებით დიდია იმ მხრივ, რომ იგი ერთადერთია, რომელმაც შემოგვინახა ამ კანონიკური ძეგლის ტექსტი.

ხელნაწერების გარდა არქივში აღმოჩნდა 12 ცალი საბუთი. აქედან 10 ქართულია, 2 კი სომხური. ამათგან მნიშვნელოვანია საბუთი, რომელიც დათარიღდა XVIII საუკუნის დასაწყისით. იგი დედანია და წარმოადგენს სამეფო მამულების გამოსაღების ნუსხის ფრაგმენტს. ასევე დედანია 1791 წელს, 17 აპრილს, იმერეთის მეფის სოლომონ II-ის მიერ გოგია წერეთლისათვის მიცემული ყმების წყალობის წიგნი.

¹ ტ რ უ ხ ა ძ ე, ქართულ-რუსული ლიტერატურული ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVIII სს., 1960, გვ. 220.

პროფ. ვ. დონდუას ხელნაწერები, თანახმად მისი სურვილისა, გადაეცა ჭელნაწერთა ინსტიტუტს.

აქვე ვათავსებთ პროფ. ვარლამ დონდუას არქივში დაცულ ხელნაწერებისა და საბუთების აღწერილობას.

კრებული- XIII—XIV

10 ფ; 17×13 სმ; ეტრათი, ნაკულუ; ნუსხური; (XIII—XIV სს.) აქვს თავსამკაული და სახელაო ასოები: 1v, 2r, 7v.

1. [ქუ რთ ხ ე ვ ა ნ ი] „... თუ თვისისა ნაშრომისა მიერ სათნო იყავ. გან-სუწნებაჲ ამისი და გრძელსა სიბერესა მიწევნულად ვიდრე შვილისშვილ-თამდე...“ 1r-v.

შენიშვნა: კურთხევანი შეიცავს თავებს: „ლოცვაჲ შესლვასა ახლისა სახლისაჲ. კურ-თხეაჲ“ და „ლოცვაჲ ბაღთა ზედა თევზისათჳს“.

2. „გ ა ნ გ ე ბ ა ჲ მ ს ო ფ ლ ი ო თ ა მ ღ უ დ ე ლ თ ა თ ჳ ს, რომელი გა-შოსცა ბერძელისაგან ქართულად ნეტარმან მამამან ეფთჳმე. — გამცნებ შენ პირველად მღდელთა დამარხვასა სარწმუნოებისსა შიშსა ღმრთისსა, სიწმიდესა კორცთასა და შეკრძალვასა...“ 1v—10r.

შენიშვნები: 1. ხელნაწერი პროფ. ვ. დონდუას 1941 წ. ზაფხულში შეუძენია ქ. ლენინ-გრადში პროფ. მიხეილ ნიკოლოზის ძე კუფავეისაგან.

2. ხელნაწერის ამ ტექსტის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში მხოლოდ სათაურიც ცნობილი (იხ. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, ტ. I, გვ. 188).

ანდერძები: ხელნაწერის ღედნისა: 1. „დიდებჲ ღმერთისა სრულმყოფელსა ყოელისა კე-თილისსა სრულ იქმნეს წმიდანი კურთხევანი კელთა მწარედ ცოდვილისა სასოებითა ოდენ ქრითეებისა, ხოლო საქმითა ყოვლად არა მსგ[ა]ქისისა სახითა ოდენ დიაცონისა გრიგოლ ბანდაქისაჲთა. უწყის ღმერთმან, რომელი ჩემისა უშეკრებლისაგან ეგებოდა დია ნამიკირებთა და კარგად ქნასა არაჲ მჩრეეთა.“

უცბად ჩხიბე[ი]სათჳს შემინდევით და ლოცვასა გვედრები ნუ დამკლებ, რამთა თქუენ ბერითა ლოცვითა ვიქსნე ღრქენისაგან კბილთაჲსა, რომელი მიელის ჩემებრ ცოდვილთა“ (10r).

2. „სახელითა ღმრთისაჲთა და შეწევნითა წმიდისა გიორგი ღმრთისისაჲთა მოვიგენ და და-ეწერინენ წმიდანი ესე კურთხევანი მე, ბურღულმან დეკანოზისა შვილმან ქსენეფორე საქმრად ჩემდა და მომავალთა ჩემთათჳს და სალოცველად სულსა ჩემი-სათჳს.“

აჲ ვიცა მიმთხვენეთ წმიდანო მამანო წმიდათა შინა ლოცვათა თქუენთა შენდობასა გე-ვედრები ნუ დაგუალებთ რამთა თქუენ მიერთა ლოცვათა ჩუენ. გჳსნენს ღმერთმან საუკუ-ნითა სატანჯველთაჲთგან და თქუენ მოგცეს სასუფეველო მისი.

3. სულსა ქსენეფორესსა და მისთა დედა-მამათასა შეუნდენს ღმერთმან, ამენ.

მწერალსა გრიგოლს და მშობელთა მისთა შეუნდენ ღმერთმან. ნაწერი დამთა, ხოლო მწე-რალი მიწა იქმნა“ (10v).

მინაწერები: 1. ტექსტის ხელით ნუსხურად „... და ქსენეფორეს შეუნდენ ღმერთმან, ამენ“ (9v).

2. XIV—XV სს. მხედრულით „გვაძიე რაი რომე გაზიარო გჳრ ღმერთო“ (3v).

3. XVII ს. მხედრულით: „მოსესი ვარ ნურაეინ მოიპარად(!)“ (1r).

ოთხთავი. XII

1 ფ; 13×195 სმ; ეტრათი, ფრაგმენტი; ნუსხური, (XVI ს.).

[ო თ ხ თ ა ვ ი] „... და მოილო გუამი იგი მისი იოსებ და წარგრაგნა იგი არ შენაკსა წმიდასა...“ 1rv.

წყდება: „უკეთესეს ესე მთავარსა მას, ჩუენ ვარწმუნოთ და თქუენ უზრუნველგყვენთ...“

შენიშვნა: ოთხთავის ფრაგმენტის ეს ტექსტი გიორგი ათონელის რედაქციისაა. ხელნაწერში დაცულია მათეს სახარების შემდეგი ადგილები: 27 თავი. მუხლები: 59, 61, 64—66. 28 თავი. მუხლები 1, 4—8, 10—15 (შდრ. ახალი აღთქუმაჲ უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესი, საკათალიკოსო საბჭოს გამოცემა, 1963, გვ. 72—73).

ლოცვანი. XVI

1 ფ; 10,5×8 სმ; ეტრათი ნუსხური (XVI ს.).

კრებული. 1622

186 ფ.; 21,5×16,5 სმ; ქალაღი მოღურჯო ფერის; მხედრული; 1822 წ. (183r); გადამწერ აბრამ პეტრეს-ძე ბერძენოვი (183r); დაუწერელია: 67r—68v, 182v, 184v—186r.

1. [თიმსარიანი] „ქ. კარი პირველი დასაწყისი ჰინდოთ კელმწიფის ამავეი. მეფისა პატრონისა თეიმურაზისა სპარსთა წიგნთაგან ქართულად გადმოთარგმნილი. — იყო ერთი ხელმწიფე ჰინდოეთის სამეფოსა შინა ხათესავად ჩინგთა ძველთა გვართა კელმწიფეთა შვილი და ერქვა სახელად თავ-ყაჩხან...“ 1r—29v.

წყდება: „ღიაცის არაწმინდობაზე, ერთს არაკს მოგახსენებო“...

შენიშვნა: ტექსტი მისდევს გამოცემას (იხ. თეიმურაზ მეორე, თხზულებათა სრული კრებული, გ. ჯაკობიას რედაქციით, 1939, გვ. 139—171).

2. სულხან-საბა ორბელიანი, სიბრძნე სიცრუისა. — „ქ. აქა კარი მეორე, დასაწყისი. იყო ერთი დიდი, მაღალი ხელმწიფე და ერქვა სახელად მას ფინეზ...“ 29v—66v.

შენიშვნა: ხელნაწერის ტექსტი მისდევს გამოცემის (იხ. სულხან-საბა ორბელიანი, სიბრძნე-სიცრუისა, 1938 წ.) შემდეგ გვერდებს: 6—14, 19, 20—26, 27—28, 32—33, 49—53, 57, 58—78, 72—73, 76, 141—142, 150—152, 154—157, 161).

3. „საეტლო და სამთვარიო“ პირველი დასაწყისი ფილოსოფოსთაგან გამოკრებული მათემატიკა თუ კაცი რომელს ეტლსა ზედა იშვების წმიდისა იოზ ბრძანებს. რომ ყოვლის კაცის ხელზე შეიტყობის თვით ყოფადნი საქმენი რასაც იქმს. ესე წისი(?) [ი]ოზისაგან გამოცხადებულთა კორონ მაცია(!) ეწოდების...“ 69r—182r.

შენიშვნა: ტექსტში შესულია: „ეტლების პატრონობა დაბადებულთა ზედა...“, „თავისა, წუბლისა და თმის შეტყობა...“, „მკერდის, წვიებისა და ფეხის შეტყობა...“, „ჩაის ღარისა და კაი ღარისა შეტყობა...“, „მთვარისა და ეტლების შეტყობა...“ და სხვა.

ანდერძები: 1. „აღიწერა ხელითა აბრამის, ოქრომჭედლის შვილი პეტრესი. წელს ჩუკბ, ქრისტიანობის თვის თ“ (182r).

2. „წიგნი ესე ორთა ნაწილთანი, რომელსა ერთსა ნაწილსა ეწოდების სიცრუე-სიბრძნისა და მეორესა სახე-მეტყველება, აღიწერნეს საკუთრითა კელითა ჩემითა, რომელ ვწლოვანებდი ნეათორმეტე წელსა შინა და ამისა გამო, უკეთუ აღმოჩენიხელნი შეცდომა რაჲმე იხილოთ ხუ მწყევთ, არამედ ლოცვითა მომიხსენეთ რამეთუ, არცა ეგრეთსა დროსა შინა ვიყავი, რომელ დასაწერად ვინმე შერაცხოს, არამედ მსონდა ხალისისა ჩემისა გამო და არცა უღებ ვეჲ-არამედ სრულ ვეჲ ესე ვითარი წიგნი, წელსა ჩუკბ, იენისის ო რიცხისა მე, აბრამ ოქრომჭედ-ლი პეტრეს შვილმა ბერძენოვ“ (183r).

მინაწერები: 183v, 186v.

ამონაწერები სხვადასხვა სასულიერო თხზულებებიდან 1878—1890 წწ.

160 ფ; 21×17 სმ; ქაღალდი; მუყაოს ყდა; მხედრული; 1878—1890 წწ. (157r, 159v); შემდგენელი და დამწერი გაენათის მონასტრის არხიმანდრიტი სერაპიონ ახულდიანი (157r, 159v).

[ამონაწერები სხვადასხვა სასულიერო თხზულებებიდან]. — „ძალი იგი იყო პირველითგან ღმრთისა თანა. სიტყვა ღმრთისა თანამოსაყდრე მამისა და სულისა წმიდისა...“ 1r—155v.

შენიშვნები: 1. ტექსტს დართული აქვს გადამწერის ავტობიოგრაფიული ჩანაწერები და ცნობები იმერეთის ეპისკოპოსის გაბრიელის, რუსეთ-თურქეთის 1879 წ. ომისა და აღექვსანდრე იმპერატორის მკვლელობის შესახებ (156r—160v).

2. ტექსტი შედგენილია გაენათის მონასტრის არხიმანდრიტის სერაპიონ ახულდიანის მიერ 1878—1890 წწ. (157r—159v).

აპოთეგმატა. XIX

119 გვ.+VII გვ.; 17×11 სმ.; ქაღალდი; მუყაოს ყდა; მხედრული; გადამწერი: გიორგი პეტრეს ძე ლურსმანოვი (119 გვ.); [XIX ს.].

„მოკლედ სიტყვის გება სოკრატისი. ჰსწავლა პირველ და სხუთაცა ფილოსოფოსთა რუსულისაგან ქართულს ენაზედ თარგმნილი. — კეთილის კაცის წესი არ არის კაცს პირში აქებდეს და უკან ზრახევდეს...“ 1—119 გვ.

ანდერძი: „ჩემდ-სა.....ესე ეკუვნეს გიორგი ლურსმანოვს თავისავე დაწერილი წელსა ჩემდ. დასრულდა ფილოსოფების ისტორია“.

„წელსა ჩემდ-სა, მარიამობისთვის ჭსა აღიწერა მოკლედ სიტყვის გება სოკრატისი ჰსწავლა პირველ და სხუთაცა ფილოსოფოსთა. გიორგი პეტრეს ძის ლურსმანოვის მიერ აღწერილი არს, რომელი წამკითხულებით“ (119 გვ.).

შენიშვნები: 1. ხელნაწერი შედგენილობის მიხედვით „აპოთეგმატას“ ვრცელ რედაქციას განეკუთვნება (იხ. ლ. ძოწენიძე, რუსული „აპოთეგმატას“ ქართული რედაქციები, 1959, გვ. 37—41). იგი რუსულიდან უთარგმნია ვახტანგ VI-ის კოლონიის ერთ-ერთ წევრს ერასტო ოურკისტანშვილს (იხ. დასახ. ნაშრომი გვ. 38).

2. ხელნაწერში ტექსტის დასაწყისი 7 გვ. და ანდერძი ერთი ხელით არის მიწერილი. 1—7 გვ-ზე მოთავსებული ტექსტი მეორედება.

3. ხელნაწერი პროფ. ვ. დონდუას 1964. IX. 5 ბუკინისტ ლორთქიფანიძისაგან 10 მან. შეუძენია

კრებული XIX

108 გვ., 21,5×17 სმ; ქაღალდი; მუყაოს ყდა; მხედრული; [XIX ს.].

1. „დარღუტვა კონსტანტინუპოლისა ტყუილობისათჳს დიდებულისა სამეფოფოსა ქალაქისა კონსტანტინუპოლისა, (რომელსა უწოდებენ ახლად ჰრომს), რომელიცა დაატყუტვა მახომედ მეორემან, სულთანმან თურქთა მან მერვემან, შემდგომად ქრისტესსა 1453, წელსა ჩუნგ. — მახო მედ სულთანმან თურქთა მან, (რომლისა სახელი მეორე), შემდგომად სიკუდილისა მამისა თჳსისა ამურატისა, აზიასა შინა სამთავროსა ბითუნისასა...“ 1—43 გვ.

2. „დარღუტვა იერუსალიმისა. ისტორია დარღუტვისათჳს უკანასკნელ წმიდისა ქალაქისა იერუსალიმისა. — ჰრომელთა კეისრისა ტი-

ტესაგან, ძისა უესპასიანესა. — ოდეს მიიღო პატივი კეისრობისა უესპასიანემან და იქმნა დამტკიცებულ მბრძანებლად...“ 44—108 გვ.

შენიშვნა: ამ შრომის ავტორად მიჩნეულია თეოფანე პროკოპოვიჩი, ხოლო რუსულიდან მთარგმნელად სარიდან ჩოლოყაშვილი (იხ. ტრ. რუხაძე, ქართულ-რუსული ლიტერატურული ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVIII სს., თბილისი, 1960, გვ. 22).

მინაწერი: „არხიმანდრიტი იოანე (1 გვ.).“

ავგაროზი. XIX

1 ფ. (გრაგნილი); 253,5×10 სმ; ქაღალდი, დაზიანებული, კიდეებზემოცვეთილი; მხედრული; [XIX ს.].

[ავგაროზი]. „სახარება. პირველი თავი არს იოანესი. აღდგომის წირვისა. — პირველიდგან იყო სიტყვა და სიტყვა იგი იყო ღვთისა თანა და ღმერთი იყო სიტყვა იგი...“

შენიშვნა: დართული აქვს ნაბეჭდი სურათები: იესო ქრისტესი, მარიამ ღვთისმშობელისა ჭრმა იესოსთან ერთად, ცხენზე მჯდომი წმ. გიორგისა და წმ. დავითის და კონსტანტინესი.

საბუთები

XVIII ს. დასაწყისი. ნუსხა სამეფო მამულების გამოსაღებისა.

1791. IV. 17 ყმების წყალობის წიგნი, მიცემული სოლომონ II-ის (არჩილ მეფის ძის) მიერ გოგია წერეთლისათვის.

1793. II. 6 არზა კაცია ფავლენიშვილისა ერეკლე მეფისადმი ქაიხოსრო აბაშიძის მიერ ყმების მიტაცების შესახებ, ერეკლე მეფის ოქმით (პირი).

1838. X. 17 ყმის ნასყიდობის წიგნი, მიცემული ბარძიმ მაჩაბელის მიერ ყარამან ფავლენიშვილის ქვრივის ნინოსადმი.

1838. V. 27 მოწმობა რუსეთში ორი წლის ვადით გამგზავრების შესახებ, მიცემული გიორგი მეფის ასულ სოფიოს მიერ ლევან გუმცაძისათვის და შეამდგომლობა მისთვის პასპორტის მიცემის შესახებ.

1850. IX ყმის ნასყიდობის წიგნი, მიცემული გრიგოლ მაჩაბელის მიერ ანა ფალავანდიშვილისათვის.

1821. IX. 23 თხოვნა ტყვიაველი ყარამან ფავლენოვისა მაიორ ტიტოვისადმი შანშე ერისთავის მიერ მიტაცებული ყმების მისთვის დაბრუნების შესახებ.

1869. II. 26 მამულის ნასყიდობის წიგნი, მიცემული გარსევან და ეფემია მაბუჩევეებისაგან მოსე მიხეილის ძე მამუჩევისათვის (პირი).

1866. X. 1 მიწის ნასყიდობის წიგნი, მიცემული სარიდან იოსების ძე ტატიევისა ნატალია მესხიევისათვის (პირი).

1854. XI. 30 თხოვნა რაჭის უეზდის მცხოვრებლების მღვდელ იაკობ ჭიჭინაძისა და სახაზინო აზნაურის ალექსი ჭიჭინაძისა ქუთაისის გუბერნიის სასამართლოსადმი, ნასყიდობის წიგნის დამტკიცების შესახებ.

სომხური დოკუმენტები

1834. III. 26 მიწერილობა ფამბაკისა და შირაკის მთავარ პრისტავის მარტიროს მელიქოვისა გიუმრიდან ფამბაკის ოლქის სოფელ ყიშლადის მამასახლისის მკრტჩ დამბარიანისადმი.

გეორგე ამავე შინაარსის საბუთია, დათარიღებული 1834 წ. აპრილის 29-ით.

ქარბლის ინსტიტუტის საკითხისათვის

(ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით)

აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებში (თბილისი, თელავი, სიღნაღი, გორი, ახალციხე) შეგროვებული მასალით, ქარგალი შეგირდობის შემდეგ საფეხურს აღნიშნავს. შეგირდი გარკვეული წრთვის შემდეგ ქარგალი ხდება, მუშაობს ქარგლად რამდენიმე ხანს და მერე ოსტატად ილოცება. მკვდელ მიხა ისაყის ძე ჩერქეზიშვილის (78 წ., ქ. სიღნაღი) ცნობით, „შეგირდი როცა ისწავლიდა, ქარგალი გახდებოდა, დალოცავდა უსტაბაში ამქრობას, როცა ყველი გათავდებოდა“. სარაჯ ლიმონა მიხეილის ძე სისოევის (78 წ., ქ. სიღნაღი) თქმით, „ჩერ შეგირდი იყო, მერე ქარგალი. შეგირდი რომ ისწავლიდა, მერე ჯამაგირს დაუნიშნავდა მას ოსტატი 10—15 მან. წელიწადში. მერე უნდა დალოცილიყო, რომ ნამდვილი ოსტატი გამხდარიყო“. ხარაზ აბრამ ალექსანდრეს ძე პაპუაშვილის (75 წ., ს. ქვემო მაჩხაანი)) გადმოცემით, ის ოთხი წელი ყოფილა შეგირდად, მერე ოთხი წელი — ქარგლად. „ნახევარი ჯამაგირით მუშაობა იყო ქარგლობა, — გადმოგვცემს ის, — მერე სრული ოსტატობა“. „ხელობას რო ისწავლიდი, ქარგალი გახდებოდი, გაურიგდებოდი ოსტატს და იმუშავებდი. დალოცვა იმიტომ იყო საჭირო, რომ ხელოსნად იქნებოდი ჩათვლილი“ (დერციკი ისე ეწინაა ძე გელაშვილი, 75 წ., ქ. გორი). „სამი წელი ვიყავი შეგირდად, მერე ოთხი წელი ქარგლად, მერე დავილოცე“ (მეთუნუქე ისაყ მიხეილის ძე ყაზაროვი, 83 წ., ქ. გორი); „შეგირდმა ხელობა არ იცის, ქარგალი ნახევარი ოსტატია“ (დურგალი ბაბკენ ტიგრანის ძე კირაკოსიანი, 60 წ., ქ. ახალციხე). 68 წლის ხარაზ იაკობ ივანეს ძე ზუბაშვილის გადმოცემით, „ქარგალი ისაა, რომ შეგირდზე ზედმეტი იცის“ (ქ. ახალციხე). მექალაქნე გიორგი იაკობის ძე ბალიაშვილის ცნობით, შეგირდი ხელობას რომ ისწავლიდა, მერე ერთი წელი იმსახურებდა ქარგლად და გახდებოდა ოსტატი-ხელოსანი (ქ. ახალციხე).

მოტანილი მასალა, ვფიქრობთ, აშკარად მეტყველებს იმაზე, რომ ქარგალი აუცილებელი, შუა საფეხურია შეგირდობიდან ოსტატობამდე. ამავე დროს, აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებში შეგროვილი მასალით, ქარგალი არის ხელოსანი, რომელსაც შესწავლილი აქვს ხელობა, მაგრამ სახსრების უქონლობის გამო დაქირავებით მუშაობს თავის ოსტატთან ან სხვასთან. ხარაზ ივანე სერგოს ძე ხატიევის (75 წ., ქ. სიღნაღი) თქმით — „ქარგალს შესწავლილი აქვს ხელობა და დაქირავებით მუშაობს“. მეთუნუქე ამბარცუმ ზურაბის ძე მკვდელშვილის (70 წ., ქ. გორი) ცნობით, ქარგალი იყო ხელოსანი დაქირავებით,

თანხა არ ჰქონდა, რომ სახელოსნო გაეხსნა. „ქარგალი ზელოსანი იყო დაქრავებული“ (მექალამნე შაქრო გიორგის ძე ყურელი, 73 წ., ქ. გორი); „ქარგალი იყო, ვისაც ქარხანა არ ჰქონდა, მუშაობდა ოსტატად“ (მექურტლე ნესტორ ისაკის ძე ტატულაშვილი, 85 წ., ქ. გორი). აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ზემოაღნიშნულ შემთხვევაში მოხსენიებული ქარგლის ხელფასი გაცილებით მეტია იმ ქარგალზე, რომელსაც ჯერ კიდევ არ შეუსწავლია საბოლოოდ ხელობა, რომელიც ჯერ კიდევ ოსტატად არ დალოცილა. მაგ., ხარაზ იაკობ იუანეს ძე ზუბაშვილის (68 წ., ქ. ახალციხე) ცნობით, ის თავის მამასთან, როგორც ქარგალი, 3 მანეთს ღებულობდა, ხოლო მის ძმას, უკვე დალოცილ ხელოსანს, სხვასთან მუშაობის გამო 6 მანეთი ეძლეოდა.

ამ ცნობებიდან აშკარად ჩანს, რომ შეგირდს ოსტატად გახდომამდე ქარგლობა უნდა გაეელო, ამასვე ადასტურებს ვ. ბარდაველიძე¹. ლ. ბოჭორიშვილი კახეთის ქალაქების ოქრომჭედელთა ამქრული ორგანიზაციის შესწავლის შედეგად დაასკვნის, რომ ოქრომჭედელთა პროფესიულ იერარქიაში, ძირითადად, სამი საფეხური შეიმჩნევა: ყველაზე მაღალ საფეხურზე ოსტატი დგას, მომდევნოზე — ქარგალი ანუ ნახევრად ოსტატი და სულ დაბალზე კი — შეგირდი. შეგირდი სათანადო ცოდნის შეძენის შემდეგ, ქარგლად დამტკიცდებოდა; ქარგალი, თავის მხრივ, გარკვეული გამოცდილების შეძენის შემდგომ ოსტატად იქცეოდა. მხოლოდ ოსტატი იყო სრულყოფილი ხელოსანი: მას უნდა ჰქონოდა საოსტატოდ განკუთვნილი საკუთარი ბეჭედი, შეგირდი მას უნდა აეყვანა და ქარგლებსაც მისი ხელმძღვანელობით უნდა ემუშავათ².

ზემოთ მოტანილი მასალის მიხედვით, ქარგლად ხელოსანი არის ხან ერთ წელი, ხან ექვსი თვე, ხან კი ორი-სამი წელი. შეგირდს არ ეძლევა ჯამაგირი. „შეგირდანა“ ჯამაგირი არ არის, ეს უფრო საჩუქარია, ის გადაკვეთილი არ არის; ოსტატს შეუძლია მისცეს ის თავის შეგირდს, ან არა. ქარგალს კი, ამ ცნობების საფუძველზე, უკვე ეძლევა გასამრჩელო, ვინაიდან მას სწავლების კურსი გავლილი აქვს. დალოცვა ესაჭიროება იმიტომ, რომ სრულუფლებიანი ხელოსანი გახდეს. თუ საშუალება აქვს, საკუთარ სახელოსნოს გახსნის, სხვაგან წავა და სხვ. მაგრამ ყოველთვის ეს ასე არ არის, იმიტომ ვხვდებით როგორც დაულოცავ, ისე დალოცილ ქარგლებს, ქარგალს, რომელიც სრულუფლებიანი ხელოსანია და ქარგალს, რომელიც სხვასთან მუშაობს დაქირავებით. დაქირავების მომენტი, ჩვენი აზრით, უნდა გაჩენილიყო უკვე იმ დროიდან, როდესაც შეგირდი ვადის გასვლის შემდეგ ქარგალი ხდება, როდესაც ოსტატი მას გარკვეულ გასამრჩელოს უნიშნავს. ლ. ბოჭორიშვილის ცნობითაც, ოსტატი შეგირდს ქარგლის ხარისხზე წარადგენდა და ხელფასსაც დაუნიშნავდა³.

დაქირავების ტენდენციის განვითარებას ისიც უწყობდა ხელს, რომ დასალოცად შეგირდს „საოსტატო“ უნდა გადაეხადა⁴. ამ თანხას ის სწორედ ამ

¹ ვ. ბარდაველიძე, ივრის ფშაველებში, ენიმკის მოამბე, ტ. XI, თბ., გვ. 153.

² ლ. ბოჭორიშვილი, მასალები კახეთის ქალაქების ოქრომჭედლობის შესახებ, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. VIII, თბ., 1956, გვ. 157.

³ იქვე.

⁴ ლ. ბოჭორიშვილის ცნობით, ამქრობის დროს სრულდებოდა ოსტატად დალოცვა და ქარგლად დამტკიცება. ოსტატად დალოცვას სრულ დალოცვას ექვსდღენ, ქარგლად ანუ ნახევარ ოსტატად დალოცვას კი ოთხდღენ. ნახევრად დალოცვის დროს ხელოსანი ნახევარი დალოცვის ფულს იხდიდა, სრულ დალოცვას შედარებით რთული ცერემონიის შესრულება სჭირდებოდა. (ლ. ბოჭორიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 158).

გზით აგროვებდა. ამიტომ დაქირავების მომენტი არ გამორიცხავს ქარგლის დამოუკიდებელი ინსტიტუტის არსებობას. ეს მომენტი თანდათან ძლიერდება XIX ს.-ში ქარგალი სხვა არაფერია, თუ არა დაქირავებული მუშა. ვფიქრობთ, ამით უნდა აიხსნას ის გარემოება, რომ ძირითადად ვინც კი შეხებიდა ქარგლის ინსტიტუტს აღმოსავლეთში⁶, თურქეთს გარდა, ქარგალს განახილავს, როგორც დაქირავებულს, თუმცა მაინც შეინიშნება, რომ აღნიშნული ავტორებისათვისაც არ არის მთლად ნათელი ქარგლის ბუნება.

1960—61 წ. თბილისელ ყაზაზთა ამქარის ქარგლის ინსტიტუტზე დაკვირვების შედეგად ჩვენ იმ დასკვნამდე მივედით, რომ ამ ამქარში არ იყო განვითარებული ქარგლის პირველი სახე, მისი დამოუკიდებელი ინსტიტუტი და ამდენად ვეთანხმებოდით პროფ. შ. მესხიას მიერ ამ საკითხზე გამოთქმულ მოსაზრებას; მაგრამ ოსტატის იმ უფლებებში, რომ დაულოცავი ხელოსანი მას ვერ ზიარებდა, ვხედავდით შეგირდობის ან თუნდაც ქარგლობის განგებ განხორციელების შემთხვევებს, ე. ი. ოსტატის მიერ მისი ექსპლუატაციის შესაძლებლობას⁷.

საყურადღებო ის არის, რომ ყოფამ თვით XX ს.-მდე შემოგვინახა ქარგლის თავდაპირველი სახე მაშინ, როდესაც XVII—XVIII სს. ქართული დოკუმენტური მასალა არ იცნობს საერთოდ ქარგლის ინსტიტუტს.

ტერმინი ქარგალი, შ. მესხიას აზრით, გვხვდება მხოლოდ XIX ს.-ში და აღნიშნავს დაქირავებულს და არა ოსტატობის შუა საფეხურს. საბუთებში, მისი აზრით, ქარგლის ნაცვლად იხმარება ოსტატის ამხანაგი, რომელიც იურიდიულად და ეკონომიურად ოსტატთან იყო თითქმის გათანაბრებული, რაც, ავტორის აზრით, ერთხელ კიდევ მიუთითებს ქარგლის ინსტიტუტის განუვითარებლობაზე თვით XIX ს.-ში⁷. ოსტატის ამხანაგის ფუნქციის გასარკვევად ის სარგებლობს XIX ს.-ის დასაწყისში შედგენილი ხარჯების ერთ-ერთი ნუსხით, რომლის მიხედვით ოსტატის (ხურო) ამხანაგი ოსტატისაგან დამოუკიდებლად იღებს ხელფასს, მაგრამ მისი ოდენობა მხოლოდ რამდენადმე ჩამოუვარდება ოსტატის ხელფასს. ამავე დროს ოსტატის ამხანაგი ამ ნუსხაში იხსენიება ოსტატებს შორის და მისი დღიური საფასური ბევრად აღემატება ჩვეულებრივი მუშის ხელ-

⁶ ნ. კუხნეცოვას აზრით, ქარგალი არ არსებობდა ირანის ამქარში, ის მხოლოდ დაქირავებულს ნიშნავს (იხ. მისი: Материалы характеристике ремесленного производства в иранском городе XVIII—начала XIX в. Ученые записки Института востоковедения, т. XVII, М., 1959, გვ. 100—101); პეშჩერეას აზრით, შუა აზიის მექოთნეთა ამქარში XIX ს. ხალვა-ქარგალი ნიშნავდა დაქირავებულს. (იხ. მისი: Гончарное производство Средней Азии, М.—Л., 1959, გვ. 327; ჰსივე: Ремесленные организации Средней Азии, М., 1960, გვ. 7); მ. ჰილდაროვის აზრით, აზერბაიჯანში ქარგლები ძირითადად დაქირავებული არაქალღიფიური მუშებში იყვნენ. (იხ. მისი: К вопросу о ремесленных организациях в городах Азербайджана в XVIII в., Известия АН Азербайджанской ССР, 1961, № 1, გვ. 43); ფ. ალიევისათვის, მარტალია, ცრობილია XVIII ს. ქარგლის ორივე საფეხური, მაგრამ ის ქარგალს—დაქირავებულს უფრო უკერს მხარს (იხ. მისი: Города северного Азербайджана во второй половине XVII в., автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Баку, 1957, გვ. 12); XV—XVI სს. შუა აზიის, კერძოდ, სამარყანდის ქარგალი ა. ბელეიციის ესმის, როგორც ზუსტი, თუმცა იქვე დასძენს, „ქარგლის მდგომარეობის განსაზღვრა ძნელია“, (იხ. მისი: Организация ремесла в Самарканде XV—XVI в., Краткие сообщения Института истории материальной культуры, VI, М.—Л., 1940, გვ. 46).

⁷ ნ. აბე საძე, თბილისელი ფეიქრები (ყაზაზთა ამქარი), „მაცნე“, 1964, № 5, გვ. 152.

⁸ შ. მესხია; Города и городской строй феодальной Грузии (XVII—XVIII вв.), Тб., 1959, გვ. 369—370.

ფასს (ოსტატს ეძლევა, ამ დოკუმენტით, 5 აბაზი ღლეში, ამხანაგს — აბაზი, მუშას — ერთი აბაზი). ეს საბუთი შ. მესხიას პოტანილი აქვს იმის დასამტკიცებლად, რომ XIX ს-ის ქარგალს XVIII—XIX სს-ში შეესატყვისებოდა ოსტატის ამხანაგი, რომ მათ შორის თითქმის არავითარი იურიდიული და ეკონომიური სხვაობა არ არსებობდა, რომ მათი უფლებები თითქმის გათანაბრებული იყო.

მოტანილი მასალა, ჩვენი აზრით, მაინც არ უარყოფს ქარგლის — ოსტატობის შუა საფეხურის — სახეობას, ვინაიდან აქ საუბარია. არა იმ ქარგალზე, რომელიც შეგირდობის შემდეგ საფეხურს ვარაუდობს, არამედ ქარგალზე — დალოცილ ოსტატზე, რომელიც დაქირავებით მუშაობდა სხვასთან. ამიტომაც აქ ოსტატი და ოსტატის ამხანაგი თითქმის იურიდიულად და ეკონომიურად ერთმანეთის იდენტური, მაგრამ სინამდვილეში, რაც დაქირავებულს გულისხმობს, ის გამორიცხავს იურიდიულ და ეკონომიურ თანაბრობას. იურიდიულ თანაბრობაზე კიდევ შეიძლება ლაპარაკი, ვინაიდან ოსტატი და ქარგალი (ოსტატის ამხანაგი) იურიდიულად მართლაც თითქმის თანაბარნი არიან. მაგრამ ეკონომიურად კი — არა. ეს თვით ავტორის მიერ მოტანილი საბუთიდანაც ცხადია, ვინაიდან ოსტატის ამხანაგი მაინც ოსტატზე ნაკლებს იღებს ღლიურად (პირველი 5 აბაზს, მეორე — ოთხ აბაზს)⁸. ეთნოგრაფიული მასალებითაც დასტურდება ზემოაღნიშნული ფაქტი. ასეთ შემთხვევას ძირითადად მაშინ ჰქონდა ადგილი, როდესაც ოსტატი თავის ნაშეგირდალს, უკვე დალოცილ ხელოსანს — ქარგალს ნაწილს მისცემდა, „წილში ჩაიყენებდა“, როგორც მთხრობელები გადმოგვცემენ, რაც მიღებული შემოსავლის გარკვეული ნაწილის (ერთი მესამედის, მეოთხედის და ა. შ.) ქარგლისათვის მიცემაში მდგომარეობდა. მკედელი შაქრო ალექსის ძე ბაბალაშვილის (75 წ., ს. ანავა, სიღნაღის რაიონი) ცნობით, ქარგალს მისცემდნენ მესამედ წილს, ორს ოსტატი აიღებდა. მკედელ შიხა ისაკის ძე ჩერქეზიშვილის (75 წ., ქ. სიღნაღი) სიტყვით, ის თავის ოსტატს წილში ჩაუყენებია, შემოსავლის მეხუთედი მიუცია. „ოსტატი ოთხ თუმანს აიღებდა, ერთ თუმანს მე მაძლევდა“. გადმოგვცემს ის: ამ შემთხვევაში სრულ თანაბრობაზე არ არის საუბარი. აქ განახულია უკვე ხელობაშესწავლილი ხელოსნის დაქირავების მომენტი. ხოლო საბუთში მოხსენიებული „ოსტატის ამხანაგი“, ჩვენი აზრით, სრულუფლებიანი ოსტატების შემხანაგების მანიშნებელია. ამის ფაქტებსაც ყოფაში მრავალგზის ვამოწმებთ. შემხანაგებული ოსტატები (ორი, სამი, ოთხი) ერთმანეთს ამხანაგს უწოდებენ და მიღებულ შემოსავალს ერთმანეთში თანაბრად ინაწილებენ. გიორგი ნიკოლოზის ძე ბერიშვილის (71 წ., ქ. გორი) თქმით: „ქარგალი დაქირავებითაა, ამხანაგი შეთანხმებით“. შემხანაგების ასეთი შემთხვევები ძალიან ხშირია ღურგლებთან („ზოგო წილში იყო, როცა საქმეს აიღებდა, ნახევარ წილში“, — ღურგალი ვასო იოსების ძე ბეჟაშვილი, ქ. სიღნაღი), მღებრებთან („ფულს ჩამოვიდოდნენ სამნი და ერთად მუშაობდნენ; ფულს კი როგორცა მიაგებდნენ, გაიყოფდნენ“, — მღებარი ვანო ვასოს ძე გოჩიტაშვილი, 74 წ., ქ. სიღნაღი), მეკასრეებთან („ამხანაგად ვიყავი, სამი თუმანი მოგება თუ გვექნებოდა თვეში, შუაზე გავიყოფდით“. — საბა გიორგის ძე შალვაშვილი, 80 წ., ქ. სიღნაღი). სწორედ ზემოაღნიშნულ შემთხვევებში შეიძლება ლაპარაკი ოსტატისა და მისი ამხანაგის სრულ იური-

⁸ ცნობა მოტანილია ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით გამოსული კრებულიდან: მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, ტ. I, თბ., 1938, გვ. 308—309.

დიულ და ეკონომიურ თანაბრობაზე. ერთმანეთის მიმართ ისინი ამხანაგებად იწოდებიან და განეკუთვნებიან ქარგალს მხოლოდ იმ მნიშვნელობით, რომ დასრულებულ ხელოსნებს წარმოადგენდნენ.

ამგვარად, აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებში (თბილისი, გორი, თელავი, სიღნაღი, ახალციხე) მოპოვებული მასალებით, ქარგალი წარმოადგენდა ამქარში ხელოსნის დაოსტატების შუა და აუცილებელ საფეხურს, იგი უნდა გაეცლო ყველა შეგირდს ოსტატობამდე. გამონაკლისს შეადგენდა ის ამქარი, რომლის ხელობა შრომის ამგვარ კვალიფიკაციას არ მოითხოვდა. ეს ტრადიცია იმდენად ძლიერი იყო, რომ მოხრობელისათვის წარმოუდგენელია დაულოცავი ხელოსნის არსებობა, დაულოცავს ის „ფინაჩს“ უწოდებს, რომელსაც არავითარი უფლებები არა აქვს, არც დამოუკიდებელი წარმოებისა და არც სახელოსნოს გახსნისა. ხელოსნის დალოცვა კი გულისხმობს ხელობის სრული კურსის შესწავლას, შეგირდობიდან ქარგლად გახდომას — ნახევრად დალოცვას და შემდეგ სრულ ოსტატობას — შრომის კვალიფიკაციის სათანადო ამაღლებას, ქარგლიდან ოსტატად გახდომას. ასეთია ქარგლის თავდაპირველი ბუნება. მაგრამ, როგორც ველზე მოპოვებული მასალა გვიჩვენებს, ქარგალი ამავე დროს დაქირავებულ ხელოსანს ნიშნავს, რომელიც შეიძლება დალოცილიც იყოს, მაგრამ სახსრების უქონლობის გამო სხვასთან მუშაობდეს. ასეთია აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებში შეკრებილი მასალა ქარგლის ბუნების შესახებ. ამ შემთხვევაში ჩვენ საერთო ქართულ მოვლენასთან გვაქვს საქმე და ახალციხეში მისი არსებობა მხოლოდ თურქეთის გავლენით არ შეიძლება აიხსნას⁹. ამგვარივე მოსაზრება აქვს გამოთქმული ახალციხური ასნაფის შესახებ დ. კოჭორიძეს¹⁰. ჩვენი აზრით, ასევე უმართებულოდ უარყოფს გ. კვირკველია ქარგლის ინსტიტუტს ახალციხელ მექვაბეთა ასნაფისათვის¹¹. შეუძლებელია მას ახალციხეში არ დაემოწმებინა ქარგლის ის საფეხური, რომლის არსებობა სამეცნიერო ლიტერატურაში ასე ხაზგასმითაა აღნიშნული. როგორც ზემოთ აღვნიშნავდით, საქართველოს ქალაქებიდან ზომ მხოლოდ ქ. ახალციხეში აღიარებენ ქარგლის ინსტიტუტის არსებობას.

⁹ III. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии (XVII—XVIII вв.), გვ. 368. კ. კუცია, სეფიანთა ირანის ქალაქები, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, თბ., 1966, გვ. 97.

¹⁰ დ. კოჭორიძე, ქ. ახალციხე ფეოდალურ ხანაში, საქანდიტო დისერტაცია, თბ., 1966, გვ. 348.

¹¹ გ. კვირკველია, ირანის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან. XIX ს. სპილენძ-თითბრის ირანული ქურქელი, თბ., 1968, გვ. 35.

გიორგი ღუნღა

საქართველოში აღმოჩენილი სინოპური მონეტები

სინოპური მონეტების აღმოჩენა საქართველოს მიწა-წყალზე, რამდენჯერმეა აღრიცხული:

1. 1880-იან წლებში სოხუმში იპოვნეს ძვ. წ. IV ს-ის სინოპური დრაქმა, რომელიც აფხაზეთის სამეცნიერო საზოგადოების მუზეუმის კოლექციის შემაღვენლობაში მოხვდა¹.

2. სვანეთში არქეოლოგიური გათხრების დროს ე. გაბლიანს უბოვია ვერცხლის მონეტები, რომლებიც, აღწერის თანახმად, სინოპური უნდა ყოფილიყო².

3. 1948 წ. სოფ. ფიჭვნარში (ქობულეთის რ-ნი), ადგილობრივმა მცხოვრებმა ნ. რ. ვერულიძემ საკარმიდამო ნაკვეთის დამუშავების დროს (ლენინის ქ. № 700) იპოვნა განძი, რომელიც, მისი სიტყვით, 6-8 კგ იწონიდა. ძირითადი ნაწილი განძისა გაიფანტა. ბათუმის სახელმწიფო მუზეუმში ამ განძის 149 მონეტაა დაცული, ხოლო საქ. სახელმწიფო მუზეუმში — რვა. გადარჩენილი ნაწილიდან 102 სინოპური დრაქმაა, დანარჩენი კი კოლხური ტრიობოლები. ეს მეტად საინტერესო სამონეტო კომპლექსი შესწავლილი და გამოქვეყნებულ აქვს კ. გოლენკოს³. განძის სინოპური მონეტები ზოგადად ძვ. წ. 360-320 წწ. თარიღდება⁴. კ. გოლენკომ მათი შესწავლის საფუძველზე კიდევ უფრო დაავიწ-

¹ М. М. Иващенко, К вопросу о местонахождении Диоскурии древних, Изв. АБНО, вып. 1926, стр. 94; Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, вып. II, № 309 (ე. პახომოვი ასე აღწერს ამ ცალს: „I—женская голова влево, ободок точечный, II—орел на дельфине, под крылом Σ, надпись ΣΙΝΩ. ободок точечный“); А. Н. Зограф, Распространение находок античных монет на Кавказе, ТОНГЭ, I, 1945, стр. 60, № 59.

² ნინო კილუჩაძე, მონეტები დაფნარის სამაროვნიდან, „ძეგლის მეგობარი“, № 23, 1970, გვ. 19.

³ К. В. Голенко, Кобулетский клад серебряных монет середины IV в. до н. э. (предварительное сообщение), СА, XXVII, 1957; მისივე, Клад Синопских и колхидских монет из Кобулет (1948 г.), ВДИ, № I, 1961.

⁴ სინოპური მონეტების შესახებ იხ. J. P. S i x, Sinope, NC (1885), გვ. 33; E. B a b e l o n et Reinach, Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure, ტ. I, ნაწ. I. 1904, მეორე გამოცემა 1925 (შემდგომი: Recueil...); E. T. Newell, The Küchük Köhne hoard NNM, 46 (1931); E. S. G. R o b i n s o n, Sinope, NC (1930), გვ. I შპდ.; T. B a b e l o n, Diogene et la Numismatique, „Buletinul societății numismatice Române“, №№ 81—82 (1933—1934), გვ. 23 შპდ; მისივე, Diogène et la Monnaie, „Demareteion“, I (1935), 2, გვ. 63 შპდ; C. T. S e l t m a n, Diogenes of sinope, Son of the Banker Hikesias, „Transactions of the International Numismatic Congress 1936“, L., 1938, გვ. 121 დ სხვ.

როვა ეს ქრონოლოგიური ჩარჩოვები: ძვ. წ. 360-350/45 წწ.⁵ მოჭრილია ეს მონეტები შემდეგი მაგისტრატების სახელით: ΝΕΙ — 1 ც., ΔΙΟ—5, ΠΟΛΥ—1, ΣΦΑΙ—2, ΑΓΡΕΩΣ—22, ΔΙΟΥ—43, ΚΑΛΛΙΑ—3, ΗΡΟΞΕ—1, ΦΑΓΕΤΑ—12, ΦΑΓΕ—8, ΔΕΩΜ—1, ΔΙΟΝ—1, ΗΡΩΝ—1 და ΙΚΕΣΙΟ—1; კ. გოლენკოს წერილის გამოქვეყნების შემდეგ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში შემოვიდა ფიჭვნარში აღმოჩენილი სინოპური დრაქმა, რომელიც, როგორც ჩანს, ამ განძიდან მომდინარეობს. ვინაიდან ის გამოუქვეყნებელია, ვიძლევიტ მის აღწერილობას:

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის განყოფილების განცხადებით (შემდეგში: გ. ფ.) № 11138, წონა 5,00 გ. ზომა 16/18 მმ.

შუბლი: ნიმფა სინოპეს თავის გამოსახულება მარცხნივ, ნიმფას ყელზე მძივები უკეთია, ხოლო ყურზე სამნაწილიანი საყურე ჰქონდა.

ზურგი: დელფინზე მჯდომი არწივი გაშლილი ფრთებით მარცხნივ. არწივის ფრთის ქვეშ ΔΙΟΥ, დელფინის გამოსახულების ქვემოთ კი — ΣΙΝΩ (ტაბ. 1).

ამრიგად, ეს რიგით 44-ე მონეტაა ფიჭვნარის განძისა, მოჭრილი ამ მაგისტრატის სახელით.

თავის წერილში კ. გოლენკო წერდა: „Если не считать упоминания о находке синопской драхмы IV в. до н. э. в районе Сухуми, то наш клад является первым случаем открытия синопских автономных монет в Закавказье“⁶. ამჟამად ფიჭვნარის განძი აღარ დგას ასე განცალკევებით.

4. 1965 წ. ურეკში ზღვის ნაპირას სილის ამოღების დროს, ესკავატორმა ამოაყოლა სინოპური დრაქმა, რომელიც შემდეგში მუზეუმმა შეიძინა.

გ. ფ. № 11917, წონა 5,5; ზომა 17/20.

შუბლი: ნიმფა სინოპეს გამოსახულება მძივებისა და საყურეების გარეშე მარცხნივ. გამოსახულების უკან ΝΙ.

ზურგი: ჩვეულებრივი ტიპისა. დელფინის ქვემოთ ნახევრად გადასული ზედწერილი ΣΙΝΩ⁷ (ტაბ. 2).

ეს ცალი საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ სინოპურ მონეტებს შორის ყველაზე ადრეულია⁸. ფიჭვნარის სინოპური მონეტები, როგორც უკვე იყო აღნიშნული, ძვ. წ. 360—320 წწ. თარიღდება. ასეთ დათარიღებას ორი მონენტი განსაზღვრავს: 1) განძის შემადგენლობაში შემავალი მონეტები მოჭრილია როგორც ეგინური, ასევე სპარსული სამონეტო სისტემის მიხედვით და 2) ნიმფას გამოსახულება მონეტაზე დამუშავებულია სამნაწილიანი საყურითა

⁵ К. В. Голенко, Клад синопских и колхидских монет из Кобулет, стр. 46.

⁶ იქვე, გვ. 52.

⁷ ერთდროით ანალოგიური მონეტა გამოქვეყნებული აქვს პ. პ. ბორელს იხ. Catalogue of the Chilce Collection of Greek, Roman, Byzantine mediaeval Coins, 1852, გვ. 15, № 127, კ. პ. სიქსი და აგრეთვე ე. ბაბულონი და თ. რაინაკი უბრალოდ ამ ავტორის შრომას იმეფებენ. ბორელს შესანიშნავად დაცული მონეტა ჰქონია ხელთ. იგი წერს: „...the Work of the obverse of the coin is of extreme beauty, and it is fine condition“. სამწუხაროდ ამას ეერ ვიტყვიტ ურეკში აღმოჩენილ დრაქმაზე.

⁸ ბორელს ზემოთ აღწერილი მონეტა არ დაუთარიღებია. სიქსმა იგი ძვ. წ. 394—364 წწ. მიაკუთვნა (იხ. NC 1885, გვ. 23, № 26), Recueil-ის ავტორებმა თავიანთი შრომის პირველ გამოცემაში (იხ. Recueil... 1904, გვ. 183, № 20 bis) ეს მონეტა ზოგადად ძვ. წ. IV ს. დათარიღეს, რაც შემდეგ გამოცემაში დააქონკრეტეს.

10. „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1971, № 1

და მძივებით⁹. როგორც საყოველთაოდ აღიარებული, სინოპეს ადრეული დრაქმები იჭრებოდა მხოლოდ და მხოლოდ ეგინური სამონეტო სისტემის მიხედვით და მათზე ნიშნა სინოპეს თავი გამოსახულია საყურისა და მძივების გარეშე, ან დამშვენებულია ამფორის მსგავსი საყურით¹⁰. ამრიგად, ზემოთ აღწერილი ცალის ადრეული ხასიათი აშკარაა. ე. ბაბელონი და თ. რაინაკი ურეკში აღმოჩენილი მონეტის მსგავსს დრაქმებს, თავიანთი შრომის მეორე გამოცემაში, ძვ. წ. IV ს-ის დასაწყისით ათარიღებენ. მათი ემისიის გვიანდელ ზღვარად ისინი ძვ. წ. 370 წ. სდებენ¹¹.

5. 1966 წ. ოქტომბერში ურეკის საბჭოთა მეურნეობის ტერიტორიაზე შემთხვევით აღმოჩნდა სინოპური დრაქმა, რომელიც ამჟამად საქ. სახელმწიფო მუზეუმის კუთვნილებაა.

გ. ფ. № 11925, წონა 5,72, ზომა 17/19.

შუბლი: როგორც წინა, ოღონდ ნიშნას ყურზე. ამფორის მსგავსი საყურე ჰკიდია.

ზურგი: ჩვეულებრივი ტიპისა, მაგისტრატის სახელი არ იკითხება. დელფინს ქვემოთ — ΣΙΝ (ტაბ. 3).

ამ მონეტის ანალოგიას ლიტერატურაში ვერ მივაკვლიეთ, მაგრამ ვინაიდან გამოსახულებას ამფორის მსგავსი საყურე ამშვენებს, შეიძლება დანამდვილებით ითქვას, რომ იგი ძვ. წ. 360 წელზე უფრო ადრეა მოჭრილი. საქმე ისაა, რომ ამფორის მსგავსი საყურეებით ნიშნა სინოპე გამოსახულია კილიკიის სატრაპის დატამის წინარე ხანისა და თვით დატამის მონეტებზე. ეს ჩვეუფი ძვ. წ. 370—350 წწ. თარიღდება¹². დატამის საფასეებს უშუალოდ მოსდევს ძვ. წ. 360—320 წწ. დათარიღებული სამონეტო ჩვეუფი, რომელზედაც ნიშნას უკვე სამნაწილიანი საყურე ამშვენებს¹³. დატამი სატრაპად ძვ. წ. 375 წ. გახდა¹⁴. ზოგი მკვლევარი თვლის, რომ იგი ძვ. წ. 356 წ. მოჰკლეს¹⁵, ხოლო ზოგს ეს თარიღი ძვ. წ. 362 წლისათვის გადმოაქვს¹⁶. ასეა თუ ისე, არ შეეცდებით, თუ ჩვენთვის საინტერესო მონეტას დატამის სატრაპობის წინარე ხანებით, ან მისი სატრაპობის პირველი წლებით დავათარიღებთ.

6. 1965 წ. არქეოლოგ ალ. რამიშვილის მიერ ფიჭვნარში გათხრილ № 14 და № 18 სამარხში სამი ცალი ძვ. წ. III ს-ის დასაწყისის სინოპური ტრიობოლი(?) აღმოჩნდა (№ 14 სამარხში იყო აგრეთვე 4 კოლხური ნახევარდრაქმა). ეს მონეტები ამჟამად ბათუმის სახელმწიფო მუზეუმში ინახება. ვიძლევი მათ აღწერილობას:

სამარხი № 14. წონა 1,60, ზომა 14/13.

შუბლი: ნიშნა სინოპეს თავის გამოსახულება კბილანა გვირგვინში მარცხნივ. მარჯვნივ დამლა ჰერმესის ვამოსახულებით, გარშემო წერტილოვანი რკალი.

⁹ К. В. Голенко, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 43.

¹⁰ იქვე.

¹¹ Recueil... გვ. 198, № 20-ის ერთ-ერთი ვარიანტი.

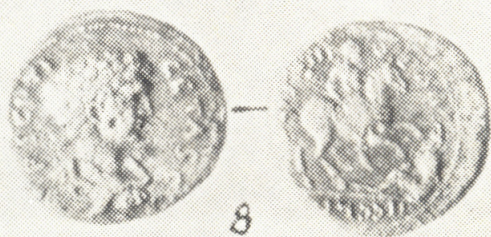
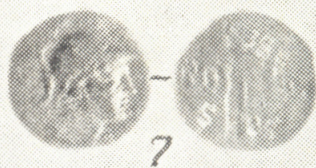
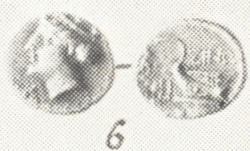
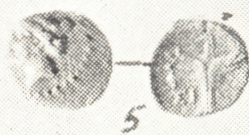
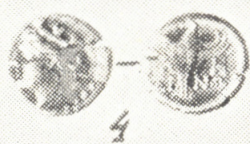
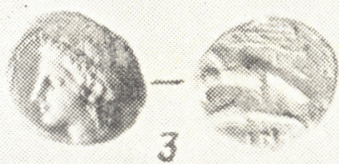
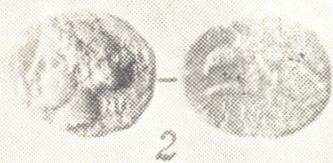
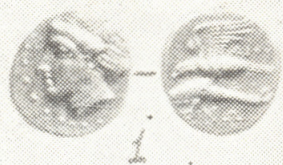
¹² იქვე, გვ. 199—200, № 21, ტაბ. XXIV, №№ 23—25.

¹³ К. В. Голенко, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 44.

¹⁴ Recueil..., გვ. 192.

¹⁵ М. И. Максимова, *Античные города юго-восточного Причерноморья*, М.-Л., 1956, გვ. 105.

¹⁶ К. В. Голенко, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 44.

ზურგი: არწივის გამოსახულება პირდაპირ, რომელსაც თავი მარცხნივ აქვს მიბრუნებული. ზედწერილი: $\Sigma I / N \Omega$. არწივის მარცხნივ ყურძნის მტევანი, მარჯვნივ — მონოგრამა W^{17} (ტაბ. 4).

წონა 1,10. ზომა 14/13.

შუბლი: როგორც წინა, ოლონდ დამლის გარეშე.

ზურგი: როგორც წინა, ოლონდ მონოგრამის გარეშე¹⁸ (ტაბ. 5).

სამარხი № 18. წონა 2,06. ზომა 14/13.

შუბლი: როგორც წინა.

ზურგი: გემის ქიმი მარცხნივ. ზემოთ: $\Sigma I N \Omega$. მონოგრამა გადასულია¹⁹ (ტაბ. 6).

7. 1938 წ. სამთავროს სამაროვნის არქეოლოგიური გათხრების დროს აღმოჩნდა ძვ. წ. I ს-ის სპილენძის სინოპური მონეტა²⁰.

გ. ფ. № 9959. წონა 7,55. ზომა 19/20.

შუბლი: მუზარადიანი არესის გამოსახულება მარჯვნივ.

ზურგი: ქარქაშში ჩაგებული მახვილი. მის ორივე მხარეს ფრაგმენტულად შერჩენილი ზედწერილი $[\Sigma I] N \Omega [II] H [\Sigma]^{21}$ (ტაბ. 7).

8. გულაუთის რაიონში აღმოჩენილა ქ. სინოპეს მონეტა გორგონიანი ფარის გამოსახულებით. ამ მოკლე ცნობის მიხედვით უნდა დავასკვნათ, რომ იგი № 7-ის სინქრონული ყოფილა²².

9. 1964 წ. ბიჭვინტის არქეოლოგიური ექსპედიციის გათხრების დროს აღმოჩნდა იმპერატორ გეტას სახელით სინოპში მოჭრილი სპილენძის მონეტა (საველე № 4852).

წონა 11,88, ზომა 27/28.

შუბლი: იმპერატორ გეტას ბიუსტი მარჯვნივ. გარშემო: P SEPTI C E T A S C

ზურგი: ცხენზე ამხედრებული იმპერატორი შუბით ჰგმირავს მიწაზე დაცემულ მტერს. გარშემო: C I F S I N O P A N N C C L I I მონეტა მოჭრილია სინოპური ერის 252 წ., რაც ახ. წ. 207 წ. უდრის²³. (ტაბ. 8).

მოტანილი ნუმისმატიკური მასალა, რომელთა ნაწილი პირველად, ან ახლებური ატრიბუციით ქვეყნდება (მაგ. №№ 4, 5, 6, 7, 9), ახალ შუქს ჰფენს სინოპე-კოლხეთის ურთიერთობის ზოგიერთ მხარეს. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს სინოპური(?) დრაქმების აღმოჩენა სვანეთის ტერიტორიაზე (№ 2) და კოლხეთის სამონეტო ცირკულაციაში ადრეული სინოპური მონეტების (№№ 4—5) დადასტურების ფაქტი.

¹⁷ Recueil..., გვ. 202, № 44, ვარიანტი 10. ტ. XXV, № 30.

¹⁸ იქვე, გვ. 202, № 44, ვარიანტი I, ტაბ. XXV, № 30.

¹⁹ იქვე, გვ. 201, № 42, ტაბ. XXV, №№ 26, 27, 29. ასეთივე მონეტა აღმოჩნდა დაფნარის სამაროვანზე (იხ. ნ. კილურაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 19, სურ. № 2).

²⁰ ამ მონეტას დ. კაპანაძე კითხვის ნიშნის ქვეშ ქ. ამისონი მოჭრილად მიიჩნევს. იხ.

Д. Г. Капанაдзе, Монетные находки Мухетской археологической экспедиции, ВДИ, № 1, 1955, გვ. 165; Е. А. Пахомов, Клады... вып. VII, № 1706.

²¹ Recueil..., 1904., გვ. 196, № 67, ტ. XXVI, № 16.

²² Е. А. Пахомов, Клады... вып. VI, № 1521.

²³ ერთადერთი იდეალური მონეტა გამოქვეყნებულია Recueil-ში, 1925, გვ. 205, № 135ა ტაბ. P, № 11.

Г. Ф. ДУНДУА

СИНОПСКИЕ МОНЕТЫ НАЙДЕННЫЕ НА ТЕРРИТОРИИ
ГРУЗИИ

Р е з ю м е

В статье рассмотрены синопские монеты, найденные на территории Грузии. Часть этих монет давно известна в научной литературе (Кобулетский клад, драхма IV в. до н. э. из Сухуми), а часть публикуется впервые: две драхмы первой половины IV в. до н. э. из Уреки, три полудрахмы начала III в. до н. э. из с. Пичвнари, медная монета I в. до н. э. из Самтавро и медная монета императора Геты из Бичвинта.

„საქართველოს ისტორიის ნარკვევები“

(I და V ტომების გამოქვეყნების გამო)

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველომ“ დაიწყო „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ რეატიმეულის გამოქვეყნება. ამ ცოტა ხნის წინ დაიბედა „ნარკვევების“ პირველი და მეხუთე ტომები. საქართველოს ისტორიის სრული მეცნიერული მრავალტომეული ისტორიის გამოქვეყნება, უეჭველია, მნიშვნელოვანი მოვლენაა არა მარტო ქართული საბჭოთა საისტორიო მეცნიერების განვითარებაში, არამედ საერთოდ ჩვენი ხალხის კულტურულ ცხოვრებაში. „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ რეატიმეული მომზადდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში. მის მომზადებას ხელმძღვანელობდა სარედაქციო კოლეგია, რომელშიც შედიან აკად. გ. მელიქიშვილი (მთავარი რედაქტორი), აკადემიის წევრ-კორესპონდენტები შ. მესხია, პროფესორები ი. ანთელავა, მ. დუმბაძე, ი. კაპრავეა, ა. სურგულაძე, ნ. სტერუა, ზრეტეე განსვენებული ვარლამ დონდუა.

ამგვარი მრავალტომიანი სრული მეცნიერული ისტორია საქართველოსი პირველად ქვეყნდება. მისი მომზადება შესაძლებელი გახდა მხოლოდ იმ ინტენსიური და მეტად ფართო მასშტაბით წარმოებული კვლევა-ძიების შედეგად, რომელიც უკანასკნელი ათეული წლების მანძილზე ჩატარდა ჩვენში. საეპარისია გავიხსენოთ, რომ თვით ივ. ჯავახიშვილის მონუმენტური ნაშრომი „ქართველი ერის ისტორია“ ფაქტიურად მარტო ფეოდალურ ხანას ასახავს, ისიც არასრულად, ამასთანავე, უმთავრესად ქვეყნის პოლიტიკურ ისტორიას გადმოგვცემს და იშვიათად ეხება სხვა რიგის მოვლენებს. სხვა ანალოგიური მეცნიერული ნაშრომი, რომელიც თუნდაც ამოდენა პერიოდის ისტორიის გადმოცემას ისახავდეს მონა, ჩვენ არ მოგვეპოვება. თავის დროზე ჩვენი საზოგადოება დიდი ინტერესით შეხვდა საქართველოს ისტორიის თანამედროვე მეც-

ნიერულ დონეზე მდგომი სასკოლო სახელმძღვანელოს შექმნას. პირველ ასეთ სახელმძღვანელოს (აკადემიკოსებმა ივ. ჯავახიშვილის, ს. ჯანაშიას და ნ. ბერძენიშვილის ავტორობით) თხრობა მაინც მხოლოდ XIX ს-ის დამდეგამდე მოჰყავდა. მხოლოდ 1958 წელს ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით გამოქვეყნებული სასკოლო სახელმძღვანელო მოიცავს საქართველოს ისტორიას უძველესი დროიდან უახლეს ხანამდე. ამ სახელმძღვანელოზე მეშაობისას მისმა ავტორებმა უფრო მეტი მოცულობის სამუშაო გააწიეს, უფრო დიდი მოცულობის ტექსტი შეადგინეს, რაც შემდეგ გამოქვეყნდა კიდევ სამ ტომად „საქართველოს ისტორიის“ დამხმარე სახელმძღვანელოს სახით. რა თქმა უნდა, ასეთ სახელმძღვანელოებს გარდა ჩვენ მოგვეპოვება საქართველოს ისტორიისადმი მიძღვნილი არაერთი კარგი, თანამედროვე მეცნიერულ დონეზე შესრულებული გამოკვლევა, მაგრამ მათში მონოგრაფიულადაა შესწავლილი საქართველოს ისტორიის ესა თუ ის კონკრეტული საკითხი, ანდა ჩვენი ისტორიის ესა თუ ის, შედარებით ზანმოკლე, ისტორიული ეპოქა. საქართველოს მთლიანი მეცნიერული ისტორია, მით უმეტეს მრავალტომეული ისტორია, ჩვენ, ვიმეორებთ, არ მოგვეპოვებოდა აქამდე. ამას თავისი მიზეზი აქვს. საქართველოს ისტორიის ბევრი ეპოქა, ბევრი საკითხი, აქამდე ძალზე სუსტად იყო შესწავლილი. საეპარისია იჩქვას, რომ რამდენიმე ათეული წლის წინათ ფაქტიურად ასე თუ ისე შესწავლილი იყო მხოლოდ საქართველოს ისტორიის ფეოდალური ხანა, რაც შეეხება წინაფეოდალურ ეპოქას და XIX—XX საუკუნეებს, იგი მეცნიერულად უაღრესად სუსტად იყო დამუშავებული.

უახლესმა კვლევა-ძიებამ ეს ხარევი საგრძნობლად შეავსო. საქართველოში გაიშალა დიდი მასშტაბის არქეოლოგიური გათხრები, კიდევ უფრო გაფართოვდა ეთნოგრაფიული მასალის შეგროვება და შესწავლა, გამოვლინდა ახალი წერილობითი წყაროები, მოხდა ჩვენი

ისტორიის ბევრი საკვანძო საკითხის დრმა, მონოგრაფიული შესწავლა. ეს შეეხება საქართველოს ისტორიის იმ ეპოქებსაც, რომლებიც აქამდე ყველაზე სუსტად იყო შესწავლილი — ძველ პერიოდსა და ახალ ისტორიას. სწორედ ამან მოგვცა შესაძლებლობა ხელი მოგვეყიდა ასეთი დიდი სამუშაოსათვის — საქართველოს ისტორიის მრავალტომეულის შექმნისათვის.

ამჟამად ჩვენმა მკითხველმა მიიღო „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ ორი ტომი — პირველი და მეხუთე. პირველ ტომში აისახა საქართველოს ისტორიული წარსული უძველესი დროიდან ეიდრე ახალი წელთაღრიცხვის IV საუკუნემდე, ხოლო მეხუთე მიძღვნილია XIX ს-ის საქართველოს ისტორიისადმი — 30-იანი წლებიდან ამ საუკუნის ბოლომდე. თითოეული ამ ტომის მოცულობა მოზრდილი ფორმატის 800 გვერდს აჭარბებს. გამოცემა აკადემიური ხასიათისაა. მასში თანმიმდევრულადაა მითითებული წყაროები და სამეცნიერო ლიტერატურა. ყოველ ტომს ერთვის საძიებლები. „ნარკვევები“ მდიდრულად არის ილუსტრირებული ფერადი და შავ-თეთრი ფოტოებით, ნახატებით, რუკებით.

„საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ ავტორთა მიზანს წარმოადგენდა მკითხველთა ფართო წრისათვის გადაეშალათ ქართველი ხალხის ხანგრძლივი, ისტორიული მოვლენებით მდიდარი თავგადასავალი, მიეწოდებინათ მეცნიერების დღევანდელი დონის შესაფერი მასალა.

უკვე გამოქვეყნებული ტომების მაგალითზე კარგად შეიძლება, რომ ავტორებს შემოაქვთ რიგ შემთხვევაში საკუთარი კვლევა-ძიების ბევრი შედეგი, რომელიც ჯერ არცაა გამოქვეყნებული, შემოაქვთ ახალი, სამეცნიერო ლიტერატურაში ჯერ კიდევ უცნობი მასალა. ამრავად, გამოქვეყნებული ტომები არაერთ მეცნიერულ სიახლეს შეიცავენ.

ბევრი სიახლეა, კერძოდ, „ნარკვევების“ პირველ ტომში (რედაქტორი გ. მელიქიშვილი). დასაწყისი ტომისა შეიცავს ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების მოკლე ექსკურსს და გვაძლავს რვატომეულის მიზანდასახულობას. მას მოსდევს ქვეყნის ფიზიკურ-გეოგრაფიული გარემოს საკმაოდ დაწვრილებითი მიმოხილვა. შემდეგ ლაპარაკია საქართველოს ისტორიის იმ ეპოქაზე, რომელიც ამ ტომშია ასახული — მიმოხილულია ამ ეპოქაში მიმდინარე სოციალურ-ეკონომიური, პოლიტიკური, კულტურულ-ეთნიკური განვითარების ძირითადი პროცესები. მომდევნო ნაწილში გაანალიზებულია ამ ეპოქის წყაროები, ნაჩვენებია მათი მნიშვნელობა ან ის ზარეებები, რომლებიც მათ გააჩნიათ. ასე ცალკე-ცალკეა აქ შეს-

წავლილი მდიდარი არქეოლოგიური, ძირითადად უკანასკნელი ათეული წლების მანძილზე მოპოვებული მასალა, წერილობითი წყაროები — უცხოური (ძველალმოსაღებული, ბერძნულ-რომაული, სომხური) და ადგილობრივი, ქართული. განსაკუთრებით გულდასმით გაანალიზებულია ამ უკანასკნელთა („ქართლის ცხოვრებაში“ შესული უძველესი ეპოქის ამსახველი თხზულების. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს) მნიშვნელობა საქართველოს ძველი ისტორიის შესასწავლად. ავტორი იზიარებს ჩვენს სამეცნიერო ლტერატურაში უკანასკნელ დროის გაერაცვლებელ შეხედულებას, რომ ეს წყაროები მეტ ყურადღებას იმსახურებენ საქართველოს ისტორიის ძველი პერიოდის შესწავლისას, თუმცა არ ივიწყებს სათანადო შემოწმების გარეშე მათი მეტისმეტი თამამი გამოყენების საფრთხეზე მითითებასაც.

შესასწავლი ეპოქის მოკლე ისტორიოგრაფიული მიმოხილვის შემდეგ წიგნში მოტანილია ნარკვევების სერია (თავი I—IV, გვ. 77—312), რომლებიც არქეოლოგიური მასალის საფუძველზე აღადგენენ საქართველოს მოსახლეობის ყოფა-ცხოვრების, სოციალურ-ეკონომიური მდგომარეობისა და კულტურის სურათს ისეთ შორეულ ეპოქებში, როგორიცაა ქვის ხანა (ავტორი — ალ. კალანდაძე), ენეოლითი და ადრეული ბრინჯაოს ხანა (ტ. ჩუბინიშვილი), შუაბრინჯაოს ხანა (ო. ჯაფარიძე), გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანა (გ. გომევიშვილი). მკითხველი, უეჭველია, ინტერესით გაეცნობა, აქ მოტანილ, აქამდე ბევრ შემთხვევაში სრულიად უცნობ მასალას, რომელიც ზოგჯერ სულ უკანასკნელი წლების არქეოლოგიური გათხრების შედეგად არის მოპოვებული, აგრეთვე ამ მასალის საფუძველზე ავტორთა მიერ მოცემულ საინტერესო განზოგადებებს, იმდროინდელი მოსახლეობის შრომისა და ცხოვრების შთამბეჭდავ სურათებს.

სოციალური თავი ეთმობა „ნარკვევების“ პირველ ტომში ქართველთა წარმომავლობის პრობლემას (ავტორი — გ. მელიქიშვილი). აქ მკითხველი ეცნობა პრობლემის დამუშავების ისტორიასა და თანამედროვე მდგომარეობას. განხილულია ქართველთა ენობრივი მონათესაობის თუ ენობრივი კონტაქტების საკითხი კავკასიელ, წინააზიელ და ინდოევროპული წარმოშობის მოსახლეობასთან, დღევანდელი ქართველური ენების საერთო წინაპარ ენაზე — ფუძე-ენაზე მეტყველი მოსახლეობის თავდაპირველი ადგილ-სამყოფელის, ისევე როგორც ცალკეული ქართველური ტომების განსახლების საკითხი, ქართულ ეთნიკურ ჯგუფში მიმდინარე, ერთი მხრივ, გათიშვისა და დიფე-

ჩნეიციის, ხოლო, მეორე მხრით. კონსოლიდაციისა და ინტეგრაციის პროცესები, რაც განსტორებით ინტენსიურად იჩენს თავს გვიანი შინაგარეო ხანადან და ამჟამად ნადავს პირველ ქართული სახელმწიფოებისა და ქართველი ხალხის ჩამოყალიბებისათვის.

წიგნის მომდევნო მოზრდილი მონაკვეთი გლობალურად საქართველოს პოლიტიკურსა და სოციალურ-ეკონომიურ ისტორიას ძვ. წ. II ათწლეულის ბოლოდან, როდესაც წერილობით წყაროებში ჩნდება პირველი ცნობები ქართველი ტომებისა და ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული დიდი გაერთიანებების შესახებ, ვიდრე ახ. წ. IV საუკუნემდე (მ. 358—660; ავტორი გ. მელიქიშვილი, გარკვეულ მონაკვეთისა იბერიული ქალაქებისა და სახელმწიფოების შესახებ, რომლის ავტორია დ. ხაბუთაშვილი). წიგნში უხედაა მოტანილი ანტიკური და ურარტული წყაროების ცნობები ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენებული დიდი გაერთიანებების — დიარხისა (ტიანხის, ტაის) და კოლხის (კოლხეთის) შესახებ. ნაჩვენებია, რომ ეს გაერთიანებები უკვე ძვ. წ. IX—VIII სს-ში აღრეკალირივ სახელმწიფოებს წარმოადგენდნენ.

გრძელად არის აქვე შესწავლილი უაღრესად სინტერესო ეპოქა, როდესაც ცალკეულ ქართულ გაერთიანებებს შორის კიდილში და უცხო სახელმწიფოებთან და ტომებთან განუწყვეტელ ზრდილაში ყალიბდებოდნენ პირველი დიდი სახელმწიფოები თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე — იბერია და კოლხეთი. ნაჩვენებია ამ უანასკნელთა ურთიერთობა როგორც ერთმანეთთან, ისე მეზობლებთან (ჩრდილოკავკასიელი მთელი ტომები, სომხური სამეფოები, აღბანური ტომთა გაერთიანებები, პონტოსა და სელეუკიდების სამეფოები, პართია და სხვ.). სოციალური ნარკვევი ეძლეა ელინისტურ ხანაში ქართლის საზოგადოების სოციალური სტრუქტურისა და ამ სამეფოს სახელმწიფოებრივი წყობილების საკითხებს.

მეტად სინტერესო ტეხილს აქვს ადგილი საქართველოს მოახლეობის ისტორიულ ბედობლაში მას შემდეგ, რაც მყარდება ინტენსიური ურთიერთობა რომთან და ქართული სახელმწიფოები, პირველ ყოვლისა იბერია, აქტიური როლის შესრულებას იწყებენ იმ დროის საერთაშორისო ასპარეზზე. „ნარკვევებში“ ნაჩვენებია თუ რა აქტიური როლს ასრულებს ქართლის სამეფო (იბერია) იმ დროს კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში, თუ რაოდენ დიდ სიძლიერეს აღწევს იგი საკმაოდ ხანგრძლივი პერიოდების განმავლობაში (ძვ. წ. III ს., ახ. წ. I—II სს.).

წყაროების შედარებითი სიუხვე საშუალებას იძლევა საკმაოდ დეტალურად იქნეს განხილული ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში ქართლის სოციალურ-ეკონომიური და სახელმწიფოებრივი წყობილების საკითხები. აქ ცალკე-ცალკე განხილვის საგანია ისეთი საკითხები, როგორიცაა: სასოფლო თემა და მეთემენი, სატაძრო მეურნეობანი, მსხვილი კერძო მიწათმფლობელობა, სამეფო მიწათმფლობელობა, მონები, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება, სახელმწიფო წყობილება, სამეფო საგვარეულო და სამხედრო-სამხილეო არისტოკრატია და ა. შ. საკითხთა ამ რიგის განხილვისას ფართოდაა გაანალიზებული როგორც ქართული, ისე სპარსული, ბერძნულ-რომაული, სომხური და სხვ. წყაროების მრავალრიცხოვანი მონაცემები. წიგნი თვალს ადევნებს აგრეთვე განვითარების დინამიკას, გამოჰყოფს იმ წამყვან ტენდენციებს, რომელთაც ადგილი აქვთ ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიური განვითარების პროცესში. განასახიერებენ რთულ პროცესს, რომელსაც ქართული ადრეკლასობრივი წინაფორდალური საზოგადოება, მიუხედავად დროდადრო მონათმფლობელური წყობის ხვედრითი წონის გარკვეული ზრდისა, მაინც ძირითადად ფეოდალურ ურთიერთობათა ჩამოყალიბებისაკენ მიჰყავს.

ტომს ამთავრებს ვრცელი ნარკვევი, მიძღვნილი ანტიკური ხანის საქართველოს კულტურისადმი (გვ. 660—783; ავტორი — ა. აფაქიძე). ამ მრავალფეროვანი და ძირითადად ახლადმოპოვებული მდიდარ არქეოლოგიური მასალის საფუძველზე სინტერესოდაა გაშუქებული საკითხთა მეტად ფართო წრე: ანტიკური ხანის ქართული წარმართული პანთეონი, სამარხთა ტიპები და დაკრძალვის წესები; მშენებლობის ხელოვნება და ხუროთმოძღვრული ძეგლები; გზები, ქუჩები, ქვაფენილები, კლდეკარები, ხიდები; ქანდაკების ნიმუშები; მელიოთენობა. რკინის დამუშავება; კიკათმომკმედება — მინის წარმოება; მეთუნეობა, კეთიხურობა, ოქრომშენობა და მხატვრული ხელოვნობის სხვა დარგები; ქსოვა, ბეჭევა; დამწერლობა; თეატრი და მუსიკალური ხელოვნება.

„საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ პირველი ტომის, ისევე როგორც საერთოდ მთელი ამ განზრახული გამოცემის, ერთ-ერთ დადებით მხარეს წარმოადგენს ჩვენი ქვეყნის ისტორიის განხილვა ფართო ისტორიული გარემოცვის — კავკასია-მასლობელი აღმოსავლეთის და, საერთოდ, მსოფლიო ისტორიის ფონზე. ჩვენში დღემდე გამოქვეყნებული განმაზოვლებელი ნაშრომები საქართველოს ისტორიის დარგში ხშირად ამ მხრივ სცილდებოდნენ და აღ-

ნიშნულ ისტორიას მეტად იზოლირებულად გვაწვდიდნენ.

მიღწერაში შინაარსობრივ აგრეთვე „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ მეხუთე ტომში (რედაქტორი — ი. ანთელავა), რომელიც, როგორც აღენიშნეთ, ასახავს საქართველოს ისტორიას XIX ს. 30-იანი წლებიდან ვიდრე ამ საუკუნის ბოლომდე.

ავტორთა კოლექტივი, რა თქმა უნდა, ემყარება ქართული საბჭოთა ისტორიული მეცნიერების მიღწევებს და ასახავს მისი განვითარების თანამედროვე დონეს. მაგრამ ამის გამო, რომ აქამდე გამოქვეყნებულ ლიტერატურაში საქართველოს ახალი ისტორიის ბევრი საკვანძო საკითხი არასთანადო სიღრმე-სისრულითაა გაშუქებული, ავტორთა კოლექტივს დასჯირდა ახალი მასალის მოძიება, დამატებითი კვლევა-ძიების წარმოება. ამდენად, სარეცენზო ტომი მნიშვნელოვანწილად ქართული ისტორიული მეცნიერების ახალი სიტყვაა, მას ინტერესით გაეცნობა ფართო მკითხველი საზოგადოება.

„ნარკვევების“ მეხუთე ტომის საქმოდ ვრცელ შესავალში (ავტორები ი. ანთელავა, ა. ბენდიანიშვილი, მ. გაფრინდაშვილი) მოცემულია ეპოქის ზოგადი მიმოხილვა, ნაჩვენებია ახალი დროის საქართველოს განვითარების ძირითადი ტენდენცია — ფეოდალიზმის კრიზისი, კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარება და მისი გაბატონებულ ფორმად გადაქცევა. შესავალშივეა დახასიათებული საქართველოს ახალი ისტორიის წყაროები და ლიტერატურა, აღნუსხულია ქართული საბჭოთა ისტორიული მეცნიერების მიღწევები.

მეხუთე ტომის პირველ ნაწილში მოთავსებული ნარკვევები (ავტორები — ი. ანთელავა, ე. ორჯონიძე, ე. ხოშტარია), მიძღვნილი — XIX საუკუნის 30—60-იანი წლების საქართველოს ისტორიისადმი. მასში გაშუქებულია ნატურალური ურთიერთობის რღვევა და სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარება. ტომის ამ ნაწილში ფაქტობრივი მასალის მეცნიერული ანალიზის საფუძველზე ნაჩვენებია სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგის საქონლოანობის ზრდა, სავაჭრო ბრუნვის გაფართოება, ფეოდალიზმის კრიზისი, გლეხობის კლასობრივი ლიფტინგაციის დაწყების შედეგად წარმოების საშუალებებს მოკლებული საზოგადოებრივი ფენის გაჩენა, რომელსაც არსებობის საშუალებანი საკუთარი სამუშაო ძალის გაყიდვით უნდა მოეპოვებინა. ზრდის შინაგან ფაქტორებს ემატება რუსეთისა და მთავალი ბაზრის გავლენა, რაც ქმნიდა ახალი, კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარების საფუძველს. წიგნში ასახული და გაა-

ნალიზებული ფაქტური ვითარება ცხადყოფს რომ XIX საუკუნის 60-იანი წლების საქართველოში უკვე სახეზე იყო კაპიტალისტური წყობა; ფეოდალური საკუთრების კრიზისი, ცალკეულ მემამულურ მეურნეობათა ბურჟუაზი ევოლუცია, კაპიტალისტური ფერმების შექმნა, გლეხობის კლასობრივი ლიფტინგაცია ვაჭარ-მრეწველთა კლასის გაძლიერება, მარტოვი კაპიტალისტური კოოპერაციისა და მანუფაქტურული ტიპის სამრეწველო საწარმოების გამრავლება და სხვ., როგორც მართებულად წერენ ავტორები, იმის მაჩვენებელი იყო, რომ კაპიტალისტური ურთიერთობა განვითარების იმ დონეს აღწევდა, როცა იგი საფუძვლიანად არღვევდა ფეოდალურ ფორმაციას, განაპირობებდა გლეხთა და მოსახლეობის სხვა დაბალი ფენების განმათავისუფლებელი მოძრაობის გაძლიერებას და ანტიბატონყმური იდეოლოგიის ჩამოყალიბებას.

„ნარკვევების“ მეხუთე თავში (ავტორი ი. ანთელავა) კარგადაა გაშუქებული რეფორმის წინაშე ხანის საქართველოში მომხდარი გლეხთა ანტიბატონყმური აჯანყებანი და სხვა სახის გამოსვლები, ნაჩვენებია თერგდალეულთა რილი განმათავისუფლებელ მოძრაობაში.

XIX ს. 50—60-იანი წლების საერთო საიმპერიო რევოლუციური სიტუაცია რევოლუციაში არ გადაიზარდა. მეფის მთავრობამ რეფორმები გაატარა, დროის მოთხოვნილების შესაბამისად რამდენადმე გადააქეთა რუსეთის იმპერიის სოციალ-პოლიტიკური შენობა. სარეცენზო ტომის სათანადო ნარკვევში (ავტორი ი. ანთელავა) დეტალურადაა გაშუქებული საქართველოში საგლეხო რეფორმის გატარების წინაპირობები, აგრეთვე აღმშენებლობის სარეფორმო საქმიანობა, სწორადაა გახსნილი საგლეხო დებულებებისა და საერთოდ ფეოდალურ გარსში გახვეული ამ რეფორმის ბურჟუაზიული შინაარსი. ცალკე ნარკვევია (ავტორი ა. ბენდიანიშვილი) მიძღვნილი სოფლის საზოგადოებრივი მმართველობის, სასამართლო და საქალაქო რეფორმებისადმი, სადაც მნიშვნელოვანწილად ახალი მასალის საფუძველზეა გაშუქებული დასახელებული რეფორმების გატარების ისტორია, მოცემულია მათი მნიშვნელობის მეცნიერული შეფასება.

მართალია, კაპიტალისტური ურთიერთობა ადრე ჩაისახა, მაგრამ კაპიტალისტური ფორმაცია XIX საუკუნის 60-იანი წლებიდან გაბატონდა. ბურჟუაზიული რეფორმები ფეოდალური და კაპიტალისტური ფორმაციების წყალგამყოფად მიჩნეული მთელი რუსეთის იმპერიის მასშტაბით. „ნარკვევების“ მეხუთე ტომის მეორე ნაწილში საქმოდ სიღრმე-სისრულთაა გაშუქებული საქართველოში კაპიტალიზ-

ბის განვითარების ეკონომიურა, სოციალ-პო-
ლიტიკური და იდეურ-კულტურული ასპექ-
ტები.

მეხუთე ტომის მერვე თავში (ავტორები —
ა. ბენდიანიშვილი, ე. ორჯონიძე, ე. ზოშტა-
ჩა) გაშუქებულია კაპიტალიზმის განვითარება
სოფლის მეურნეობის, მრეწველობის, ვაჭრო-
ბისა და კრედიტის სფეროში, ნაჩვენებია ახა-
ლ კლასების — ბურჟუაზიისა და პროლეტარია-
ტის ფორმირების პროცესი. ნარკვევში დამო-
წმებული ახალი მასალა და ავტორთა მიერ მო-
ყვნილი ფაქტობრივი ვითარების მეცნიერული
ანალიზები ცხადყოფს, რომ XIX საუკუ-
ნის 70—90-იან წლებში საქართველო კაპიტა-
ლისტურ ქვეყნად გადაიქცა. იგი, მართალია,
ზრუნველობის განვითარების დონით რამდენად-
მეტი ჩამორჩებოდა მეტროპოლისს, მაგრამ სა-
ჭირო და კაპიტალისტური მიწათმოქმედების
ქანთარებით იმპერიის ყველაზე უფრო მოწი-
ნავე მხარეების დონეზე იდგა.

მეხუთე თავად კაპიტალიზმის განვითარების
საშუალო მდგომარეობისა, საქართველოში კვლავ
ჩნდებოდა ბატონყმობის ნაშთები, რაც განსა-
ზღვრებით ძლიერად იჩენდა თავს სოფელში და
სოფლის მეურნეობაში. ტომის მეოთხე თავში
(ავტორი ი. ანთელავა) დეტალურადაა
შესწავლილი აგრარული ურთიერთობის არქა-
ულ-ფეოდალური და კაპიტალიზმზე გარდამა-
ტული ფორმები, იქვე საინტერესოადაა გაშუქე-
ბული აგრეთვე ცარიზმისა და ბატონყმობის
ნაშთების წინააღმდეგ მიმართული ქართველ
კლესთა აჯანყებანი.

საქილაური თავი აქვს დათმობილი ტომში
საქალაქო თვითმმართველობის ისტორიას და
ეროვნის შემოღების საკითხს (ავტორი — ა. ბენ-
დიანიშვილი). ამ პრობლემის კვლევაში ავ-
ტორს წინამორბედი არ ჰყოლია. მან პირველ-
მა შესწავლა საქალაქო თვითმმართველობე-
ბის პრაქტიკული საქმიანობა და სისტემაში
მოყვანა ეროვნის შემოღების საკითხზე არსე-
ბული მასალა, რითაც შეაქცია საბჭოთა ისტო-
რიული მეცნიერების გარკვეული ხარვეზი.

მეხუთე ტომის ცალკე თავში (ავტორი ა. ბენ-
დიანიშვილი) გადმოცემულია რუსეთ-თურქე-
თის 1877—1878 წლების ომის მსვლელობა
მოგზაურობის-მეცნიერების ფრონტზე, შეფასე-
ბულია გამარჯვებით დაგვირგვინებული ამ ომის
დღი მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიუ-
ლ საზღვრების აღდგენის საქმეში.

ტომში სთაბნადო ადგილი აქვს დათმობილი
XIX საუკუნის საქართველოს ეროვნულ და
სოციალურ მოძრაობას, ახალი ქართული სა-
ზოგადოებრივი აზროვნებისა და კულტურის
შეფასებებს და განვითარებას. წიგნში გან-
ხილულია ისეთი მნიშვნელოვანი პრობლემები,

როგორიცაა ქართველი ერი და ეროვნულ-გან-
მათავისუფლებელი მოძრაობა XIX საუკუნის
მეორე ნახევარში (ავტორი მ. გაფრინდაშვი-
ლი), ხალხოსნური მოძრაობა საქართველოში
70—80-იან წლებში (ავტორი ი. ანთელავა),
80-იანი წლების რევოლუცია და საქართველოს სა-
ზოგადოებრივი ძალები (ავტორი ა. იოსელია-
ნი), მარქსიზმის წარმოშობა და დამკვიდრება
საქართველოში (ავტორი ლ. გორგოლაძე), მუ-
შათა კლასის მდგომარეობა და მუშათა მოძ-
რაობის პირველი ნაბიჯები (ა. კიკვიძე), ქართუ-
ლი კულტურა XIX საუკუნეში (მ. გაფრინდა-
შვილი).

წინამორბედ მკვლევართა მონაწირობის გა-
თვალისწინებისა და უცნობი თუ ცნობილი ის-
ტორიული ფაქტების შესწავლის და ყოველ-
მხრივი ანალიზის გზით ავტორებმა იძლევიან
საქართველოს ეროვნული და სოციალური
მოძრაობის, ახალი ქართული კულტურისა და
საზოგადოებრივი აზროვნების, მათი განვითა-
რების ეტაპების, მათი იდეური წყაროებისა და
მიმდინარეობების, მათი ეროვნული და კლა-
სობრივი შინაარსის მკაფიო და სწორი მეც-
ნიერულ დასაბამებას.

წიგნში ის თვალსაზრისია გატარებული, რომ
საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელ-
მა მოძრაობამ XIX საუკუნეში განვლო ორი —
თავდაზნაურულ-პროგრესული (1832—1863
წლების) და ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული
(1864—1900 წლების) — პერიოდი, რომ ახა-
ლი ქართული ეროვნული კულტურა და საზო-
გადოებრივი აზროვნება საბოლოო ანგარიშით
ფეოდალიზმის რღვევისა და კაპიტალიზმის გან-
ვითარების იდეოლოგიური ასახვა და რომ
ძველის წიაღში ახალი ქართული აზროვნება
იხსენებოდა აღრიდანვე, მაგრამ განსაკუთრებით
XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან: რომ მან
განვითარების აღრიდანვე, კლასიკური და გვი-
ანდელი ეტაპები განვლო XX საუკუნის დამ-
დეგამდე, XIX საუკუნის შუა ხანებიდან კი იმ-
დენად გაძლიერდა და გამრავალფეროვნდა,
რომ ერთიანი განმანათლებლურ-დემოკრატიუ-
ლი იდეოლოგიის ფარგლებში წარმოიშვა სხვა-
დასხვა იდეური მიმდინარეობანი (დასებები), რო-
მელთა ეროვნული და სოციალური პროგრამე-
ბი მეტ-ნაკლებად გამოხატავდა ხალხის ფარ-
თო მასის არსებითად ბურჟუაზიულ-დემოკრა-
ტიულ ინტერესებს ცარიზმის, კონსერვატიუ-
ლი თავდაზნაურობისა და მსხვილი ბურჟუაზი-
ის წინააღმდეგ გაჩაღებულ ეროვნულ-განმათა-
ვისუფლებელ მოძრაობაში.

ავტორებს სამართლიანად მიაჩნიათ XIX
საუკუნის მეორე ნახევრის დიდი ქართველი
მოაზროვნენი ეროვნულ-რევოლუციონერ გან-
მანათლებლებად, რომელთა მსოფლმხედველობა-

ში ერთმანეთს ერწყმოდა განმანათლებლობა და ჰუმანიზმი, რევოლუციური დემოკრატიზმი და უტოპიური სოციალიზმი, პატრიოტიზმი და რელიოზი და რომელნიც ობიექტურად საქართველოს ეროვნულ-რევოლუციური მოძრაობის და იმ ახალ ცხოვრების მდგომარეობად გამოდიოდნენ, ბატონყმობის ნანგრევებზე რომ უნდა აშენებულიყო.

ეს ზოგადი თვალსაზრისი, რომელიც ნათლად გასდევს მეხუთე ტომის იმ ნაწილს, ახალი ქართული კულტურისა და საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიას რომ ეხება, წინათაც გამოუთქვამთ მკვლევართ, მაგრამ აქ ეს თვალსაზრისი გაიკლებით უფრო დამაჯერებლად და დასაბუთებლად, ვიდრე სხვა რომელიმე ნაშრომში. თანაც საბოლოოდ დაძლეულია ვულგარიზმის, ნიჰილიზმისა და სკეპტიციზმის გადმონაშთები, სათანადოდაა გათვალისწინებული ქართული კულტურისა და აზროვნების თავისებურებანიც და ის საერთოც, რაც მას აკავშირებდა თანადროულ პროგრესულ მსოფლიო კულტურასა და აზროვნებასთან და საკუთარ ჯანსაღ ტრადიციებთან. კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი ისაა, რომ მეხუთე ტომში მოცემულია ახალი ქართული კულტურისა და საზოგადოებრივი აზროვნების ყველაზე დიდ შემოქმედთა მოღვაწეობისა და მსოფლმხედველობის მოკლე, მაგრამ მეცნიერულად სწორი და შთამბეჭდავი პორტრეტები.

მეხუთე ტომის ავტორები როდო მალავენ, რომ ახალი ქართული კულტურისა და საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიის არაერთი სა-

კითხი ჯერ კიდევ არაა შესწავლილი სათანადო სიღრმით, ზოგ საკითხზე ჯერ კიდევ არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა, რაც ზოგჯერ მათი ყოველმხრივი შესწავლელობის ბრალიცაა, მაგრამ ავტორებს შეუსწავლიათ, შეუკრებიან და განუზოგადებიათ ყველაზე არსებითი ფაქტები და რაციონალური, საბუთიანი მოსაზრებანი, რომელნიც კი გვხვდება საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეოლოგიის საქმად მდიდარ ისტორიოგრაფიაში, ახალი სული ჩაუღვამთ მათთვის, ახალი ტერმინების შემოღებასაც არ მორიდებიან და შესლებისდაგვარად მართლაც რომ ყოველმხრივ ობიექტურად, ღრმამეცნიერულად დაუხასიათებიათ ახალი ქართული კულტურა და, გამსაკუთრებით, საზოგადოებრივი აზროვნება.

მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობა არა მარტო ქართველ განმანათლებელთა, არამედ ქართველ მარქსისტთა პირველი თაობის წარმომადგენელთა მსოფლმხედველობის საკითხზეც. მეხუთე ტომში ეს საკითხიც ახლებურადაა გაშუქებული. „ნარკვევების“ ავტორთა მიერ გამოთქმული ზოგი მოსაზრება იქნება ყველას არ მოეჩვენოს ერთმანეთს მისაღებლად მაგრამ მრავალი ამ ახალ მოსაზრებათაგან უთუოდ დამკვიდრდება ქართულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში.

ეს ითქმის „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ უკვე გამოცემულ პირველ და მეხუთე ტომებზეც და დანარჩენ ტომებზეც, რომლებსაც უახლოეს დროში მიიღებს მკითხველი.

ელეონორ მენაბდე

ბრიგოლ მარბიანი

პერტრუდ პეჩის „ოქტომბრის რევოლუცია და ეროვნული საპიტიხი სამართველოში“

დასავლეთ ევროპაში ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა წარმომადგენლები უფრო და უფრო გაცხოვრებული ინტერესით ეკიდებიან საბჭოთა ხალხების, მათ შორის ქართველი ხალხის, ისტორიას. ქართველოლოგთა შრომები ეძლევა ჩვენი ხალხის ენის, ლიტერატურისა და ისტორიული წარსულის საკითხებს. ქართველოლოგიის ბევრი წარმომადგენელი გულწრფელად ცდილობს გააცნოს თავის თანამემამულეებს ჩვენი ხალხის თვითმყოფადი ეროვნული კულტურა და გმირული ისტორია. მკვლევართა ამ ჯგუფს მიაკუთვნება გერმანელი ფილოლოგი და საზოგადო მოღვაწე კ-ნი პერტრუდ პეჩი.

პერტრუდ პეჩმა ბერლინის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთის კვლევის ინსტიტუტის ორგანოში გამოაქვეყნა საინტერესო ნარკვევი „ოქტომბრის რევოლუცია და ეროვნული საპიტიხი საქართველოში“¹. ნარკვევი დაწერილია ჩვენი ქვეყნისადმი სიყვარულებს გრძნობით, საკითხის ცოდნითა და მეცნიერული კეთილსინდისიერებით. ამიტომ, ინტერეს მოკლებული არ უნდა იყოს ამ ნარკვევის ძირითად დებულებათა გაცნობა ქართველი მკითხველისათვის.

პერტრუდ პეჩი თავის ნარკვევს იწყებს ერის შესახებ არც თუ ისე ვრცელი თეორიული მსჯელობით. ავტორი, პირველ რიგში, იძლევა ერის

¹ Mitteilungen des Instituts für Orientforschung, Berlin, 1967, Band XIII, Heft 3. გვ. 367—381.

ქმის განმარტებას. იმოწმებს რა უახლეს ლტერატურას, მხარს უჭერს ერის ცნების განსაზღვრას ოთხი ცნობილი ნიშნით. ერის ნიშნებია ავტორი გამოყოფს „ენობრივ და ენობრივ ურთიერთობით გამოწვეულ სულიურ და კულტურული ფორმის ერთიანობებს“, რომელთაც „ხშირად ისტორიის ისეთ სიღრმეში მიყვავართ“, რომ დღემდე არ ძალუძს მეტყველებას მისი შეცნობა. მიუხედავად იმისა, რომ ერს ფესვები აქვს შორეულ წარსულში, ის საბოლოო ფორმირება ხდება „იმ ყოველმხრივ პირობებისაგან, რომლებიც კონკრეტული განვითარებითა და პოლიტიკური ღონისძიებებით იქმნებიან“.

ჰერტრუდ პეჩის ერების ფორმირებაში უფრო დიდი ფაქტორად მიაჩნია „ერთმანეთისაგან განსხვავებული მატერიალური საფუძვლები“. ვიდრე „ენობრივი და ფსიქიკური ფაქტორები“. მაგრამ წარსულში, ერების ფორმირებაში ენობრივი ერთობა ავტორს აუცილებელ წინამძღვრად მიაჩნია. რადგან მაშინ განვითარება სტიქიურად მიმდინარეობდა. „მიუხედავად ამისა, — განაგრძობს ავტორი, — ღრუს შეგვიძლია თვალი გავადევნოთ ისეთ სპირიტებს, რომლებიც საწინააღმდეგო გზით მოძრაობენ. რა თქმა უნდა, ეს ხდება იმ შეგუება და რწმენით, რომ აღაშინებებს შეუძლებელ გავლენა იქონიონ და კონტრალო გაუჩინონ განვითარების ეტაპებს“. თუ სწორად გავაგრძელოთ ავტორის აზრი, აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ „ენობრივი და ფსიქიკური ფაქტორი“ დღეს არ უნდა იყოს „აუცილებელი წინამძღვარი“ ერისათვის. რამდენადაც დღეს მატერიალურ პროცესს შეგნებული ხასიათი მიეძღვნა. პატრიკეშული მკვლევარის ამ დებულებას ვერ გავიზიარებთ, რადგან დღესაც შეუძლებელია ეროვნული ენების გარეშე ერების არსებობა.

ამავე დროს გასაზიარებლად მიგვაჩნია ჰერტრუდ პეჩის მოსაზრება იმის შესახებ, რომ სახელმწიფო, როგორც ნიშანი, არ შეიძლება ერის განსაზღვრაში შევიტანოთ. „ვინაიდან ის უმთავრეს შემთხვევაში ერთ მთავარ ერთანაობად ეროვნულ უმცირესობებსაც აერთიანებს ხოლმე“.

ჰერტრუდ პეჩის აზრით. ჰერდერი და ჰუმბოლტი „ერის“ ცნებაში „ეთნიკურ უწყვეტ განვითარებას ხედავენ ჩვენი ცნობილ უძველეს, წინათმეტყველ ხანაში მცხოვრებ საბრძოლო ორგანიზაციებიდან ევროპის ხალხების ერებად ჩამოყალიბების დრომდე“. „მაგრამ, მას. — განაგრძობს ჰერტრუდ პეჩი, — რასაც ჰერდერი და ჰუმბოლტი უწყვეტი განვითარების აზრის დაცვაში გულისხმობენ, ქართვე-

ლების მიერ „ერის“ (eri) ცნების ხმარებაში ვნახულობთ“.

ეს ენობრივი ტრადიცია, ჰერტრუდ პეჩის აზრით, არა მარტო ლინგვისტებისათვის არის საინტერესო, არამედ ის ცხადყოფს დასკვნას, რომელსაც ჩვენ ქართველი ხალხის ისტორია გვაქრანახობს: 1200 წლის აყვავების ხანა გვიჩვენებს, რომ საქართველოს ტერიტორია პოტენციურად უზრწყინვალეს წინამძღვარს ჰქმნიდა ერთიანი სამეურნეო სხეულის განვითარებისათვის, რასაც ერის კონსოლიდაცია უნდა მოჰყოლოდა. მაგრამ, ეს ზედნაშენი მუდამ ირღვეოდა საშინელი შემოსევებისაგან, რომლებიც სამეურნეო რღვევასა და პოლიტიკურ დაქუცმაცებულობას იწვევდნენ. ასეთ ვითარებაში იქმნებოდა საერთო ეთნიკურ შეგნებაზე დაფუძნებული ბრძოლა თავისუფლებისათვის, რაც ენობრივი და კულტურული მიღწევებით იყო განმტკიცებული.

საკითხის ასეთი თეორიული განხილვა, ან როგორც ჰერტრუდ პეჩი თავმდაბლად უწოდებს — „შენიშვნა“, აუცილებელი იყო იმის მისახვედრად, თუ ეროვნული საკითხის როგორი გადაწყვეტისაკენ მისწრაფობდნენ რევოლუციის დროს საქართველოში. ეროვნული საკითხის მაშინდელი ვითარება „ნათლად წარმოგვიდგენს თუ რაოდენ ისტორიული გონიერება იყო საჭირო იმის გასაგებად, რომ ცარიზმის დროინდელი, მტრად და ექსპლოატორად მოვლინებული რუსეთი რევოლუციურ გარდაქმნათა შემდეგ როგორ იქცა საქართველოს მეგობრად და მოკავშირედ“.

ამის შემდეგ ჰერტრუდ პეჩი აკეთებს საქართველოს ისტორიული წარსულის მოკლე მიმოხილვას. 1783 წლის ისტორიულ აქტს იგი მიიჩნევს ერთ-ერთ გონიერულ გამოცდილებად იმ მძიმე პირობებიდან. რომელშიც აღმოჩნდა მაშინ საქართველო. ავტორი, იმოწმებს რა კ. მარქსსა და ფ. ენგელსს, აღნიშნავს რომ ასეთი ფინალი ხელსაყრელი იყო როგორც რუსეთისათვის, ისე საქართველოსათვის, რადგან საქართველოს შესვლა ჩამორჩენილი თურქეთის მფარველობაში ფრიალ დაბარკოლებდა ქვეყნის განვითარებას. ამასთან დაკავშირებით ავტორის მსჯელობიდან ცხადი ხდება, რომ იგი 1783 წლის ისტორიულ აქტს, სრულიად სამართლიანად განიხილავს, როგორც ნაკლებ ბოროტებას.

ჰერტრუდ პეჩი სწორად აღნიშნავს, რომ „განსაკუთრებით მძიმე იყო ქვედაფენების მდგომარეობა უნო ბატონთა მმართველობის ქვეშ“. ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ, კავკასიის მეთაურობით წარმოიშვა „ოპოზიცია“, რომელიც, „მხოლოდ და მხოლოდ სუ-

ლიერი წარმატებების გზით“ ცდილობდა ხალხის განთავისუფლებას ეროვნული და სოციალური ჩაგვრისაგან. ავტორის ამ დებულებასაც ვერ გავიზიარებთ. 60-იანი წლების მოძრაობა, „მოპოვითა“, არა მარტო განმანათლებლური ხასიათის მოძრაობა იყო, არამედ იგი იყო რევოლუციური-დემოკრატიული ხასიათის მოძრაობაც.

პერტრუდ პეჩი, განიხილავს რა ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციების ეპოქაში ეროვნულ საკითხს, სამართლიანად აკრიტიკებს ე. წ. „მემარჯვენე პარტიებს“, რომლებმაც მოსწყვიტეს ერთმანეთს სოციალური და ეროვნული საკითხი, პირველ პლანზე დასვეს ეროვნული პრობლემა და მისი გადაწყვეტა მიიჩნიეს ძირითად საკითხად, ცდილობდნენ საქართველოს რუსეთისაგან გამოყოფას, ავიწყდებოდათ რომ კვლავ არსებობდა თურქეთის მხრივ საფრთხე.

„მემარჯვენე პარტიათა“ წარმომადგენლები აიგივებდნენ ცარიზმსა და რუს ხალხს და პირველის მიმართ ქართველთა სიძულვილს აერთელებდნენ მეორეზე — რუს ხალხზე. ეს მათ სჭირდებოდათ საქართველოს ჩამოსაცილებლად რევოლუციური რუსეთისაგან.

მეორე მხარეს, ავტორის სამართლიანი შენიშვნით, იდგნენ ბოლშევიკები, რომლებიც „ღაჩაგრული მასების სურვილებს გამოხატავდნენ განურჩევლად ეროვნებისა. მათ (ბოლშევიკებს) გაბატონებულ ძალთა ბლოკი დაუპირისპირდა, რომლისთვისაც დაჩაგრულთა სასიცოცხლო პირობები ისევე ჩაღისფრად ღირდა, როგორც მათი ეროვნული მეობა“. ამ მოსაზრებას ავტორი სათანადო დოკუმენტური წყაროების მოშველიებით ამაგრებს.

სარეცენზიო ნაშრომის ავტორი სამართლიანად აკრიტიკებს დასავლეთეუროპელ ისტორიკოსთა უმრავლესობას, რომლებიც „შაბლონურზე მეტ რაღაცას“ ამბობენ, თითქოს, 1917 წლის თებერვლის რევოლუციის შემდეგ „ქართველი ხალხი გამსჭვალული იყო მენშევიკურ შეხედულებათა კეთილგონიერული ზომიერებით და თითქოსდა რევოლუციური ძვრების გარეშე შესაძლებელი იყო... საერთო კეთილდღეობის სახელმწიფოს შექმნა“. ავტორი ამხელს მენშევიკური პარტიის მტრობას რევოლუციისადმი, გვიჩვენებს მენშევიკებისა და მემარჯვენე პარტიების დემაგოგიურ პოლიტიკას.

რუსეთში სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვების შემდეგ ამიერკავკასიაში შექმნილ ხელისუფლების ოფიციალურ ორგანოებს პერტრუდ პეჩი სამართლიანად ახასიათებს როგორც კონტრრევოლუციური ძალთა იარაღს, საერთოდ, ამ პერიოდში შექმნილ ვითარებას ამიერკავკასიაში, თუ ზოგიერთი ფაქტობრივი ხასიათის უზუსტობას არ მივიღებთ მხედველ-

ბაში, მეცნიერულად სწორ შეფასებას აძლევს ამის შემდეგ სარეცენზიო ნარკვევში მოთხრობილია ამიერკავკასიის საბჭოთა რუსეთიდან გამოყოფის, ნაციონალური შეღლის შედეგად ამიერკავკასიის ფედერაციის დაშლისა და საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადების შესახებ. პერტრუდ პეჩი აღნიშნავს, რომ საქართველოს დამოუკიდებლობის შენარჩუნება არ შეეძლო, მისი მთავრობა ვერ დაიცვა ხალხის ეროვნულ მეობას. ამიტომ, როდესაც საჭირო გახდა თურქეთის აგრესიისადმი პასხის გაცემა, საქართველო უძლური აღმოჩნდა. ამიტომაც მოიწვიეს გერმანელები, რომლებმაც 1918 წლის ივნისში მთელი მხარე დაიპყრეს, მაგრამ ერს აღარაფერი დარჩა დამოუკიდებლობისაგან, დასძენს ავტორი.

ა. სანდერსიცი კი, რომელიც საერთოდ „წმინდა და პარმონიას“ აღწერს, იძულებული გამხდარა გეატყობინებეს პერტრუდ პეჩი, ელიარებს სიმართლეს: „იმ ურთიერთობის მიხედვით, რომელიც არსებობდა საქართველოსა და გერმანიას შორის, საქართველო de facto წარმოადგენდა რაიხის კოლონიას“.

გერმანელ ავტორს სასიამოვნო არაფერია — როგორც პერტრუდ პეჩი წერს, — საქართველო-გერმანიის უსიზარეულო ურთიერთობის განხილვისას“. მაგრამ იგი მაინც გვაცნობს გერმანელ იმპერიალისტთა ინტერესებს საქართველოს მიმართ, მათ ძალადობრივ-გულუგეჯას, რომელსაც ოკუპანტები მართავდნენ საქართველოში და სხვ. სარეცენზიო ნარკვევის ავტორი სამართლიანად ამხელს მთელ ქართველებზე სიმპათიას შესახებ გერმანელებისადმი აღნიშნულ პერიოდში. ამ მიზნით ერთ-ერთი გამაჯერებელი ყოფილა ზემოდასახელებული სანდერსი, რომელიც ფაქტური გერმანიისაგან მოელოდა ამ „სიმპათიის“ დაფასებას, და, რომელსაც ამის ცამო სამართლიანად აკრიტიკებს სარეცენზიო ნარკვევის ავტორი. ამას იგი უწოდებს რევოლუციისა და რუსი ხალხის მიერ შექმნილ ხალხთა მეგობრობის უხეშ ფალსიფიკაციას. პერტრუდ პეჩისევე სამართლიანად გვიჩვენებს ქართველ ხალხის სიმპათიებს გერმანელი ხალხის უღმრთო და პროვრესული ნაწილისადმი.

ამის შემდეგ პერტრუდ პეჩი ამხელს საქართველოში ინგლისელების, ამერიკელებისა და სხვათა შემოსვლის ნამდვილ, იმპერიალისტურ მიზნებს და აღნიშნავს, რომ „ხალხს არ სწყალობს რომ ერის ხსნას შესძლებდნენ ინგლისელები, ქვეყნას ეკონომიკა ინგეროდა, შიმშილი მჭიდვარებდა, ყოველივე ამის შედეგი იყო მუშაობის გაფიცვები და გლეხთა აჯანყებები. საქართველოში რევოლუციური მოძრაობა კიდევ უფრო გაიზარდა მას შემდეგ, რაც აზერბაიჯანში სა-

ხელისუფლება დამყარდა. მენშევიკური ჯარობა იძულებული გახდა საზავო ხელშეკრება დაედო საბჭოთა რუსეთთან 1920 წლის სსში. მაგრამ ამან ვერ იხსნა მენშევიკური ჯარობა. 1920 წლის ნოემბერში საბჭოთა ხელისუფლებამ გაიმარჯვა სომხეთში, ხოლო 1921 წლის თებერვალს — საქართველოში.

ამის შემდეგ პეტრედ პეჩი მკითხველს აცხადებს საბჭოთა რესპუბლიკებში გამაერთიანებელი მოძრაობის ისტორიას. იგი აღნიშნავს, რომ „... რუსეთის იმპერიაში შეჰყავდა ერებში ერთად ცხოვრების სურვილი განაცხადებდა, რასაც მოჰყვა საბჭოთა საქართველოსა და საბჭოთა რუსეთის კავშირი, შემდეგ ამიერკავსიის რესპუბლიკების ფედერაციული გაერთიანება. ავტორს ეს ფაქტი დახასიათებულ აქვს როგორც ბუნებრივი და აუცილებელი ღონისძიება. სარეცენზიო ნარკვევის ავტორი მართებულად აკრიტიკებს ნაციონალ-უკლონებს, რომელიც ხელს უშლიდა საბჭოთა რესპუბლიკების გაერთიანებას.

სარეცენზიო ნარკვევის ავტორი მოკლედ გახილავს ყველა საბჭოთა რესპუბლიკის ერთად კავშირად გაერთიანების შესახებ ვ. ი. ღვინისა და ი. ბ. სტალინის წინადადებებს, რა რომ აშკარად არ ამჟღავნებს თავის დამოკლებულებას, მათდამი. „სტალინი, — წერს ავტორი, — უშუალოდ შექმნილი ვითარებიდან გამომდინარე და წინადადება წამოაყენა ავტონომიური რესპუბლიკების რსფსრ-ში გაერთიანების შესახებ“. ეს იმიტომ, ხსნის ავტორი, რომ რსფსრ „რევოლუციის მთავარ დამცველს წარმოადგენდა და მომავალში ქვეყნის ინდუსტრიალიზაციის ძირითად ფაქტორად უნდა ქცეულიყო“. ვ. ი. ღვინის წინადადებით კი უნდა შექმნილიყო თანასწორუფლებიანი და თავისუფალი რესპუბლიკების სახელმწიფოებრივი კავშირი, რაც განხორციელდა კიდეც 1922 წლის 30 დეკემბერს საბჭოების საკავშირო ყრილობაზე.

პეტრედ პეჩი მოკლედ, მაგრამ ძირითად ხაზებში განიხილავს ქართველი ხალხის მიღწევებს ქვეყნის ინდუსტრიალიზაციის, სოფლის მეურნეობის მოდერნიზაციისა (სოციალისტური რეკონსტრუქციის) და ახალი, ეროვნული კულტურის განვითარების დარგში. „ყველაფერი ეს ლაპარაკობს ერის ძალაზე, — განაგრძობს ავტორი, — რომელმაც ცარიზმის მიერ მისი მეობის შევიწროების შემდეგ სწრაფად მიაღწია ხელახალ სულიერ აყვავებას, შეიქმნა საქვეყნოდ ცნობილი სამეცნიერო სკოლები: მათემატიკისა, ფსიქოლოგიისა, ფიზიოლოგიისა, გეოლოგიისა, ენათმეცნიერებისა და ისტორიისა“. „ასე ჰპოვა ქართველმა ერმა, — დაასკვნის ავტორი, — თავისი სევერენიტეტის შენარჩუნებითა და საბჭოთა ხალხთან ძმური თანამშრომლობით თავისი განვითარების ხელსაყრელი წინამძღვრები“.

ა. ათანელიშვილი

ЮБИЛЕЙНАЯ НАУЧНАЯ СЕССИЯ, ПОСВЯЩЕННАЯ 50-ЛЕТИЮ ПОБЕДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В РЕСПУБЛИКАХ ЗАКАВКАЗЬЯ

14 января 1971 г. в Москве состоялась юбилейная научная сессия, посвященная 50-летию победы Советской власти в республиках Закавказья. Сессия была подготовлена Научным Советом по комплексной проблеме «История Великой Октябрьской социалистической революции» и Институтом истории СССР Академии наук СССР, совместно с отделениями общественных наук Азербайджанской, Армянской и Грузинской Академий наук. В работе сессии приняли участие ученые Москвы, Баку, Еревана, Тбилиси, Киева, ветераны революционного движения в Закавказье и работники постоянных представительств закавказских республик в Москве.

Сессию открыл директор Института истории СССР Академии наук СССР, член-корреспондент АН СССР П. В. Волобуев, который отметил историческое значение юбилейных событий и тепло приветствовал собравшихся.

Вступительное слово произнес председатель Научного Совета по комплексной проблеме «История Великой Октябрьской социалистической революции» академик И. И. Минц. В своей речи он подчеркнул значение победы Советской власти в Закавказье в истории всей Советской страны. Эта победа означала укрепление и расширение союза между трудящимися РСФСР и закавказских республик, способствовала упрочению экономического и военно-политического положения страны Советов, создавала предпосылки для образования Советского Союза — многонационального государства диктатуры пролетариата.

Вместе с тем академик И. И. Минц указал на огромное международное значение

революционных событий в Закавказье. «После победы социалистической революции в центре России, на Украине и в Средней Азии, после героической защиты завоеваний Октября в длительной борьбе против объединенных сил международной и внутренней контрреволюции, победа трудящихся Закавказья, — отметил академик И. И. Минц, — являлась самым крупным шагом в развитии международной революции». Международное значение установления Советской власти в Закавказье с особой яркостью проявляется на современном этапе, когда в движение за освобождение человечества от гнета империализма втягиваются огромные массы человечества. Революционные события в Закавказье раскрывают некоторые существенные закономерности современного революционного процесса.

Во-первых, в любой стране в современную эпоху, независимо от уровня ее развития; народ в единоборстве со своими эксплуататорскими классами всегда остается победителем и только вооруженное вмешательство иностранных интервентов может поставить под сомнение победу народа. Эта закономерность проявилась сразу же после Великой Октябрьской революции, в частности в Закавказье в 1918 — 1921 годах. А сейчас все более подтверждается всем опытом борьбы угнетенных народов за свое освобождение.

Во-вторых, опыт борьбы закавказских трудящихся за свое социальное освобождение раскрыл еще одну закономерность подтверждающую международное значение революции в Закавказье, а именно — предательскую, антинациональную сущность политики мелкобуржуазных соглаш

пательских партий, прежде всего грузинских меньшевиков, которые первыми из всех партий II Интернационала пришли к власти и со всей очевидностью продемонстрировали полную несостоятельность псевдосоциалистических догм II Интернационала.

В-третьих, международное значение революции в Закавказье, как и опыт установления Советской власти в республиках Средней Азии, показал особую роль Советов крестьянских депутатов, которые являлись здесь проводниками интересов гегемона революции — пролетариата. На такую роль Советов крестьянских депутатов указывал В. И. Ленин в 1920 г. на II конгрессе Коминтерна и это указание полностью подтвердилось историческим опытом Закавказья и Средней Азии.

В-четвертых, международное значение революции в Закавказье состоит также в разрешении национального вопроса, в урегулировании острых межнациональных распрей, что возможно только в условиях советского строя, утверждающего идеологию пролетарского интернационализма. «Если Балканы когда-то называли пороховой бочкой Европы, — сказал акад. И. И. Минц, — то Закавказье можно было бы назвать минным полем, всегда грозившим взорваться в том или ином месте. Советская власть разминировала его, открыв путь развития и укрепления пролетарского интернационализма».

В-пятых, международное значение победы Советской власти в Закавказье состоит в том, что Закавказье, как говорил Ленин, стало «форпостом революции на Востоке», в том смысле, что его опыт стал революционным образцом для всех народов Востока в их борьбе за национальное и социальное освобождение.

Акад. И. И. Минц подчеркнул в заключение, что истоком всех успехов революции в Закавказье была Великая Октябрьская социалистическая революция, которая знаменовала наступление новой эры в истории человечества.

С докладом «Установление Советской власти в Азербайджане» выступила доктор исторических наук, профессор П. А. Азизбекова. Она раскрыла роль и значение Бакинского пролетариата в революционной борьбе в Закавказье, указала на

объективные предпосылки победы социалистической революции в Азербайджане, выразившиеся в наличии здесь крупной монополизированной нефтяной промышленности, высокой степени концентрации производства, наличии многочисленной и революционно закаленной многонациональной армии пролетариата, тесно связанной с общероссийским революционным движением, в наличии боевой партийной организации большевиков Азербайджана, располагающей опытными руководителями, революционерами-профессионалами, лучшими из которых были бакинские комиссары.

Докладчик отметил, что рабочий класс Азербайджана вместе со всем пролетариатом России прошел через все этапы бурного февральско-октябрьского периода 1917 г. — этот период перерастания буржуазно-демократической революции в социалистическую ознаменовался подъемом стачечного движения рабочих Баку. Уже спустя 6 дней после Октябрьской революции в Петрограде, т. е. 31 октября, Баку встал на баррикады Октябрьской революции и 2 ноября 1917 г. власть в Баку перешла в руки Советов. Бакинский Совет народных комиссаров во главе со Степаном Шаумяном,¹ созданный в апреле 1918 года, поддерживал революционное движение не только в Азербайджане, но и во всем Закавказье и на Советском Кавказе.

П. А. Азизбекова рассказала о национализации нефтяной промышленности, национализации земли и других мерах, отвечавших самым насущным интересам трудящихся, о расстреле 26 бакинских комиссаров английскими оккупантами, развертывании в Баку и во всем Азербайджане подпольной деятельности большевиков, росте рядов партийной организации, подъеме революционного движения бакинского пролетариата, явившегося результатом углубления классового самосознания рабочих Азербайджана. Все это подготовило окончательную победу Советской власти в Азербайджане в апреле 1920 года. Восставшему народу оказала поддержку Красная Армия.

Заключение своего доклада П. А. Азизбекова посвятила разоблачению современной реакционной буржуазной историографии, представленной: прежде всего идеоло-

гами разбитых мусаватистов, которые фальсифицируют события в Азербайджане, приведшие к победе социалистической революции. Эта историография приспособляется к политике империализма. Все развитие Азербайджана за 50 лет, превращение его в одну из цветущих республик Советского Союза, воочию разоблачает злостные измышления фальсификаторов и доказывает, что политика Коммунистической партии воистину выражает и защищает интересы трудовых народных масс.

Широкое празднование 50-летия Советской власти в Азербайджане всеми народами Советского Союза наглядно свидетельствует о торжестве идей Ленина, которые освещают азербайджанскому народу путь к невиданным высотам экономики и культуры, к победе коммунизма.

С докладом «Образование коммунистической партии и победа Советской власти в Армении» выступил директор Института истории Академии наук Армянской ССР, доктор исторических наук, профессор Г. А. Галоян. Свой доклад он посвятил борьбе Компартии Армении за претворение в жизнь ленинской национальной программы. Г. А. Галоян указал, что создание Коммунистической партии Армении и победа Советской власти в республике являются результатом длительного исторического процесса и связаны с революционным движением рабочих России и Закавказья, с появлением русской социал-демократии.

Докладчик подробно осветил особенности исторического развития Армении в период капитализма, показал процесс формирования армянской буржуазии и армянского отряда российского пролетариата, охарактеризовал колонизаторскую политику царизма, которая выражалась в угнетении нерусских народов, в разжигании национальной розни, в провоцировании межнациональных столкновений.

В Закавказье тесно переплетались революционное и национально-освободительное движение, которые слились в общий революционный поток трудящихся всей России.

В 90-х годах XIX века возникают и расширяют свою деятельность социал-демократические организации Армении, а в начале XX века складывается марксистское большевистское крыло, которое воз-

главило революционное и национально-освободительное движение в Армении.

Первая мировая война принесла неисчислимые бедствия армянскому народу, поставив его на грань физического уничтожения. Докладчик осветил обстановку, сложившуюся в Армении в период февраля — октября 1917 года, когда дашнаки и другие националисты, опасаясь надвигающейся социалистической революции, заключили классовый мир с Временным правительством и стали исполнителями его воли.

После Великой Октябрьской социалистической революции, национально-освободительное движение в Армении слилось с борьбой рабочего класса и трудового крестьянства за Советскую власть. Армянские националисты выступили против социалистической революции, возлагая все свои надежды на белогвардейцев и иностранных интервентов.

Докладчик охарактеризовал политику Советского правительства во главе с Лениным по армянскому вопросу. Осветив сложную дипломатическую борьбу за «турецкую Армению», он показал всемерную поддержку Советской Россией революционного и национально-освободительного движения в Армении. Он особо остановился на вопросе образования Коммунистической партии Армении. Докладчик привел новые данные, свидетельствующие о том, что еще в 1918 году ЦК РКП(б) и лично В. И. Ленин всецело поддерживали идею создания самостоятельной Коммунистической партии Армении. Как известно, в этом вопросе ошибочную позицию занимал Кавказский Краевой Комитет РСДРП (б).

Полный крах потерпела внутренняя и внешняя антинародная политика армянских националистов, выразившийся в обнищании трудящихся, в оккупации значительной территории Армении турками, которые, дочиста ограбив захваченные районы, приступили к поголовному истреблению мирного населения. Единственным выходом из создавшегося положения являлась борьба за установление Советской власти. Большевики Армении организовали и возглавили борьбу армянского народа. В ноябре 1920 года трудящиеся Армении с помощью Советской России сверг-

и ненавистное иго дашнаков и провозгласили **Арийскую Советскую Социалистическую Республику**.

В заключительной части доклада были **характеризованы** беспримерные успехи **Арийской ССР** за 50 лет Советской власти. Советская Армения являет яркий пример жизнеутверждающей национальной политики Коммунистической партии и идей Великого Октября. Торжественное празднование 50-летия победы Советской власти в Армении с участием Генерального Секретаря ЦК КПСС Л. И. Брежнева явилось свидетельством нераздельности исторических судеб Армении со всеми народами Советского Союза.

С докладом «Победа Советской власти в Грузии» выступил доктор исторических наук Н. Б. Махарадзе.

Докладчик подчеркнул, что история борьбы за Советскую власть в Грузии является составной частью истории Великого Октября, который вдохновил трудящихся на штурм эксплуататорского строя. Он сообщил об основных моментах зарождения революционного движения в Грузии во времени свержения царизма и до октября 1917 года, о деятельности большевиков Грузии в этот период, их напряженный и самоотверженной борьбе с меньшевиками и эсерами. Вся эта деятельность протекала под руководством В. И. Ленина, тесной связи с Центральным и петроградскими комитетами. В результате к лету 1917 г. грузинская большевистская организация расширила и укрепила свои ряды. В начале октября 1917 г. был созван первый съезд большевиков Кавказа. Избранный на съезде Кавказский краевой комитет приступил к подготовке вооруженного восстания, но вмешательство иностранных империалистов (меньшевики уже тогда имели связь с международной контрреволюцией) не позволило осуществить его.

В период избирательной кампании в Учредительное собрание усилилось влияние большевиков в массах, однако большинство голосов получили тогда соглашательские мелкобуржуазные партии, которые вместе с местными националистами установили свою власть в Закавказье. Но и в этих трудных условиях продолжалась борьба за установление Советской власти в Грузии. Особенно успешно эта работа проведена в „მცხეთა“, „სტალინი... სტალინი“, 1971, № 1

текала в армии, части которой в Закавказье состояли в основном из русских.

В мае 1918 года Закавказская буржуазная федеративная республика распалась, на ее развалинах образовались так называемые независимые буржуазные республики Азербайджана, Армении и Грузии.

Меньшевистское буржуазно-националистическое правительство Грузии отказалось от признания Брестского мира. Этим воспользовалась Турция, которая оккупировала больше территорий, чем было предусмотрено Брестским договором. В июне 1918 года в Грузию прибыли оккупационные войска Германии. В сентябре 1918 г. германо-турецкие войска вторглись в Баку. В связи с поражением Германии в первой мировой войне в декабре 1918 года немецко-турецких оккупантов сменили англичане и американцы. Закавказье превратилось в колонию империалистов Антанты и США, в арену межнациональных столкновений.

Отторжение Грузии от России повлекло разрыв экономических связей между ними, в Грузии сохранялись капиталистические порядки и буржуазно-помещичья собственность, что крайне ухудшало положение трудящихся масс. Большевистские организации, вновь ушедшие в подполье, развернули широкую работу среди трудящихся. С февраля 1918 г. вновь началась подготовка к вооруженному восстанию и уже весной и летом во многих уездах Грузии вспыхнули вооруженные выступления. Особенно упорными они были в Абхазии. Однако, при помощи немецких оккупантов меньшевикам удалось подавить эти восстания.

1919 год был годом напряженной гражданской войны для Советской России. Все ее силы были брошены на борьбу против Деникина. В походе Деникина должны были принять военное участие и закавказские буржуазные государства. Чтобы сорвать этот план и отвлечь на себя часть деникинских войск, большевики Закавказья подняли вооруженные восстания против своих националистических правительств. В октябре-ноябре 1919 года в ряде уездов Грузии произошли вооруженные восстания. Деникин был вынужден перебросить на Кавказ несколько полков. Националистические правительства закавказских госу-

дарств отказались от военного участия в походе Деникина на Советскую Россию.

В 1920 году положение на фронтах гражданской войны резко изменилось в пользу Советской России, что еще более ослабило влияние меньшевиков в Грузии. Началось политическое отрезвление и среди грузинской интеллигенции. Трудящиеся массы готовились к решительной схватке. Меньшевицкое правительство еще более укрепляет свои связи с империалистическими государствами, усиливает репрессии против большевиков. Но успехи Красной Армии все более вдохновляют трудящихся на решительный штурм эксплуататорского строя. В марте 1920 г. Красная Армия вступила в пределы Северного Кавказа. В апреле была свергнута власть мусавистов в Азербайджане. В мае начались грозные вооруженные демонстрации трудящихся в Тбилиси и в других центрах Грузии, вдохновителями которых были большевики.

Установление Советской власти в Азербайджане заставило меньшевиков пойти на мирные переговоры с РСФСР. По договору от 7 мая 1920 года между РСФСР и Грузией меньшевики вынуждены были легализовать деятельность большевиков в Грузии, выпустить из тюрем сотни большевицких деятелей. В результате работа большевицких организаций значительно расширилась. Огромную помощь им оказал С. М. Киров, прибывший в Тифлис 20 июня 1920 г. в качестве полномочного представителя РСФСР в Грузии.

В ноябре 1920 г. была установлена Советская власть в Армении. Гражданская война в России подходила к концу. Положение трудящихся Грузии все более ухудшалось. Они терпели тяжкие материальные лишения. Большевики приступили к подготовке вооруженного восстания. Осенью 1920 года в Грузию прибыли Каутский и другие лидеры II Интернационала с целью ознакомиться с положением дел в «социа-

листическом рае», так они называли меньшевицкую Грузию, и организовать помощь стран Европы грузинской контрреволюции. Однако эти гастролеры лидеров II Интернационала успеха не имели; трудящиеся Грузии единодушно осудили социал-предателей из II Интернационала и их грузинских сообщников.

В феврале 1921 г. в Борчалинском уезде началось вооруженное восстание, которое охватило всю Грузию. На помощь повстанцам пришла Красная Армия. 25 февраля 1921 года части Красной Армии и отряды повстанцев освободили Тифлис и провозгласили рождение Грузинской Советской Социалистической Республики. Вскоре вся Грузия была очищена от меньшевицкой нечисти.

В. И. Ленин, проявляя постоянную заботу о Закавказье, наметил задачи и перспективы социалистического строительства в крае. Эти заветы В. И. Ленина стали программой деятельности коммунистов Грузии и всего Закавказья на целые десятилетия.

В заключение доклада Н. Б. Махарадзе говорил о грандиозных достижениях трудящихся Грузии за 50 лет Советской власти, о том, что к своему юбилею грузинский народ пришел в расцвете творческих сил. С законной гордостью обозревая пройденный героический путь, он готов бороться за дальнейший расцвет экономики и культуры Советской Грузии.

Доклады ученых Закавказья, насыщенные конкретным материалом и ценными научными обобщениями, были с большим вниманием и глубоким удовлетворением выслушаны и приняты всеми участниками сессии. Выступления П. А. Азизбекова, Г. А. Галояна и Н. Б. Махарадзе убедительно показали разительные достижения Закавказских отрядов многонациональной армии историков Советского Союза.

В. В. Иллерици

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საპარტველოს ისტორიის კათედრა საბჭოთა საპარტველოს 50 წლისთავზე

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრა არსებობს ქართული უნივერსიტეტის დაარსების დღიდან. საქართველოს ისტორიის კათედრა, როგორც განუყოფელი ნაწილი ქართული უნივერსიტეტისა, იმთავითვე მოწოდებული იყო ახალი ეპოქის მოთხოვნილებების შესაბამისად წამოეწყო საქართველოს ისტორიის ახლებური კვლევა და სწავლება, ქვეყნის სამსახურში ჩაეყენებინა ქართველი ხალხის მდიდარმნიარისიანი წარსული.

საქართველოს ისტორიის კათედრის ორგანიზატორი და შეუცვლელი ხელმძღვანელი მისი დაარსების დღიდან ვიდრე 1931 წლამდე იყო ივანე ჯავახიშვილი, რომლის სახელთანაც არის დაკავშირებული როგორც ქართული უნივერსიტეტის შექმნის მთელი ორგანიზაცია და ქართული მეცნიერების არაერთი დარგის აღორძინება და მშობლიურ ნიადაგზე დაყენება, ისე, და განსაკუთრებით, თითქმის ყველა ქართველოლოგიური დარგის განვითარებაში ახალი ეტაპის შექმნა. თავდაპირველად მეორე გამიჯვნას საუნივერსიტეტო ქართველოლოგიურ კათედრებს შორის ადგილი არა ჰქონია და საქართველოს ისტორიის კათედრა ქართველოლოგიური კვლევა-ძიების ერთ-ერთი ძირითადი ბაზა იყო.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამაჩვენების შემდეგ ქართულ უნივერსიტეტს განვითარებისა და წინსვლის ახალი, ფართო გზა გაეხსნა. საქართველოს ისტორიის საუნივერსიტეტო კვლევა და სწავლება უფრო მყარ საფუძველზე დადგა. ამ მხრივ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საბჭოთა ხელისუფლების მეორე თაგისი არსებობის უკვე პირველ წელსვე გატარებულ ღონისძიებებს. ქართველოლოგიური კვლევა-ძიებისა და საგნების სრულყოფილი სწავლებისათვის უნივერსიტეტის სიბრძნისგეტყველების ფაქულტეტს გადაეცა საეკლესიო მუზეუმი; შესაძლებელი შეიქმნა ისტორიული მასალის მოსაძიებლად და შესაგროვებლად სამეცნიერო ექსპედიციებისა და მივლინებების სისტემატური მოწყობა. ამ საქმეში

ი. ჯავახიშვილი მონაწილეობას აღებინებდა არა მხოლოდ უნივერსიტეტის პროფესორ-მასწავლებლებს, არამედ ასპირანტებს და სტუდენტებსაც. მაგალითად, 1921 წლის ზაფხულში საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში სამეცნიერო მივლინებით გაიგზავნენ სტუდენტები: ს. ჯანაშია, ვ. თოფურია, ა. ჩიქობავა და სხვები. დიდი ყურადღება მიექცა საქართველოს ისტორიაში სამშუოდ მომავალ მეცნიერ მკვლევართა მომზადებას. საამისოდ კათედრასთან მიმავრებულ იქნენ მთელი რბგი პირები, რომლებსაც უმადლესი განათლება მიღებული ან დაწყებული ჰქონდათ რუსეთის სხვადასხვა უნივერსიტეტებში, ხოლო 1922 წელს უნივერსიტეტის პირველ კურსდამთავრებულთაგან ი. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით საპროფესოროდ მოსამზადებლად დატოვებულ იქნენ ს. ჯანაშია და თ. ლომოური.

საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ უნივერსიტეტის ორგანიზაციაში მნიშვნელოვან კონსტრუქციულ ცვლილებებს ჰქონდა ადგილი. სიბრძნისმეტყველებისა და საბუნებისმეტყველო-სამათემატიკო ფაქულტეტები გაერთიანდა ერთ პედაგოგიურ ფაქულტეტად, დაარსდა ახალი სოციალ-ეკონომიური ფაქულტეტი. პედაგოგიური ფაქულტეტის ისტორიის, ენისა და ლიტერატურის დარგების, ასევე სოციალ-ეკონომიური ფაქულტეტის სასწავლო პროგრამაში საქართველოს ისტორიის სწავლებას მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. I—II კურსებზე იკითხებოდა საქართველოს ისტორიის ზოგადი კურსი სემინარით, ხოლო III—IV კურსებზე იკითხებოდა სპეციალური კურსები. ამასთანავე, სოციალ-ეკონომიური ფაქულტეტის პირველ კურსებზე იკითხებოდა საქართველოს ეკონომიური ისტორია და ქართული სამართლის ისტორია. ყველა ამ კურსებს ხელმძღვანელობდა ი. ჯავახიშვილი. საქართველოს ისტორიის დამხმარე დისციპლინებიდან სპეციალური კურსების სახით იგი კითხულობდა ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობას, ქართულ ეპიგრაფიკა-პალეოგრაფიკას, ქართულ დიპლომატიკას, ნუმისმატიკას და სხვ. ყველა ეს

კურსი ი. ჯავახიშვილმა საგულდაგულოდ მოამზადა და გამოცა ცალკე მონოგრაფიებად: „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“ (პირველი გამოცემა გამოვიდა 1916 წელს, ხოლო 1921 წლისთვის მომზადდა უფრო სრული შრომა ორ წიგნად), „ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია“ (1925 წ.), „ქართული პალეოგრაფია“, „ქართული სიგელთამცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა“ (1926 წ.) და სხვ. ეს წიგნები შორს სცილდებოდნენ უბრალო სახელმძღვანელოების მნიშვნელობას. როგორც ს. ჯანაშია შენიშნავდა, „ამ წიგნებით ივანე ჯავახიშვილმა საფუძველი დაუდგა საქართველოს ისტორიის მეცნიერების დამხმარე დარგებს და ჩვენი ისტორიის წყაროთა მთელი მრავალფეროვნების შესწავლას, უჩვენა ამ წყაროთა სიმდიდრე, მრავალხერობა, მნიშვნელობა და ფასი არა მარტო საქართველოს, არამედ მსოფლიო ისტორიის თვალსაზრისითაც“.

1926 წლამდე ყველა ამ საგანს, ისევე როგორც საქართველოს ისტორიის ზოგად კურსს, თვითონ ი. ჯავახიშვილი კითხულობდა. 1926 წლიდან კი საქართველოს ისტორიის კათედრაზე მიწვეულ იქნენ ლექტორებად სიმონ ჯანაშია და თამარ ლომოური. ს. ჯანაშია კითხულობდა „საისტორიო წყაროთამცოდნეობას“, თ. ლომოური კი ქართულ პალეოგრაფიასა და ნუმისმატიკას. იმავე 1925 წელს საქართველოს ისტორიის კათედრასთან ი. ჯავახიშვილის მოთხოვნით საპროფესოროდ მოსამზადებლად დარტყვებულ იქნა უნივერსიტეტის ისტორიის დარგის კურსდამთავრებული ნიკოლოზ ბერძენიშვილი, ხოლო 1927 წელს — ლევან მუსხელიშვილი. ორივეს მომზადებას თვითონ ი. ჯავახიშვილი ხელმძღვანელობდა.

თავისი არსებობის ათი წლის მანძილზე საქართველოს ისტორიის კათედრამ საკმაო წარმატებებს მიაღწია. საქართველოს ისტორიის საუნივერსიტეტო სწავლება და კვლევა წარმატებით ვითარდებოდა. ი. ჯავახიშვილის დაუღალავი შრომის შედეგად შექმნილი იყო როგორც საქართველოს ისტორიის ზოგადი კურსები (1924 წ. გამოქვეყნდა „ქართული ერის ისტორიის“ IV წიგნი, ხოლო 1929 წ. I და II წიგნების ახალი, შევსებული-გადამუშავებული გამოცემები), ისე დამხმარე დისციპლინები. 1928—29 წლებში ი. ჯავახიშვილმა გამოაქვეყნა „ქართული სამართლის ისტორიის“ ორი წიგნი (მეორე წიგნი შედგებოდა ორი ნაკვეთისაგან), ხოლო ერთი წლის შემდეგ „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ პირველი წიგნი. საქართველოს ისტორიის კათედრა შეივსა ახალგაზრდა ნიჭიერი კადრებით, რომლებიც ი. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით საფუძვლიან

წრთობას გადიოდნენ. მაგრამ ძირითადი გარდატეხა საქართველოს ისტორიის მეცნიერულ შესწავლის საქმეში ჯერ კიდევ მზადდებოდა.

საქართველოში საბჭოთა წყობილების გამარჯვების შემდეგ საბჭოთა ხელისუფლებამ ქართული ისტორიკოსების წინაშე დიდი ამოცანა დააბა — ქართული ისტორიოგრაფიის მიღწევების ახლებურად, მარქსისტულად გადამუშავება.

ჯერ კიდევ ოქტომბრის რევოლუციის გამარჯვებამდე საქართველოში ადგილი ჰქონდა მარქსისტული ისტორიოგრაფიის დანერგვის ცალკეულ ცდებს, მაგრამ, როგორც ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავდა, — „არასპეციალისტი ისტორიკოსების ეს ცდები იმ მნიშვნელობისა და ოდენობისა ვერ იყვნენ, რომ გაბატონებულ პოზიციები დაეჭირათ ქართულ საზოგადოებათმცოდნეობაში და ისინი ბოლომდე ეპიზოდური ხასიათის მოვლენებად რჩებოდნენ“.

თავისი არსებობის მანძილზე საქართველოს ისტორიის კათედრის და განსაკუთრებით მისი ხელმძღვანელის ი. ჯავახიშვილის მიერ გაწეული დიდი სამუშაო აუცილებელი ეტაპი იყო ქართული ისტორიოგრაფიის მარქსისტულ ისტორიოგრაფიამდე ამაღლების გზაზე. სიტუაცია ახალგაზრდა მეცნიერებზე იყო, რომლებიც ეზადებოდნენ მეცნიერული კვლევისათვის თბილისის უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრაზე. საქართველოს ისტორიის კათედრაზე მოსულმა ახალმა ძალებმა (ფ. მახარაძე, ს. ხუნდაძე) მუშაობა წარმატებს ძირითადად საქართველოს ისტორიის ახალი პერიოდის (მე-19—20 სს.) პრობლემების შესწავლას და მარქსისტულად გაანალიზების ხაზით. ამიტომ, გასაგებია, მოვლენებს მარქსისტული შეფასება პირველად ამ პერიოდს შეეხო.

1931 წლამდე კათედრის მუშაობას ძირითადად ისევ ი. ჯავახიშვილი წარმართავდა. მისი წინადადებით 1929 წ. პედაგოგიურ ფაქულტეტთან დაარსდა საისტორიო კაბანეტი, რომლის გამგე-ასისტენტად დაინიშნა ნ. ბერძენიშვილი. 1930 წ. კათედრის დოცენტებად არჩეულ იქნენ ს. ჯანაშია და ს. ხუნდაძე, ნ. ბერძენიშვილს დაევალა კათედრის დოცენტის მოვლეობის შესრულება.

1930 წ. თბილისის უნივერსიტეტი დანაწილდა ცალკეულ ინსტიტუტებად. პედაგოგიური ფაქულტეტი გადაკეთდა პედაგოგიურ ინსტიტუტად. საქართველოს ისტორიის კათედრა დარჩა პედაგოგიურ ინსტიტუტში. 1931 წ. ი. ჯავახიშვილი გაათავისუფლეს საქართველოს ისტორიის კათედრის გამგის მოვალეობისაგან და წამოაშორეს საქართველოს ისტორიის დარგში მეცნიერულ მოღვაწეობას. ეს უსათუოდ დიდი შეცდომა, დაშვებული სამეცნიერო დაწესებუ-

ლებათა ზოგიერთი მაშინდელი ხელმძღვანელის მიერ, მალე გამოსწორებულ იქნა და ი. ჭავჭავაძის მიერ აღადგინეს თავის უფლებებში, უფრო ზეტი, 1935 წ. საქართველოს სსრ განათლების კომისარიატთან არსებულმა საკვალთმეცნიერო კომისიამ ი. ჭავჭავაძის დისერტაციის დაუცველად მიანიჭა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხი. აგრძელებდა რა მუშაობას საქართველოს ისტორიის კათედრაზე, იგი ხელმძღვანელობდა რესპუბლიკის სხვადასხვა სამეცნიერო დაწესებულებებსაც.

1931 წ. ივნისიდან 1932 წ. დეკემბრამდე საქართველოს ისტორიის კათედრას განაგებდა ფ. მახარაძე, მისი მოადგილე იყო ს. ჭანაშვილი. 1932 წ. დეკემბრიდან საქართველოს ისტორიის კათედრა გაიყო ორად — საქართველოს ძველი ისტორიის და საქართველოს ახალი ისტორიის კათედრებად. საქართველოს ძველი ისტორიის კათედრის გამგედ კვლავ დაინიშნა ი. ჭავჭავაძე, ახალი ისტორიის კათედრის გამგედ კი ს. ხუნდაძე, ორივე კათედრაზე მოადგილედ ითვლებოდა ს. ჭანაშვილი. მალე ეს გაყოფა გაუმჯობესდა იქნა და აღდგა ისევ საქართველოს ისტორიის ერთი კათედრა, რომლის გამგედ 1935 წლიდან ს. ჭანაშვილი. კათედრასთან შეიქმნა საქართველოს ისტორიის კაბინეტი (გამგე — ს. ჭანაშვილი), სადაც ფართო სამეცნიერო მუშაობა წარმოებდა. აქ მზადდებოდა საისტორიო წყაროები გამოასცემდნენ, აქვე ეწყობოდა საჯარო სხდომები, მეცნიერული მოხსენებების მოსმენა-განხილვა და სხვ. განხილულ პერიოდში კათედრასთან ასპირანტურის კურსი დაამთავრეს კ. გრიგოლიამ (1935 წ.), ა. კიკვიძემ (1937 წ.).

ამრიგად, მთელი რიგი კონსტრუქციული ცვლილებების შემდეგ საქართველოს ისტორიის კათედრა კვლავ დარჩა რესპუბლიკაში საქართველოს ისტორიის მეცნიერული კვლევისა და სპეციალური სწავლების ძირითად უჯრედად. კათედრა შეივსო ახალი კადრებით, მეცნიერთა უფროს თაობას ღირსეულად ამოუდგნენ გვერდით ახალგაზრდა მეცნიერები და საქართველოს ისტორიის შესწავლა და საუნივერსიტეტო სწავლება უფრო მაღალ საფეხურზე ყოდა. ეს გამოიხატა საქართველოს ისტორიის ძირითადი პრობლემების მარქსისტულად გადაჭრისათვის და ქართულ ისტორიოგრაფიაში მარქსისტული მეთოდოლოგიის საბოლოო დაწესებაში. ამ ხანით უდავო დამსახურება მიუძღვის ს. ჭანაშვილსა და ნ. ბერაქენიშვილს.

1932 წ. გამოქვეყნდა ს. ჭანაშვილის შრომები: „გეოგრაფიული წყობილება ქართველ ტომებში“ და „საზოგადოებრივი კლასებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა ქართველ ტომებში“. ამ შრომებში ქართულ ისტორიოგრაფიაში პირველად მოცემულია ქართველ ტომების გეოგრაფიული

წყობილების არსებობას, კლასებისა და სახელმწიფოს წარმოშობის მარქსისტული ახსნის ყველაზე უფრო დამაჯერებელი ცდები (შ. მესხია). შემდეგ წელს გამოქვეყნდა მისივე შრომა „ადრეული ფეოდალიზმი“, რომელიც წარმოადგენდა პირველი ორი განაკვეთის გაგრძელებას (სამივე განაკვეთი განკუთვნილი იყო სტუდენტებისათვის სახელმძღვანელოდ). ამ უკანასკნელშიც პირველად ჩვენს ისტორიოგრაფიაში შესწავლილია საქართველოში ფეოდალური ურთიერთობის წარმოქმნისა და ადრეული განვითარების საკითხები. ს. ჭანაშვილი წარმატებით აგრძელებს ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს საზოგადოებრივი აღნაგობის შესწავლას და ქვეყნის სოციალ-ეკონომიური განვითარების ახლებურ, მარქსისტულად დასაზუსტებულ სურათს იძლევა. მისი შემდგომი შრომები მიეძღვნა სწორედ ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური ისტორიის შესწავლას („ფეოდალური რეგულაცია საქართველოში“, „გერმანიის სამეფოს წარმოშობა“, „არაბობა საქართველოში“ და სხვა). ეს შრომები ქმნიდნენ საფუძველს საქართველოს ისტორიის ახალი, მარქსისტული კურსის მოსამზადებლად. 1936 წ. უნივერსიტეტის შრომებში (ტ. 5) დაიბეჭდა ს. ჭანაშვილის მიერ შედგენილი კონსპექტის პროექტი — „საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან მე-13 საუკუნემდე“, რომელშიც შეჯამებული და კონსპექტურად გადმოცემული იყო მისი კვლევის შედეგები, მოცემული იყო საქართველოს სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური განვითარება საზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაციების შენაცვლებით აღნიშნულ პერიოდში.

1937 წ. გამოქვეყნდა ს. ჭანაშვილის შრომა „საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე“, რომელშიც უფრო დეტალურად და ახალი საბუთების მოშველიებით გაანალიზებულია ზემოთ აღნიშნულ „ნაყვეთებში“ განხილული საკითხები (საქართველოს საზოგადოებრივი წყობა ანტიკურ ხანაში, ფეოდალური ურთიერთობის ჩასახვა და გამარჯვება და სხვა).

ამავე პერიოდში ს. ჭანაშვილი დიდ ყურადღებას აქცევს ქართული ხალხის წარმოშობისა და მისი უძველესი კულტურის ისტორიის საკითხებს. მისი მრავალმხრივი ისტორიულ-ფილოლოგიური და ენათმეცნიერული განათლებით, მარქსისტული თეორიის საფუძვლიანი ცოდნა მას აძლევდა საშუალებას თავისი გადამწყვეტი სიტყვა ეთქვა საქართველოს ისტორიის ამ უძნელესი და ურთულესი პრობლემების კვლევაშიც. მისმა შრომებმა: „თუბალთაბალი, ტიბარენი, იბერა“ (1937 წ.), „ხეთების ისტორიისა და ენის საკითხისათვის“

(1936 წ.), „უბრატუ“ (1937 წ.) და სხვა, ახალი ეტაპი შექმნეს ქართველ ტომთა ეთნოგენეზისა და ძველ კულტურულ სამყაროსთან მათი გენეტიკური კავშირების მეცნიერულად შესწავლის საქმეში.

ამვე პერიოდში საქართველოს ისტორიის კათედრის სამეცნიერო მუშაობაში აქტიურ მონაწილეობას იღებს ნ. ბერძენიშვილი. 1937 წ. გამოქვეყნდა მისი გამოკვლევა „ფეოდალური ურთიერთობიდან მე-15 საუკუნეში (დოკუმენტები კრიტიკული წერით)“, სადაც პირველად ჩვენს ისტორიოგრაფიაში მარქსისტულად ახსნილია საქართველოს ფეოდალური მონარქიის დაშლის მიზეზები, განხილულია გვიანშუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის არაერთი დიდმნიშვნელოვანი პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიური საკითხი. ამვე წელს გამოქვეყნდა ნ. ბერძენიშვილის გამოკვლევა „სამღებროთა შესახებ მე-18 საუკუნის საქართველოში“, ასევე განმაზოგადებელი ხასიათის შრომები: „საქართველოს ისტორია. მე-13—14 სს. (კრესპექტი)“ და „Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII—XVI вв.)“. ამ შრომებში მარქსისტულად გაანალიზებულია ფეოდალური საქართველოს ისტორიული განვითარება განხილულ პერიოდში, მოცემულია ევლად ძირითადი სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური საკითხის მარქსისტული დასასაბუთება. შემდეგ ხანებში გამოქვეყნებულ შრომებში ნ. ბერძენიშვილმა მარქსისტულად განიხილა საქართველოს ისტორიის არაერთი მნიშვნელოვანი საკითხი.

ამრიგად, ს. ჯანაშიამ და ნ. ბერძენიშვილმა საქართველოს ძველი და შუა საუკუნეების ისტორიის მეცნიერული კვლევა ნიჭიერად დააყენეს მარქსისტულ საფუძველზე. მათი შრომების მეოხებით სრული მეცნიერული სიკაბით მოიხაზა წინაფეოდალური და ფეოდალური საქართველოს სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური განვითარების გზა, გადაიჭრა საქართველოს ისტორიის არაერთი ძირითადი პრობლემატური საკითხი. საქართველოს ისტორიის კათედრის მიერ გაწეული ნაყოფიერი მუშაობის შედეგად მომზადდა საფუძველი საქართველოს ისტორიის მარქსისტული სახელმძღვანელოს შესაქმნელად და ამის შემდეგ კათედრამ თავისი მუშაობა ძირითადად ამ ხაზით წარმოაბო.

1938/39 სასწავლო წლისათვის საქართველოს ისტორიის კათედრა შემდეგი წევრებისაგან შედგებოდა: პროფ. ი. ჯავახიშვილი, პროფ. ს. ჯანაშია (კათედრის გამგე), დოკ. ნ. ბერძენიშვილი, დოკ. თ. ლომოვარი, დოკ. ა. კიკვიძე. 1938 წ. წარმატებით დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია ს. ჯანაშიამ. 1939 წ. ი. ჯავახიშვილი

არჩეულ იქნა სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილ წევრად.

1938 წლიდან საქართველოს ისტორიის კათედრის სამეცნიერო მუშაობა ძირითადად ახალი სახელმძღვანელოს შექმნისაკენ იყო მიმართული. საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოს შედგენაში აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ სხვა სამეცნიერო დაწესებულებანიც: აგრეთვე, უნივერსიტეტის ქართველოლოგიური და ისტორიული კათედრები. ინტენსიურად წარმოებელი მუშაობის შედეგად 1940 წლისათვის დამთავრდა „საქართველოს ისტორიის“ სახელმძღვანელოს მეცნიერის შექმნა და უკვე 1941 წ. მაკეტი გამოიცა ხელნაწერის უფლებით საზოგადოებრივი განხილვისათვის. მისი ავტორები იყვნენ ი. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, ნ. ბერძენიშვილი და გ. ხაქაშურიძე. მაკეტის საზოგადოებრივი განხილვის დროს გამოითქვა შენიშვნები და წინადადებანი. მის ერთ-ერთ ნაკლად აღინიშნა ის, რომ მასში XIX—XX სს. ისტორიის უბანი სუსტად იყო დამუშავებული. გადაწყდა ისტორიის სახელმძღვანელო XVIII ს. დასასრულზე შეეწყვიტათ და გამოთქმული შენიშვნებისა და წინადადებების გათვალისწინებით გადაემუშავებინათ. საჭირო იყო აგრეთვე კათედრაზე XIX—XX სს. ისტორიის კვლევის გაძლიერება. XIX—XX სს. ისტორიის საკითხების დამუშავება დაეება დოკ. ა. კიკვიძეს. მან წარმატებით დასძლია ის სიძნელეები, რაც ამ პერიოდს თითქმის დაუმუშავებელი საკითხების შესწავლასთან იყო დაკავშირებული, და არაერთი მნიშვნელოვანი გამოკვლევა მოგვცა XIX—XX სს. საქართველოს ისტორიიდან. მანვე შექმნა XIX—XX საუკუნეების საქართველოს ისტორიის კურსი და 1938 წლის სექტემბრიდან სისტემატურად კითხულობს აღნიშნულ განაკვეთს ისტორიის ფაკულტეტზე.

1940 წელს საქართველოს ისტორიის კათედრამ და ქართულმა ისტორიოგრაფიამ აენაზღურებელი დანაკლისი განიცადა. 18 ნოემბერს გარდაიცვალა საქართველოს ისტორიის კათედრის ფუძემდებელი და სულის ჩამდგმელი, ქართული სამეცნიერო ისტორიოგრაფიის შემქმნელი და წინამძღოლი, შეუდარებელი მსაწავლებელი და უბადლო მოქალაქე, აკადემიკოსი ივანე ჯავახიშვილი.

ი. ჯავახიშვილის გარდაცვალების შემდეგ ქართულ ისტორიულ ფრონტს სათავეში ჩაუდგა მისივე გაზრდილი და მოწაფე სიმონ ჯანაშია.

დიდი სამამულო ომის დაწყებამ და ფაშისტ დამპყრობთა წინააღმდეგ სამკოთა ხალხის ერთსულოვანი დარაზმების ამოცანამ საქართველოს ისტორიის კათედრის წინაშე ახალი ამოცანები დასაზა. კათედრის თემატიკაში წაყენა

დგილი დაიკავა ქართველი ხალხის გმირული ქართლის ფაქტების წარმოჩენამ და სათანადოდ დამუშავებამ.

მოუხედავად იმისა, რომ სამამულო ომის ქცემა ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარებას ერთგვარი დაბრკოლებანი შეუქმნეს, ხისე შეინაშნება წარმატებანი საქართველოს ხტორიის კათედრის მეცნიერულ მუშაობაში. 1943 წ. აკად. ს. ჯანაშიას რედაქციით გამოქვეყნდა საქართველოს ისტორიის ვადამუშავებული სასკოლო სახელმძღვანელო — „საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დამდეგამდე“, რომლის ავტორებიც ყვნენ აკად. ი. ჯავახიშვილი, აკად. ს. ჯანაშია, სოფ. ნ. ბერძენიშვილი (განსვენებული ი. ჯავახიშვილის მიერ დაწერილი ნაწილი ვადამუშავა აკად. ს. ჯანაშიამ). აღნიშნული წიგნის შექმნა და გამოქვეყნება ქართული ისტორიოგრაფიის უდაოდ დიდი გააჩრკება იყო, რაც შემდეგ სათანადოდ იქნა კიდევ აღნიშნული.

1942/43 წლებში საქართველოს ისტორიის კათედრაზე დაიწვეს მუშაობა ვარლამ ღონღუაძე, ვალერიან გაბაშვილმა, აგრეთვე სპაიხლო ომის ფრონტიდან დაბრუნებულეებმა, ჯიშკის ასპირანტურის კურსდამთავრებულეებმა; დავით გვრიტიშვილმა და შოთა მესხიამ. კ. ღონღუას 1938 წ. დისერტაციის დაუცველად ხენიჭა ისტ. მეცნ. კანდიდატის სამეცნიერო ხისისი, ვ. გაბაშვილმა, დ. გვრიტიშვილმა და ზ. მესხიამ 1942 წ. დაიცვეს საკანდიდატო დისერტაციები. 1943 წ. საქართველოს ისტორიის კათედრის დოცენტის წოდება მიენიჭა კონსტანტინე გრიგოლიას, რომელსაც 1940 წლიდან კათედრის უფ. მასწავლებლის თანამდებობა ეკავა.

დიდ სამამულო ომში საბჭოთა ხალხის გაზრკვების შემდეგ საქართველოს ისტორიის კათედრის სამეცნიერო და სასწავლო მუშაობა კიდევ უფრო ნაყოფიერი და მრავალფეროვანი შეიქმნა. საქართველოს ისტორიის საუნივერსიტეტო სწავლება უფრო გაფართოვდა. კათედრის ზრდა და მისი დაკომპლექტება ახალი კადრებით შესაძლებლობას იძლეოდა სასწავლო გეგმაში შეტანილი ყოფილიყო ახალი საგნები. მაგალითად, კავკასიის მთიანეთის ისტორია (ს. ჯანაშია, ვ. ღონღუა), მახლობელი აღმოსავლეთის შუა საუკუნეების ისტორია (ვ. გაბაშვილი); საქართველოს ისტორიის კათედრის ხაზით ადრევე იკითხებოდა სპეციალური კურსები: „წყაროთმცოდნეობა და ისტორიოგრაფია“ (ს. ჯანაშია, ნ. ბერძენიშვილი, კ. გრიგოლია), „საქართველოს ევროპოური ისტორია“, „ქართული სმარათლის ისტორია“ (ნ. ბერძენიშვილი). ამით თანდათანობით დაემატა მთელი რიგი სპეციალური კურსები და

სპეც-სემინარები, რომლებსაც ხელმძღვანელობდნენ ს. ჯანაშია, ნ. ბერძენიშვილი, ვ. ღონღუა, ა. კიკვიძე, კ. გრიგოლია, ვ. გაბაშვილი, დ. გვრიტიშვილი, შ. მესხია.

ომის შემდგომ წლებში გამოვიდა საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოს რუსული თარგმანი, რომლის ავტორებსაც — ი. ჯავახიშვილს, ს. ჯანაშიას და ნ. ბერძენიშვილს 1947 წ. მიენიჭათ სტალინური პრემია.

1947 წ. საქართველოს ისტორიულმა ფრონტმა კიდევ ერთი მძიმე დანაკლისი განიცადა. ამ წლის 15 ნოემბერს გარდაიცვალა სიმონ ჯანაშია.

ს. ჯანაშიას სახელთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული როგორც ქართულ ისტორიოგრაფიაში მარქსისტული მეთოდოლოგიის დანერგვა, ისე საქართველოს ისტორიის კათედრის საერთო წარმატებანი და განვითარება. 1946 წლიდან ავადმყოფობის გამო საქართველოს ისტორიის კათედრის გამგეობიდან მისივე თხოვნით განთავისუფლდა ს. ჯანაშია. ამ წლიდან ვიდრე 1956 წლამდე საქართველოს ისტორიის კათედრის გამგე იყო ნ. ბერძენიშვილი.

ნ. ბერძენიშვილის მეთაურობით საქართველოს ისტორიის კათედრაზე გრძელდებოდა გეგმიანი მუშაობა როგორც საქართველოს ისტორიის საუნივერსიტეტო სწავლებისა და მეცნიერულ-მედაგოგური კადრების მომზადების, ისე საქართველოს ისტორიის ცალკეული პრობლემების კვლევის ხაზით. კათედრა გარკვეული გეგმით წარმართავდა საქართველოს ისტორიის სწავლებას ისტორიის ფაკულტეტზე თუ სხვა პუბლიკატურ ფაკულტეტებზე. განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა საქართველოს ისტორიის სპეციალობის სტუდენტთა ჯგუფის მომზადებას. 1952 წლიდან შემოღებულ იქნა სპეციალური კურსი საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიაში, რომელსაც უშუალოდ ნ. ბერძენიშვილი ხელმძღვანელობდა. საქართველოს ისტორიის კათედრის ინიციატივით ისტორიის ფაკულტეტზე შემოღებულ იქნა კავკასიის მთიანეთის ისტორიის სპეციალობა. ამ ღონისძიებამ უსათუოდ დადებითი შედეგი გამოიღო. დღეს არაერთი სპეციალისტი ამ გეგმით (ჯგუფის ხელმძღვანელობდა კათედრის მიერ მოწვეული ზ. ანაბაძე) ნაყოფიერად მუშაობს როგორც კავკასიის მთიანეთის ხალხებთან საქართველოს ურთიერთობის კვლევის ხაზით, ისე ამ ხალხების ისტორიის ცალკეული პრობლემების შესწავლაზე.

კათედრის მუშაობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მხარე იყო სტუდენტთა სამეცნიერო წრის ხელმძღვანელობა. სტუდენტთა სამეცნიერო წრის აქტიურ წევრთაგან კათედრა არჩევდა ასპირანტურაში დასატოვებელ პირებს. 1945

წლიდან 1955 წლამდე საქართველოს ისტორიის კათედრასთან ასპირანტურის კურსი გაიარეს: შ. ხანთაძემ, თ. კობლაძემ, დ. მეგრელაძემ, ა. ბაქრაძემ, მ. ქიქოძემ, ნ. შოშიაშვილმა, მ. ბერძენიშვილმა, თ. პაპუაშვილმა, ა. ბენდიანიშვილმა, დ. ხახუთიშვილმა, დ. გოგოლაძემ, თ. ლორთქიფანიძემ, ნ. ასათიანმა და სხვ. ყველას ამათ ხელმძღვანელობდა პროფ. ნ. ბერძენიშვილი.

კათედრის სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობა მჭიდროდ იყო დაკავშირებული სახელმწიფო პროექსთან. 1950 წ. სამგორის არხის მშენებლობასთან დაკავშირებით კათედრამ წამოიწყო ციხე-ქალაქ უჯარმის არქეოლოგიური გათხრა და ივრის ხეობის ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლა. ამ მუშაობაში კათედრის ხელმძღვანელობით აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდნენ ასპირანტები და საქართველოს ისტორიის სპეციალობის სტუდენტები.

1953 წლიდან 1955 წლამდე კათედრის საქმიანობაში ცენტრალურ ადგილს იკავებს ისტორიის ინსტიტუტთან ერთად საქართველოს ისტორიის ახალი სასკოლო და საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელოების მომზადება. 1956 წლისათვის მომზადებული იქნა მკვეთი ხელნაწერის უფლებით, რომლის საჯარო განხილვის შემდეგ გადამუშავდა და გამოქვეყნდა დამხმარე სახელმძღვანელოს სახით 1958 წ. განხილულ პერიოდში კათედრის სამეცნიერო მუშაობა მხოლოდ აღნიშნული სახელმძღვანელოს შექმნით არ შემოფარგლულა. გამოქვეყნდა პროფ. ნ. ბერძენიშვილის მთელი რიგი მნიშვნელოვანი გამოკვლევებისა, აგრეთვე საისტორიო დოკუმენტების რამდენიმე კრებული. 1953 წ. ა. კიკვიძემ დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია თემაზე „საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობა საქართველოში XIX ს-ში“, ხოლო 1954 წელს გამოქვეყნდა მისი მონოგრაფია „საქართველოს ისტორია (XIX საუკუნე), რომელიც სტუდენტების მიერ იხმარება როგორც დამხმარე სახელმძღვანელო. 1953 წელსვე დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია დ. გვირიტიშვილმა თემაზე „ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან (ქართლის სათავადოები)“. შ. მესხია აგრძელებდა მუშაობას ჰირითადაც ფეოდალური ხანის საქართველოს ქალაქების და საქალაქო წყობილების შესწავლის ხაზით. 1952 წელს გამოქვეყნდა მისი მონოგრაფია (დ. გვირიტიშვილის თანაავტორობით) „თბილისის ისტორია“. 1955 წელს მან სსრკ მეცნ. აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტში დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია თემაზე „ქალაქები და საქალაქო წყობილება ფეოდალურ საქართველოში (XVII—XVIII სს.)“. ფეოდალური ხანის ქართული

ისტორიოგრაფიის შესწავლაზე აგრძელებდა მუშაობას კ. გრიგოლია. 1954 წ. გამოქვეყნდა მისი მონოგრაფიული გამოკვლევა „ახალი ქართლის ცხოვრება“, ამ თემაზე დაიცვა მან სადოქტორო დისერტაცია 1956 წელს.

1966 წლიდან დღემდე კათედრას ხელმძღვანელობს პროფ. შ. მესხია. უკანასკნელ წლებში კათედრის შემადგენლობა მნიშვნელოვნად გაიზარდა. კათედრაზე მუშაობა დაიწყეს ასპირანტურის კურსდამთავრებულებმა ნ. ასათიანმა (1959 წლიდან), გ. გელაშვილმა (1963 წლიდან), შ. ბაღრიძემ (1966 წლიდან), რ. მეტრეველმა (1967 წლიდან), რომლებმაც სხვადასხვა დროს წარმატებით დაიცვეს საკანდიდატო დისერტაციები. ასევე საკანდიდატო დისერტაციები დაიცვეს და კათედრაზე აგრძელებენ მუშაობას ყოფილი ლაბორანტები თ. გამსახურდია, ვ. ჯანჭღაძე, ნ. ვაჩნაძე. კათედრის წევრებად მოწვეულ იქნენ პროფ. გ. მელიქიშვილი პროფ. მ. ლორთქიფანიძე, დოც. შ. ხანთაძე. ამჟამად საქართველოს ისტორიის კათედრა შედგება შემდეგი წევრებისაგან: პროფ. შ. მესხია (კათედრის გამგე, ისტ. მეცნ. დოქტორი, საქ. მეცნ. აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი), პროფ. გ. მელიქიშვილი (ისტ. მეცნ. დოქტორი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ლენინური პრემიის ლაურეატი), პროფ. ა. კიკვიძე (ისტ. მეცნიერებათა დოქტორი), პროფ. კ. გრიგოლია (ისტ. მეცნ. დოქტორი), დოც. ვ. კობალიანი (ისტ. მეცნ. კანდიდატი), დოც. ნ. ასათიანი (ისტ. მეცნ. კანდიდატი), დოც. გ. გელაშვილი (ისტ. მეცნ. კანდიდატი), დოც. შ. ბაღრიძე (ისტ. მეცნ. კანდ.), დოც. შ. ხანთაძე (ისტ. მეცნ. კანდ.), ასისტენტები თ. გამსახურდია (ისტ. მეცნ. კანდ.), ვ. ჯანჭღაძე (ისტ. მეცნ. კანდ.), ნ. ვაჩნაძე (ისტ. მეცნ. კანდ.). ამჟამად საქართველოს ისტორიის ზოგადი კურსი იკითხება უნივერსიტეტის ყველა ჰუმანიტარულ ფაკულტეტზე, ასევე, როგორც ფაკულტატიური საგანი ფიზიკის, ქიმიის, გეოგრაფია-გეოლოგიის, ეკონომიურ ფაკულტეტებზე. ისტორიის ფაკულტეტის პირველ ორ კურსზე საქართველოს ისტორიის ზოგად სალექციო კურსთან ერთად სტუდენტებს უტარდებათ პრაქტიკული მეცადინეობაც საქართველოს ისტორიაში. საღამოს და დაუსწრებელ განყოფილებებზე, ისევე როგორც დღის განყოფილებაზე საქართველოს ისტორია ისწავლება სამი სემესტრის განმავლობაში. საქართველოს ისტორიის სპეციალობის ჩვეულებრივ უტარდებათ სპეცკურსები და სპეცსემინარები, როგორც კათედრის წევრების ხელმძღვანელობით, ისე მოწვეული სპეციალისტების მხრე-

კათედრაზე გრძელდება ნაყოფიერი სამეცნიერო კვლევითი მუშაობა. შეიქმნა მთელი რიგი მონოგრაფიებისა, რომლებიც სტუდენტთა ზერე გამოიყენება როგორც დამხმარე სახელმძღვანელოები. 1959 წ. გამოქვეყნდა პროფ. ა. კიკიძის შრომა „საქართველოს ისტორია (IX—XX სს.)“ ტ. II, ხოლო 1967 წ. მესამე ტომი. 1962, 1965 და 1969 წლებში გამოქვეყნდა 1969 წელს უდროოდ გარდაცვლილ კათედრის პროფესორის დავით გვრიტიშვილის „ნარკვევები“ („ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან“, XIII—XVIII სს.) სამი ტომი. პროფ. შ. მესხიამ გამოაქვეყნა მონოგრაფიები „საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში“ (1962 წ.) და „დიდგორის ბრძოლა“ (1965 წ.). მისივე თანაავტორობით (ვ. გუჩუასთან ერთად) გამოვიდა საქართველოს ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელო, რომელმაც გომარჯვა სასკოლო სახელმძღვანელოების სპეციალურ კონკურსში და პრემიაც მიენიჭა. ამჟამად ეს წიგნი გადამუშავებული სახით დამტკიცებულია ძირითად სასკოლო სახელმძღვანელოდ. 1965 წ. დაიბეჭდა როინ მეტრეველის მონოგრაფია „დავით აღმაშენებელი“. 1969 წ. გამოქვეყნდა დოქ. ე. კაპალიანის მონოგრაფია „საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970—1070 წწ.“.

საქართველოს ისტორიის კათედრა აქტიურ მონაწილეობას იღებდა საქართველოს საიუბილეო თარიღების აღნიშვნაში. თბილისის 1500 წლისთავთან დაკავშირებით გამოქვეყნდა ფუნდამენტური შრომა „თბილისის ისტორია“, რომლის ავტორებიც იყვნენ კათედრის წევრე-

ბი შ. მესხია და დ. გვრიტიშვილი (მ. ლუმბაძე-სა და ა. სურგულაძესთან ერთად); უნივერსიტეტის 50 წლისთავთან დაკავშირებით კათედრის დოცენტმა ნ. ასათიანმა მონაწილეობა მიიღო თბილისის უნივერსიტეტის ისტორიის შედგენაში, შოთა რუსთაველის დაბადების 800 წლისთავთან დაკავშირებით გამოვიდა კათედრის კრებული „XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები“, რომელშიც დაიბეჭდა კათედრის წევრების ნ. ასათიანის, ვ. კოპალიანის, მ. ლორთქიფანიძის, შ. მესხიას, ა. კიკიძის, კ. გრიგოლიას და შ. ბადრიძის გამოკვლევები. ამას გარდა, კათედრის წევრებმა შექმნეს ათეულობათ სამეცნიერო სტატია თუ სამეცნიერო-პოპულარული ნარკვევი, რომელთა დიდი ნაწილი დაბეჭდილია ცალკე ბროშურებისა თუ სხვადასხვა სამეცნიერო ორგანოების წერილების სახით. საქართველოს ისტორიის კათედრის წევრები ყოველთვის აქტიურ მონაწილეობას იღებენ საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა აქტუალური პრობლემების გადაწყვეტის საქმეში, ამასთანავე სათანადო გამოცდილების გათვალისწინებით და ახალი მოთხოვნილებების მიხედვით, ყოველდღიურად ღრუბლუფენ საქართველოს ისტორიის საუნივერსიტეტო სწავლების საქმეს.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრა ღირსეულად ხვდება საბჭოთა საქართველოს 50 წლისთავსა და წარმატებით აგრძელებს სასწავლო-პედაგოგიურ და სამეცნიერო-კვლევით მუშაობას.

ნოღარ ასათიანი

ისტორიულ მეცნიერებათა XIII საერთაშორისო კონგრესი

ტრადიციულად ისტორიულ მეცნიერებათა საერთაშორისო კონგრესების ანგარიშს იწყებენ 1900 წლიდან. მაგრამ ზოგიერთი აზრით ისტორიულ მეცნიერებათა საერთაშორისო კონგრესებს საფუძველი ჩაეყარა 1898 წელს — დიპლომატიის ისტორიის საერთაშორისო კონგრესზე ჰაავაში. სხვები, ისტორიულ მეცნიერებათა პირველ საერთაშორისო კონგრესად თვლიან 1889 წელს პარიზში მოწვეულ კონგრესს. ამ წელს ბურჟუაზულმა ისტორიოგრაფიამ საზეიმოდ აღნიშნა საფრანგეთის დიდი ბურჟუაზიული რევოლუციის 100 წლისთავი.

მიუხედავად ზემოაღნიშნულისა, ისტორიკოსთა უმრავლესობა, ისტორიულ მეცნიერებათა

პირველ საერთაშორისო კონგრესად მიიჩნევს კონგრესს, რომელიც „შედარებითი ისტორიის საერთაშორისო კონგრესის“ სახელწოდებით ჩატარდა პარიზში 1900 წლის 23-28 ივლისს.

ისტორიულ მეცნიერებათა მეორე საერთაშორისო კონგრესი ჩატარდა რომში 1903 წლის აპრილში; III კონგრესი — ბერლინში 1908 წლის აგვისტოს; IV კონგრესი — ლონდონში 1913 წლის აპრილში; V კონგრესი — ბრიუსელში 1923 წლის აპრილში (საბჭოთა კავშირიდან მონაწილეობდნენ: ე. ბარტოლდი, ე. ტარლე, ოტოკარი); VI კონგრესი — ისლუში 1928 წლის აგვისტოში (მონაწილეობდა საბჭოთა დელეგაცია მ. პოკროვსკის მეთაურობით); VII.

კონგრესი — ვარშავაში 1933 წლის აგვისტო-ში (მონაწილეობდა საბჭოთა დელეგაცია ა. პანკრატოვს მეთაურობით); VIII კონგრესი — ციურხისში 1938 წლის აგვისტო-სექტემბერში (საბჭოთა ისტორიკოსები არ ესწრებოდნენ ამ კონგრესს); IX კონგრესი — პარიზში 1950 წელს (საბჭოთა ისტორიკოსები არც ამ კონგრესში მონაწილეობდნენ); X კონგრესი — რომში 1955 წლის სექტემბერში (მონაწილეობდა საბჭოთა დელეგაცია ა. პანკრატოვს მეთაურობით); XI კონგრესი — სტოკჰოლმში 1960 წლის აგვისტო-სექტემბერში (კონგრესის მუშაობაში მონაწილეობდა საბჭოთა დელეგაცია ე. ეუკოვის მეთაურობით); XII კონგრესი — ვენაში 1965 წლის აგვისტო-სექტემბერში (მონაწილეობდა საბჭოთა დელეგაცია ა. გუბერის მეთაურობით).

1970 წლის 16-23 აგვისტოს მოსკოვში მიმდინარეობდა ისტორიულ მეცნიერებათა მორიგი — XIII საერთაშორისო კონგრესი.

მოსკოვის კონგრესის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღო 50-მდე¹ ქვეყნის 3600-ზე მეტმა წარმომადგენელმა. მათ შორის საბჭოთა კავშირიდან — 1306, ამერიკის შეერთებული შტატებიდან — 272, საფრანგეთიდან — 220, პოლონეთიდან — 173, ბულგარეთიდან — 160, ჩეხოსლოვაკიიდან — 139, გერმანიიდან — 131, გერმანიიდან — 129, იტალიიდან — 126, იუგოსლავიიდან — 118, უნგრეთიდან — 108, იაპონიიდან — 100, რუმინეთიდან — 88, დიდი ბრიტანეთიდან — 26 და ა. შ.

მოსკოვის კონგრესზე ბრაზილიის, ბურუნდის, კამერუნის, ცეილონის, კონგოს დემოკრატიული რესპუბლიკის (კინშასა), ირანის, მაროკოს, ზამბიას მხოლოდ თითო წარმომადგენელი იყო. მათ შორის კონგოს დემოკრატიული რესპუბლიკის წარმომადგენლად იყო პოლონელი ისტორიკოსი ბოგუმილ იეზიციევიცი, რომელიც იმ პერიოდში სხვა პოლონელ სპეციალისტებთან ერთად დროებით მუშაობდა კონგოში.

საქართველოს დელეგაცია (ხელმძღვანელი აკად. გ. მელიქიშვილი) შედგებოდა 24 კაცი-საგანგა.

კონგრესის გახსნამდე ჩატარდა ბიუროსა და გენერალური ასამბლეის სხდომა, სადაც განხილულ იქნა ფინანსური საკითხები და მორიგი — XIV კონგრესის მოწვევის საკითხი.

არჩეულ იქნა ბიუროს ახალი შემადგენლობა. გადაწყდა მორიგი — XIV კონგრესი ჩატარდეს ამერიკის შეერთებულ შტატებში (1975 წელს). ისტორიულ მეცნიერებათა საერთაშორისო კომიტეტის პრეზიდენტად, მომავალი 5 წლის განმავლობაში, არჩეულ იქნა ცნობილი საბჭოთა ისტორიკოსი აკად. ა. ა. გუბერი.

16 აგვისტოს კრემლის ყრილობების სასახლის დარბაზში საზეიმოდ გაიხსნა ისტორიულ მეცნიერებათა XIII საერთაშორისო კონგრესი. კონგრესი შესავალი სიტყვით გახსნა ისტორიულ მეცნიერებათა საერთაშორისო კომიტეტის პრეზიდენტმა 1965—1970 წწ., ცნობილმა ბელგიელმა ისტორიკოსმა პროფ. პოლ არსენმა.

სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარის ა. ნ. კოსიგინის მისალმება კონგრესისადმი წაიკითხა, სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარის მოადგილემ აკად. ვ. ა. კირილინმა.

კონგრესს მისასალმებელი წერილი გამოუგზავნა გაერთიანებული ერების ორგანიზაციის გენერალურმა მდიანმა უ ტანმა. ეს წერილი წაიკითხა კონგრესის პრეზიდენტის მოადგილემ აკად. ა. გუბერმა. კონგრესს მისალმნენ: სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ვიცე-პრეზიდენტი აკად. ა. რუმინსკი, მშრომელთა დეპუტატების მოსკოვის საქალაქო საბჭოს თავმჯდომარე ვ. თ. პრომისლოვი.

კონგრესის პირველ პლენარულ სხდომაზე მოხსენებით — „ვ. ი. ლენინი და ისტორია“ — გამოვიდა აკად. ე. მ. ეუკოვი.

მეორე დღეს — 17 აგვისტოს დილით კონგრესის სექციებმა გააგრძელეს მუშაობა მოსკოვის უნივერსიტეტის შენობაში. კონგრესის

¹ იხ. გ. მელიქიშვილი, ისტორიულ მეცნიერებათა XI საერთაშორისო კონგრესი სტოკჰოლმში, „მრავალთაყი“, 1964, № 1.

² ავსტრალია, ავსტრია, აშშ, არგენტინა, ბელგია, ბრაზილია, ბულგარეთი, რუნდი, გერმანია, დანია, დასავლეთი გერმანია, დიდი ბრიტანეთი, ვატიკანი, ედრ, ზამბია, თურქეთი, ინდონეზია, ირანი, ირლანდია, იტალია, იაპონია, იუგოსლავია, კამერუნი, კანადა, ჯიბრალტარი, კონგოს დემოკრატიული რესპუბლიკა (კინშასა), კუბა, ლუქსემბურგი, მაროკო, მექსიკა, მონღოლეთის ს. რ., ნიდერლანდები, ნორვეგია, პოლონეთი, პორტუგალია, რუმინეთი, სსრკ, საფრანგეთი, საბერძნეთი, უნგრეთი, ურუგვაი, ფინეთი, შვეიცარია, შვეიცარია, ჩეხოსლოვაკია, ცეილონი.

³ ზ. ალექსიძე, კ. ანთაძე, ი. ანთაძე, შ. აფრიდონიძე, გ. გაბაია, ი. გიგინეიშვილი, მ. დუმბაძე, შ. ინალია, დ. კაპანაძე, მ. ლორთქიფანიძე, თ. ლორთქიფანიძე, გ. მელიქიშვილი, ი. მიტცხელაძე, დ. მუსხელიშვილი, ჯ. ოდიშელი, გ. ევანია, ლ. სანიკიძე, ნ. სტურუა, ი. ტაბაღაძე, ნ. ქანთარია, ნ. ქორთუა, კ. ჩოლოყაშვილი, გ. ძიძარია, ლ. ჯანაშია.

სუბიექტები იყო ინგლისური, ფრანგული, ბელგიური. ინგლისურ და ფრანგულ ენებზე მოქმედი იყო სინქრონული თარგმანი. მაგრამ უკვე მომხსენებელი და კამათის მონაწილე ქართველი გერმანულ, იტალიურ და ესპანურ ენებზე. სამუშაოდ, ეს გამოსვლები თარგმნის გარეშე რჩებოდა.

მოსკოვის კონგრესის თემატიკა ისევე, როგორც წინა კონგრესებისა, იყო მრავალმხრივი. ეს ეხებოდა მსოფლიო ისტორიის ყველა პერიოდს — უძველესი დროიდან თანამედროვემდე. აქ განხილულ იქნა მთელი რიგი პრობლემებისა, რომელიც საინტერესო იყო ისტორიკოსთა ფართო წრისათვის.

ჩერ კიდევ ვენის კონგრესამდე ისტორიულ წყაროებზე საერთაშორისო კომიტეტი უარი იქნა მრავალთმადანობაზე. ვენის კონგრესზე (1965 წ.) წარმოდგენილი იყო 6 „დიდი“ თემა — თითო თემა ყოველდღე. ამ „დიდი“ თემების გარშემო წარმოდგენილი იყო გაერთიანებული მოხსენებები. ამავე დროს შენარჩუნებულ იქნა სექციები ქრონოლოგიური პრინციპის მიხედვით.

მაგრამ „დიდი“ თემები ბევრი აღმოჩნდა და, ამიტომ, ვერც ამან გაამართლა. ამიტომ გადაწყდა მოსკოვის კონგრესზე გამოეტანათ შედეგები მნიშვნელოვანი და ისტორიკოსთა ფართო წრეებისათვის საინტერესო პრობლემები.

წინა კონგრესებისაგან განსხვავებით, მოსკოვის კონგრესზე მომხსენებლები სხდომებზე ადვილად მოხსენებებს მთლიანად კი არ კითხულობდნენ, არამედ მათ ეძლეოდათ 10 წუთი, რომლის განმავლობაში უნდა გადმოეცათ თავიანთი მოხსენების მთავარი დებულებები ან დაემატებინათ რაიმე სახლი, თუ ასეთი მოხდა მოხსენებლის დაწერილ კონგრესის მოწვევამდე. მართალია ზოგიერთი მომხსენებელი არღვევდა ამ რეგლამენტს და ცდილობდა მეტხანს ელაპარაკა (მაგალითად, შუა საუკუნეების სექციაში პროფ. ფ. დედოფანაშვილი თავიდან ბოლომდე წაკითხა თავისი მოხსენება: „ბერძნული და დასავლური ეკლესიების მისია აღმოსავლეთში შუა საუკუნეებში“), მაგრამ ეს დამოკიდებული იყო სხდომის თავმჯდომარის სიმკაცრეზე.

მომხსენებლების ასეთმა რეგლამენტირებამ გაზარდა კამათში მონაწილეობის რიცხვი. ყველა მომხსენებელი ეძლეოდა იყო 1970 წლის 1 იანვრისათვის წარმოდგენილი თავისი მოხსენების ტექსტი საბჭოთა კავშირის საორგანიზაციო კომიტეტისათვის. ეს მოხსენებები გამარჯვდა და დროულად დაეგზავნა კონგრესის მონაწილეებს, ხოლო უცხო ენაზე წარმოდგენილი მოხსენებები ითარგმნა რუსულად და ასევე დაეგზავნა საბჭოთა კავშირის იმ ისტორიკოსებს, რომელთაც უნდა მიეღო მონაწილეობა მოსკოვის კონგრესის მუშაობაში.

მოსკოვის კონგრესისათვის მოხსენებების საერთო რიცხვი შემცირებულ იქნა 85—90-მდე, ხოლო „დიდი“ თემის საბით გამოტანილ იქნა მხოლოდ ორი პრობლემა. რომელთაც დაეთმო მთლიანად კონგრესის პირველი დღის (17 აგვისტო) მუშაობა. ამ დღეს სხვა სექციები არ მუშაობდნენ.

ეს ორი დიდი თემა მეთოდოლოგიური ხასიათისა იყო: „ისტორიკოსი და სოციალური მეცნიერება“, რომელიც მოიცავდა სხვადასხვა ისტორიკოსთა შემდეგ შეიღწეულ დამოუკიდებელ მოხსენებას: „განსხვავება ისტორიულ მეთოდსა და საზოგადოებრივ მეცნიერებათა მეთოდს შორის“ (მომხსენებელი ტ. შიდერი, გფრ), „სოციალური მეცნიერებათა მეთოდი ისტორიულ გამოკვლევაში“ (თ. პანალოპულოსი, კეპროსი), „ისტორია, საზოგადოებრივი მეცნიერებები და მათემატიკის გამოყენება“ (ჟ. ჰესტერი, აშშ), „ისტორია და პუბლიცისტური მეცნიერებები“ (ა. დიუბიუე, კანადა), „ისტორიული შეგენება — სოციალური შეგენება“ (ილ. ელენე-ში, უნგრეთი), „ენა და ისტორია“ (ა. დიუპრონი, საფრანგეთი), „მოვლენების ისტორია და სტრუქტურათა ისტორია“ (ე. სესტანი, იტალია).

წინა კონგრესებისაგან განსხვავებით, მოსკოვის კონგრესზე მნიშვნელოვანი ადგილი დაეთმო აფრიკის, აზიისა და ლათინური ამერიკის ხალხთა ისტორიის პრობლემებს. სწორედ მეორე დიდი თემა ეხებოდა კონტინენტების ისტორიას. „ნაციონალიზმი და კლასობრივი ბრძოლა მოდერნიზაციის პროცესში აზიასა და აფრიკაში“.

წინა კონგრესებისაგან განსხვავებით, მოსკოვის კონგრესზე მნიშვნელოვანი ადგილი დაეთმო აფრიკის, აზიისა და ლათინური ამერიკის ხალხთა ისტორიის პრობლემებს. სწორედ მეორე დიდი თემა ეხებოდა კონტინენტების ისტორიას. „ნაციონალიზმი და კლასობრივი ბრძოლა მოდერნიზაციის პროცესში აზიასა და აფრიკაში“.

ეს თემა ასევე მოიცავდა შეიღწეულ მოხსენებას: „ინდოეთ-ინგლისის ისტორიის პრობლემისათვის: საკითხი „imperial partnership“-ის შესახებ პირველი მსოფლიო ომის პერიოდში და მის შემდეგ“ (პ. ლიუთი, შვეიცარია), „ნაციონალიზმი და კლასობრივი კონფლიქტი ჩინეთში“ (ს. იმპარი, იაპონია), „ხარისხობრივი ცვლილებები აზიის სახელმწიფოების განვითარებაში მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ“ (ა. პალატი, ჩეხოსლოვაკია), „თანამედროვე ელიტების წარმოშობა აფრიკაში XVIII საუკუნის შუა რიცხვებდან“ (ი. პისი, გფრ), „შემკვლევითობის პრობლემები აფრიკის სახელმწიფოებში ევროპის კოლონიური ზატონობის პერიოდში და მის შემდეგ“ (ფ. ანშ-პრენგერი, დასავლეთი ბერლინი), „აფრიკისა და აზიაში სახელმწიფოების შექმნის გზები და ფორმები მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ“ (ვ. მარკოვი, გფრ), „ემანსიპაცია და რევოლუცია“.

სტრუქტურა. შედარებით გამოკლება“ (ს. ვან ელდარდი, აშშ).

ეს ორი თემა იხილებოდა (პირველი მოსკოვის უნივერსიტეტის საექტო დარბაზში, მეორე — იმავე უნივერსიტეტის კულტურის სახლში) პარალელურად. კონგრესის მონაწილეთა დიდი უმრავლესობა ესწრებოდა პირველი თემის განხილვას.

იმის გამო, რომ პირველი მომხსენებელი კონგრესზე არ იყო, სხდომის თავმჯდომარემ — პროფ. ე. ა. ვან ჰუტემ (ბელგია), თვითონ გააცნო გერმანულ ენაზე დამსწრეებს ტ. შილერის მოხსენების შინაარსი. შემდეგ გამოვიდნენ სხვა მომხსენებლები და თითოეულმა მათგანმა მოკლედ, ათი წუთის განმავლობაში წარმოადგინა თავისი მოხსენების დედაარსი.

მომხსენებლების შემდეგ გამოვიდნენ ექსპერტები: მ. ჯურჯევი (იუგოსლავია), ე. ჟუკოვი (სსრკ), ე. ლე რუა ლადიუო (საფრანგეთი), რ. მარტინი (ესპანეთი), ე. ენგელბერგი (გდრ). ამის შემდეგ დაიწყო თავისუფალი დისკუსია, რომელიც გაგრძელდა საღამოს სხდომაზეც.

საბოლოო სიტყვებში მომხსენებლებმა პასუხი გასცეს როგორც ექსპერტებს, ისევე კამათში მონაწილეებს.

პირველი თემის გარშემო დისკუსიის მთავარი თემა იყო ისტორიზმის პრინციპი საზოგადოებრივი და სოციალური მოვლენების ანალიზის დროს.

საბჭოთა ისტორიკოსებმა — აკად. ე. ჟუკოვმა; და სხვ. თავიანი გამოსვლებში დაიცვეს მარქსისტულ-ლენინური პრინციპები. ზოგიერთი დასავლელი ისტორიკოსი შეეცადა ისტორიის გამოყოფას საზოგადოებრივ მეცნიერებათა ერთიანი კომპლექსიდან, მაგრამ ისინი აშკარა უმცირესობაში აღმოჩნდნენ.

ასევე იქნა განხილული მეორე დიდი თემა.

მეორე დღეს კონგრესი მუშაობდა ქრონოლოგიური სექციების (ძველი, შუა საუკუნეების, ახალი და თანამედროვე ისტორია) მიხედვით. გრძელდებოდა ასევე მეთოდოლოგიური პრობლემების, კონტინენტების ისტორიის სექციების მუშაობა, მაგრამ არა „დიდი“ თემების მიხედვით.

ქრონოლოგიური სექციები მუშაობდნენ 4 დღის განმავლობაში. იმისათვის, რათა დღე-გატებისათვის აღვილა ყოფილყო მათთვის საინტერესო პრობლემების განხილვაზე დასწრება, ძირითადი თემები განაწილდა შემდეგნაირად: მაგალითად, ის თემა, რომელიც აღიარებულ იყო „მთავარ“ თემად ძველი ისტორიის სექციაში იხილებოდა 18 აგვისტოს; მთავარი თემა შუა საუკუნეების ისტორიის სექციაში — 19 აგვისტოს; ახალი ისტორიის

სექციაში — 20 აგვისტოს და თანამედროვე ისტორიის სექციაში — 21 აგვისტოს.

ამ დღეებში სხვა სექციებში იხილებოდა პრობლემები, რომლებიც საინტერესო იყო უმთავრესად ამ დარგის სპეციალისტებსთვის.

18 აგვისტოს, დღით მეთოდოლოგიის სექციაში (თავმჯდომარე პროფ. ე. ლაბრუსი, საფრანგეთი) მოსმენილ იქნა საბჭოთა ისტორიკოსების მოხსენება „მანქანური მეთოდი ინფორმაციის დამუშავებაში ისტორიულ მეცნიერებათა სამსახურში“ (ი. დ. კოვალჩენკო, დ. ე. დიოპიკი, გ. მ. დობროვი, ი. ი. კახკი, ხ. ე. პალუ, ე. ა. უსტინოვი). ამავე საკითხებზე მოიპოვნეს ე. შენიდერის (საფრანგეთი), კ. გ. ანდრეს, ს. ლენდკისტის (შვეიცია) მოხსენებები.

ენობილია, რომ უკანასკნელი წლები აღინიშნა დიდი მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციით. ეს რევოლუცია შეეხო ისტორიულ მეცნიერებასაც; გაფართოვდა კვლევითი სამუშაოების მასშტაბი. ახლა ისტორიკოსთა განკარგულებაშია უახლესი მათემატიკური მეთოდები, ელექტრონულ-გამომთვლელი მანქანები და სხვ. ალბათ, ამიტომ იყო, რომ ზემოხსენებული სექციის სხდომას ბევრი ისტორიკოსი დაესწრა.

საღამოს სხდომაზე ირჩეოდა საკითხი „ბიოგრაფიის როლი და ადგილი ისტორიულ მეცნიერებაში (სხდომის თავმჯდომარე — პროფ. ე. გ. ტრუხანოვსკი).

აქ მოსმენილ იქნა ავსტრიელ ისტორიკოსთა კოლექტიური მოხსენება — „ბიოგრაფია და ისტორიული მეცნიერება“ (პ. მიკოლუცკი, პ. ლუტი, ფ. ენგელ-იანოში), „ბიოგრაფია როგორც ისტორიული გამოკვლევა“ (ა. ელსონი, კანადა), „ბიოგრაფია და ავტობიოგრაფია: წყაროა და გამოკვლევის პრობლემა“ (ე. პუბარი, გფრ) და სხვ.

ამავე დღეს მუშაობდა კონტინენტების ისტორიის სექცია, სადაც მოსმენილ იქნა მოხსენებები ლათინური ამერიკის შესახებ.

წინა კონგრესებში შედარებით, მოსკოვის კონგრესზე დიდი ინტერესი იგრძნობოდა ახალი და უახლესი ისტორიისადმი.

რომის (1955 წ.) და სტოკჰოლმის (1960 წ.) კონგრესებზე უახლესი ისტორიის სპეციალური სექცია არ იყო. რამდენადაც ამ პერიოდზე ცოტა იყო მოხსენებები, ისინი იხილებოდა ახალი ისტორიის სექციაში.

ენობილია, რომ დასავლეთის ისტორიოგრაფიაში საზღვარი ახალ და უახლეს ისტორიის შორის ზუსტად არაა დადგენილი. მარქსისტულ-ლენინური ისტორიოგრაფია, საზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაციებიდან გამომდინარე, განსაზღვრავს ახალ ისტორიას, როგორც

ჭრილან მოწინავე ქვეყნებში კაპიტალიზმის გასქევისა და განმტკიცებისა.

ზარქისტი ისტორიკოსები შუა საუკუნეებისა და ახალი ისტორიის პერიოდებს შორის საზღვრად თვლიან ინგლისის რევოლუციას, ბურჟუაზიული ისტორიკოსები კი — XV—XVI საუკუნეებიდან იწყებენ ახალ ისტორიას.

რაც შეეხება უახლეს ისტორიას, მის ცალკე გამოყოფას ერთ დროს საჭიროდ არც უღონდნენ. მაგრამ ისტორიკოსთა ვენის კონტესტმა ცხადყო მისი ცალკე სექციად გამოყოფის აუცილებლობა. მოსკოვის კონგრესზე კი ეს უფრო ცხადი გახდა.

ზარქისტი ისტორიკოსები უახლეს ისტორიას იწყებენ რუსეთში დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვებიდან, ხოლოთც მსოფლიო ისტორიული განვითარების ახალი ერა დაიწყო — კაპიტალიზმიდან სოციალიზმში გადასვლა.

ბერეუაზიულ ისტორიკოსთა შორის არც ამ საკითხში არსებობს ერთიანი აზრი. ზოგიერთი ზოგანი უახლეს ისტორიას იწყებს XIX საუკუნის ბოლოსა და XX საუკუნის დასაწყისიდან, ზოგიერთი — 1870—1871 წწ. საფრანკო-პრუსიის ომიდან, ზოგიც — საერთოდ XIX საუკუნიდან და ა. შ.

მოსკოვის კონფერენციაზე ცალკე მუშაობდნენ ახალი და უახლესი ისტორიის სექციები.

18 აგვისტოს ახალი ისტორიის სექციის სხდომაზე (თავმჯდომარე ფ. ცეცტერი, იუგოსლავია), მოსმენილ იქნა შემდეგი მოხსენებები: „მოღერინიში“ (ა. ფრუგოა, პ. მანსელი, იტალია), „ორგანიზაციული შეგნებისა და მეოილური აზრის განვითარება დასავლეთეუროპულ აზროვნებაში აღორძინებას ეპოქაში“ (დ. დელომო, საფრანგეთი), „აზნაურობა და ღმინისტრაცია იტალიაში რენესანსის ეპოქაში. თანამედროვე ბიუროკრატის ფორმირება“ (მ. ბერნეგო, ფ. დიასი, იტალია). „ქვეშევრდომიდან თანამოქალაქეობამდე. ავტორიტარული სახელმწიფოს დაუსტება საფრანგეთის რევოლუციის წინ“ (პ. რენალი, ფინეთი).

19 აგვისტოს ამავე სექციის სხდომაზე (თავმჯდომარე ბ. ს. შეიფერი, აშშ) მოსმენილ იქნა სამი მოხსენება: „დასავლეთი ხმელთაშუა ზღვის აგარარული სტრუქტურები XVI საუკუნიდან XIX საუკუნემდე“ (ი. იმბერჩიადორი, იტალია), „ვერცლის მიმოქცევა შორეულ აღმოსავლეთში XVI—XV:I საუკუნეებში“ (ა. კობატა, იაპონია), „თურქეთის ისტორიის თურქული, ავღანური და სპარსული წყაროების პეტიკაციის პრობლემა“ (ბეიკალი, ალტუნდაგი, ერაზი. თურქეთი).

XVII საუკუნისაგან განსხვავებით (განმანათლებლობა, საფრანგეთის დიდი ბერეუაზი-

ული რევოლუცია და ა. შ.), XVII საუკუნეში აღგილი ჰქონდა მნიშვნელოვან ეკონომიურ და სოციალურ-პოლიტიკურ პროცესებს. ამ საკითხებს ნაყლები ყურადღება ექცეოდა წინანდელ კონგრესებზე. ეს მდგომარეობა გამომწორებულ იქნა მოსკოვის კონგრესზე. 20 აგვისტოს ახალი ისტორიის სექციის სხდომაზე (თავმჯდომარე ფ. ვენტური, იტალია), მოსმენილ იქნა დიდი მოხსენება თემაზე: „ვერობის პრობლემები XVII საუკუნეში“. იგი შედგებოდა ექვსი მოხსენებისაგან: „საფრანგეთი და კონსტრუქციონური კონფლიქტი ინგლისში XVII საუკუნის შუა რიცხვებში“ (ს. სკალავიტი, გფრ), „ეკონომიური და პოლიტიკური კრიზისი XVII საუკუნეში“ (ნ. სტევენსგორდი, დანია), „აზნაურობის პრობლემა XVII საუკუნეში“ (პ. გუბერი, ე. მეიერი, საფრანგეთი), „სოციალური და მეცნიერული რევოლუცია XVII საუკუნეში“ (ი. პოლიშეესკი, ჩეხოსლოვაკია), „საზოგადოების სეკულარიზაცია XVII საუკუნეში“ (ე. ე. ბოსმა, აშშ); „ცენტრალური ეკროპა XVII საუკუნეში და მისი ძირითადი პოლიტიკური ტენდენციები“ (ი. ა. გიეროვსკი, პოლონეთი).

მოხსენებების შემდეგ გამოვიდნენ ექსპერტები: ჯ. ჟიარიტი (იტალია), რ. მუნიე (საფრანგეთი), ე. პ. პახა (უნგრეთი), ნ. რიუნეში (შვეიცია), უ. სლუტმანი (აშშ), ა. ჩისტოზონოვი (სსრკ).

კამათში მონაწილეობა მიიღეს მ. მანუსაკასმა, ხ. ხრისტოვმა (ბულგარეთი), პ. რენვალმა (ფინეთი), გ. ემბერმა (უნგრეთი) და სხვ.

მოხსენებებისა და დისკუსიის მონაწილეთა გამოსვლებიდან გამომარევა, რომ ინგლისის რევოლუციისა და ევრობის სხვადასხვა ქვეყნებში ეკონომიური და სოციალური პროცესებისადმი სხვადასხვა პიღგომა არსებობს.

21 აგვისტოს მიმდინარეობდა ახალი ისტორიის სექციის უკანასკნელი სხდომა (თავმჯდომარე ს. კინევიჩი, პოლონეთი). აქ მოსმენილ იქნა: „ქრისტიანთა ერთიანობა და ევრობის ერთიანობა ახალი ისტორიის პერიოდში“ (ა. დიუპრონი, საფრანგეთი), „რუსული კონსერვატიზმი XIX საუკუნის მეორე ნახევარში“ (პ. პაიზსი, აშშ), „აშშ-ის ისტორიის ტენდენციის საერთო საკონსისათვის“ (ა. ე. ეფიმოვი, გ. პ. კერობიატნიკი, სსრკ), „მეცირეამულიანი აზნაურობა აშშ-ში“ (ს. პერსონი, აშშ).

თანამედროვე ისტორიის სექციამ მუშაობა დაიწყო 18 აგვისტოს. ამ დღეს მის სხდომაზე (თავმჯდომარე კ. დ. ერდმანი, გფრ) მოსმენილ იქნა ორი მოხსენება: „1870—1871 წწ., გარდატეხის მომენტი მსოფლიოს ისტორიაში“ (ე. ბორიეშა, პოლონეთი) და „მსოფლიო 1917—1918 წწ.“ (ე. დილი, გფრ).

განსაკუთრებით ცხარე კამათი გაიმართა მეორე თემის გარშემო. ზოგიერთი დასავლეთგერმანელი ისტორიკოსი (პ. მომენი, იეკელი და სხვ.) შეეცადა, თავის გამოსვლაში, გადაეხეია თემისათვის, მაგრამ კამათში გამოსულმა საბჭოთა ისტორიკოსებმა (აკად. ი. ი. მინცი, ე. მ. ზვოსტოვი, დოც. ა. ჩუბარინი) მათ სათანადო პასუხი გასცეს.

ახალი ისტორიის სექციის გადატვირთულობის გამო, ახალი ისტორიის პერიოდის ზოგიერთი თემა გადატანილ იქნა თანამედროვე ისტორიის სექციაში. ერთ-ერთი ასეთი თემა იყო ჩვენს მიერ ზემოხსენებული ე. ბორეიმას მოხსენება, ხოლო 19 აგვისტოს თანამედროვე ისტორიის სექციის სხდომაზე (თამყდომარე ი. ი. მინცი) მოხმენილ იქნა ორი მოხსენება ახალი ისტორიის პერიოდისა: „იდეოლოგიური მიმდინარეობები სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპაში XIX—XX საუკუნეებში (პირველ მსოფლიო ომამდე)“ (ბ. ხრისტოვი, ბულგარეთი) და „ევროპული სახელმწიფოები და ბალკანეთი XX საუკუნის დასაწყისში, 1900—1914 წწ.“ (დ. ზოგრაფსკი, იუგოსლავია).

20 აგვისტოს თანამედროვე ისტორიის სექციის სხდომაზე (თამყდომარე ა. გაროსჩი, იტალია) მოხმენილ იქნა ოთხი მოხსენება: „სსრ კავშირში კულტურული რევოლუციის ძირითადი შტრიხები“ (მ. პ. კიში, სსრკ), „სსრ კავშირის მოსახლეობის სოციალური სტრუქტურის შეცვლა“ (ი. პოლიაკოვი, სსრკ), „სახელმწიფოს როლი ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრებაში“ (ფ. ფრეიდელი, აშშ), „იურიდიული და ადმინისტრაციული ელემენტი თანამედროვე სახელმწიფოს გარდაქმნაში“ (ბ. ლესნოვორსკი, პოლონეთი).

21 აგვისტო თანამედროვე ისტორიის სექციისათვის იყო „დღი“ თემის დღე. მთელი დღის სხდომა (თამყდომარე ე. შორსკე, აშშ და ფ. ენგელ-იანოში, ავსტრია) მიეძღვნა პრობლემას: „მსოფლიო ორ მსოფლიო ომებს შორის“, რომელიც მოიცავდა 5 მოხსენებას: „პარლამენტური დემოკრატიის სტრუქტურული პრობლემები პირველი მსოფლიო ომის შემდეგ“ (დ. ბრაზერი, ფრანკ), „სოციალისტური მოძრაობა ევროპაში 1914 წლის შემდეგ“ (ლ. ვალიანი, იტალია), „კოლექტიური უშიშროების პრობლემა ორი მსოფლიო ომის შუა პერიოდში“ (ი. ოპრეა, ე. კამპუსი, რუმინეთი), „ფაშისმი — ფაშისმის ნაირსახეობა ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ევროპაში“ (მ. ლაციო, უნგრეთი), „ქრისტიანული სოციალიზმი“ (რ. ობერი, ბელგია, ვატიკანი).

მოხსენებლებისა და ექსპერტების გამოსვლების შემდეგ გაიმართა მწვავე კამათი. კამათში გამოსულთა უმრავლესობა ეხებოდა ორ სა-

კითხს ევროპაში კოლექტიური უშიშროების და ფაშისმის ნაირსახეობათა საკითხებს.

რუმინელმა ისტორიკოსებმა ორ ოპრეამ ე. ელოზა კამპუსმა წარმოადგინეს საინტერესო მოხსენება ისეთ მნიშვნელოვან საკითხზე, როგორცაა ევროპაში კოლექტიური უშიშროების პრობლემა მეორე მსოფლიო ომის წინ. თუმცა მოხსენებას ჰქონდა ზოგიერთი ხარვეზი: არ იყო მოცემული ვერსალის სისტემის ახსნა, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა პირველი მსოფლიო ომის შემდგომი პერიოდის საერთაშორისო ურთიერთობას; არ იყო ლაპარაკი ამ სისტემის მანქანებაზე, მის იმპერიალისტურ ხასიათზე; არ იყო საკმარისი მხლევლი გერმანული ფაშისმების მოქმედება ევროპაში კოლექტიური უშიშროების წინააღმდეგ; მკვეთრად არ ჩანდა საბჭოთა კავშირის მთავრობის პოზიცია ფაშისტური გერმანიის მიერ ავსტრიის ან შლესისა და მიუნხენის გარიგების პერიოდში მოხსენებაში არ იყო ნახსენები 1939 წელს ზაფხულის მოლაპარაკება მოსკოვში საბჭოთა კავშირ-ინგლის-საფრანგეთს შორის და მისი ჩაშლის მიზეზები.

ზოგიერთი დასავლეთევროპელი ისტორიკოსის ცდამ გამოსულიყო ფაშისმის დამკველს როლში, საყოველთაო პროტესტი გამოიწვია დამსწრეთა შორის.

19 აგვისტოს შედგა სიმპოზიუმი თემაზე: „ე. ი. ლენინი და ისტორიული მეცნიერება“. სიმპოზიუმის მეშუაობით მონაწილეობა მიიღეს საბჭოთა კავშირის, ავსტრიის, ბულგარეთის, გერმანიის, რუმინეთის წარმომადგენლებმა.

მოხსენებლებმა და კამათში გამოსულმა ილაპარაკეს იმ დიდ წვლილზე, რომელიც ე. ი. ლენინმა შეიტანა მეთოდოლოგიაში და მსოფლიო ისტორიის პრობლემების დამუშავებაში.

იმავ დღეს გეშაობდნენ ძველი ისტორიის ახალი ისტორიისა და თანამედროვე ისტორიის სექციები.

ძველი ისტორიის სექციის სხდომაზე (თამყდომარე ა. ეან ფენენტერი, საფრანგეთი) მოხმენილ იქნა სამი მოხსენება: „ანტიკური სპარტა და აღმოსავლეთი“ (ვ. ბლავატსკი, სსრკ), „კონფლიქტი და უწყვეტელობა ძველ ახლო აღმოსავლეთში“ (ტ. პ. ს. ბროუტონი, აშშ), „ძველი სამყაროს დასასრული და „მარბაროსები“ (ი. ნესტორი, რუმინეთი).

გაცხოველებულ კამათი გამოიწვია პროფ. ე. ბლავატსკის მოხსენებამ. კამათში გამოსულთა შორის იყო პროფ. ო. ლორთქიფანიძე, რომელმაც ილაპარაკა ვანის არქეოლოგიურ გათხრების შედეგებზე და უჩვენა დიაპოზიტები, რამაც დიდი ინტერესი გამოიწვია დამსწრეთა შორის.

20 აგვისტოს შუა საუკუნეების სექციის სხდომაზე (თავმჯდომარე მ. მაქარონე, იტალია) მისმენილ იქნა სამი მოხსენება: „ოქახის სტრუქტურა დასავლეთ ევროპაში შუა საუკუნეების ეპოქაში“ (ე. დიუბი, საფრანგეთი), „ბერძნული და დასავლური ეკლესიების მისია აღმოსავლეთში შუა საუკუნეებში“ (ფ. დგორანიკი, აშშ, ვატიკანი).

უკანასკნელი მოხსენების გარშემო კამათში მონაწილეობა მიიღო პროფ. მ. ლორთქიფანიძე. მისი შენიშვნები ძირითადად მიიღო მომხსენებელმა.

სოციალური მოძრაობისა და სოციალური სტრუქტურის ისტორიის საერთაშორისო კომისიამ (თავმჯდომარე ე. ლაბრუსი, საფრანგეთი, დ. დემარკი, იტალია), 22 აგვისტოს მთელი დღის სხდომა დაუთმო პრობლემას: „გლეხთა მოძრაობა და აგრარული პრობლემები XVIII საუკ. ბოლოდან დღემდე“.

აქ წარმოდგენილი იყო შემდეგი მოხსენებები: „გლეხთა მოძრაობები ფეოდალური წინააღმდეგ (XVIII საუკ. ბოლო—XIX საუკ. დასაწყისი)“ (ა. სობუელი, საფრანგეთი), „გლეხთა მოძრაობები ტრადიციული სოფლის მეურნეობისა და სოფლის საზოგადოების ტრადიციული სტრუქტურის ჩარჩოებში“ (ფ. ვიეიო, საფრანგეთი), „გლეხთა მოძრაობები სოფლის ნატურალური მეურნეობის საბაზრო ეკონომიკისადმი შეგუების მიზნით“ (პ. ბერელი, ი. ტავერნიე, საფრანგეთი), „გლეხთა მოძრაობები ეროვნული მოძრაობები XVIII საუკუნის ბოლოდან დღემდე“ (ე. დრო, საფრანგეთი), „გლეხური მოძრაობები ლათინურ ამერიკაში“ (პ. ვილარი, საფრანგეთი).

ისტორიულ მეცნიერებათა საერთაშორისო კონგრესზე პირველად იყო წარმოდგენილი მეორე მსოფლიო ომის ისტორიის საერთაშორისო კომიტეტი. ეს კომიტეტი შეიქმნა სხვადასხვა ქვეყნების იმ ეროვნული სექციების გაერთიანების შედეგად, რომლებიც სწავლობენ მეორე მსოფლიო ომის დროს ევროპაში წარ-

მოშობილი წინააღმდეგობის მოძრაობის ისტორიას.

ამ კომიტეტმა მოსკოვის კონგრესზე თავის თემად აირჩია: „მშრომელი მასები მეორე მსოფლიო ომის პერიოდში“. ამ თემის გარშემო წარმოდგენილი იყო რამდენიმე მოხსენება: „სსრკ კავშირის ხალხების წვლილი მეორე მსოფლიო ომში გამარჯვების მიღწევაში“ (პ. ა. ჟილინი, სსრკ), „ადამიანთა რესურსების ორგანიზაცია დიდ ბრიტანეთში მეორე მსოფლიო ომის დროს“ (მ. პაუნინგი, დიდი ბრიტანეთი), „ჩარისკაცები, თუ მუშები: დილემა, რომელიც იდგა ამერიკის შეერთებული შტატების წინაშე მეორე მსოფლიო ომის პერიოდში“ (ა. ბლოუმი, აშშ), „გერმანულ მუშათა ძალების მობილიზაცია ნაცონალ-სოციალისტების მიერ მეორე მსოფლიო ომის წინ და მის დროს“ (დ. პეტცინა, გფრ), „უცხოური მუშების იძულებითი შრომის გამოყენება გერმანიაში მეორე მსოფლიო ომის დროს“ (კ. დრობიში, დ. აბოლტცი, გფრ).

ამ მოხსენებებიდან ჩვენთვის ყველაზე საინტერესო იყო პროფ. პ. ჟილინის მოხსენება. სამწუხაროდ, მოხსენებაში არ ჩანდა საბჭოთა კავშირის ცალკეული რესპუბლიკების, საბჭოთა კავშირში შემაჯავლი ხალხების წვლილი დიდ სამამულო ომში საბჭოთა კავშირის გამარჯვებაში.

ისტორიულ მეცნიერებათა მოსკოვის საერთაშორისო კონგრესმა ცხადპყო, რომ მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნების ისტორიკოსთა სულ უფრო მეტი ნაწილი ამა თუ იმ პრობლემის შესწავლას უდგება მატერიალისტური პოზიციებიდან, ადგილი აქვს ისტორიკოსთა შორის ისტორიულ პროცესის მარქსისტული გაგების ზრდას.

23 აგვისტოს მოსკოვის კონგრესმა წარმატებით დაამთავრა თავისი მუშაობა.

ილია ტაბაღა

ჰანის ნაპალაძის არქეოლოგიური გათხრები 1970 წელს

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ჰანის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1970 წელს გათხრებს განავრცობდა ნაქალაქარის რამდენიმე უბანზე.

კარიბჭის ხეობამოდერული კომპლექსის აღმოსავლეთით გრძელდებოდა ძველი ქალაქის

ჩრდ. აღმ. სასიმაგრო სისტემის შემდგომი შესწავლა (გ. ლორთქიფანიძე). გალავნის კედელი გამოვლენილია უკვე დაახლოებით 20 მ. სიგრძეზე. გალავნის კედლის შიგნით კი აღმოჩენილია მთელი წყება ძვ. წ. II—I სს. ნაგებობებისა (მათ შორის ერთი ყაზარმული ტიპისა) და ცალკეული სათავსებისა, რომელთა ალი-

ზის კედლები ქვის საძირკველზეა ამოყვანილი. საგანგებოდაა აღსანიშნავი თირის ქვათილებით მოგებული მოედანი, რომელსაც ფარავდა რიყის ქვაყრილი და რომლის მთლიანად შესწავლა 1970 წ. ვერ მოესწრო. აქვე უნდა აღენიშნოთ, რომ ქვის საძირკვლებს ხშირად ჩაჭრილი აქვთ მკვრივი თიხნარი ფენა, რომელიც მრავლად შეიცავს ძვ. წ. V—IV სს. კოლხური კერამიკის ფრაგმენტებს (ქვევრები და დერგები, ყურმილიანი დოკები, ბიკონუსური ჭურჭლები, ფეხიანი და კონუსისებურძირიანი სასმისები, ბრტყელძირიანი და ირიბკალთიანი ჭამები).

კარიბჭის სამხრეთით ასიოდ მეტრის დაცილებით, ქვედა ტერასის აღმოსავლეთ ფერდობზე (საქვების დელეს თუზე) გავლებულმა სადაზვერვო თხრილმა (ნ. მათიანშვილი) გამოავლინა გამომწვარი ალიზის აგურებით ამოყვანილი კედლის წყობის ნაშთები, რომელთა ქვეშ კრილში ფიქსირებულია ჩამოქცეული სახურავი კრამიტის მძლავრი ფენა და აგრეთვე საკმაოდ დიდი ზომის შესანიშნავად დამუშავებული ქვათილები. თუ გავიხსენებთ, რომ იმავე ფართობზე 1961—62 წწ. აღმოჩნდა ძვ. წ. III—I სს. (და უფრო ადრინდელი) მძლავრი კულტურული ფენები და ქვის სვეტის ნაწილები, შეიძლება ვივარაუდოთ აქ რაღაც მონუმენტური შენობის არსებობა, რომლის ძიება ამ უბანზე ექსპედიციის ერთ-ერთი ამოცანა იქნება.

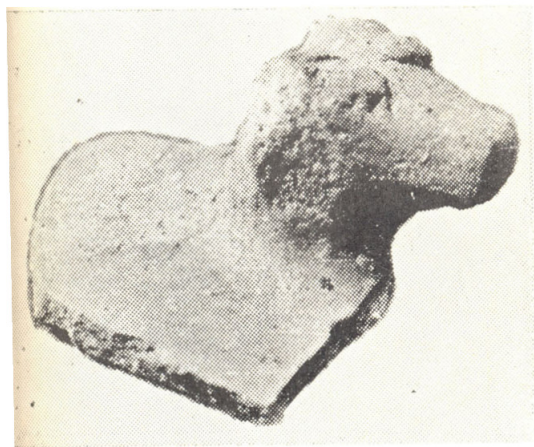
გრძელდებოდა აგრეთვე ე. წ. მოზაიკურ-იატაკიანი ტაძრის (ძვ. წ. II ს.) აღმოსავლეთ ნაწილის შესწავლა. თითქმის მთლიანად გამოვლინდა აღმოსავლეთი კედლის საფასადო მხარე და სავარაუდებელი შესასვლელი. ყურადღებას იქცევს ჩრდ. აღმ. კუთხე, რომელიც შესანიშნავად დამუშავებული ქვათილებითაა ამოყვანილი.

მიმდინარე წელს განახლდა აგრეთვე სამუშაოები ნაქალაქარის სულ ზედა ტერასაზე (რ. ფუთურიძე), ბორცვის წვერზე, სადაც 1947—63 წწ. ექსპედიცია ნინო ხოშტარის ხელმძღვანელობით მუშაობდა. გამოვლინდა კიბისებური ნაგებობის წინ მდებარე ტაძრის ჩრდ. აღმოსავლეთი კედელი. აგრეთვე დიდ ფართობზე გაიწმინდა ქალაქის ცხოვრების უკანასკნელი ეტაპისა და ნგრევას ამსახველი ფენა. ყურადღებას იქცევს რიყის ქვების სიმრავლე, რომლებიც მეტწილად უწესრიგოდაა გაბნეული კედლების ნანგრევებსა და ირგვლივ მდებარე ფართობზე. მაგრამ ზოგიერთ ადგილას, რიყის ქვები საგანგებოდ ნაწყობის შთაბეჭდილებას ქმნის და რიყის ქვით მოკირწყლული მოედნებისა თუ ქვაფენილის არსებობას გვაუარაულებინებს.

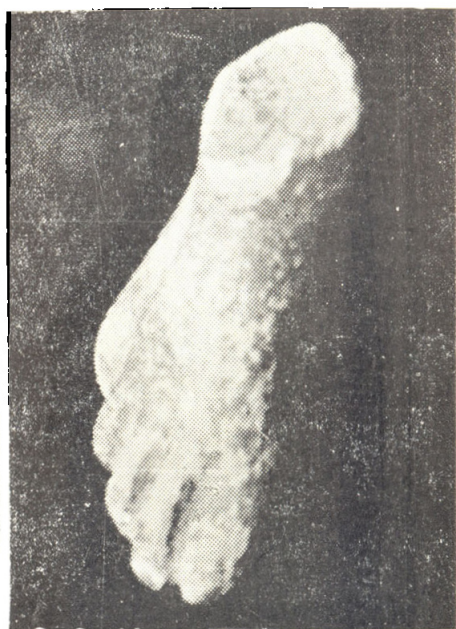
იმავე ტერასის აღმ. ფერდობზე გამოვლინდა წინარეველინისტური ხანის თიხით შეღესილი ძლიერ დამწვარი ხის შენობის კონტურები, ხოლო სამხ. აღმ. ფერდობზე აღმოჩნდა სამუშაო საუკუნეების კერამიკული ჭურჭა, რომელიც ქვევრების გამოსაწვავად იყო განკუთვნილი.

ძირითადი და უმთავრესი სამუშაოები ისევე, როგორც წინა წლებში, გრძელდებოდა (ცენტრალურ ტერასაზე. აქ დიდ ფართობზე (30X20 მ) 2-მეტრიანი კორდოვანი და ჰუმუსური ფენების ქვეშ ექსპედიციამ აღმოაჩინა ახალი წყება ნაგებობებისა და ცალკეული კედლები, რომელნიც თარიღდება ძვ. წ. IV, III, II და I საუკუნეებით. ეს ნაგებობანი აქ ორ იარუსადაა განლაგებული. აღმოჩნდა ზედა იარუსისაკენ ასასვლელი 18 საფეხური, რომელიც უსწოროდ გათლილი ქვებითაა ამოყვანილი. განსაკუთრებით საინტერესოა ძვ. წ. III—II სს. ერთი კედელი, რომლის ჭიკძე დაახლოებით 22 მეტრია(1), ხოლო სიგანე 5 მ.-ს აღემატება. ამ კედლის აღმ. საფასადო მხარე თირის სხვადასხვა ზომის ქვათილებითაა ამოყვანილი, ხოლო წყობის შიგნით „ხურდად“ გამოყენებულია დიდრთი რიყის ქვები, აგრეთვე თეთრი კირქვის ქვათილები, თავისუფალი სივრცე კი თიხითაა შევსებული. არქიტექტორ გ. ლუქასაზრით, ეს 22-მეტრიანი კედელი წარმოადგენს სუბსტრუქციას, რომელზედაც აღმართული იქნებოდა დიდი ტიპის სვეტებიანი საზოგადოებრივი დანიშნულების ნაგებობა.

22-მეტრიანი კედლის აღმოსავლეთით აღმოჩნდა კრამიტის ჩაქცეული სახურავი, რომლის ნაშთებს დაახლოებით 100 მ² ფართობი ეკავათ. კრამიტებთან ერთად ფიქსირებულია დამწვარი ხის კოჭისა და ძელების ნაშთები. კრამიტები, როგორც წესი ადგილობრივია (მხოლოდ თითო-ორი ფრაგმენტი სინოპური და ჰერაკლეს კრამიტისა), წითლად გამომწვარი. უმეტესი ნაწილი ბრტყელი და გვერდობაქცეული კრამიტისა. ძირითადად 58X50 სმ ზომისა, თუმცა გვხვდება უფრო დიდი ზომის კრამიტები (64X52 სმ.). შესაძლებელი გახდა აღდგენა სახურავის კონსტრუქციისა, რაც საკმაოდ ორიგინალურია და, რამდენადაც ცნობილია, ჯერ სხვაგან (მეზობელ ქვეყნებსა და საერთოდ ანტიკურ სამყაროში) დადასტურებული არაა. სახურავად ძირითადად ბრტყელი კრამიტი ყოფილა გამოყენებული: ბრტყელი გვერდობაქცეული კრამიტი ზემოდანაც ასეთვე ბრტყელი კრამიტით ყოფილა დახურული, ხოლო გადმოზრუნებული ღარსებური კრამიტი (კალიბტერი) ნაპირებზეა წვიმის წყლის სადინარად გამოყენებული.

სურ. 1

სურ. 2

სურ. 3

Fig. 1

კამიტყრილში პრეპარაციის დროს ჩნდებოდა ძვ. წ. II—I სს. კოლხური ქვეყრისა და ძვირების, სათევზე ლანგრების, კალთამოჭველებული ქამების, აგრეთვე სინოპური და ხლოსული ამფორების, წითელლავიანი ლანჩის ფრაგმენტები. საგანგებოდაა აღსანიშნავი ჟელობრივი თიხისაგან გამოძერწილი და წითელ გამოშვარი ცხერის თავის სკულპტურულ გამოასახლება, რომელიც, როგორც ჩანს, ზგის შემკულობაა (სურ. 1). აქვეა ნაპოვნი ზმოდ ნატიფი ბრინჯაოს ფეხის ტერფი (სურ. 2). რომელიც დაახლოებით 18—20 სმ. სიმაღლის ქალის ქანდაკების ნაწილს უნდა წარმოედგენდეს. კრამიტის სახურავიანი ნაგებობის ხლანი შესწავლა ჯერ არაა დამთავრებული.

კრამიტსახურავიანი შენობა აღმოსავლეთი ხრიდან 2 მეტრის სიგანის გასასვლელითაა გაიყოფილი კიდევ ერთი საკმაოდ მოზრდილი ნაგებობისაგან, რომელიც ძვ. წ. II—I სს. მდგავსა ცენტრალური ტერასის აღმოსავლეთ ფერჯზე. ამ ნაგებობის სიგრძე 14 მეტრია (აღმ. გლელი მორღვეულია და ამიტომ ძნელია შენობის სიგანის ზუსტად აღდგენა). მისი ალიზის გლუბი ქვის საძირკველზე იყო ამოყვანილი და კრამიტით იყო გადახურული (დანგრეული ღობის კედლები ამორღულ მასად იყო ქცეული და ფარავდა ჩაქცეულ სახურავს). ეს შენობა ალიზისე ტიხარით ორ ნაწილადაა გაყოფილი. სამხრეთ ნაწილში აღმოჩნდა ძლიერ დამსხრეული 40 კოლხური ამფორა, რომელთაგან რამდენიმე — დამწვარი ხორბლისა და ფეტქს მარცვლებით იყო სავსე. ამავე შენობის სრ. დასავლეთ ნაწილში ისახება ქვეთ შემოხვეული ზღურბლი (ზედ ზღურბლზე აღმოჩნდა განაშორებული ზის ძელი — თავზე?). საგანგებოდაა აღსანიშნავი გვიანდელი კედლის წყობის ნაპოვნი შესანიშნავად დამუშავებული არქიტექტურული ფეტალი, რომელიც უთუოდ ზღუც განდიოხული შენობის ნაშთს წარმოედგენს (სურ. 3).

ალიზის კედლებიანი შენობის საძირკვლის ღრუზე დაბლა კიდევ ერთი, უფრო ძველი ღობი ქვის ნაგებობა აღმოჩნდა (სურ. 4). გაჩვენდაა ჯერჯერობით მხოლოდ ამ ნაგებობის სამხრეთ-დასავლეთი კუთხე და მთლიანად კი მხოლოდ ზედა კონტური... ალიზის გლდის საძირკველი ზოგან უშუალოდ ამ ნაგებობის კედლებზეა დაშენებული, ან კიდევ ოხნარზე, რომლის ქვეშ თავს იჩენს თეთრი

ქვის წყობა. სტრატეგრაფიული მონაცემებით ეს ნაგებობა წინარეელისტურ ხანას განეკუთვნება და ამიტომ მისი აღმოჩენა სრულიად განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა: ესაა ვანის ნაქალაქარზე ჯერჯერობით უძველესი ქვის ნაგებობა, მდიდრული სამარხების თანადროული!

ამრიგად, 1971 წელს დასრულდება ცენტრალური ტერასის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილის შესწავლა. სამწლიანი (1968—1970) არქეოლოგიური გათხრების შედეგად უკვე ისახება ძველი ქალაქის ამ ნაწილის გარეგნული სახე: ორ იარუსად განლაგებული ნაგებობანი, რომელთაგან აღსანიშნავია მრგვალი ტაძარი, 17-მეტრიანი და 22-მეტრიანი საზოგადოებრივი დანიშნულების შენობები, კრამიტსახურავიანი ზის შენობა და ალიზის კედლებიანი ამფორებიანი ნაგებობა... მაინც უმთავრესი ნაგებობანი ამ ტერასის სიღრმეშია საგულეკელი, უფრო კი ჩრდ. აღმ. ნაწილში, რომელიც ძვ. წ. III საუკუნდანვე მძლავრი გალანის კედლითაა გამაგრებული...

ნაქალაქარის გათხრების პარალელურად ექსპედიციის ცალკეულმა რაზმებმა განახორციელეს აგრეთვე დაზვერვითი სამუშაოები ირგვლივ მდებარე ტერიტორიაზე.

ვანის ნაქალაქარიდან დასავლეთით 2 კმ-ის დაცილებით სოფ. ციხესულორში ითხრებოდა (მ. მიწიშვილის ხელმძღვანელობით) საშუალო საუკუნეების ნაციხარი, რომლის კედლების საძირკვლის დონეზე აღმოჩნდა ელინისტური ხანის ნაშთებიც (პროფილირებული კარნიზისა და სხვა მცირე არქიტექტურული დეტალები, კერამიკის ფრაგმენტები).

სოფ. დაბლაგომსა და ნასაკირვეში გაითხარა (ვ. თოლორდავა) ძვ. IV—III სს. რამდენიმე ქვევრსამარხი, ძალზე საინტერესო კერამიკით (რომელთაგან ერთი ნაწილი მაინც, აშკარად აღმოსავლურ-ქართული იერისაა).

ვანის არქეოლოგიური ექსპედიციის კიდევ ერთი რაზმი (გ. ლორთქიფანიძე, ნ. კილურაძე) განაგრძობდა არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას სოფ. დაფნარში, სადაც წინა წლებში ძირითადად ელინისტური ხანის სამაროვანი ითხრებოდა, ხოლო წელს დაიწყო ნამოსახლარის გათხრაც.

ოთარ ლორთქიფანიძე

კახეთის არქეოლოგიური მკვლევების სახელმძღვანელო ზოგიერთი წინასწარი შედეგი

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია სისტემატურ, გეგმაზომიერ გათხრით სამუშაოებს ახორციელებს 1962 წლიდან. 1965 წლიდან სამუშაოები მხოლოდ ახალშენებლობათა ხაზით და მათი დაფინანსებით წარმოებს — ზემო ალაზნის სარწყავი სისტემის მშენებლობის, ქვემო სამგორის სარწყავი სისტემის მშენებლობის და საქართველოს გზებისა და გზატკეცილების სამინისტროს სამუშაო უბნებში.

ექსპედიციის მეცნიერული ინტერესი მოიცავს ისტორიულ პერიოდს პალეოლითიდან გვიანფეოდალური ხანის ჩათვლით.

გათხრით სამუშაოებს ოთხი რაზმი აწარმოებს¹. პირველი — ქვის ხანის შემსწავლელი რაზმი სამუშაოებს ატარებს ძირითადად გომბორის ქედის ზონაში.

როგორც ცნობილია, კახეთში ქვის ხანის ძეგლებს აღმოჩენა სათუოდ მიაჩნდათ ვიდრე გარე კახეთში, ლაკის ხეივნი არ აღმოჩენა ქვედა პალეოლითური იარაღები (ნ. ზ. ბერძენიშვილი), მაგრამ ეს აღმოჩენა ერთადერთი იყო და კახეთის ტერიტორიაზე ქვის ხანის ადამიანის ნაკვალევი ისევ გამოსაშვკარავებელი რჩებოდა. დღესდღეობით კი პირველი რაზმის გეგმაზომიერი მუშაობის შედეგად, კახეთის ტერიტორიაზე ძველი ქვის ხანის ადამიანის ორ ათეულამდე ადგილსამყოფელია დადასტურებული, ერთი მათ შორის ძველი ქვის ხანის ბოლო ეტაპისა.

ყველაზე მნიშვნელოვანია მუსტიერის ხანის ლია ტიპის სადგომი-სახელოსნოს აღმოჩენა სოფ. ზიარსა და ფხოველს შორის, გომბორის ქედის სამხრეთ კალთებზე. აღნიშნული სადგომი სრულიად უნიკალურია, რადგან, მიუხედავად იმისა, რომ იგი ლია ტიპის სადგომებს მრეკეთებდა, მისი კულტურული ფენა დაუზიანებლად, თავდაპირველ განფენაში შემორჩა დღემდე.

1970 წელს ბოლომდე გაითხარა ვანამარხებული ჭეშმისი ქვეშ დატული კულტურული ფენის ნაწილი, რითაც ფაქტიურად დასრულდა ამ ძეგლის წინასწარი შესწავლა.

მომავალში რაზმის ძირითადი სამუშაო ასპარეზი იქნება იერის ხეობა, უფრო სწორედ, იერისპირა ვაკეები რაიონები, რადგან სამეურნეო ცხოვრების განვითარების შესაბამისად ქვის ხანის მოგვიანო ეტაპების ძეგლები სწო-

რედ ისეთ რაიონებში უნდა იყოს განფენილი. რომლებიც მიწათმოქმედებისათვის უფრო ზომიერად მოსაყვანებელი იქნებოდა.

ალაზნის ველზე ქვის ხანის ძეგლების ბოლოდ სირთულესთანაა დაკავშირებული, რადგან ალაზნის ველის დონე მთებიდან ჩამონარეკი ფენებით ძლიერაა ამოღებული და საეარდოა, რომ ქვის ხანის ძეგლები რამდენიმე მეტრის სიღრმეზეა ჩამარხული.

ამის სააღუსტრაციოდ გამოდგება აქ აღმოჩენილი ადრე, შუა და გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლების განლაგება ორი და სამი მეტრის სიღრმეზე.

მეორე — ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის შემსწავლელი რაზმის კვლევის ძირითადი ობიექტს წლების განმავლობაში წარმოადგენდა მრავალფენიანი „ილტოს“ ნაშალარი (ახმეტის მახლობლად). ამ ნაშალარის ქვედა ფენებში (II, III, IV) მოგვეპოვა შუალევა. ნაშალარის მასალების მიხედვით პირველად გაგვედგენებინა თვალსაშინაობა ქაოს ხანის კულტურის შუაბრინჯაოს ხანის კულტურაში თანდათანობით გადაზრუნვის.

არანაკლები მნიშვნელობისაა რაზმის მესამე წელიწადილი საგვარეულო სამაროვანი ადგილი შეინდინაში სოფ. ალავერდის მახლობლად.

აქ ორ ცენტრალურ სამარხს გარშემო გარეგნული იყო რიგითი სამარხები. ცენტრალური სამარხები ამერიანია, ქვეყრილი და გარშემოვლებული ქვის ფართო წრით. რიგითი სამარხები კი უბრალო ორმოებია მცოქვეყრილით. მიცვალებულები წინაშე მარცხენა ან მარჯვენა გვერდზე ძლიერ მოხრილი კალთებით, თავით W და NW. ერთ-ერთ ცენტრალურ სამარხში აღმოჩნდა უხეშ სილინდრული მიცვალებული. ქსოვილი შეკრული იყო პირამიდულური ფორმის. მრგვალი ხუთკუთხედიანი და თავმცოქველი ბრინჯაოს 17 საგანი. მეორე ცენტრალურ სამარხში აღმოჩნდა ჩონჩხი არ აღმოჩნდა. იგი კერამიკულ სამარხად მიჩნეული.

სამარხებში აღმოჩნდა მდიდრული კერამიკული მასალა. თიხის ჭურჭელი უმეტესწილად საეარცხლის კბილისებური ნატიფი ორნამენტითა შემკული, ზედაპირი შავი აქვს, ნაშალალები, კეცი წმინდა, ორფენოვანი — ლია სხილიანი. თიხის ჭურჭელი და ლითონის ინს-

¹ პირველი რაზმის ხელმძღვანელია თ. ბუგაიანიშვილი, მეორე რაზმისა — შ. დედაბრინჯილი, მესამის — კ. ფიცხელაური (ექსპედიციის ხელმძღვანელი), მეოთხისა — რ. რამიშვილი.

ტარი შეინდინაში გათხრილ სამარხებს შუა ზრინჯას ხანით ათარიღებს.

1970 წელს შეინდინას სამაროვანზე გრძელდებოდა რიგითი ორმო-სამარხების შესწავლა.

რაზმის ერთ-ერთ ძირითად მიღწევად უნდა ჩაითვალოს ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლების ტოპოგრაფიის გარკვევა. ალაზნის მარჯვენა ნაპირის დაზვერვისას, ცნობილი გახდა, რომ ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები და სამაროვნები განლაგებულია ალაზნის პირას და მდებარეობს ათასწლეულების განმავლობაში მდინარის მიერ მოტანილი ლამის ქვშ, ორი-სამი მეტრის სიღრმეზე. ეს საჩუღად გასაგებს ხდის ამ ხანის ძეგლების სიმცირესა და მათ შესახებ ცნობების ნაკლებობას ალაზნის ველოდან.

რაზმი 1970 წელს მთავარ სამუშაოებს ახორციელებდა ივრის ზეობის ქვემო წელის ყორღანული კულტურის შესწავლის მიზნით.

მესამე — გვიანბრინჯაო-რკინის ხანის შემსწავლელი რაზმი ივრის სამუშაოებს აწარმოებს კახეთის სხვადასხვა კუთხეში. რაზმმა შესწავლა სამეთუხო სახელოსნო ხირსის მევენახეობის საბჭოთა მეურნეობის ტერიტორიაზე და ლითონდამუშავებელი სახელოსნო უბნის ნაწალი შირაქში — სოფ. ქვემო-ქედში; გათხრითი სამუშაოები ჩაატარა ხუთ ნამოსახლარზე; გამოიკვლია დასახლებიდან მოშორებით არსებული, სხვადასხვა დროის ოთხი სამლოცველო; ათზე მეტ სამაროვანზე გამოავლინა და შეისწავლა სამასიოდე ორმოსამარხი და კამერიანი, მიწაყრილიანი რამდენიმე ყორღანი.

მოპოვებულ იქნა ღირძალი მასალა, რომელმაც გარკვეული წარმოდგენა შეგვიქმნა, გვიანბრინჯაოსა და რკინის ხანაში, იორ-ალაზნის აუზის ტერიტორიის მკვიდრთა ცხოვრების სხვადასხვა მხარეზე.

გულგულაში და გადრეკილში გამოვლენილმა მრავალპარტულიანმა სამაროვნებმა, სოფ. ჩაღუბანში გათხრილმა ორფენოვანმა ნამოსახლარმა და ზოგჯერ სხვა ძეგლმა მოგვცა იმის საფუძველი, რომ იორ-ალაზნის აუზის ტერიტორიაზე უძველესად ერთი კულტურის განუწყვეტელი განვითარება ვიგულისხმობთ ძვ. წ. XV საუკუნიდან ვიდრე ძვ. წ. VI საუკუნემდე. ზოგიერთი მონაცემის საშუალებით კი ჭერჯობით წინასწარულად, მაგრამ მაინც საკმაოდ დაბეჭითებით შეიძლება ვივარაუდოთ ანტიკური ხანის მატერიალური კულტურის კავშირი ბრინჯაოსა და რკინის ხანის კულტურასთან.

ძირითადად კერამიკული მასალის საფუძველზე დადგინდა, რომ გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული საფეხურის მატერიალური კულტუ-

რა აღმოსავლეთ საქართველოში, ისევე როგორც მთელ ცენტრალურ ამიერკავკასიაში გენეტიკურ კავშირშია მის წინამორბედ შუაბრინჯაოს ხანის კულტურასთან. ამაზე მიუთითებს დამარხვის წესიც, რაღაგან მაგ., შუაბრინჯაოსა და გვიანბრინჯაოს ადრეულ საფეხურზე პასიურად მსგავსია არა მარტო სამარხების კონსტრუქცია — მცირე ქვაყრილიანი ორმო-სამარხები, არამედ თვით ამ სამარხების და მიცვალებულთა დამხრობაც.

მეტად არსებითია, რომ კახეთში მოპოვებული კერამიკული მასალის მიხედვით შესაძლებელი გახდა გამოგვეყო გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპის კუთხილი ძეგლები და მისი მსგავსი მასალის გავრცელება მთელ ცენტრალურ ამიერკავკასიაში დაგვედგინა, რა თქმა უნდა, თავისებური ნიუანსებით ზოგიერთ რაიონში.

თუ გავიხსენებთ, რომ შუაბრინჯაოს ხანის კულტურა სწორედ ამ ტერიტორიაზე იყო გავრცელებული და ერთიან ნიშნებით ხასიათდებოდა, ხოლო მომდევნო ხანის მატერიალური კულტურა ადგილობრივ ფესვებზეა წარმოშობილი, მაშინ ეს მოვლენა, ეფიქრობთ, ადვილი ასახსნელი იქნება.

მაგრამ ეს ზოგადი ერთიანობა უკვე გვიანბრინჯაოს შუა — მეორე ეტაპზე ქრება და შესაძლებელი ხდება ერთ საფუძველზე წარმოშობილი, ერთმეორისაგან მკვეთრად განსხვავებული ცალკეული კულტურების დადასტურება, რაც ჭერჯობით ძირითადად ლითონის მასალის მიწვევლით ხერხდება. თუმცა კი ზოგიერთი იარაღი (მაგ. ე. წ. ცენტრალურ ამიერკავკასიური ცული) ამ ხანაშიც მთელ ცენტრალურ ამიერკავკასიაში ერთიან სახეს ატარებს, რაც მხოლოდ ძველი ერთიანობის გადმონაშთად უნდა მივიჩნიოთ.

გვიანბრინჯაოს ხანის მესამე პერიოდში — ე. ი. ადრე რკინის ხანაში შეიმჩნევა მატერიალური კულტურის უფრო მეტი დანაწევრება და მათი დამახასიათებელი ნიშნების კონკრეტულობა. მაგ. იორ-ალაზნის აუზში, სადაც გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე ერთი კულტურა არსებობდა ძვ. წ. II ათასწლეულის მიწურულს მატერიალური კულტურის სამი ლოკალური — მონათესავე ვარიანტი ჩანს, რომელთა გავრცელების საზღვრები ემთხვევა ქართლის ცხოვრებაში მოხსენიებულ სამი უძველესი ტომის — კახების, კუხების და პერების განსახლების ფარგლებს.

იმ პერიოდში, რომელიც უშუალოდ უსწრებს წინ სახელმწიფოს წარმოშობას აღმოსავლეთ საქართველოში, ხდება მატერიალური კულტურის ნიველირება და ამის გამო ცალკეული ლოკალური კულტურების გამოყოფა არქეოლოგი-

ური მასალით გარკვეულ სირთულესთანაა დაკავშირებული.

მეტად არსებითია, რომ გვიანბრინჯაოს ხანის დღემდე ცნობილი ყველა ნამოსახლარი კახეთში დაახლოებით ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულთანაა დასახლებული. გვიანბრინჯაოს აღრეული საფეხურის ნამოსახლარები კი ცნობილი არ არის. ვფიქრობთ, რადგან შუა და გვიანბრინჯაოს ხანის მატერიალური კულტურის გენეტიკური კავშირი ივარაუდება, გვიანბრინჯაოს ხანის აღრეული ნამოსახლარებიც შუაბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებთან უნდა ეკუთვნოდეს. წინასწარი მონაცემებით ამგვარი ძეგლები შესწავლილ უნდა იქნას ალანხის ქვემო დინებაში, სადაც ექსპედიციამ ათობით ხელოვნურ გორა ნამოსახლარს მიაგნო.

მომავალ წლებში ექსპედიციის სწორედ ამ ტიპის ძეგლების შესწავლა აქვს განზრახული. ამგვარი სამუშაოები, ვფიქრობთ მეტ შუქს მოჰფენენ შუა და გვიანბრინჯაოს ხანას შორის ურთიერთობის საკითხს. ეს კი, ვფიქრობთ, უფრო მეტად საფუძველზე დააყენებს აღმოსავლეთ საქართველოს და შესაძლოა მთელი ცენტრალური ამიერკავკასიის მატერიალური კულტურის გააზრებისა და მისი გენეზისის სწორად კვლევის პრობლემას.

ექსპედიციის კვლევის ერთ-ერთ მთავარ საკითხად რჩება მატერიალური კულტურის და ეთნიკური ჯგუფების დაკავშირება ზოგადად აღმოსავლეთ საქართველოს და, კერძოდ, კახეთის მასალების მიხედვით.

მეოთხე — ანტიკური და ფეოდალური ხანის შემსწავლელი რაზმი უმთავრეს სამუშაოებს აწარმოებს ახმეტისა და თელავის რაიონებში.

გაიწმინდა და გაითხარა გვიანფეოდალური ხანის მრავალი საცხოვრებელი კომპლექსი საჩხერნო სათავსებოთურთ — მარნით, საწნახლით, საჭინბოთით, დიდი სამუშაოები ჩატარდა აღრეფეოდალური სამაროვნების შესწავლის თვალსაზრისითაც. გაითხარა და გაიწმინდა აღრეფეოდალური ხანის ეკლესია — „ერეღანთ საყდარი“ (მატნის მახლობლად).

ექსპედიცია განუწყვეტილად ატარებს არქეოლოგიურ დაზვერვებს, რომელთა მიზანია მომავალ სამუშაოთა ობიექტების გამოვლენა და შერჩევა, არქეოლოგიურ ძეგლთა აღნუსხვა და კახეთის არქეოლოგიური რუკის შედგენა. ამ მხრივაც ექსპედიციის გარკვეული მიღწევები აქვს.

კონსტანტინე ფიცხელაური

სოციოლოგიური მსკამლიცა სვანეთში

1970 წლის ზაფხულში სვანეთს ეწვია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის კონკრეტულ სოციალურ კვლევა-ძიებათა ლაბორატორიის ექსპედიცია. ექსპედიციის შემადგენლობაში შედიოდნენ ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი მ. გეგეშიძე (ხელმძღვანელი), ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატები, უფროსი მეცნიერი თანამშრომლები მ. ბეჟია და ე. ქვათაძე, უმცროსი მეცნიერი თანამშრომლები: ხ. ჩხტია (ხელმძღვანელის მოადგილე), ტ. კინკაძე, გ. სულაძე, ნ. კერესელიძე, ა. კაცაძე, უფროსი ლაბორანტი ი. კეცხველი, ასპირანტი რ. კლიმიაშვილი.

სვანეთი, როგორც სოციოლოგიური კვლევის ობიექტი, ერთიან სოციალურ საინფორმაციო სისტემას წარმოადგენს.

საველე საექსპედიციო მუშაობა ითვალისწინებდა საზოგადოებრივი აზრის შემოწმების საფუძველზე სოციალური განვითარების რიგი საკითხების შესწავლას; წერილობითი ანკეტური, ანკეტა-ინტერვიუს და საუბრის წესით იქნა მოპოვებული უხვი პირველადი სოციალური ინ-

ფორმაცია, რომლის დამუშავების დროს გამოყენებული იქნება სტატისტიკურ-მათემატიკური ხერხები.

ექსპედიცია კომპლექსური ხასიათისა იყო და წარმოადგენდა საქართველოს მთიანი და მაღალმთიანი ზოლის მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიური განვითარების რეგიონალური შესწავლის ნაწილს. წინა წლებში ექსპედიციამ იმუშავა ყაზბეგის, ღუშეთის და თიანეთის რაიონებში.

სოციალური მოვლენის ასხნა შესაძლებელია მხოლოდ ურთიერთმონათესავე ცხოვრებისეულ მოვლენებთან კავშირში; ამასთან, ანგარიშსასაწყევია ის თავისებურებები, რაც ბუნებრივ-სამეურნეო და ისტორიულ-კულტურული განვითარების თვალსაზრისით დამახასიათებელია ამა თუ იმ რეგიონის ან მიკრორეგიონისათვის. ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარეობს მეცნიერული კვლევის რეგიონალურ-კომპლექსური შესწავლის მეთოდოლოგიური საპირობა და აუცილებლობა.

საქართველოს მთის მოსახლეობის საკითხების შესწავლა ყოველთვის იყო და არის პირველ რიგის ამოცანათაგანი, რასაც ისტორიულ-გე-

ოგრაფიული და მრავალსაუკუნოვანი სამეურნეო-კულტურული ტრადიციები განაპირობებს; ქართველი ერის ცხოვრება მთისა და ბარის თანაცხოვრებაა. განსაკუთრებული ზრუნვის საგანი უნდა იყოს საქართველოს მთისა და ბარის მოსახლეობას შორის ისტორიულად ურთიერთგანმსაზღვრელი სამეურნეო-ეკონომიური და კულტურული კავშირების შენარჩუნება და განვითარება.

წარმოების საშუალებების თვისობრივი ცვლადანითარება ჩვენგან დამოუკიდებლად, საზოგადოებრივ ურთიერთობათა თავისებურ ახალ ფორმებს ქმნის. კერძოდ, იცვლება სოფლისა და ქალაქის მოსახლეობის რიცხოვნობის თანაფარდობა, სოციალურ-დემოგრაფიული სტრუქტურა. სოფლიდან ქალაქში მოსახლეობის მიგრაციის ინტენსიუობა სხვადასხვაგვარია. საბჭოთა კავშირის მთელ რიგ რაიონებში მიმდინარეობს მოსახლეობის არარაციონალური ტერიტორიული გადაადგილების პროცესი.

სოფლის მშრომელთა ყველაზე შრომისუნარიანი ნაწილი — ახალგაზრდობა მასიურად ტოვებს სოფელს და ქალაქურ ცხოვრებას უკავშირდება; ამის გამო იცვლება სოფლის მოსახლეობის ასაკობრივი სტრუქტურა, მოსახლეობის დაბერების მკვეთრად გამოხატული ტენდენციით, რაც მწაშენლოვან სოციალურ პრობლემებს აყენებს. ამ მოვლენას რეგიონალური შესწავლა ესაქიროება, რათა სხვადასხვაგვარი ადგილობრივი მიზეზობრივი ფაქტორების კავშირითიერობებით გამოწვეული შედეგები სწორად იქნეს ამოცნობილი.

სოციალისტური სოფელი ძირითადად გვეგმავიზიერება ვითარდება; მას აქვს განვითარების პრობლემები, რაც სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოთა სრულ მექანიზაციას და ავტომატიზაციას გულისხმობს, რომლის ბაზაზე ხდება სოფლის მოსახლეობის პროფესიულ-სოციალური ცვლილება, მატერიალური და სულიერი კულტურის ქალაქურთან დაახლოება. მოპოვებულ მასალაზე წინასწარი დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ სევანეთის რეგიონში მოსახლეობის მექანიკურ და ბუნებრივ მოძრაობას თავისებურებები ახასიათებს და პროფესიულ-სოციალური სტრუქტურა სხვა ხასიათით და ტემპით განიცდის ცვლილებას. საქართველოს მრავალფეროვანი, რთული და მდიდარი ტრადიციების მქონე სასოფლო-სამეურნეო სისტემა რეგიონალურ-კომპლექსურ შესწავლას და დასაბუთებულ რეკომენდაციებს მოითხოვს. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მთის მოსახლეობის პრობლემები. ცნობილია, რომ ზაქარტველს მთიანეთი სუსტადაა დასახლებული: ჩვენი მოსახლეობის 4,6% ცხოვრობს ტერიტორიაზე, რომელიც რესპუბლიკის 36%-ს შეად-

გენს. სპეციალისტთა გაანგარიშებით ირკვევა, რომ უკანასკნელ წლებში კიდევ შემცირდა ჩვენი მთის მოსახლეობა. ეს ბუნებრივ-ისტორიული პროცესიკაა. სევანეთში სხვაგვარი ვითარებაა — აქ მოსახლეობა მერტნავლად მატულობს. თუ საქართველოში 1926 წელს 1000 მეტრ სიმაღლეზე ზევით ცხოვრობდა მოსახლეობის 15,7%, ამჟამად ცხოვრობს მხოლოდ 11%. დასახლების სიმჭიდროვის მონაცემებშიც მკვეთრი სხვაობაა: საქართველოს ბარში 1 კვ. კმ-ზე მოდის 100-ზე მეტი მცხოვრები, მთაში კი — 5-ზე ნაკლები.

შეგვიძლია ჩამოვთვალოთ მთის მრავალი სოფელი, რომელიც ჩვენ თვალწინ ნასოფლარად იქცა; მიუტევებელი შეცდომა იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ეს ობიექტური აუცილებლობათა გამოწვეული. ჩვენ ზოგიერთ შემთხვევაში ვკარგავთ ისტორიულად შექმნილ მთის კულტურულ ლანდშაფტებს, მშვენიერ კლიმატურ საცხოვრებელ ადგილებს მხოლოდ იმის გამო, რომ ვერ შევძელით ადგილზე მოსახლეობის ეკონომიურ-კულტურული აქტიუიზაცია. უნდა წვეცადოთ, რომ ადგილობრივ მოსახლეობას არც დასაქმების მისთვის შეუფერებელი მოვალეობა დავაყისროთ და არც დაუსაქმებლობის მიზეზით იძულებული ვავხადოთ მიატოვოს მშობლიური მხარე. მთის მოსახლეობის ცხოვრება იმგვარად უნდა მოეწყოს მამა-პაპურ საცხოვრისში, რომ თანამედროვე სამეურნეო-კულტურული მიღწევების პირობებში ნაყოფიერად იმუშაოს, იარსებოს და შთამომავლობა ამრავლოს. მთის ყოველი რეგიონისათვის დასაქმებისა და საზოგადოებრივი ცხოვრების ოპტიმალური მოდელი უნდა შემუშავდეს; სხვა მრდგომასთან ერთად, უპირველეს ყოვლისა, საჭიროა გაღრმავებული კონკრეტული სოციალოგიური შესწავლა.

ქართველი ერის ისტორიის მთელ მანძილზე მთის მოსახლეობის ეკონომიური, სოციალური და კულტურული ცხოვრების განვითარება-დაწინაურება მრავალ, მისთვის დამახასიათებელ სიძნელეებთან იყო დაკავშირებული. დღესაც, როცა საბჭოთა ხელისუფლების წლებში საქართველო მოწინავე ინდუსტრიულ-აგარარულ სოციალისტურ რესპუბლიკად იქცა, მთის მოსახლეობის მთელი რიგი პრობლემა შესწავლასა და გადაწყვეტას მოითხოვს.

სოციალოგიური ექსპედიცია კომპლექსურად შეისწავლიდა ზემო და ქვემო სევანეთის სოციალურ-ეკონომიური და კულტურული ცხოვრების ძირითად მხარეებს ისტორიულ წარსულთან და ტრადიციებთან კავშირში. შესასწავლი საკითხების კომპლექსში შედიოდა მეურნეობის ფორმები და მოსახლეობის დასაქმების საკითხები; ბუნებრივ-სამეურნეო და კულტურუ-

ლი ლანდშაფტების სახეცელათა კანონზომიერებანი; ეკონომიური და სოციალური განვითარების საკითხები; დემოგრაფიული სიტუაციები, ჰაქვას-საკობრივი სტრუქტურები, მოსახლეობის ბუნებრივი და მექანიკური მოძრაობა; ინტელიგენციის როლი და ადგილი სოციალურ-ეკონომიურ და კულტურულ განვითარებაში; ახალგაზრდობის პროფესიულ-სოციალური ორიენტაციის საკითხები, კერძოდ, საშუალო სკოლა-დამთავრებული ახალგაზრდობის მოსწარმეობა, შრომითი მოწყობის პრობლემები; ქალის საზოგადოებრივი საქმიანობისა და აქტივობის სხედ-სხვა ასპექტი; დამოკიდებულება სულიერი კულტურის ფასეულობებისადმი.

თვეზე მეტი ხნის მანძილზე, წინასწარ შემუშავებული პროგრამების მიხედვით, მოპოვებულ იქნა უხვი მასალა, რაც ახლო ხანში დამუშავდება კონკრეტულ სოციოლოგიაში გამოყენებული კტატისტიკურ-მათემატიკური და სხვ. ხერხებით და განზოგადდება. მიღებულ დასკვნებში აიხსნება სენაეთის წარსულისა და დღევანდელი ცხოვრების კავშირითიერთობები და განვითარების კონკრეტული კანონზომიერებანი, მნიშვნელოვანი ცხოვრებისეული ტრადიციების დღევანდელი ფუნქცია და სიცოცხლისუნარიანობა, მისი კავშირი საზოგადოების განვითარების მიუდინარე პროცესებთან. წინასწარი დაკვირვება გვიჩვენებს მთელ რიგ ლოკალურ თავისებურებებს. რომლებიც დაკავშირებულია ბუნებრივ-სამეურნეო პირობების ადგილობრივ სპეციფიკასთან და, თავის მხრივ, მოსახლეობის დასაქმების სტრუქტურასთან, სოციალური ცხოვრების ცალკეულ მხარეებთან. რამდენადაც რევიონალური თავისებურებების გამოვლინება და შესწავლა საზოგადოების განვითარების ზოგად პროცესებთან კავშირში ხდება, ბუნებრივია. კვლევის შედეგებს ექნება როგორც პრაქტიკული, ისე ზოგადთეორიული მნიშვნელობა.

ექსპედიციის მუშაობამ ფართო ინტერესი გამოიწვია, მოეწყო შეხვედრები და საუბრები მოსახლეობასთან და ხელმძღვანელ მუშაკებთან.

პარტიულ-სამეურნეო ხელმძღვანელებთან შეხვედრის დროს გამოითქვა სურვილი, რომ ექსპედიციის წევრები გამოეცვლვის შედეგებით წარსდგენ რაიონის მშრომელთა წინაშე; მათივე თქმით, ეს დაეხმარებათ პრაქტიკულ საქმიანობაში, მართვის სისტემის სრულყოფაში.

საყურადღებო იყო ჰუბერის სასოფლო კლუბში ექსპედიციის წევრების შეხვედრა ადგილობრივი მოსახლეობის წარმომადგენლებთან. რომელიც მოეწყო პარტიული და სამეურნეო ხელმძღვანელების ინიციატივით; ორ-

მხრივ ინტერესი განსაზღვრა შესასწავლი საკითხების აქტუალობამ. ექსპედიციის ხელმძღვანელმა პროფესორმა მ. გეგეშიძემ ვრცლად მიმოიხილა ისტორიის ინსტიტუტის სტრუქტურა და პრობლემათა. მომხსენებელმა აღნიშნა ის მნიშვნელოვანი წვლილი, რაც ინსტიტუტის კოლექტოს შეაქვს ქართული საბჭოთა მეცნიერების განვითარების საქმეში; შემდეგ გააცნო ექსპედიციის მუშაობის კონკრეტული ამოცანები. მომხსენებელმა გააშუქა ის საკითხები, რომლებიც სადღეისოდ დგას სოციოლოგიის წინაშე, რომელთა კვლევას და დამუშავებას ინსტიტუტის კოლექტივმა უკანასკნელ წლებში მოჰკიდა ხელი; დასმულ შეკითხვებს ვრცელი ახსნა-განმარტებით უპასუხეს და სოციოლოგიურ მეცნიერებაში მსმენელთათვის საინტერესო საკითხების შესწავლის მდგომარეობის შესახებ ისაუბრეს მ. გეგეშიძემ, ე. ქვათაძემ, ხ. ჩხეტიანმა, მ. ბეჭიაშვილმა, ა. კაცაძემ. აღძრულ საკითხები ეხებოდა როგორც სენაეთის სპეციფიკურ პრობლემებს (კერძოდ შრომითი რესურსების ადგილობრივი დასაქმება და რაციონალური გამოყენება, ეკონომიური აქტივიზაცია, სასოფლო-სამეურნეო ღარების შეთანაწყოება, ჰიდროენერგეტიკული რესურსების მიკრორევიონალური ათვისება, ტურიზმის განვითარება და ბალნეო-საკურორტო მშენებლობა, მარმარილოს ადგილზე დამუშავების პერსპექტივები), ისე საზოგადოების განვითარების ზოგად საკითხებს (ოჯახის სოციალური განვითარება, იურიდიული უფლება-მოვალეობები ოჯახურ ურთიერთობაში, ბავშვთა აღზრდისა და დედობის საკითხები და სხვ.). სასურველია ასეთი შეხვედრები დაინერგოს სამეცნიერო ექსპედიციების პრაქტიკაში, განსაკუთრებით კი საზოგადოების შემსწავლელი მეცნიერების დარგებში; სახელაობრ, კონკრეტულ-სოციოლოგიურ კვლევა-ძიებაში ასეთი კონტაქტი აფართოებს შესასწავლ საკითხთა წრეს და იძლევა შესაძლებლობას უფრო ღრმად ჩაუხედოთ მომდინარე სოციალური პროცესების შინაარსში.

მესტიისა და ლენტეხის რაიონული გაზეთების საშუალებით ექსპედიციამ ადგილობრივ მოსახლეობას მიაწოდა ვრცელი ინფორმაცია თავისი მუშაობის შესახებ.

ადგილობრივი პარტიული და საბჭოთა ორგანოები, საზოგადოებრივი აქტივი, მთელი მოსახლეობა ყოველმხრივ დახმარებას უწყვედნენ ექსპედიციის შრომატევადი სამუშაოს შესრულებაში. მოპოვებული უხვი პირველადი სოციალური ინფორმაცია ამჟამად მუშავდება და ახლო ხანში დასრულებული მეცნიერული ნაშრომის სახით წარმოგიდგება.

СПЕЛЕИСТИЧЕСКИЕ РАЗЫСКАНИЯ 1970 ГОДА В АРМЕНИИ

Исследование скальных памятников феодальной Грузии, выявление их особенностей имеет в виду изучение в качестве сравнительного материала пещерных комплексов того же времени и в других странах. Сравнение таких материалов хорошо выявляет особенности и ряд национальных элементов, для чего имеют значение материалы Кавказа, в том числе наиболее важно знание пещер Армении феодальной эпохи.

Еще Н. Марр отметил необходимость взаимосвязанного исследования пещер христианского Кавказа. Такая необходимость появилась в процессе археологического изучения городища Ани. Наблюдение пещер Ани подняло на новую ступень особенности их исследования. Именно среди аниских пещер обнаружены те объекты, которые обусловили новый методологический подход в изучении. Н. Марром и, в особенности, его заместителем по экспедиции в Ани, Г. Чубинашвили здесь были сформированы основные принципы исследования пещер: изучение исторических документов; описание, фотографирование и аналитические обмеры пещер, т. е. тот научный метод, который в дальнейшем Г. Чубинашвили успешно применил при изучении пещерных монастырей Давид Гареджи¹, а затем нами применен и разлит при изучении пещер Вардзиа, Ванис-Кваби и других пещерных ансамблей Грузии².

В первом двадцатилетии XX века ученые имели слишком мало сравнительного материала при изучении пещер, в частности, пещер Ани, что, конечно, явилось заметной помехой в анализе. Достаточно сказать, что Н. Марр пишет в грузинских

скальных памятниках подтверждающие исследования материалы; и только в самом общем плане использует некоторые данные, в то время неизученных ансамблей Уплисхих, как города, и Вардзийских пещер.

В Грузии исследованием скальных памятников занимается в Музее Грузии имени акад. С. Джанашиа АН СССР Спелеистическая лаборатория. Определение функций скальных объектов основывается на твердых данных. Скальный город или село, скальный большой или малый монастырь, епископское или сельское скрытое защитное убежище — их характерные особенности четко сформулированы. Это не только признаки грузинских скальных объектов, — они общие, что подтвердилось при изучении нами Крымских пещерных ансамблей в 1968 году³.

После того, как изучение топонимики и функции пещер выяснило смысл слова «ჯაბო — пещера, убежище, пристанище-жилище» — «уединенная обитель-келья» встала необходимость проверки такого понимания на примерах в других странах. Конечно, в этом случае пещерные памятники Армении главные. Четко определились таким образом те научно-исследовательские интересы, которые обусловили организацию комплексной поездки 1970 года в Армению. Поездку организовала Спелеистическая лаборатория, изучающая искусственные пещеры Грузии. В поездке приняли участие заведующий лабораторией Г. Гаприндашвили (руководитель), ученый секретарь Музея Грузии Ю. Гагошидзе (заместитель руководителя), старший научный сотрудник Института истории, археологии и этнографии имени акад. И. Джавахишвили

¹ Г. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давид Гареджи, Тбилиси, 1948.

² Ц. Габашвили, Вардзиа, Тбилиси, 1949; Г. Джамбурия, К. Мелитаури, Ш. Хантадзе, Н. Шошиашвили, Вардзиа, Тбилиси, 1959; Г. Гаприндашвили, Пещеры Вардзиа и ее окрестностей, Тбилиси, 1959 (на груз. яз.); Г. Гаприндашвили, «Кдის სახლი» — скальные дома селища Пиа, Тбилиси, 1959 (на груз. яз.); Г. Гаприндашвили, Пещерный ансамбль Вардзиа (1156—1213 гг.), Тбилиси, 1960; К. Мелитаури, Вопросы архитектурно-строительного изучения Вардзиа, Тбилиси, 1961 (на груз. яз.).

³ Материалы о Крымских пещерах хранятся в Спелеистической лаборатории.

З. Алексидзе, заведующий сейфом Музея искусств Грузии Г. Абрамишвили и старший научный сотрудник Института археологии АН Армянской ССР А. Манучарян.

В прошлом с исследовательскими целями в Армении побывали М. Броссе, Н. Марр, Ф. Жордания, Е. Такайшвили, Л. Меликсет-бег, Л. Мухелишвили, И. Абуладзе, А. Шанидзе, Г. Чубинашвили и многие другие грузинские ученые. Они подготовили ту обширную основу, которая дала нам возможность плодотворно продолжить исследование, но в сравнительно более узкой дисциплине — спелеистике.

Наш маршрут на автомашине, с его уточнением на месте А. Манучаряном, который одновременно любезно ознакомил нас со своими дневниками-записями и, совместно с З. Алексидзе, читал и переводил древнеармянские надписи на памятниках, охватил следующие пункты:

1. Тбилиси — (Кианети — Орсакдреб-и около Баличеби — Хабулбугис хеви) — Степанаван — Лернак — Спитак — Джарджарис — Апаран — Ереван;

2. Ереван — Аринджиберд — Дзаганк — Аван — Ереван;

3. Ереван — Гегард (Айриванк пещерный монастырь) — Гарни (небольшие разбросанные группы пещер) — Вогаберд — Джрвез — Абовян (Елар) — Арамус — Гегашен — Ереван;

4. Ереван — Егвард — Аштарак — Мугни — Ованаванк (пещерный комплекс) — Апаран (Касах) — Вагаршапат (Шогакат, Рипсима, Эчмиадзин, Гаяне, Звартноц) — Ереван — Гегард;

5. Гегард — Егванадзор — Горис (Хингори пещерный ансамбль);

6. Горис — Хндзореск (пещерный ансамбль) — Горис—Сисиан;

7. Сисиан — Ереван;

8. Ереван — Севан — Дилижан — Кировакан — Кобайр (Кобер пещерный комплекс);

9. Кобайр — Одзун;

10. Одзун — верхние церкви Оромайра — Алаверди — Санаин — Хоромайр (пещерный ансамбль);

11. Оромайр — Кобайр — Тбилиси.

Материалы, собранные экспедицией в Армении, делятся на две группы:

1. Скальные объекты, отражающие грузино-армянские взаимоотношения; грузинская эпиграфика и топонимика;

2. Скальные памятники и армянская эпиграфика и топонимика.

На основе грузинских материалов «ქვაბი — кваби», т. е. пещера в общем означает «приют — пристанище»; в светских скальных памятниках, в частности, означает «пристанище-жилище» — «скрытое защитное убежище»; а в церковно-монастырских скальных ансамблях «кваби» означает помещение для монаха, т. е. уединенную келью-пещеру, характерную только для раннефеодальных памятников и, главным образом, относящуюся к периоду аскетического отшельничества. Поэтому, в раннефеодальное время некоторые пещерные монастыри называются «უდაბნო — удабно», т. е. отшельническая уединенная пещерная обитель — монастырь. Анализ грузино-армянских взаимоотношений и армянских пещерных объектов полностью подтвердил содержание слова «кваби», полученное исследованием грузинского материала.

В Кобайре центр монастыря имеет, построенные из камня в XII — XIV вв., церковь и колокольню, около которых много естественных и искусственных пещер. Нам было известно название пещерного комплекса «ქობაძარ» — «Кобайр» и то, что оно получено от соединения грузинского слова «ქობ-ქობი-ქვაბი» — «коб-коби-куаби» с его армянским соответствием «սյր — айр». В армянском также, как в грузинском языке, для обозначения пещеры много названий. На примере «Кобайр» интересно, что грузинское «куаби» равно по смыслу армянскому «սյր — айр» т. е. и в армянском языке «սյր — айр» по содержанию означает пещеру, уединенную келью. Поэтому пещерный монастырь Кобайр по времени своего возникновения и жизнедеятельности не должен выходить за пределы раннефеодальной эпохи. На скальных террасах расположены пещеры по своему характеру случайных форм, низкие и небольших размеров, что именно характерно для келий на ранней ступени подвижничества. Среди пещер высоко, из сильно разрушившейся террасы и поэтому сейчас на недоступной высоте, построена, из крупных квадров, небольшая церковь, — несомненно, она вместе с этими

Рис. 1. Гориса. Пещерное село

Рис. 2. Хидзореск. Скальное село

кельями представляет «удачно», т. е. отшельнический уединенный пещерный монастырь. На ранний характер этой церкви уже указывал Л. Меликсет-бег. В Кобайре хорошо видно последующее расширение и усиление монастыря.

Сходное явление подтверждается и другими названиями, в которые входит «*აჟრ* — айр», как, например, Оромайр и Айриванк, соответствующих грузинским названиям *ქვაბის მონასტერი* — Квабис монастыри или *ვახის ქვაბი* — Ванис кваби, т. е. пещерная обитель — монастырь. Древность Оромайра подтверждается не только сведениями исторических источников, но и особенностями пещер; такие же особенности пещер указывают и на древность Айриванка.

Значение армянского слова «*აჟრ* — айр» подтвердили такие скальные объекты, как Горис и Хндзореск. Оба представляют светские архитектурные сложные ансамбли. Расположенные на широкой террасе скальные дома Гориса явно представляют пещерный город; а в ущелье, высеченные на нескольких террасах скальные дома — пещерное село. Поэтому названия этих памятников не содержат слова «*აჟრ* — айр» также, как по-грузински в таких случаях употребляется дом, скальный дом. По-армянски жилые дома, высеченные в скалах, называются «*քարաշենք* — каратак», «*ձառքաշենք* — жаиратун» «*քարանձավ* — карандзав», «*քերձաշենք* — керцатун». Однако среди населения скального села Хндзореск — другие названия скальных домов: «*քարանձավի տուն* — карандзогн тун» и «*քերձի տուն* — кердзи тун» — они считают, что второе название более древнее. Интересно, что «*քար* — кар» в связи с пещерами значит «скала», а не «камень». Этим правильно определяется сведение Летописи о том, что пещерные жилые дома аниимцы называют «*քարաშენ* — картун», т. е. скальный дом, а не дом, построенный из камня, как обычно предполагают. Ни в одном известном нам случае для обозначения светского именно скального дома не применяется «*აჟრ* — айр». «Айр», сохранившийся в армянских названиях скальных монастырей и топонимы светских

скальных объектов, хорошо согласуется с грузинским «кваби», т. е. грузинский материал «*ქვაბი*» — «*თავისუფალი*» целиком подтвердил армянский термин «айр» — пещера — пристанище.

Другие армянские названия подтвердили светское происхождение многих терминов для скальных домов и, в частности, для «*ქარტუნ* — картун», «*კლდის სახლი* — клдис сахли — скальный дом».

Кроме отмеченного, эти два светских объекта — Гориса и Хндзореск — представляют важный аналогичный материал в исследовании грузинских скальных сел и объемно-планировочной структуры их скальных домов.

Группа изучала грузинские эпиграфические памятники Кобайра; выявлены новые материалы: уточнились чтения надписей, палеография и датировки (реставрация главной церкви с притвором в 1273 г., роспись там же в 1276 г. и настройка колокольни-усыпальницы в 1279 году); обнаружены надгробные камни XIII — XIV вв. с важными надписями, по которым выясняется генеалогия владельцев и покровителей монастыря. Надгробный камень в Лернацке имеет интересную грузинскую надпись XIII века. Надо отметить значение армянских надписей для изучения пещерных монастырей — Айриванка, Оромайра, Кобайра и для уточнения некоторых вопросов грузинской культуры. Члены группы особое внимание обратили на известную надпись церкви на верхнем плато монастыря Оромайра, в которой обозначено, что эта церковь построена в 1206 году во время царствования Георгия Лаша. Думаю, сегодня больше основания отнести с доверием к этому эпиграфическому памятнику для уточнения даты кончины царицы Тамар, которая, в частности явилась предметом исследования Б. Силагадзе⁴. Материалы об этом и о других вопросах, вставших во время нашей работы в Армении, изучаются участниками поездки и будут в скором времени опубликованы ими.

ГИВИ ГАПРИНДАШВИЛИ.

⁴ См. Б. Г. Силагадзе, Некоторые вопросы истории Грузии эпохи Руставели в свете сведений Ибн-ал-Асира, сб. «Грузия в эпоху Руставели», Тбилиси, 1966, стр. 105—143 и 301—304. (на груз. яз.).

ეთნოგრაფია ბულგარეთში

1970 წ. დასაწყისში, ქალაქ ველიკო ტირნოვოს უმაღლესი პედაგოგიური ინსტიტუტის ისტორიის ფაკულტეტის დეკანის, პროფ. ს. ვაკლინოვის მიწვევით საშუალება მოგვეცა ერთი თვის განმავლობაში გვემუშავა ბულგარულ ეთნოგრაფებთან ერთად. ღირსშესანიშნავი ადგილების და ხალხის ყოფა-ცხოვრების დათვალიერება-შესწავლასთან ერთად ახლო გავვეყვანით იქაური ეთნოგრაფების საქმიანობას, რომლის მოკლედ, ინფორმაციის სახით გადმოცემა ქართულ მეცნიერებისათვის, ეგონებ, ინტერესმცემელი არ უნდა იყოს.

ბულგარეთი ერთ-ერთი ისეთი ქვეყანაა, სადაც ეთნოგრაფია, როგორც მეცნიერება, საკმაოდ პოპულარულია, და უნდა ითქვას, გარკვეული მხარდაჭერა-ყურადღებით სარგებლობს.

ეთნოგრაფიულ მეცნიერულ კვლევა-ძიებას ამ ბალკანურ ქვეყანაში ოფიციალურად 1889 წ. ჩაეყარა საფუძველი. აღნიშნულ წელს ცნობილმა საზოგადო მოღვაწემ და მეცლევარმა ი. შიშმანოვმა დააარსა პირველი პერიოდული ეთნოგრაფიულ-ფოლკლორისტული ჟურნალი — «Сборник за народные умотворения», რომლის გამოსვლის შემდეგ მის გარშემო შემოიკრიბნენ ბულგარული ხალხის ყოფა-ცხოვრების შესწავლით დაინტერესებული მოწინავე ადამიანები. სწორედ ამ ადამიანების შეუწელებელი ზრუნვითა და თაოსნობით 1906 წ. ქ. სოფიაში დაარსდა „სახალხო ეთნოგრაფიული მუზეუმი“, რომელიც სულ მალე ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიების ცენტრად გადაიქცა.

სახალხო მუზეუმი თავისი კვლევა-ძიების შედეგებს აქვეყნებდა ჟურნალში — «Известия на народни етнографски музеи», რომელიც პერიოდულად 1921 წლიდან მოყოლებული 1943 წლამდე გამოდიოდა.

XIX ს. მიწურულსა და XX ს. პირველ ნახევარში მოღვაწეობდნენ ისეთი სახელგანთქმული მეცნიერები, როგორიც იყვნენ ლ. მილეტიჩი, ს. რომანსკი, ტ. ზლატევი, ი. ზახარიევი და სხვები, რომლებმაც 1889 წლიდან მთავრად მსოფლიო ომის დაწყებამდე მრავალი საყურადღებო ნაშრომი გამოაქვეყნეს. აქედან პირველ რიგში აღსანიშნავია ტ. ზლატევის — «Болгарское жилище в его архитектурном и историческом развитии», ი. ზახარიევის — «Материальная культура Кюстендильского края», ლ. მილეტიჩის — «Древнее болгарское население в Северо-Восточной Болгарии» და ზოგიერთი სხვა ავტორის მონოგრაფიები.

ბულგარეთის ეთნოგრაფიის განვითარების საქმეში დიდი წვლილი შეიტანეს ცნობილმა მეცნიერებმა ქ. ვაკარელსკიმ და, განსაკუთრებით, აკად. მ. არნაუდოვმა. ეს უკანასკნელი სამართლიანად ითვლება თანამედროვე მეცნიერული ბულგარული ეთნოგრაფიის ფუძემდებლად. ბულგარეთის ეთნოგრაფიაში არ არის ისეთი დარგი რომელიც მ. არნაუდოვს თავისი კვლევა-ძიების სფეროში არ მოეცის. ბულგარული ეთნოგრაფიის განვითარების ახალი ეტაპი სოციალისტური რევოლუციის შემდეგ დაიწყო, როცა 1947 წ. ბულგარეთის მეცნიერებათა აკადემიის სისტემაში შეიქმნა ეთნოგრაფიული ინსტიტუტი, რომელსაც გადაეცა „სახალხო ეთნოგრაფიული მუზეუმი“. ამავე წლიდან საფუძველი ჩაეყარა ახალ ჟურნალს — «Известия на етнографския Институт и музей на БАН». საყურადღებოა ის გარემოება, რომ აღნიშნული ინსტიტუტი გახდა არა მარტო ეთნოგრაფიული კვლევის ცენტრი, არამედ ბულგარული ფოლკლორისტიკის საკითხების ძიება, ძირითადად ამ სამეცნიერო დაწესებულებაში მიმდინარეობს.

სოციალისტური რევოლუციის შემდეგ ეთნოგრაფიულმა კვლევა-ძიებამ უფრო ფართო და გვერდითი ხასიათი მიიღო. ისტორიულ ეთნოგრაფიასთან ერთად ყურადღება მიექცა ახალი ყოფისა და კულტურის საკითხების შესწავლასაც. გაფართოვდა საექსპედიციო სამუშაოთა მასშტაბი და არეალი.

ინსტიტუტის მცირერიცხოვანმა კოლექტივმა (ინსტიტუტში სამოქმედო ეთნოგრაფი და ფოლკლორისტიკა) სულ მოკლე ხანში რამდენიმე მეტად საყურადღებო მონოგრაფიულ კვლევა-ძიება ჩაატარა. აღსანიშნავია ა. პრიმოვის — «Материальная культура в Родопской области», ს. სტოიკოვის — «Очаг в Болгарском народном доме», გ. მიხაილოვას — «Происхождение женской одежды эпохи Возрождения в Среднегории», ტ. კოლევას — «Свадьба в Банском районе—сравнительный очерк на общеславянском основе», პ. პეტროვის — «Этнографические элементы славяно-балто-германской общности» და სხვა ეთნოგრაფთა ნაშრომები. რომლებმაც გარკვეული როლი შეასრულეს ახალი ბულგარული ეთნოგრაფიის განვითარების საქმეში.

საყურადღებოა ისიც, რომ რამდენიმე ბულგარელი ეთნოგრაფი, მათ შორის ა. პრიმოვიც, ტ. კოლევა და გ. მიხაილოვა კვლევას ბალკანურ-კავკასიური პარალელების მიმართულებითაც აწარმოებენ.

ბულგარელი ეთნოგრაფები მკიდრო სამეცნიერო კონტაქტებში არიან თითქმის ყველა სომხ სოციალისტური ქვეყნების ეთნოგრაფებთან. ასე მაგალითად, ისინი პოლონელებთან ჟაოდ, ახალი ყოფისა და სულიერი კულტურის შესწავლის თვალსაზრისით სავსე კვლევებებს ეწევიან ბულგარეთსა და პოლონეთში. ჩვე, სლოვაკეთის ეთნოგრაფებთან ერთად ბულგარელი კოლეგები ამუშაუებენ დიდ პრობლემას: „ეარპატეთ-ბალკანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული პარალელები“.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ბულგარულ ეთნოგრაფებმა დაახლოებით ათი წლის სოფიური მუშაობის შედეგად გამოსაცემად ჰამბურგის კოლექტიური ნაშრომი — „ბულგარეთის ეთნოგრაფიის საფუძვლები“, რომელიც ასლი სიტყვა იქნება ბულგარეთის ეთნოგრაფიაში.

ეთნოგრაფიული კადრების მომზადებას ბულგარეთში ორი უმაღლესი სასწავლებელი ეწევა — სოფიის უნივერსიტეტი და ევლავო ტირიჟოვის უმაღლესი პედაგოგიური ინსტიტუტი, სადაც ამჟამად სპეციალისტები სამუშაოდ ამ ქვეყანაში მრავალ არსებულ მუზეუმებში იგზავნებიან.

ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ხასიათის კვლევება სოფიის ეთნოგრაფიული ინსტიტუტის ჯერა ბულგარეთის სხვა სამეცნიერო და კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებებში მიმდინარეობს. ასეთ დაწესებულებებს პირველ რიგში მუზეუმები წარმოადგენენ.

ამ ბალკანურ ქვეყანაში სამი ტიპის მუზეუმებია გაერთილებული: აკადემიური, მხარეთმცოდნეობის და ღია ცის ქვეშ. აკადემიური მუზეუმები სულ ორია. აქედან ერთი სოფიაშია, უკვე ხსენებულ ეთნოგრაფიულ ინსტიტუტთან მსებელი, ხოლო მეორე ქ. პლოდივში.

სოფიაში, ეთნოგრაფიული ინსტიტუტი და ზეზეში ერთ შენობაში. მეფის ყოფილ სამსახურთან სასახლეშია მოთავსებული. ამ მუზეუმში უხვად წარმოდგენილი სხვადასხვა ხასიათის ექსპონატები ჩვეულებრივ თემატურადაა დალაგებული. ექსპოზიცია მაკეტურ-მანერის სტილშია გადაწყვეტილი. საერთოდ უნდა თქვათ, რომ ბულგარეთში ეთნოგრაფიული ზეზეუმები ყველგან ამგვარი საექსპოზიციო ხერხის გამოყენებითაა მოწყობილი.

ეთნოგრაფიული მასალის — ექსპონატების სუბიოთა და ნაირსახეობის მიხედვით პოლონეთის ეთნოგრაფიული მუზეუმები ერთი ყველაზე უმდიდრესიაგანია მთელს ბალკანეთში. ეს ჯობს ინიოცაა გამოწვეული, რომ ბულგარეთის მთავარი რაიონებში. განსაკუთრებით კი

როდოპის მთების სოფლის მოსახლეობაში მამა-პაპური ყოფა-ცხოვრება ჯერ კიდევ ინერციით განდგრობს არსებობას. მთიან რაიონებში, აღნიშნულთან ერთად არც შინამრეწველობის ტრადიციული დარგებია უგულვებლყოფილი. პირიქით, შინამრეწველობის ნაწარმზე მოთხოვნილება ჯერ კიდევ მაღალია ბულგარეთში.

ისტორიულად აგრარულ ბულგარეთში, სადაც ქვეყნის მთლიან ინდუსტრიალიზაციაზე გადასვლა ჩვენი საუკუნის მხოლოდ ორმოცდაათიან წლებში დაიწყო, სოფლის მეურნეობაში ზოგიერთი რამ კვლავ მამა-პაპურად მიმდინარეობს. ასეთი მდგომარეობის გახანგრძლივებას ხელს ისიც უწყობს, რომ მთიან სოფლებში ქალაქური ცხოვრების ელემენტები ჯერ კიდევ ისე არ არის ფეხმოკიდებული, როგორც ეს ჩვენშია. ასე რომ, ბულგარელი ეთნოგრაფები სხვებთან (თუნდაც ჩვენთან, ქართველებთან) შედარებით გაცილებით უკეთეს მდგომარეობაში იმყოფებიან. ეთნოგრაფიული რეალიებით და სანუკვარა მთხრობელ-ინფორმატორებით ჩვენი ბულგარელი კოლეგები ჯერ კიდევ დიდხანს იქნებიან უზრუნველყოფილი.

ბულგარეთში ძველი ხალხური ყოფა-ცხოვრების ინტენსიურ შესწავლას, უფრო სწორედ, ექსპოზიციების საშუალებით მის დემონსტრირებას ძირითადად მხარეთმცოდნეობის მუზეუმები ეწევიან. ამგვარი მუზეუმები თითქმის ყველა ოკრუგშია. მართალია, ასეთ დაწესებულებებში მეცნიერული კვლევა-ძიება მაინც არ მიმდინარეობს, მაგრამ ექსპონატების შეგროვება და სიმკვლეოთა დაცვის საქმე საკმაოდ მაღალ დონეზე დგას. ამ საქმეში მთელი ოკრუგის მოსახლეობა ჩაბმული. სოფლის ინტელიგენცია, პირველ რიგში მასწავლებლები და მოსწავლეები განუხრელად ამდიდრებენ საოკრუგო თუ ცენტრალურ მუზეუმებს ექსპონატებით.

ბულგარეთი მრავალეროვანი ქვეყანაა. ბულგარელებთან ერთად, აქ თურქები (ოსინი თითქმის ერთ მილიონს აღწევს), საკმაო რაოდენობით ბოშები, სომხები, XIX ს. 70-იან წლებში კავკასიიდან გადმოხანული ჩერქეზები, ბერძნები, რუსები და სხვებიც მოსახლეობენ. ამ ხალხებმა ერთად ცხოვრების შედეგად ბევრი რამ შეიძინეს ერთმანეთისაგან, პირველ რიგში ბულგარელებისაგან. ეს პროცესი რასაკვირველია ცალმხრივი არ იყო. აღნიშნულმა ხალხებმა ბულგარელთა ყოფა-ცხოვრების სხვადასხვა სფეროში ბევრი რამ თავისი შეიტანეს. ბოლო ხანებში ბულგარელმა ეთნოგრა-

ფეხმა ამ მხრივაც გაამახვილეს თავიანთი ყუ-
რადლება.

ჩვენი საუკუნის სამოციანი წლებიდან ეთნო-
გრაფიული კვლევა-ძიების ბაზებად იქცნენ ე. წ.
მუზეუმები ღია ცისქვეშ. ამ მიმართებით, შე-
იძლება ითქვას, ბულგარეთმა ბევრ მოწინავე
ქვეყანას გაუსწრო. ამჟამად უკვე რამდენიმე
ასეთი მუზეუმი არსებობს, რომელთა რიცხვი,
როგორც ნაუარაუდებია, მომავალში კიდევ უნ-
და გაიზარდოს.

მუზეუმები ღია ცისქვეშ უფრო მთავორიან
ოკრუგებშია თავმოყრილი, რაც ბუნებრივია
და გასაგებიცაა. მთაში ხომ ბართან შედარე-
ბით დიდხანს ძლებს ძველი ყოფისა და კულ-
ტურის მსახველი ელემენტები. ყოველ მუ-
ზეუმში წარმოდგენილია კონკრეტულად აღე-
ზეული ოკრუგისათვის დამახასიათებელი ხალ-
ხური საცხოვრებელი და სხვადასხვა დანიშნუ-
ლების სამეურნეო ნაგებობანი.

როგორც ცნობილია, ამგვარი მუზეუმების
დაარსების ტრადიცია ახალ მოვლენას არ წარ-
მოადგენს, ევროპაში მას XIX ს. მიწურულს
ჩაეყარა საფუძველი. ბულგარეთი ამ მხრივ
გამონაკლისს არ წარმოადგენს. მაგრამ აქ ის
არის აღსანიშნავი, რომ ბულგარეთში ამგვარი
მუზეუმების მშენებლობამ ფართო ხასიათი მი-
იღო. უფრო მეტიც, მაგალითად, ქ. გაბროვოს
შემოგარენში უკვე რამდენიმე წელია რაც არ-
სებობს მუზეუმი ღია ცისქვეშ — „ეტერა“, რომელიც
ყველა სხვა თანამოსახელე-თანამომე-
ვებისაგან განსხვავდება.

„ეტერაში“ თავმოყრილია ძველი ხალხური
სახელოსნოები: სახარატო, საზეინკლო, ძაფ-
სართავი, თოქსაგრები, სამღებრო, სახარაზო,
სამჭედლო, წისქვილი და სხვ. სხვათაგან ერთად
წარმოდგენილია აგრეთვე მეჭურჭლის, კონის
და ოქრომჭედლის ღუქნებიც. ეს უკანასკნელი
ყავახანის პირველ სართულზეა მოთავსებული.
ხელოსნური ყოფა-ცხოვრების შთაბეჭდილების
გაძლიერების მიზნით „ეტერაში“ აშენებულია

ბობოლა ეპარ-მედუქნის სახლი და მისივე
კუთვნილი „კორჰმა“ (ღუქანი), რომელიც სა-
ხლის პირველსავე სართულზეა გამართული.

„ეტერა“ ხელოსნური დაბა-ქალაქის ცხოვრ-
ების გამომხატველი მუზეუმია, და იგი, რო-
გორც იქაურმა მეცნიერმა მუშაკებმა გვიჩვენეს,
გაბროვოს წარსულ ცხოვრებას აღგვსს. გა-
ბროვო ჩვენი საუკუნის ოცდაათიან წლებამდე
ჯერ კიდევ ეპარ-ხელოსანთა ქალაქს წარმო-
ადგენდა.

ეს მუზეუმი არამარტო ზემოთ აღნიშნულთ
არის საინტერესო. საყურადღებოა ისიც, რომ
იგი სხვადასხვა სახელმწიფოს დოტაციიზე ო-
ბარდებულია, არამედ თავის თავს თვითონვე
ინახავს და სახელმწიფოსაც შემოსავალს ა-
ლევს. ჩვენს მიერ ჩამოთვლილი სახელოსნოე-
ბებრალ მაცემები როდი არიან. ყველგან შრო-
მის ფერხულია გაჩაღებული. აქ გამოიღო
პენსიონერი ოსტატები მუშაობენ, რომლებიც
ექსკურსანტთა მისვლის დროს ამომწურავ
ახსნა-განმარტებას იძლევიან თავიანთ სახე-
ლოსნოზე. „ეტერას“ სახელოსნოებში მრავალ-
და თანაც მაღალი ხარისხის ნაწარმი მზადდება,
რომელთა უმთავრესი ნაწილი სახელმწიფო მა-
ღაზიებში იყიდება. ნაწილს კი იქვე, მუზეუმის
ღუქან-მაღაზიაში ყიდულობენ სიამოვნებით
ექსკურსანტები. „ეტერა“ მეტად გონიერ-
ლად მოწყობილი მუზეუმი და ხელოსანთა
ცოცხალი ქალაქია.

„ეტერას“ დაარსებით ბულგარეთში ხალხ-
ური შინაარსეწველობის დარგებს გაქრობის სა-
შიშროება უკვე აღარ ელით. ურიგო არ იქნე-
ბოდა თუ ჩვენშიც, საქართველოში, ამგვარ მუ-
ზეუმს დავაარსებდით. ცალკე მუზეუმის დაარ-
სება თუ ძნელია, მაშინ ვაკის პარკის ღია მუ-
ზეუმის ბაზაზე ხომ შეიძლება შინამრეწველო-
ბისა და ხელოსნობის სხვადასხვა დარგებს
აღდგენა? უეჭველია, იგი ჩვენშიც ორგვარ სარ-
გებლობას მოიტანს.

თეიმურაზ ჩიქოვანი

პარიზის კომუნის 100 წლისთავი

1871 წლის 18 მარტს, პარიზის მუშებმა შეიარაღებული აჯანყების გზით, დაამხვეს ბურჟუაზიის ბატონობა და კაცობრიობის ისტორიაში კომუნის სახით პირველად დაამყარეს პროლეტარიატის დიქტატურა. ამ დიქტატურამ მხოლოდ 72 დღეს იარსება. საფრანგეთისა და საერთაშორისო რეაქციის გაერთიანებულმა ძალებმა კომუნა სისხლში ჩაახრჩვეს, მაგრამ ჯალათების მიერ დაღვრილ მუშათა სისხლს ამაოდ არ ჩაუვლია. პარიზის კომუნის გამოცდილება დიდმნიშვნელოვანი გაკვეთილი გახდა მთელი მსოფლიოს მუშათა კლასისათვის.

კომუნის უკვდავი საქმე, რომელსაც ასი წლის წინათ შეეწირენ პარიზის მშრომელები, ყოველთვის ამხნევებდა და ამხნევებს, კაპიტალიზმის საბოლოო დამხობისათვის შეტევაზე გადასულ მუშათა კლასს. ამიტომ მოწინავე კაცობრიობა, კვლავ პატივით მოსაეს კომუნის სახელს.

* * *

საფრანგეთის მუშათა კლასის პოლიტიკური აღზრდის საქმეში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა 1865 წელს პარიზში I ინტერნაციონალის ფრანგი მუშების სექციის დაარსებას. სექციის მეოხებით საფრანგეთის მუშებს შესაძლებლობა მიეცათ გაცნობოდნენ კ. მარქსის და ფ. ენგელსის შრომებს და I ინტერნაციონალის ისტორიულ დადგენილებებს, რომლებიც პოლიტიკურ-კლასობრივი ბრძოლის მარქსისტული თეორიით ავითარებდა და ზრდიდა მათ ინტერნაციონალური სოლიდარობის სულისკვეთებით. მაგრამ ეს ჯერ კიდევ არ ნიშნავდა მეცნიერული სოციალიზმის შეერთებას მუშათა მოძრაობასთან.

ფრანგი მუშების ინტერნაციონალური შეგნებულობა კიდევ უფრო გაძლიერდა 1870 წლის ივლისში საფრანგეთ-გერმანიის ომთან დაკავშირებით. ფრანგი ხალხის ამ მძიმე დღეებში, 1870 წლის 12 ივლისს, ფრანგი მოწინავე მუშები „ყველა ქვეყნის მუშებისადმი“ 1870 წლის 12 ივლისს მიღებულ მანიფესტში, აღნიშნავენ: „ჩვენ, ვისაც გვსურს მშვიდობა, მუშაობა და თავისუფლება, ხმამაღლა პროტესტს ვაცხადებთ იმ ადამიანების საომარი ყიჟინის წინააღმდეგ, ვინც ფულთი თავს ითავისუფლებს „სისხლის ბეგარისაგან“ და საზოგადოების უბედურებაში მხოლოდ ახალი სპექულაციის წყაროს ხედავს!..

გერმანელო ძმებო! ჩვენს შორის მტრობას მხოლოდ დესპოტიზმის სრული ტრიუმფი მოჰყვება... ყველა ქვეყნის მუშებო! როგორი ნაყოფიც უნდა გამოიღოს ამ წუთში ჩვენმა გაერთიანებულმა მოღვაწეობამ, ჩვენ, მუშათა საერთაშორისო ასოციაციის წევრები, რომელთათვისაც არავითარი სახელმწიფოებრივი საზღვრები არ არსებობს, საფრანგეთის მუშების კეთილ სურვილებსა და სულამს გიძღვნი, როგორც დაურღვეველი სოლიდარობის საწინდარს“¹.

¹ კ. მარქსი, კლასთა ბრძოლა საფრანგეთში, თბ., 1954, გვ. 23—24.

ამ მანიფესტს ევროპის ყველა ქვეყნის მუშები გამოეხმაურნენ. მათ შორის საყურადღებოა გერმანელი მუშების პასუხი.

„სიხარულით ვართმევთ ხელს ფრანგ მუშებს, — აღნიშნავდნენ ისინი, — რომელთაც ძმურად ხელი გამოგვიწოდეს... ვიგონებთ რა საერთაშორისო მუშათა ასოციაციის ლოზუნგს: „პროლეტარებო ყველა ქვეყნისა შეერთდით!“ ჩვენ არასოდეს არ დავივიწყებთ, რომ ყველა ქვეყნის მუშები ჩვენი მეგობრები არიან, ხოლო ყველა ქვეყნის დესპოტები — ჩვენი მტრები“².

საფრანგეთ-პრუსიის ომთან დაკავშირებით საფრანგეთის მუშების ასეთი კლასობრივი ინტერნაციონალური სოლიდარული დამოკიდებულება ძლიერ ახარებდა კ. მარქსს... „მარტო ეს დიდი ფაქტი — აღნიშნავდა იგი, — რომელსაც ბადალი არა აქვს ისტორიაში, უკეთესი მომავლის იმედს აღვიძებს. იგი ამტკიცებს, რომ ძველი საზოგადოების წინააღმდეგ იბადება ახალი საზოგადოება, რომლის საერთაშორისო პრინციპი მშვიდობა იქნება იმიტომ, რომ ყველა ერში ერთი და იგივე პრინციპი იმეფებს — შრომა“³.

1870 წლის 19 ივლისს საფრანგეთ-პრუსიის ომი დაიწყო. საფრანგეთის მხრივ ომს მსოფლიო საზოგადოებრიობა დაპყრობით ომად აღიარებდა. ამიტომ პირველ ხანებში მთელი სიმპათიები პრუსიის მხარეზე იყო.

საომარი მოქმედების დაწყების პირველ დღეებში აშკარა გაჩნდა საფრანგეთის არმიის მოუმზადებლობა, რაც განსაკუთრებით ქალაქ სედანთან 2 სექტემბრის კატასტროფამ დაადასტურა, სადაც ფრანგების ასიათასიანი არმია, ალყაში მოქცევის შემდეგ, იმპერატორ ნაპოლეონ III-სთან ერთად გერმანელებს ტყვედ ჩაბარდა.

ამ ამბებმა, მუშათა კლასის აქტიური მონაწილეობით 1870 წლის 4 სექტემბრის გადატრიალება გამოიწვია, რასაც შედეგად მოჰყვა, იმპერატორ ნაპოლეონ III-ის რეჟიმის დამხობა და რესპუბლიკის აღდგენა.

საფრანგეთის რესპუბლიკური ნაციონალური თავდაცვის მთავრობის შექმნას ფრანგმა ხალხმა პატრიოტული აღმავლობით უპასუხა. მაგრამ, რაც დღეები მიდიოდა, უფრო ცხადი ხდებოდა, რომ „ნაციონალური თავდაცვის“ რესპუბლიკური მთავრობა „ეროვნული ღალატის“ მთავრობა იყო. ის წინააღმდეგობას უწევდა ნაციონალური გვარდიის შეიარაღებას, რომელიც მუშებისა და ქალაქის მდამბო მოსახლეობის ფართო ფენებიდან ყალიბდებოდა. „ეროვნული თავდაცვის“ მთავრობა ვერ ახერხებდა პარიზის დასაცავად ხალხთა მასების პატრიოტული აღმავლობის გამოყენებას და გერმანელებს ციხესიმაგრეებს უბრძოლველად უთმობდა.

ნაციონალური მთავრობის ამგვარი მოქმედება, მუშათა კლასისა და პარიზის მოსახლეობის დიდ აღშფოთებას იწვევდა, რამაც 1870 წლის 31 ოქტომბრისა და 1871 წლის 22 იანვრის პარიზის მუშების აჯანყება გამოიწვია, მაგრამ ისინი უშედეგოდ დამთავრდა. ამ დროს კი ტიერის მეთაურობით რესპუბლიკის მთავრობამ გამარჯვებულ გერმანიასთან სამარცხვინო საზავო ხელშეკრულება დადო, რის შედეგად საფრანგეთის რესპუბლიკურმა მთავრობამ იკისრა გერმანიისათვის ელზასისა და ლოტარინგიის გადაცემა, 5 მილიარდი ფრანკის კონტრიბუციის გადახდა და სხვა. რესპუბლიკური მთავრობის ამ ნაბიჯს ისიც დაემატა, რომ მან რამდენიმე დეკრეტი გამოსცა, რომელიც მკაცრად აუარესებდა პარიზის ღარიბი მოსახლეობის ეკონომიურ მდგომარეობას.

² კ. მარქსი, დასახ. თხზულება, გვ. 26.

³ იქვე, გვ. 27—28.

მძიმე მდგომარეობაში მყოფმა პარიზელმა მუშებმა, თავისი კლასობრივი ინტერესების დაცვასთან ერთად, ქვეყნის უროვნული ინტერესების დაცვაც იყისრეს. ამისათვის სენის დეპარტამენტში შეიქმნა მშრომელთა მასობრივი ორგანიზაცია — ნაციონალური გვარდიის რესპუბლიკური ფედერაცია, რომლის განკარგულებაში 215 შეიარაღებული ლეგიონი ითვლებოდა.

ამ მასობრივ ორგანიზაციას სათავეში ედგა ცენტრალური კომიტეტი, რომლის შემადგენლობაში არჩეული იყვნენ: ინტერნაციონალისტები და სოციალისტები. ორგანიზაცია წარმოადგენდა ქვემოდან შექმნილ რევოლუციური ხელისუფლების ფაქტიურ ორგანოს.

1871 წლის 18 მარტს, ღამით ტიერმა ჯარის ნაწილებს უბრძანა ნაციონალური გვარდიის განიარაღება და ხალხის სახსრებით შეძენილი 400 ქვემეხის ხელში ჩაგდება.

პარიზის მუშათა რაიონებში, ნაციონალურ გვარდიასთან ერთად, ჯარს წინაუღელდა მშრომელი მოსახლეობა. ჯარმა მიიღო ბრძანება გაეხსნათ ცეცხლი ხალხის წინააღმდეგ, მაგრამ ამ დროს ერთ-ერთი სამხედრო შენაერთის ჯარისკაცებმა უარი თქვეს ბრძანების შესრულებაზე, ასეთი ბრძანებისათვის გენერლები ლეკონტი და ტომა დააპატიმრეს და იქვე დახვრიტეს. ამის შემდეგ, ნაციონალური გვარდიის ცენტრალურმა კომიტეტმა გასცა განკარგულება, რათა თავდაცვიდან შეტევაზე გადასულიყო. რის შედეგად ნაციონალური გვარდიის ნაწილებმა გვიან ღამით მთავრობის ყველა დაწესებულება დაიკავეს. ტიერის მეთაურობით რესპუბლიკურმა მთავრობამ პარიზი მიატოვა და ვერსალში გაიქცა.

პირველად მსოფლიოში საფრანგეთის პროლეტარიატმა აღმართა სოციალისტური რევოლუციის დროშა და ბურჟუაზიის ბატონობა დაამხო.

ნაციონალური გვარდიის ცენტრალური კომიტეტი მაშინვე შეუდგა პარიზის კომუნის არჩევნებისათვის მზადებას, დროებითი მთავრობის უფლებამოსილება უნდა გადასცემოდა პარიზის მშრომელთა მიერ არჩეულ კომუნას.

1871 წლის 26 მარტს დაინიშნა კომუნის არჩევნები, მასში მონაწილეობდნენ მუშები, მოსამსახურეები, წვრილი ბურჟუაზია და დემოკრატიული ინტელიგენცია. კომუნაში არჩეული იქნა 86 წევრი.

28 მარტს დიდ მოედანზე რატუშის შენობის წინ, მოსახლეობასთან ერთად, სადაც ასიათასიანი ნაციონალური გვარდიის შეიარაღებული ნაწილები იდგნენ, წითელი დროშების აწევითა და შეძახილებით „გაუმარჯოს კომუნას“, ემცნო მსოფლიოს პროლეტარიატის დიქტატურის დამყარება პარიზში.

საფრანგეთის მთელ რიგ მსხვილ სამრეწველო ცენტრებში — მარსელში, ლიონში, ტულუზაში, სენტ-ენტენში, ნარბონში, ლიმოჯში, ლეკრუზოში — მუშების მეთაურობით მოხდა აჯანყებები, სადაც კომუნებმა ხელში აიღეს ძალა-უფლება. მაგრამ მათ 3-4 დღეზე მეტი ვერ შესძლეს არსებობა; მცირე გამოხაკლის მარსელის კომუნა წარმოადგენდა; მან 10 დღეს იარსება.

პარიზში პროლეტარული რევოლუციის გამარჯვებამ დიდი გამოხმაურება გამოიწვია ევროპის ქვეყნებში — ინგლისში, გერმანიაში, იტალიაში, რუსეთში, პოლონეთში, ბულგარეთში და სხვა ქვეყნებში. რევოლუციის დაწყებამდე „კ. მარქსი აფრთხილებდა პარიზელ მუშებს და უმტკიცებდა, რომ მთავრობის დამხობის ცდა სასოწარკვეთილებით გამოწვეული სისულელე იქნებაო. მაგრამ, როდესაც 1871 წლის მარტში მუშებს თავს მოახვიეს გადამწყვეტი ბრძოლა და ისინი ჩაებნენ ამ ბრძოლაში, როდესაც აჯანყება ფაქტი გახდა, მარქსი მიუხედავად

ცუდი მომასწავებელი ნიშნებისა, უდიდესი ალტაცებით მიესალმა პროლეტარულ რევოლუციას⁴. ამიტომ იყო, რომ I ინტერნაციონალის გენერალური საბჭო მსოფლიო მუშათა კლასის მოუწოდებდა პარიზის კომუნისადმი სოლიდარობის გამოცხადებისაკენ.

გერმანიის მუშების სახელით ა. ბებელი და ვ. ლიბკნეხტი რაიხსტაგის ტრიბუნადან და გერმანიის სოციალ-დემოკრატიულ გაზეთ „ფოლკსშტადტში“ საქვეყნოდ აცხადებდნენ თავიანთ სოლიდარობას პარიზის კომუნისადმი. ისინი პარიზის კომუნარების ბრძოლას საერთაშორისო მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. რაიხსტაგში ა. ბებელმა განაცხადა, ... რომ პარიზის კომუნარების ლოზუნგი უახლოეს მომავალში ევროპის პროლეტარიატის საბრძოლო ლოზუნგი გახდება⁵. ბერლინში, ჰამბურგში, დრეზდენში, ჰანოვერში, ჰემინცეში, მიუნჰენში და გერმანიის სხვა ქალაქებში მუშები აწყობდნენ მიტინგებს და მგზნებარე სოლიდარობას უცხადებდნენ პარიზელ კომუნარებს.

პარიზის კომუნას მიესალმებოდა ცნობილი ინგლისელი პუბლიცისტი და მეცნიერი ბიზელი. გაზეთ „ბიზაიფში“ ის წერდა: „მსოფლიოში მუშებს შეუძლიათ იამაყონ შესანიშნავი თვისებებით, რომელიც პარიზელმა ძმებმა გვიჩვენესო“⁶. პარიზის კომუნის გამოცხადების საერთაშორისო მნიშვნელობა, იმ დროს რუსეთის დემოკრატიულმა საზოგადოებრიობამაც აღიარა. ამის მაგალითს წარმოადგენდა პეტერბურგის ტექნოლოგიური ინსტიტუტის სტუდენტის ნ. პ. გონჩაროვის მიერ პარიზის კომუნისადმი მიძღვნილი არალეგალურად გამოშვებული ფურცელი „ვისელიცა“, რომელშიც ის, „პარიზის კომუნის გამოხატულებას მსოფლიო რევოლუციის დაწყების ფაქტად აღიარებდა და დიდ სურვილს გამოთქვამდა, თუ ის რუსეთის გლეხთა ქოხებამდისაც მიაღწევდა“⁷.

აღსანიშნავია, რომ პარიზის კომუნის გამარჯვებას დიდი ალტაცებით შეხვდნენ XIX საუკუნის 70-იანი წლების ქართველი მოღვაწეები. მეფის მთავრობის მკაცრი ცენზურის პირობებში, გაზეთ „დროებას“ რედაქტორმა ს. მესხმა შეძლო პარიზის კომუნისადმი მიძღვნილი სპეციალური ნომრის გამოშვება, რომელშიც გამოქვეყნებული იყო ნიკო ნიკოლაძის შესანიშნავი ნარკვევი, „მიზანტროპის დაკვირვება და ფანტაზია“, რომელშიც აშკარად ჩანს ის დიდი სიხარული, რომელიც გამოუწვევია ქართველ მოღვაწეში პარიზის კომუნის გამარჯვებას⁸.

პარიზის კომუნის შემადგენლობაში არჩეულნი იყვნენ I ინტერნაციონალის სექციის ხელმძღვანელები: ვარლენი, ასსი, დიუვალი, ლეო ფრანკელი, სერაიე, ავრიალი, შარლ ლონგე და სხვები. მათ გვერდით კომუნაში ისხდნენ მეცნიერებისა, ლიტერატურისა და ხელოვნების ნიჭიერი წარმომადგენლები: მხატვარი გუსტავ კუბრე, ინჟინერი და ექიმი ედუარდ ვაიანი, დემოკრატი პუბლიცისტი ოგიუსტ ვერ-მორელი, ცნობილი მწერალი ჟიულ-ვალესი, პოეტი რევოლუციონერი ეჟენ-პოტიე (ინტერნაციონალის ჰიმნის ავტორი) და სხვები.

კომუნის ხელმძღვანელებს შორის პარიზის მოსახლეობაში განსაკუთრებით დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა ლუი ეჟენ ვარლენი; იგი სპეციალობით იყო მუშა მკინძავი. ასრულებდა პარიზის მუშების I ინტერნაციონალის ფედერ-

⁴ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 25, გვ. 508.

⁵ Парижская Коммуна, 1872, М., 1961, გვ. 335.

⁶ იქვე.

⁷ იქვე.

⁸ გაზ. „დროება“, № 13, 8 აპრილი, 1871.

რაციის სექციის მდივნის მოვალეობას. ასის კომუნაში სამხედრო და საფინანსო კომისიებს ხელმძღვანელობდა. ემილ დიუვალის I ინტერნაციონალის პარიზის სექციის ერთ-ერთი ხელმძღვანელთაგანი იყო.

ლუონ ფრანკელი (მუშა, ეროვნებით ავსტრიელი) იყო პარიზის I ინტერნაციონალის სექციის წევრი. კომუნაში მის არჩევას კომისია შემდეგი მოტივით ასაბუთებდა: „კომუნაში უცხოელების არჩევა შეიძლება დაშვებული იქნეს, რადგან კომუნის დროშა მსოფლიო რევოლუციის დროშაა“⁹.

ფრანკელს კომუნაში შრომის კომისიის თანამდებობა ეკავა. შრომის დაცვის საქმეში მისი ინიციატივით მრავალი სერიოზული დადგენილება იყო მიღებული.

გუსტაფ ფლურანსი იყო მეცნიერი-ანთროპოლოგი. მას აქტიური მონაწილეობა ჰქონდა მიღებული კუნძულ კრიტაზე ბერძენი ხალხის განმათავისუფლებელ ბრძოლებში. ფლურანსი ერთი პირველი იყო მეცნიერთაგან, რომელიც ენერგიულად იბრძოდა იმპერატორ ნაპოლეონ III რეჟიმის დასამხობად. იგი დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა პარიზის მშრომელებში. ასევე დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა პარიზის მშრომელებში ცნობილი ჰუმბოლდტის, კომუნის სამხედრო ხელმძღვანელი შარლ დელუკლუზი. კომუნის წევრთა შეზღუდვებზე, თავისი პოლიტიკური შეხედულებებით, ორ ჯგუფად „უმრავლესობად“ და „უმცირესობად“ იყოფდა.

„უმრავლესობას“ ეკუთვნოდნენ ბლანკისტები და იაკობინელები (წვრილ ბურჟუაზიული რევოლუციონერები), „უმცირესობას“ პრუდონის მიმდევრები შეადგენდნენ. ორივე დაჯგუფება, მთელ რიგ შემცდარ შეხედულებებს ავითარებდა. მაგალითად, „უმრავლესობა“ ვერ ხედავდა პრინციპულ განსხვავებას საფრანგეთის XVIII საუკუნის ბურჟუაზიულ რევოლუციასა და 1871 წლის 18 მარტის პროლეტარულ რევოლუციას შორის. მაგრამ მას სწორად ესმოდა რევოლუციის მონაპოვარის დასაცავად მტკიცე ცენტრალური ხელისუფლების საჭიროება. „უმცირესობის“ შეცდომა ის იყო, რომ იგი უპირატესობას აკუთვნებდა, სოციალური ხასიათის რეფორმებს, ბურჟუაზიასთან შეთანხმებით. მაგალითად, ისინი კომუნის სხდომაზე ილაშქრებდნენ კონტრრევოლუციური გაზეთების გამოცემის აკრძალვისა და მტრული ელემენტების დაპატიმრების წინააღმდეგ.

კომუნის ნორმალურ მუშაობას დიდად უშლიდა ხელს ფრაქციული დაჯგუფება. ამა თუ იმ სერიოზული ხასიათის დადგენილების მიღება ხანგრძლივი კამათის და შეხლა-შემოხლის ობიექტი ხდებოდა, მაშინ როდესაც საჭირო იყო მისი სასწრაფო მიღება და ცხოვრებაში განხორციელება.

„მიუხედავად იმისა, — აღნიშნავდა ვ. ი. ლენინი, — რომ პროლეტარიატი მრავალ სექტად იყო დაყოფილი, კომუნა მაინც უბრწყინვალესი ნიმუში აღმოჩნდა იმისა, თუ როგორ ერთსულოვნად შეუძლია პროლეტარიატს იმ დემოკრატიული ამოცანების განხორციელება, რომელთა მხოლოდ გამოცხადება ემარჯვებოდა ბურჟუაზიას“¹⁰.

პარიზის კომუნამ მისი ხანმოკლე არსებობის პერიოდში მაინც შეძლო ახალი სიტყვა ეთქვა საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების სხვა-

⁹ А. И. Молок, Парижская Коммуна 1871 года и ее международное значение, М., 1956, гл. 11.

¹⁰ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 13, თბ., 1951, გვ. 600.

13. „მაცნე“, ისტორიის... სტრია. 1971, № 1

დასხვა სფეროში. კ. მარქსი კომუნის უდიდეს მნიშვნელობას იმაში ხედავდა, რომ ის თავის არსებით იყო მუშათა კლასის მთავრობა.

კომუნის მთავარი ისტორიული დამსახურება მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსების აზრით მდგომარეობდა იმაში, რომ მან დაამსხვრია ბურჟუაზიული, ბიუროკრატიული აპარატი და ახალი ტიპის ნამდვილი დემოკრატიული სახელმწიფო შექმნა. კომუნამ გააუქმა ძველი არმია და შეცვალა ის სამოქალაქო მილიციით (ნაციონალური გვარდიით), გააუქმა მოხელეთა დიდი ხელფასი და პოლიციის მაღალი თანამდებობანი. პრინციპად იქნა დაწესებული ყველა თანამდებობის პირთა, მათ შორის კომუნის წევრთა არჩევითობა და ანგარიშგება. კომუნამ მაღალი თანამდებობის პირთა ხელფასი, საშუალო კვალიფიკაციის მუშების ხელფასთან გაათანაბრა, გააუქმა ბურჟუაზიული პარლამენტარიზმი, რომლისთვისაც დამახასიათებელი იყო მასებისაგან მოწყვეტა. კომუნა, როგორც ახალი ტიპის სახელმწიფო მმართველობის ფორმა, ერთსა და იმავე დროს იყო საკანონმდებლო და აღმასრულებელი ორგანოც.

კომუნა, როგორც წესი, ყოველი დადგენილების პროექტს დამტკიცებამდე განიხილავდა, ხოლო დამტკიცების შემდეგ მას ახორციელებდნენ კომუნასთან არსებული სხვადასხვა კომისიები. სულ ასეთი ცხრა კომისია იყო: სამხედრო, შინაგანი, საზოგადოებრივი, უშიშროების, საგარეო, შრომისა და ვაჭრობის, განათლების, სურსათის, საფინანსო, იუსტიციის და საზოგადოებრივი სამსახურის. ამ კომისიების სათავეში ედგნენ კომუნის მიერ არჩეული პირები. კომუნის შემდეგ უმაღლეს ორგანოდ ითვლებოდა აღმასრულებელი კომისია, რომელსაც მაისიდან ეწოდა „საზოგადოების ხსნის კომისია“.

ბურჟუაზიული სახელმწიფო მანქანის დამსხვრევის საკითხზე პარიზის კომუნის ისტორიული დამსახურების შესახებ კ. მარქსი 1871 წლის 12 აპრილს თავის მეგობარს ლ. ჟუგელმანს სწერდა: „თუ გადახედავ ჩემი, „თვრამეტი ბრიუმერის“ უკანასკნელ თავს, დაინახავ, რომ საფრანგეთის რევოლუციის შემდგომ ცდად მე ვაცხადებ: არა სამხედრო ბიუროკრატიული მანქანის ერთი ხელიდან მეორეში გადაცემას, როგორც ეს აქამდე ხდებოდა, არამედ მის „დამსხვრევას“ აი სწორედ ეს არის ყოველი ნამდვილი ხალხური რევოლუციის წინაპირობა კონტინენტზე. ასეთია სწორედ ჩვენი გმირი პარიზელი ამხანაგების ცდა“¹¹.

პარიზის კომუნის გამარჯვების გამო, მოწინავე კაცობრიობის ზეიმი ხანმოკლე გამოდგა. მალე ამ სიხარულს მწუხრის ზეწარი გადაეფარა. კერძალმა გადახვეწილ საფრანგეთის ბურჟუაზიული მთავრობის მეთაურს ტიერს, ამ „ქონდრის კაცს“, რომელსაც მუშათა რევოლუციური მოძრაობის წინააღმდეგ ბრძოლის მრავალი წლის გამოცდილება გააჩნდა, კვლავ ჰვდა წილად ბურჟუაზიული რეაქციის მხსნელის როლის შესრულება. მან შეძლო თავის გუშინდელ მტერთან — ბისმარკთან შეთანხმება და ამ გზით კომუნის წინააღმდეგ საბრძოლველად მისგან ასიათასზე მეტი ფრანგი ტყვე ჯარისკაცის დაბრუნება. ამასთან ერთად ტიერმა შეძლო საფრანგეთის პროვინციებში კომუნის მომხრეთა მოძრაობა ჩაეხშო და თავის გარშემო შემოეკრიბა ყველა ბნელი ძალები — დამნაშავეების, მეფაბრძოლეების, მექარხნეების, მემამულეების, ვაჭრების და ბნელი და ჩამორჩენილი გლეხების სახით. ამ გაერთიანებული კონტრარევოლუციური ძალებით მან შეძლო შეიარაღებულ ძალთა უპირატესობისათვის მიეღ-

¹¹ კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, „რჩეული წერილები“, თბ., 1949, გვ. 285.

წია და პარიზის კომუნის წინააღმდეგ შეტევაზე გადასულიყო. მისმა ჯარებმა რამდენიმე დღის გააფთრებული წინააღმდეგობის დაძლევის შემდეგ, 21 მაისს შეძლეს პარიზში შეჭრილობა. კომუნარებმა მთელი ქალაქი ისტორიაში არნახული საბარბაქო ბრძოლის ასპარეზად აქციეს. ვერსალის ჯარები ძლივს ახერხებდნენ დღე-ღამის განმავლობაში 1,5 კილომეტრით წინსვლას, რის შედეგად მათ, მხოლოდ 10 დღის შემდეგ, 28 მაისს შეძლეს, პერლ-ლაშეზის სასაფლაოზე უკანასკნელი ბარიკადის აღება.

„... ბურჟუაზიულ საზოგადოებას, — აღნიშნავდა ვ. ი. ლენინი, — არ შეეძლო მშვიდად სძინებოდა, ვიდრე ქალაქის საბჭოს თავზე პროლეტარიატის წითელი დროშა ფრიალებდა. დაბოლოს, როდესაც მთავრობის ორგანიზებულმა ძალამ შესძლო გაემარჯვნა რევოლუციის ცუდად ორგანიზებულ ძალაზე, ბონო-პარტეს გენერლებმა, დამარცხებულებმა გერმანელების მიერ და მამაცებმა დამარცხებულ თანამემამულეებთან წინააღმდეგ... მოაწყვეს ისეთი ხოცვა-ჟლეტა, როგორიც პარიზს არ ენახა“¹².

ამ სისხლისმღვრელ ბრძოლებში ვერსალის გამხეცებულმა ჯარებმა 30 000-მდე პარიზელი მოჰკლეს, 45 000-მდე დააპატიმრეს და მათი დიდი ნაწილი სიკვდილით დასაჯეს, მრავალი ათასიც კატორღაში გააგზავნეს სამუდამოდ. ამ ბრძოლებში პარიზის მშრომელებმა 100 000 კაცი დაკარგეს, მათ შორის იყვნენ ყველა პროფესიის მუშები. პარიზელ მუშათა საბარბაქო ბრძოლებში, ფრანგ მუშებთან ერთად, იბრძოდნენ: იტალიელები, პოლონელები, რუსები, გერმანელები, ავსტრიელები, უნგრელები, ინგლისელები. კომუნარების მხარდამხარ იბრძოდნენ ქართველები — ი. ბაგრატიონი (ლეგიონის მეთაური) და ფაველენი-შვილი.

პარიზის კომუნის დამარცხებას საქართველოს მოწინავე საზოგადოება დიდი ეწუხარებით შეხვდა. ი. ჯაბადარის სიტყვით „ახალგაზრდობას თვალი ერემლე-ბით ევსებოდათ, როდესაც გაიგეს პარიზის კომუნის დამარცხება“¹³. ქართველი ხალხის საუკეთესო შვილებმა ი. ჭავჭავაძემ¹⁴, გ. ქოჩაქიძემ (ჭალადიდელმა) და სხვებმა პარიზის კომუნას ამაღლეცხელი სტრიქონები უძღვნეს.

პარიზის კომუნის დაცემისას ტიერმა სიხარულით განაცხადა: „... ახლა სოციალიზმის საქმე დიდი ხნით გათავებულია“, მაგრამ ისტორიული მოვლენების შემდგომმა მსვლელობამ, ტიერის ეს „წინასწარმეტყველება“ სულ მალე გააქარწყლა: „... ხოლო ორიოდე წლის შემდეგ ახალმა მუშათა პარტიამ და საფრანგეთში მის მიერ გაჩაღებულმა აგიტაციამ აიძულა გაბატონებული კლასები გაეთავისუფლებინათ დატყვევებული კომუნარები, რომელნიც ჯერ კიდევ მთავრობის ხელში იყვნენ“¹⁵.

მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსები პარიზის კომუნას, როგორც ისტორიული მნიშვნელობის მოვლენას, ყურადღებით სწავლობდნენ და მისი გამოცდილების თეორიულ განზოგადებას დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ.

მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსები კომუნის დამარცხებას საფრანგეთის ეკონომიკის დაბალი დონით და მუშათა კლასის არასაკმარის მომზადებით ხსნიდნენ.

¹² ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 17, 1951, გვ. 153.

¹³ И. Джабадари, „Процесс 50-ти“, „Былое“ № 8, 1907, გვ. 7.

¹⁴ ი. ჭავჭავაძე, „პარიზი“, ჟურ. „კრებულ“, 1873, გვ. 355.

¹⁵ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 17, გვ. 153—154.

ვ. ი. ლენინი კომუნარების დამარცხების მთავარ მიზეზს მათ მიერ დაშვებულ ორ საბედისწერო შეცდომაში ხედავდა, რომლის გამოსწორებას ის კაპიტალიზმის წინააღმდეგ ყველაზე მოწინავე მებრძოლი პროლეტარიატისაგან მოითხოვდა.

„...ორმა შეცდომამ, — მიუთითებდა ვ. ი. ლენინი, — დაღუპა ბრწყინვალე გამარჯვების ნაყოფი. პროლეტარიატი შუა გზაზე შეჩერდა: ნაცვლად იმისა, რომ დაეწყო „ექსპროპრიატორთა ექსპროპრიაცია“, იგი გაიტაცა ოცნებამ — უმაღლესი სამართლიანობა დაემკვიდრებინა საერთო ნაციონალური ამოცანით გაერთიანებულ ქვეყანაში; მაგალითად, ისეთ დაწესებულებას, როგორიც არის ბანკი, ხელი არ ახლეს,...

მეორე შეცდომა იყო პროლეტარიატის ზედმეტი სულგრძელობა: საჭირო იყო მას მოესპო თავისი მტრები, ის კი ცდილობდა მორალური ზეგავლენა მოეხდინა მათზე; მან უგულვებელყო სამოქალაქო ომში წმინდა სამხედრო მოქმედებათა მნიშვნელობა და ნაცვლად იმისა, რომ ვერსალზე გადამწყვეტი შეტევით დაგვირგვინებია თავისი გამარჯვება პარიზში, იგი აყოვნებდა, ვერსალის მთავრობას დრო მისცა შეეკრიბა ბნელი ძალები და მომზადებულიყო მაისის სისხლიანი კვირისათვის“¹⁶.

მიუხედავად ყველა ამ შეცდომებისა, მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსები გმირულად დაცემულ კომუნის მაგალითს XIX საუკუნის პროლეტარიატის რევოლუციური მოძრაობის ისტორიაში უდიდეს ნიმუშად მიიჩნევდნენ. კ. მარქსი ჯერ კიდევ კომუნის დღეებში 1871 წლის 23 მაისს I ინტერნაციონალის გენერალურ საბჭოს სხდომაზე აღნიშნავდა, რომ „კომუნის პრინციპები მუდამ იცოცხლებს და არასოდეს არ მოისპობა. ის მუდამ ახლებურად გამოაცხადებს თავის თავს მანამდე, სანამ მუშათა კლასი არ მიაღწევს თავისუფლებას“¹⁷.

1871 წლის 18 მარტის რევოლუციამ დაანახვა მსოფლიოს, რომ კლასთა ბრძოლას პროლეტარიატი დიქტატურამდე მიჰყავს, რომ ამ დიქტატურის პოლიტიკური ფორმა უნდა იყოს არა პარლამენტარული დემოკრატიული რესპუბლიკა, არამედ მაღალი ტიპის სახელმწიფო ფორმა, კომუნის მაგვარი. ყველა იმათ, ვინც შიშს განიცდიდა პროლეტარული დიქტატურის გაგონებაზედაც კი, და ამახინჯებდნენ მარქსიზმს, ფ. ენგელსი მიმართავდა: „...ძალიან კარგი, ბატონებო, გნებავთ თუ არა იცოდეთ, როგორი სანახავია ეს დიქტატურა. შეხედეთ პარიზის კომუნას, ეს იყო პროლეტარიატის დიქტატურა“¹⁸.

პარიზის კომუნის რევოლუციურმა გამოცდილებამ კ. მარქსი და ფ. ენგელსი იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ საჭირო იყო არსებითი შესწორება შეეტანათ „კომუნისტური პარტიის მანიფესტში“.

ვ. ი. ლენინი ეყრდნობა რა ამ ისტორიული მნიშვნელობის შესწორებებს, თავის ცნობილ ნაშრომში „სახელმწიფო და რევოლუცია“, აღნიშნავდა: „მარქსის აზრი იმაში მდგომარეობს, რომ მუშათა კლასმა უნდა დაანგრიოს, დაამსხვრიოს „მზა სახელმწიფო მანქანა“ და კი არ დასჯერდეს მის უბრალო დაპყრობას“¹⁹.

¹⁶ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 13, გვ. 601.

¹⁷ Первый Интернационал в дни Парижской Коммуны. Документы и материалы М., 1941, გვ. 65.

¹⁸ კ. მარქსი, სამოქალაქო ომი საფრანგეთში, ფ. ენგელსის შესავალი სტატია, თბ., 1954, გვ. 18—20.

¹⁹ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 25, თბ., 1951, გვ. 510.

კ. მარქსის და ფ. ენგელსის შემდეგ ვ. ი. ლენინმა პირველმა დაიცვა და განავითარა ბურჟუაზიული სახელმწიფო მანქანის დამსხვრევის ეს მთავარი დებულება, რომელიც დაამახინჯეს II ინტერნაციონალის ლიდერებმა.

ვ. ი. ლენინი კომუნისტური პარტიის დაარსების პირველი წლებიდანვე უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა კომუნის ისტორიული გამოცდილების გამოყენებას.

„... როცა პარიზის კომუნისაგან გაკვეთილებს ვიღებთ, — აღნიშნავდა ვ. ი. ლენინი, — ჩვენ უნდა მივბაძოთ არა მის შეცდომებს, ... არამედ პრაქტიკულად წარმატებით ნაბიჯებს, რომლებიც სწორ გზას სახავდნენ. სიტყვა „კომუნა“ კი არ უნდა გადმოვიღოთ 1871 წლის დიდ მებრძოლთაგან, ბრმად კი არ უნდა ვიმეოროთ თვითელი მათი ლოზუნგი, არამედ გარკვეულად უნდა გამოვყოთ ის პროგრამული და პრაქტიკული ლოზუნგები, რომლებიც შეესაბამებოდა რუსეთში არსებულ ვითარებას...“²⁰

პარიზის კომუნის დაცემისას ტიერმა სიხარულით განაცხადა: „... ახლა სიპარტიის ხელმძღვანელობით, რევოლუციური მოძრაობის ყოველ ეტაპზე, ვ. ი. ლენინის მითითებით, წარმატებით იყენებდნენ და მსოფლიო მუშათა კლასს ამით მაგალითს უჩვენებდნენ.

1905—1907 წლის რევოლუციაში პარიზის კომუნის გამოცდილებამ რუსეთის მუშათა კლასს დაანახა, რომ მეფის მთავრობის დამხობა შესაძლებელია მხოლოდ შეიარაღებული აჯანყების გზით, — მაგრამ ამ ბრძოლაში, მსგავსად პარიზის კომუნისა, დამარცხებული რუსეთის რევოლუციის შესახებ ვ. ი. ლენინი აღნიშნავდა:

„საფრანგეთის 1871 წლის რევოლუციასთან შედარებით, რუსეთის პროლეტარიატს უნდა მიემართა ბრძოლის იმავე საშუალებისათვის, რომელსაც პარიზის კომუნამ მისცა დასაბამი — სამოქალაქო ომისათვის. რუსეთის პროლეტარიატს ახსოვდა პარიზის კომუნის გაკვეთილები... რა უყოთ რომ მუშათა კლასის ეს ორივე გრანდიოზული აჯანყება დამარცხდა — მოხდება ახალი აჯანყება, რომლის წინაშე უძლური იქნებიან პროლეტარიატის მტრების ძალები და რომლიდანაც სრულიად გამარჯვებული გამოვა სოციალისტური პროლეტარიატი“²¹, და მართლაც რუსეთის მუშათა კლასმა, კომუნისტური პარტიის გენიალური ბეზღადის ვ. ი. ლენინის მეთაურობით, 1917 წლის დიდი აჯანყებით დასაბამი მისცა პროლეტარიატის დიქტატურას ჩვენს ქვეყანაში. მან უჩვენა მთელი მსოფლიოს მუშათა კლასს ძლევადასილი პროლეტარული რევოლუციის მაგალითი.

პარიზის კომუნარების მიერ დაწყებული მოძრაობა, გააგრძელეს და ახლა, უმაღლეს საფეხურზე აიყვანეს საბჭოთა კავშირის კომუნისტურმა და სხვა ქვეყნების მუშათა პარტიებმა ეს მოძრაობა ამჟამად განვითარების გადამწყვეტ ძალად იქცევა.

ნიკოლოზ ნიკოლაიშვილი

20 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 9, თბ., 1950, გვ. 163.

21 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 13, გვ. 602—603.

ისტორიული ქრონოლოგია

(ძირითადი საკითხები)

1. რა არის ქრონოლოგია

ისტორიის მეცნიერება ისტორიულ წყაროებს ეყრდნობა. ისტორიული წყაროები მრავალგვარია. მათგან უმთავრესი წერილობითი წყაროებია. ამა თუ იმ ხალხის ძველ წერილობით წყაროებში, ისტორიული მოვლენის აღწერასთან ერთად, აღნიშნულია ხოლმე დრო, როცა ეს მოვლენა მოხდა. მაგრამ ძველად ისტორიულ თარიღს ისე კი არ აღნიშნავდნენ, როგორც ამჟამად. მაგალითად, საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოში როცა ჩვენ ვკითხულობთ, რომ დავით აღმაშენებელმა ოთხასი წლის განმავლობაში მტრის ზელში მყოფი თბილისი გაათავისუფლა 1222 წელს. ეს იმას არ ნიშნავს, რომ დასახელებული თარიღი წყაროს თარიღია. იმ წყაროში, სადაც ამ მოვლენაზე ლაპარაკი, ნათქვამია, რომ ეს მოხდა მაშინ, როცა „ქ რ ნ ი კ ო ნ ი ი ყ ო ს ა მ ა ს ო რ მ ო ც დ ა - ო რ ი“. წყაროს ეს მონაცემი ჩვენთვის გაუგებარი იქნება, თუ არ გვეცოდინება ისტორიული ქრონოლოგია.

ქ რ ო ნ ო ლ ო გ ი ა ისტორიის დამხმარე მეცნიერებაა. მისი სახელწოდება შედგენილია ორი ბერძნული სიტყვისაგან: ქრონოს, რაც დროს ნიშნავს და ლოგოს, რაც მოძღვრებას, მეცნიერებას ნიშნავს. ამრიგად, სიტყვასიტყვით ქრონოლოგია ნიშნავს მეცნიერებას დროის შესახებ.

ქრონოლოგია ანუ მეცნიერება დროის გაზომვის შესახებ ორ ნაწილად იყოფა: მათემატიკურ და ისტორიულ ანუ ტექნიკურ ქრონოლოგიად. მათემატიკური ქრონოლოგია ციურ სხეულთა მოძრაობის შესწავლის საფუძველზე ადგენს ზუსტ ასტრონომიულ დროს. ისტორიული ქრონოლოგია სარგებლობს მათემატიკური ქრონოლოგიის მონაცემებით და ადგენს ამა თუ იმ ისტორიული მოვლენის დროს — თარიღს.

ძველად სხვადასხვა ხალხებს სხვადასხვა დროს, და ხშირად ერთსა და იმავე დროსაც, დროის აღრიცხვის სხვადასხვა სისტემა ჰქონდათ. ისტორიული ქრონოლოგია სწავლობს თუ როგორ ჩამოყალიბდა და ვითარდებოდა დროის აღრიცხვის სხვადასხვა სისტემები, როგორ აღინიშნებოდა თარიღები, როგორ ხდებოდა ამ თარიღების გადაყვანა ჩვენი ერის თარიღებზე. ისტორიული ქრონოლოგია ამოწმებს და აზუსტებს წყაროში მოცემულ თარიღებს, ადგენს თვით ისტორიული წყაროს შედგენის თარიღს.

ძველ ისტორიულ წყაროებში მოცემული თარიღი ვასაგები იყო იმდროინდელი ადამიანებისათვის, მაგრამ ჩვენთვის ის ვასაგები ხდება ისტორიული ქრონოლოგიის წყალობით. ვინც არ იცის ისტორიული ქრონოლოგია მისთვის გაუგებარია თუ რას ნიშნავს „342 ქრონიკონი“. ავიღოთ მეორე მაგალითი სა-

ქართველოს ისტორიიდან — ატენის (გორის რაიონი) ტაძრის კედლის წარწე-
რა. ამ წარწერაში ნათქვამია, რომ არაბთა სარდალმა ბულამ თბილისი გადაწვა
„თთუესა აგუსტოსა ე-სა, დღესა შაბათსა, ქრონიკონსა
ოგ-სა, ისმაიტელთა წელსა სლ-სა“. ისტორიული ქრონოლოგია
ადგენს, რომ „342 ქრონიკონი“ არის ჩვენი ერის 1222 წელი, რომ ბულას მიერ
თბილისის გადაწვა მომხდარა ჩვენი ერის 853 წლის 5 აგვისტოს, შაბათ დღეს.
მაგრამ როგორ? — ამას ჩვენ გავიგებთ ისტორიული ქრონოლოგიის, როგორც
ისტორიის დამხმარე დისციპლინის, ძირითადი საკითხების შესწავლის შემდეგ.

2. დროის გაზომვის ერთეულები

დროის გაზომვის პირველი ბუნებრივი ერთეული დღე და ღამე იყო
(შემდეგში ამ წერილში დღე-ღამის მნიშვნელობით ჩვენ ვიხმართ სიტყვა
დღეს), რომელიც მზის ხილულ მოძრაობასთანაა დაკავშირებული. დიდხანს
პირველყოფილი ადამიანი მხოლოდ დროის ამ ძირითადი ერთეულით სარგებ-
ლობდა, მასთან იყო დაკავშირებული მისი შრომა-დასვენება.

შრომის პროცესში ადამიანთა აზროვნებაც ვითარდებოდა. დროთა განმავ-
ლობაში ადამიანებმა შეამჩნიეს ის კანონზომიერება, რომელიც მთვარის ფორ-
მის ხილულ ცვლილებებთან (მთვარის ფაზებთან) არის დაკავშირებული. გამო-
ირკვა, რომ მთვარის ერთნაირ ფაზებს შორის, მაგალითად, ახალი მთვარიდან
შემდეგ ახალ მთვარემდე, დაახლოებით 29,5 დღე იყო. ასე გაჩნდა დროის გა-
ზომვის მეორე ძირითადი ერთეული — მთვარის თვე.

მზის დღე და მთვარის თვე დროის გაზომვის უძველესი ერთეული იყო
მსოფლიოს ყველა ხალხში. ასე იყო ქართველებშიც. ეს კარგად ჩანს ქართულ
სიტყვებში — მთვარე (ციური სხეული) და თვე (დროის საზომი ერთეული).
ორივე ეს სიტყვა ერთი საერთო ძირიდანაა ნაწარმოები. უფრო ნათლად ეს
ჩანს მეგრულში. მეგრულად დროის საზომ ერთეულს (თვეს) და ციურ სხეულს
(მთვარეს) ერთიდაიგივე სახელი — „თუთა“ ჰქვია.

დროის გაზომვის მესამე ძირითადი ერთეული არის წელიწადი. თაო-
ბიდან თაობამდე ადამიანები ხედავდნენ, რომ გარკვეული თვეების მანძილზე
თბილი სეზონი ცხელით იცვლებოდა, ცხელი — გრილით, გრილი — ცივით. ადა-
მიანთა სამეურნეო საქმიანობა დიდად იყო დამოკიდებული ამ სეზონებზე. მზის
ხილულ მოძრაობაზე მრავალსაუკუნოვანი დაკვირვების შედეგად, ადამიანებმა
ეს კანონზომიერებაც აღმოაჩინეს და ამრიგად ჩაეყარა საფუძველი დროის გა-
ზომვის უფრო დიდ ერთეულს — წელიწადს.

თავდაპირველად, რა თქმა უნდა, არ იცოდნენ თუ რამდენი დღე იყო წელი-
წადში. შემდეგში ესეც გაიგეს. აღმოჩნდა, რომ წელიწადში დაახლოებით 365,25
დღე ანუ 365 დღე და 6 საათია.

3. სამი სახის კალენდარი

დროის გაზომვის სამი ძირითადი ერთეულის (დღე, თვე და წელიწადი) სა-
ფუძველზე ჩამოყალიბდა დროის აღრიცხვის სამი სასტემა ანუ კალენდა-
რი — მთვარის, მთვარე-მზისა და მზის კალენდარი. კალენ-
დარი ეწოდება დროის აღრიცხვის სისტემას, რომელშიც დადგენილია წელი-
წადში დღეების ათვლის გარკვეული წესი.

კალენდრის დასახელებული სამი სახიდან უძველესია მთვარის კალენდარი. პირველად ის ბაბილონელებმა შექმნეს დაახ. 6—7 ათასი წლის წინათ. კალენდრის ამ სახეს მთვარის კალენდარი იმიტომ ეწოდება, რომ წელიწადის ხანგრძლივობა მასში დაკავშირებულია მხოლოდ მთვარის ფაზების ცვლილებასთან. წელიწადში თორმეტი თვეა. 6 თვე (ყველა კენტი) 30-დღიანია და დანარჩენი 6-თვე (ყველა ლუწი) 29-დღიანი. ამრიგად წელიწადში $30 + 29 = 59$ დღეა. თვეში საშუალოდ $29,5$ დღეა ($\frac{30 + 29}{2} = 29,5$). ამჟამად მთვარის კალენდარი შემორჩენილია მუსლიმანურ ქვეყნებში.

მთვარის კალენდარი არ ასახავს წელიწადის სეზონებს. უკვე ვთქვით, რომ წელიწადში დაახლოებით 365,25 დღეა. მთვარის კალენდარი კი 354 დღეს შეიცავს და, ამრიგად, დაახლოებით 11 დღით მოკლეა. ვთქვათ, მაგალითად, მთვარის კალენდრით რომელიმე წელი დაიწყო 26 დეკემბერს, მაშინ მომდევნო წელი დაიწყება არა 26 დეკემბერს, არამედ 11 დღით ადრე — 15 დეკემბერს ($26 - 11 = 15$), შემდეგი წელი დაიწყება 4 დეკემბერს და ა. შ. სულ უკან-უკან იწევს და ზამთრიდან შემოდგომაზე გადადის, შემდეგ ზაფხულზე და გაზაფხულზე დაბოლოს ისევ ზამთარს დაუბრუნდება. როგორც ვხედავთ, მთვარის კალენდარში საერთოდ არ არის, როგორც ჩვენში, ზაფხულის და ზამთრის, შემოდგომისა და გაზაფხულის თვეები.

ასეთი კალენდარი არ იყო მოხერხებული. საჭირო გახდა კალენდრის ბუნების მოვლენებთან შეთანხმება. ამ საფუძველზე მოხდა მთვარის კალენდრის შეცვლა მთვარე-მზის კალენდრით. მთვარე-მზის კალენდარი ითვალისწინებს მთვარის ფაზების ცვლილებასაც და მზის ხილულ წლიურ მოძრაობასაც. ასეთი კალენდარი იხმარებოდა ძველად ბაბილონში, ჩინეთში, იუდეაში, საბერძნეთში, რომში. ამჟამად ის შენარჩუნებულია ისრაელის სახელმწიფოში.

მზის კალენდარი მზის ხილულ წლიურ მოძრაობას ეყრდნობა. პირველად ის ძველმა ეგვიპტელებმა შექმნეს დაახლოებით 6 ათასი წლის წინათ. ამ კალენდრით წელიწადი 12 თვისაგან შედგება და შეიცავს 365 ან 365,25 დღეს. ეგვიპტიდან ეს კალენდარი შემდეგში სხვაგანაც გავრცელდა და ამჟამად მსოფლიოს უდიდესი ნაწილი მით სარგებლობს.

4. ძველი ქართული კალენდარი

უძველესი ქართული კალენდარი მთვარის კალენდარი იყო. შემდეგში ის შეცვალა მზის კალენდარმა. თუ როდის მოხდა ეს, დანამდვილებით არ ვიცით. მკვლევართა ერთი ნაწილის აზრით, ეს მოხდა V ს. ჩ. ე-მდე, მეორეთა აზრით — ჩვენი ერის I საუკუნეში.

ძველი ქართული მზის კალენდრით წელიწადი შეიცავდა 12 თვეს. ყოველ თვეში 30 დღე იყო. მეთორმეტე თვის შემდეგ, ახალი წლის დაწყებამდე, უმატებდნენ სამი წლის განმავლობაში 5-5 დღეს და მეოთხე წელს — 6 დღეს. ეს იმას ნიშნავს, რომ 3 წელიწადი შეიცავდა 365 დღეს თითოეული და მეოთხე წელი — 366 დღეს. ($12 \cdot 30 + 5 = 365$; $12 \cdot 30 + 6 = 366$). ამრიგად წლის სა-

შუალო ხანგრძლივობა უდრიდა 365,25 დღეს — ($\frac{3 \cdot 365 + 366}{4} = \frac{1461}{4} = 365,25$).

ძველი ქართული კალენდრით წელიწადის პირველ თვეს ახალი წლის თვე ეწოდებოდა. ქართულ წყაროებში შემორჩენილია ამ კალენდრის თვეების სხვა-

ძველი სახელწოდებებიც: სთვლის თვე (ე. ი. რთვლას თვე), ვარდობის ანუ ყვავილობის თვე (ე. ი. აპრილი), თიბის თვე (ე. ი. ივნისი) და სხვა. ახლაც ხალხს დავიწყებული არა აქვს სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოებთან დაკავშირებული თვეების ძველი ქართული სახელწოდებანი: თიბათვე, მკათათვე, ღვინობისთვე და სხვა.

თვეთა ის სახელწოდებანი, რომელსაც ახლა ვხმარობთ, ჩვენში და სხვა ქვეყნებშიც შემოსულია ძველი რომაული კალენდრიდან.

5. ძველი რომაული კალენდარი

ძველი რომაელები მთვარის კალენდარს ჰმარობდნენ. წელიწადი 10 თვისაგან შედგებოდა. თვეებს სპეციალური სახელწოდებანი არ ჰქონდათ და რიგითი ნომრებით აღინიშნებოდა: პირველი, მეორე, მესამე და ა. შ. მეათე თვე, შემდეგში ზოგიერთ თვეს რიგითი ნომრების ნაცვლად სპეციალური სახელები დაარქვეს. წლის პირველ თვეს ეწოდა მარტიუსი (აქედანაა ქართული მარტი) — ომის ღმერთის მარსის სახელი, მეორე თვეს — აპრილის (ქართ. აპრილი). ლათინურად ეს სიტყვა ნიშნავს „გაშლა-გაფურჩქენას“. ასეთი სახელი ამ თვეს იმიტომ დაერქვა, რომ ამ დროს ხდება მცენარეთა კვრტების გაშლა-გაფურჩქენა. მესამე თვემ მიიღო ქალღმერთ მაიას სახელი — მაისი, მეოთხე — ქალღმერთ იუნონას სახელი — იუნიუსი (ივნისი). წლის დანარჩენ 6 თვეს შერჩა ძველი რიგითი სახელები: კვინტილის — მეხუთე, სექსტილის — მეექვსე, სეპტემბრის — მეშვიდე, ოქტომბრის — მერვე, ნოვემბრის — მეცხრე და დეკემბრის — მათე.

ამ კალენდრით წელიწადი იწყებოდა მარტიდან. მარტში 31 დღე იყო. აპრელსავე დღეს შეიცავდა მაისი, კვინტილის და ოქტომბრის. დანარჩენი 6 თვე კი 30-30 დღიანი იყო.

ამრიგად, უძველესი რომაული კალენდრით წელიწადი შეიცავდა 304 დღეს ($31 \cdot 4 + 30 \cdot 6 = 304$). ასეთი წელიწადი, როგორც ვხედავთ, არ შეესაბამება არც მზისას და არც მთვარისას. ამიტომ VII ს. ჩ. ე-მდე გატარდა კალენდრის რეფორმა: წელიწადს დაემატა კიდევ ორი თვე — მეთერთმეტე და მეთორმეტე. პირველს უწოდეს იანუარაუს (იანვარი) — ორპირიანი ღმერთის იანუსის პატივსაცემად, მეორეს — ფებრუარის (თებერვალი) — მიცვალებულთა ღმერთის — ფებრუარის პატივსაცემად. იანვარი შეიცავდა 29 დღეს. ზოლო თებერვალი — 28-ს. ამასთან წინანდელ 30-30 დღიან 6 თვეს თითო დღე გაჰოკლეს, რომელთაც რეფორმირებული კალენდრით 29-29 დღე შერჩათ. ამ კალენდრით 4 თვე (მარტი, მაისი, კვინტილის და ოქტომბრის) 31-31 დღიანი იყო, 7 თვე (აპრილი, ივნისი, სექსტილის, სექტემბერი, ნოემბერი, დეკემბერი და იანვარი) — 29-29 დღიანი და 1 თვე (თებერვალი) — 28 დღიანი. ამრიგად, წელიწადი შეიცავდა 355 დღეს, რაც დაახლოებით მთვარის წელიწადის ზანგრძლივობას უდრის.

ძველ რომაელთა ეს 355 დღიანი წელიწადი მზის ნამდვილ წელიწადთან შედარებით დაახლოებით 10,25 დღით მოკლე იყო. ამის გამო კალენდრული დღეები თანდათანობით შორდებოდა ბუნების მოვლენებს: რელიგიური დღესასწაულები, რომლებიც ზაფხულში იყო დაწესებული, მაგალითად, მკის დღესასწაული, ზოგჯერ ზამთარში უწევდა. კალენდრის ბუნების მოვლენებთან შეთანხმების მიზნით, რომაელები ახდენდნენ კალენდრის პერიოდულ რეგულირებას დამატებითი მეცამეტე თვის შემოღებით. ეს ხდებოდა შემდეგნაირად: ყოველ

მეორე წელიწადს უმატებდნენ 22 ღლეს, ხოლო მეოთხე წელიწადს — 23 ღლეს. ამრიგად, მიღებულ იქნა ასეთი ოთხწლეთული: პირველი, მოკლე წელი — 355 ღლიანი, მეორე, გრძელი წელი — 377 ღლიანი ($355 + 22 = 377$), მესამე წელი (ისევე მოკლე) — 355 ღლიანი და მეოთხე, ყველაზე გრძელი წელი — 378 ღლიანი ($355 + 23 = 378$). სულ 4 წელიწადში იყო 1465 ღლე ($355 + 377 + 355 + 378 = 1465$) ანუ საშუალოდ ყოველ წელიწადში 366,25 ღლე ($\frac{1465}{4} = 366,25$). ამ-

რიგად, ყოველი წელი გადიოდა 11,25 ღლით და არა 10,25 ღლით, ე. ი. წელიწადში გამოვიდა 1 ზედმეტი ღლე. ამ ერთი ზედმეტი ღლის გამო 30 წლის განმავლობაში ეს განსხვავება 1 თვეს იძლეოდა. ამრიგად, აუცილებელი იყო კალენდრის რეფორმა. ეს რეფორმა ჩატარდა იულიუს კეისრის დროს.

6. იულიუსის კალენდარი

46 წელს ჩ. ე-მდე, იულიუს კეისრის ინიციატივით ძველი რომაული კალენდრის რეფორმა დაევალა კომისიას, რომელსაც სათავეში ედგა ეგვიპტელი (ქალაქ ალექსანდრიიდან) ასტრონომი სოზიგენი. სოზიგენმა წელიწადის ხანგრძლივობა მიიღო 365,25 ღლედ (365 ღლე და 6 საათი). კალენდარი რომ პირდაპირ ამ ანგარიშით აეგოთ, წელიწადი ღლე-ღამის სხვადასხვა საათებში უნდა დაეწყათ. ამიტომ ჩათვალეს რომ ყოველი 3 წელი ყოფილიყო 365 ღლიანი და მეოთხე — 366 ღლიანი. ამ გზით შენარჩუნებულ იქნა წლის საშუალო ხანგრძლივობა 4 წელიწადში ($\frac{3 \cdot 365 + 366}{4} = 365,25$). მეოთხე წლის ეს ერთი ღლე

დაუმატეს თებერვალს, რომელსაც, როგორც ვიცით, წინანდელი კალენდრით ძლეთა ყველაზე უფრო ნაკლები რაოდენობა (28 ღლე) ჰქონდა. წლის დასაწყისად მარტის ნაცვლად მიღებულ იქნა 1 იანვარი.

I ს. დასასრულს (ჩ. ე-მდე) რომის სენატმა იულიუს კეისრის პატივსაცემად ძველი კალენდრის მეხუთე თვეს (კვინტილისს) იულიუსი (ივლისი) უწოდა. შემდეგში სენატისავე გადაწყვეტილებით სახელი შეეცვალა მეექვსე თვესაც — სექსტილსს. მას რომის იმპერატორის ოქტავიანე ავგუსტუსის პატივსაცემად ავგუსტოს (ავგისტო) უწოდეს. ეს თვე ახალი კალენდრით მერვე თვე იყო. სექსტილისს, როგორც აღნიშნული იყო, 30 ღლეს შეიცავდა და სენატმა უხერხულად ჩათვალა ოქტავიანე ავგუსტუსის თვეს ნაკლები ღლე ჰქონოდა, ვიდრე იულიუს კეისრის თვეს (ივლისს, რომელიც 31 ღლიანი იყო). ამიტომ თებერვალს 1 ღლე წაართვეს და ავგისტოს დაუმატეს. საბოლოოდ, ჩვენი ერის I ს. დასაწყისში, რომაული კალენდრის თვეთა სახელწოდება, თანმიმდევრობა და ძლეთა რაოდენობა თვეებში ასეთი გახდა:

I. იანვარი — 31 ღლე, II. თებერვალი — 28 (29) ღლე, III. მარტი — 31 ღლე, IV. აპრილი — 30 ღლე, V. მაისი — 31 ღლე, VI. ივნისი — 30 ღლე, VII. ივლისი — 31 ღლე, VIII. ავგისტო — 31 ღლე, IX. სექტემბერი — 30 ღლე, X. ოქტომბერი — 31 ღლე, XI. ნოემბერი — 30 ღლე, XII. დეკემბერი — 31 ღლე.

ამ ახალ, რეფორმირებულ რომაულ კალენდარს იულიუსის კალენდარი უწოდეს, თუმცა უფრო სამართლიანი იქნებოდა მისთვის სოზიგენის კალენდარი დაერქვათ.

იულიუსის კალენდარში იმ წელიწადს, რომელიც 365 ღლეს შეიცავს — ჩვეულებრივი წელიწადი ეწოდება, ხოლო 366 ღლიან წელიწადს —

ნაკიანი. ნაკიანია ყველა ის წელი, რომელთა აღმნიშვნელი რიცხვი უნაშთოდ იყოფა 4-ზე. ჩვეულებრივია ის წლები, რომელთა აღმნიშვნელი რიცხვი არ იყოფა 4-ზე, მაგალითად, 1968 წ. — ნაკიანია, 1969 წ. კი — ჩვეულებრივი.

როგორც ვხედავთ, იულიუსის კალენდარში თვეების სახელწოდება, თანმიმდევრობა და დღეთა რაოდენობა თვეებში ისეთივეა, როგორც იმ კალენდარში, რომელსაც ჩვენ ვხმარობთ. იულიუსის კალენდარში სექტემბერ-ოქტომბერ-ნოემბერ-დეკემბრის თვეების სახელწოდებებმა დაკარგეს თავისი ძველი რიცხვითი მნიშვნელობა (მეშვიდე, მერვე, მეცხრე და მეთექვსმეტი) და აღნიშნავენ შესაბამისად IX, X, XI და XII თვეებს.

იულიუსის კალენდარი თავდაპირველად რომში იხმარებოდა. 325 წ. ნიკეის პირველმა მსოფლიო საეკლესიო კრებამ ეს კალენდარი იდეალურად ზუსტად ჩათვალა და ის სავალდებულო გახდა ქრისტიანული რელიგიის მიმდევართათვის. ამ დროიდან ის თანდათანობით გავრცელდა ყველა ქრისტიანულ ქვეყნებში. საქართველოში იულიუსის კალენდარი შემოღებულ იქნა VII ს-ში.

ნიკეის კრებამ წელთაღრიცხვის დასაწყისად ანუ ერად მიიღო რელიგიური „ქვეყნის გაჩენის“ era.

7. რა არის ერა

ერა ანუ წელთაღრიცხვის სისტემა ეწოდება იმ ამოსავალ, საწყისს დროს, საიდანაც წარმოებს წლების ათვლა. როგორი სახის კალენდარიც არ უნდა იყოს (მთვარის, მთვარე-მზის, თუ მზის), ის უნდა ემყარებოდეს რომელიმე ერას. თუ არ არის ასეთი საწყისი მომენტი. ვერ გავიგებთ როდის მოხდა ესა თუ ის მოვლენა, რამდენი წლითაა ის დაშორებული ჩვენი დროიდან. ასეთ საწყის მომენტად ძველად იღებდნენ რომელიმე ისტორიულ ან მითიურ ლეგენდარულ მოვლენას. ძველი ეგვიპტელები და ბაბილონები ასეთ მომენტად იღებდნენ რომელიმე ფარაონის ან მეფის გამეფების დროს. ძველი რომაელები თავიანთ ერას იწყებდნენ ქალაქ რომის ლეგენდარული დაარსების დროიდან, ბერძნები — პირველი ოლიმპიური თამაშობა-შეჯიბრების დროიდან და ა. შ. იტყობდნენ, მაგალითად, რომ ესა და ეს მოვლენა მოხდა ამა და ამ მეფის მეფობის ამა და ამ წელს, ამა და ამ ოლიმპიადის ამა და ამ წელს, რომის დაარსების ამა და ამ წელს ა. შ.

საქართველოში V—VI ს-ში, როგორც ამ დროის ქართული ლიტერატურული ძეგლებიდან ჩანს, წელთაღრიცხვა წარმოებდა ამა თუ იმ მეფის მეფობის წლებით. მაგალითად, იაკობ ხუცესის შუშანიკის წამებაში (V ს.) ნათქვამია, რომ ვარსკენ პიტიახში სპარსეთში გაემგზავრა სპარსეთის მეფის პეროზის მეფობის მეორე წელს; VII საუკუნის ძეგლში — ევსტათი მცხეთელის წამებაში კი ნათქვამია, რომ ევსტათი ქართლში მოვიდა სპარსეთის მეფის ხოსროს მეფობის მეთექვსმეტე წელს და სხვა.

ქრისტიანული რელიგიის მიმდევრები წარმართობასთან ბრძოლაში, ცდილობდნენ შეექმნათ საკუთარი era. ისინი ამ ერას „ქვეყნის გაჩენის“ ერას უწოდებდნენ. პირველად ასეთი era მოიგონა იულიოს აფრიკანელმა ჩ. ე. III ს-ში. მისი აზრით, ღმერთმა ქვეყანა შექმნა 5500 წელს ჩ. ე-მდე. მალე მას სხვა მიმბაძეულებიც გამოუჩნდნენ. ქრისტიანული ეკლესიის მსახურები, რომლებიც ბიბლიის მონაცემებზე დაყრდნობით ცდილობდნენ დაედგინათ ქვეყნის გაჩენის მიზნით era, ვერ შეთანხმდნენ ერთმანეთში და ქვეყნის გაჩენის რამდენიმე

ათეული ერა წარმოიშვა. ზოგი ქვეყნის გაჩენიდან ქრისტეს მოსვლამდე 5492 წელს ანგარიშობდა, ზოგი 5508 წელს და ა. შ. ყველაზე უფრო გავრცელებული იყო 5508 წლიანი ერა, რომელიც ბიზანტიაში იქნა მიღებული VII ს-ში და შემდეგ სხვაგანაც გავრცელდა. მას ბიზანტიური ერა ეწოდება.

ქართველები თვლიდნენ, რომ ქვეყნის გაჩენიდან ქრისტეს დაბადებამდე 5604 წელი იყო გასული. ქვეყნის გაჩენის 5604-წლიანი ქართული ერა ჩვენში გავრცელებული იყო განსაკუთრებით XI ს-მდე და შემდეგშიაც იხმარებოდა. პირველად ის გამოყენებული აქვს VIII ს-ის მწერალს იოანე საბანისძეს. ქართველები ქვეყნის გაჩენის ერას ეძახდნენ აგრეთვე „დასაბამითგან“ ერას. XI ს-დან საქართველოში იხმარებოდა აგრეთვე ქვეყნის გაჩენის 5508 წლიანი ბიზანტიური ერა.

ის ერა, რომელიც ახლა მსოფლიოს უმრავლეს ქვეყნებში და მათ შორის ჩვენშიაც არის მიღებული, წელთაღრიცხვის დასაწყისად ქრისტეს დაბადებას თვლის. მას ქ რ ი ს ტ ი ა ნ უ ლ ი ა ნ უ ჩ ე ე ნ ი ე რ ა ეწოდება.

8. ჩვენი ანუ ძრისტიანული ერა

ქრისტიანული რელიგიის მიმდევართა რწმენით, დედამიწაზე ადამიანის სახით დაიბადა და მოღვაწეობდა ღმერთი — იესო ქრისტე. ისტორიულმა მეცნიერებამ დაამტკიცა, რომ ქრისტე არასოდეს არ ყოფილა, მაგრამ ბევრს სჯეროდა ამ თქმულების. ამ ლეგენდის წარმოშობიდან 5 საუკუნეზე მეტი ხნის შემდეგ, ერთმა რომაელმა ბერმა, სახელად დიონისემ, მოიგონა ქრისტეს დაბადების წელი. ასე ჩაეყარა საფუძველი წელთაღრიცხვის ახალ სისტემას. ეს ერა თანდათანობით გავრცელდა ქრისტიანულ ქვეყნებში და რადგან ის მსოფლიოს უდიდეს ნაწილში მიღებულია, ჩვენც ამ ერთი ვსარგებლობთ. დროს მითითი ქრისტეს დაბადების პირველი წლიდან დღემდე ჩვენი ერა ეწოდა. მაგრამ ამ დრომდე ისტორიაში ბევრი მოვლენა მოხდა. ამ მოვლენების შესახებ ჩვენ ვამბობთ, რომ მათ ადგილი ჰქონდათ ჩ ე ე ნ ს ე რ ა მ დ ე (შემოკლებით: ჩ. ე-მდე).

ასე წარმოიშვა წელთაღრიცხვის ახალი სისტემა — „ჩვენი ერა“ (შემოკლებით ჩ. ე.). ამ ქრისტიანული ერის აღსანიშნავად იხმარება აგრეთვე ტერმინები: „ჩვენს წელთაღრიცხვამდე“ (შემოკლებით ჩ. წ. აღ-მდე) და „ჩვენი წელთაღრიცხვით“ (შემოკლებით: ჩ. წ. აღ-ით). სოციალისტურ რევოლუციამდე გამოსულ წიგნებში, აგრეთვე პირველ წლებში მის შემდეგაც, ამ ერის აღსანიშნავად შეგვხვდება ტერმინები: „ქრისტეს წინ“ (შემოკლებით „ქ. წ.“) და „ქრისტეს შემდეგ“ (შემოკლებით „ქ. შ.“). ქრისტიანული ერის აღსანიშნავად კაპიტალისტურ ქვეყნებში ახლაც ეს ტერმინები იხმარება.

საქართველოში ეს ერა აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებთან შედარებით ადრე შემოვიდა, მაგრამ ჩვენამდე მოღწეულ ძეგლებში (წყაროებში) მისი პრაქტიკული გამოყენების კვალი პირველად VIII ს-ში გვხვდება (იოანე საბანისძის თხზულებაში).

საქართველოში „ქვეყნის გაჩენის“ ანუ „დასაბამითგან“ ერისა და ჩვენი ანუ ქრისტიანული ერის გარდა გამოყენებული იყო ე. წ. ქ რ ი ს ტ ი ა ნ უ ლ ი ან უ ქ. ო რ ო ნ ი კ ო ნ უ ლ ი ე რ ა.

9. ქორონიკონული მრა

ქართული ქორონიკონული ერა ემყარება ქვეყნის გაჩენის 5604 წლიან ერას და 532 წლიან პერიოდს ანუ მოქცევას. 532 წლიანი მოქცევა, ისე როგორც სხვა ქვეყნებში, ჩვენშიც პირველ რიგში ქრისტიანთა უმთავრესი დღესასწაულის — აღდგომის დღის გამომანგარიშების საჭიროებისათვის იყო შემოღებული. ამასთან 532 წლიანი პერიოდი ემყარება მზისა და მთვარის ციკლს.

მაგრამ რა არის მზისა და მთვარის ციკლი?

როგორც ცნობილია წელიწადი არ შეიცავს კვირათა მთელ რიცხვს. ჩვეულებრივი წელიწადი, რომელიც 365 დღისაგან შედგება, შეიცავს 52 კვირას და 1 დღეს ($52 \cdot 7 + 1 = 365$), ნაკიან წელიწადში კი 52 კვირა და 2 დღეა ($52 \cdot 7 + 2 = 366$). ამის გამო მოცემული თვის რომელიმე რიცხვის კვირის დღე სხვადასხვა წლებში ერთმანეთს არ ემთხვევა. განმარტოთ ეს მაგალითით. ავიღოთ 1969 წელი. ამ წლის 1 იანვარი ოთხშაბათი იყო. რადგან ჩვეულებრივი 1969 წელი 52 კვირას და ერთ დღეს შეიცავს, ის დასრულდება იმავე ოთხშაბათით და მომავალი 1970 წლის 1 იანვარი იქნება ხუთშაბათი. როგორც ვხედავთ 1969 და 1970 წლების 1 იანვარი კვირის სხვადასხვა დღეზე მოდის. ასე ხდება კვირის დღეების მონაცვლეობა 28 წლის მანძილზე და 28 წლის შემდეგ კვირის დღეების მონაცვლეობის თანმიმდევრობა ზუსტად იმავე რიგით მეორდება, როგორც 28 წლის წინათ. ამ 28 წლიან პერიოდს მზის ციკლი ეწოდება.

მთვარის ციკლი ეწოდება 19 წლიან პერიოდს. მზის 19 წელი დაახლოებით უდრის მთვარის 235 თვეს. ამიტომ ყოველი 19 წლის შემდეგ მთვარის ფაზები იმავე თანმიმდევრობით მეორდება, როგორც 19 წლის წინათ და თვის ერთსა და იმავე რიცხვებზე მოდის. თვის ეს რიცხვები კი ერთსა და იმავე დღეზე მოდის, როგორც ზევით ვნახეთ, ყოველი 28 წლის შემდეგ. მაგრამ როგორ უნდა გავიგოთ როდის განმეორდება ისევ მთვარის ფაზები თვეების იმავე რიცხვებზე და კვირის იმავე დღეებზე? ამისათვის საჭიროა მოვნახოთ 19-ისა და 28-ს საერთო უმცირესი ჯერადი. ეს უდრის ამ რიცხვების ნამრავლს: $19 \cdot 28 = 532$. ყოველი 532 წლის შემდეგ თვის ერთსა და იმავე რიცხვს შეესაბამება კვირის ერთი და იგივე დღე და მთვარის ერთი და იგივე ფაზა.

ამ 532 წლიან პერიოდს „დიდი ინდიქტიონს“ ანუ დიდ ციკლს ეწოდებენ. ქართველები მას მოქცევას ეძახდნენ. ამრიგად ერთი მოქცევა შეიცავს 532 წელს.

როგორც ვიცით, ქართველები ქვეყნის გაჩენიდან ქრისტეს დაბადებამდე 5604 წელს ანგარიშობდნენ. რომ გავიგოთ რამდენი მოქცევა გასულა ქრისტეს დაბადებამდე, 5604 უნდა გავყოთ 532-ზე. მივიღებთ განაყოფში 10 და ნაშთში 284-ს. ეს იმას ნიშნავს, რომ ქვეყნის გაჩენიდან ქრისტეს დაბადებამდე გასულა 10 სრული მოქცევა და დაწყებული მე-11-ე მოქცევის 284 წელი. 284-ს 532-მდე აკლია 248, ე. ი. მე-11-ე მოქცევა დამთავრდა ჩ. ე. 248 წ. და 249 წ. დაიწყო მე-12-ე მოქცევა. მე-12-ე მოქცევა დამთავრდა $248 + 532 = 780$ წელს და 781 წ. დაიწყო მე-13-ე მოქცევა, რომელიც დამთავრდა $780 + 532 = 1312$ წ. და 1313 წ. დაიწყო მე-14-ე მოქცევა, რომელიც დამთავრდა 1844 წელს.

ძველ ქართულ წყაროებში არსად არ გვხვდება მე-13-ე მოქცევაზე ადრინდელი თარიღები და, ამრიგად, ჩვენ საქმე გვაქვს უმთავრესად მე-13-ე და მე-14-ე მოქცევებთან. ეს გარემოება იმაზე მიუთითებს, რომ ქორონიკონული ერა ჩვენში შემოუღიათ მე-13-ე მოქცევის დაწყების შემდეგ, მაგრამ როდის —

დანამდვილებით არ ვიცით. ჩვენამდე მოღწეულ წყაროებში ქორონიკონულ წელთაღრიცხვის ყველაზე ადრინდელი თარიღია აშოტ კურაპალატის გარდაცვალება — 826 წ. მაგრამ ის ეკუთვნის XI საუკუნის ავტორს სუმბატ დავითის ძეს და ამიტომ დანამდვილებით ვერ ვიტყვით თვითონ მან დასვა ეს ქორონიკონული თარიღი, თუ ის ეწერა იმ ძველ წყაროში, რომლითაც ავტორი სარგებლობდა. იოანე საბანისძეს, რომელმაც დაწერა აბო თბილელის წამების ისტორია 786-790 წლებს შუა, ქორონიკონული წელთაღრიცხვა არა აქვს ხმაზებული. ამრიგად, უნდა დავასკვნათ, რომ ქორონიკონული ერა ჩვენში შემოსული უნდა იყოს VIII ს-ის ბოლოს ან IX ს-ის დასაწყისში.

10. ქორონიკონული ერის გადმოყვანა ჩვენს ერაზე

ძველ ქართულ წყაროებში, როგორც აღნიშნული იყო, ისტორიული მოვლენები დათარიღებულია მე-13 და მე-14 მოქცევის ქორონიკონებით (წლებით). ამიტომ თუ ვიცით რომელი მოქცევის ქორონიკონია დასახელებული, ადვილია ქორონიკონული ერის ჩვენს ერაზე გადმოყვანა. თუ ცნობილია რომ ქორონიკონული თარიღი მე-13 მოქცევას ეკუთვნის, მაშინ ქორონიკონის რიცხვს ვუმატებთ 780-ს და ვღებულობთ თარიღს ჩვენი ერით. მაგალითად, ჩვენს მიერ ზემოდასახელებულ სუმბატ დავითისძის ნაშრომში ნათქვამია, რომ აშოტ კურაპალატი გარდაიცვალა „ქორონიკონსა მეათცამეტედ მოქცეულსა შინა 46“. ეს იმას ნიშნავს, რომ აშოტის გარდაცვალების უამს მე-12 მოქცევა დამთავრებული ყოფილა და მიდიოდა მე-13 ქორონიკონის 46 წელი. ჩვენ ვიცით, რომ მე-12 მოქცევა დასრულდა 780 წელს. ამიტომ მე-13 მოქცევის 46 ქორონიკონი უდრის $780 + 46$ ე. ი. 826 წ. ჩ. ე.

თუ ქორონიკონი მე-14 მოქცევას ეკუთვნის, მაშინ ქორონიკონით დასახელებულ რიცხვს ვუმატებთ 1312 (როცა დასრულდა 13 მოქცევა) და ვღებულობთ ჩ. ე. თარიღს.

როგორც ვხედავთ, ქორონიკონული თარიღის ჩვენი ერის თარიღზე გადმოყვანა მარტივ ანგარიშს ემყარება. მაგრამ საქმეს, თითქოს, ერთი გარემოება ართულებს: წყაროებში, ჩვეულებრივ, მოქცევა დასახელებული არ არის, ნათქვამია მხოლოდ, რომ ესა და ეს მოვლენა მოხდა ამა და ამ ქორონიკონსო. ასეთია, მაგალითად, ჩვენ მიერ ამ სტატიის დასაწყისში მოყვანილი ქორონიკონული თარიღი 342 — დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის აღება. ასეთ შემთხვევაში ასე ვმსჯელობთ: ვიცით, რომ ქართულ წყაროებში საქმე გვაქვს მე-13 და მე-14 მოქცევებთან. მაშასადამე, აღნიშნული მოვლენა ორიდან ერთ-ერთ მოქცევას ეკუთვნის — ან მე-13, ან მე-14. მაგრამ, სახელდობრ, რომელს? ამის გაგება ძნელი არ არის, რადგან მოქცევა დიდ დროს — 532 წელს შეიცავს. მე-13 მოქცევა მოთავსებულია 781—1312 წლებში, უკანასკნელის ჩათვლით, მე-14 კი — 1313—1844 წლებში. თუ ვიტყვით, რომ მოცემული 342 ქორონიკონი მე-14 მოქცევას ეკუთვნის, მაშინ მივიღებთ $1312 + 342 = 1654$ წელს, რაც სრულიად შეუთავსებელია დავით აღმაშენებლის მეფობასთან და სხვა ისტორიულ მოვლენებთან. ამგვარად, რჩება ერთადერთი — მე-13 ქორონიკონი, რაც გვაძლევს $780 + 342 = 1122$ წელს. ასევე ვიქცევით სხვა შემთხვევებშიც, როცა წყაროებში მოქცევა დასახელებული არაა: სხვადასხვა მონაცემების ურთიერთ შეჯერების საფუძველზე ყოველთვის შესაძლებელი ხდება მოქცევის რიცხვის დადგენა.

ამრიგად, ჩვენ უკვე ხელში გვაქვს გასაღები, რომლის საშუალებით ხდება ქორონიკონული თარიღის ჩვენი ერის თარიღზე გადაყენა. მაგრამ ეს ჯერ კიდევ ყველაფერი როდია. გავიხსენოთ ატენის ტაძრის კედლის წარწერა, რომელიც ჩვენ ზევით მოვიყვანეთ. (იხ. § 1). იქ ნათქვამია, რომ ბულამ თბილისი გადაწვა „აგუსტოსა ე-სა... ქრონიკონსა ოგ-სა“. რა არის ეს „ე“ და „ოგ“? საქმე იმაშია რომ ძველად საქართველოში რიცხვები ისე კი არ აღინიშნებოდა, როგორც ჩვენ აღნიშნავთ.

11. როგორ აღინიშნებოდა რიცხვები ძველ საქართველოში

ის ციფრები, რომლებსაც ჩვენ ვხმარობთ არაბულის სახელითაა ცნობილი. მაგრამ სინამდვილეში ინდური წარმოშობისაა. ევროპაში ეს ციფრები XII ს-ში ვაიცნეს არაბების მეშვეობით, ამიტომ მათ არაბული უწოდეს და ეს სახელი, უსამართლოდ, დღემდე შემორჩა.

საქართველოში ამ ციფრების ხმარების კვალი XI ს-ში გვაქვს (ქუთაისის ბაგრატის ტაძრის კედლის წარწერაში), მაგრამ მან გავრცელება ვერ ჰპოვა.

ძველ საქართველოში ციფრებს და რიცხვებს ქართული ანბანის ასოებით აღნიშნავდნენ. ასე იყო XVIII ს. ბოლომდე და ზოგჯერ თვით XIX საუკუნის პირველ ნახევარშიაც.

ქართული ანბანის პირველი 9 ასო ერთეულებს აღნიშნავდა, შემდეგი 9 ასო — ათეულებს და ასე შემდეგ.

ქვემოთ მოყვანილ ცხრილებში ნათლად ჩანს, თუ ანბანის რომელი ასო, რომელ რიცხვს აღნიშნავდა:

ერთეულები	ა 1	ბ 2	გ 3	დ 4	ე 5	ვ 6	ზ 7	უ 8	თ 9
ათეულები	ი 10	ქ 20	ლ 30	მ 40	ნ 50	ა 60	ო 70	პ 80	ჟ 90
ასეულები	რ 100	ს 200	ტ 300	უ 400	ფ 500	ქ 600	ღ 700	ყ 800	შ 900
ათასეულები	ჩ 1000	ც 2000	ძ 3000	წ 4000	კ 5000	ხ 6000	ტ 7000	კ 8000	პ 9000
ათიათასეულები	ჭ 10 000								

ასოების საშუალებით შეიძლება ნებისმიერი რიცხვის გამოსახვა. პირველად იწერება უმაღლესი თანრიგის მაჩვენებელი ასო, შემდეგ კი — უმდაბლესისა. მაგალითად, 11-ის დასაწერად ასე ვიქცევით: ჯერ ეწერთ პირველი ათეულის აღმნიშვნელ ასო „ი“-ს, შემდეგ კი — პირველი ერთეულის აღმნიშვნელ ასო „ა“-ს. ამრიგად ვღებულობთ: ია=11. 111-ის დასაწერად ასე ვიქცევით: ჯერ ეწერთ პირველ ასეულის აღმნიშვნელ ასო „რ“-ს, შემდეგ — პირველი ათეულისას („ი“) და ბოლოს პირველი ერთეულისას („ა“) გვაქვს: რია=111. ასეთივე წესით ვგებულობთ, რომ კა=21, კთ=29, ჩშო=1970 და ა. შ. ასოებით შეიძლება 10 000-ზე მეტი რიცხვების დაწერაც. როგორც ცხრილიდან ჩანს, 10 000 აღინიშნებოდა ჭ ასოთი, მაგრამ ის ასეც იწერებოდა იჩ, ე. ი. ათიათასი (ი=10, ჩ=1 000). ამის მსგავსად კჩ=20 000; რჩ=100 000 და ა. შ.

უნდა გვახსოვდეს, რომ რიცხვების დაწერის ზემოაღნიშნული წესი წყაროებში ყველგან ზუსტად არაა დაცული. მაგალითად, 353 ჩვეულებრივად ასე იწერება: ტნგ, მაგრამ ის შეიძლება ასეც დაეწერათ (და წერდნენ კიდევ): ტმიგ, ე. ი. $300 + 40 + 10 + 3 = 353$.

ახლა ჩვენ უკვე გვაქვს გასაღები ატენის ტაძრის წარწერის და სხვა მისი მსგავსი თარიღების ამოცნობისა და მისი ჩვენს ერაზე გადმოყვანისათვის. ამ წარწერის „აგუსტოსა ე-სა“ ნიშნავს აგვისტოს 5-ს, „ქრონიკონსა ოგ-სა, ნიშნავს 73 ქორონიკონს. ქორონიკონი, რომ მე-13 მოქცევას გულისხმობს, ესეც ცხადია, რადგან მე-14 მოქცევისათვის არაბების ბატონობა დიდი ხნის გადავარდნილი იყო. ამრიგად ბუღას მიერ თბილისის გადაწვა მომხდარა: $780 + 73 = 853$ წელს. წყაროში აღნიშნულია არა მარტო ქორონიკონი, არამედ თვე, თვის რიცხვი და კვირის დღეც — 853 წლის 5 აგვისტო, შაბათი დღე.

ისტორიული ქრონოლოგიის ცოდნა საშუალებას გვაძლევს შევამოწმოთ წყაროს თარიღი: მართლაც შაბათ დღეზე მოდიოდა თუ არა 853 წლის 5 აგვისტო?

12. კვირის დღის განაჯღვრა

თუ მოცემულია ჩვენი ერის წელი, თვე და თვის რიცხვი, შეგვიძლია გავიგოთ კვირის რომელი დღე იყო მაშინ. ამის გასაგებად მრავალი სხვადასხვა ცხრილი არსებობს, მაგრამ თუ ასეთი ცხრილი არა გვაქვს, შეგვიძლია უბრალო არითმეტიკული გამოანგარიშებით განვსაზღვროთ კვირის დღე.

გავიგოთ რა დღე იყო 853 წლის 5 აგვისტო? (იგულისხმება იულიუსის კალენდარი ანუ ძველი სტილი). უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ ამოცანის გადაწყვეტა რთულია, ამიტომ ჩვენ ვჭერდებით მის ამოხსნას დასაბუთების გარეშე.

დასმული ამოცანის ამოსახსნელად თავდაპირველად საჭიროა გავიგოთ 4 რიცხვის ჯამი. პირველი რიცხვი თვით მოცემული წლის აღმნიშვნელი რიცხვია, ჩვენს მაგალითში — 853;...(1) მეორე რიცხვია ერთით შემცირებული მოცემული

რიცხვი გაყოფილი 4-ზე. ე. ი. $\frac{853-1}{4} = 213...$ (2). სხვა შემთხვევაში 4-ზე

გაყოფის შედეგად შეიძლება განაყოფში ნაშთი დარჩეს. ეს ნაშთი მხედველობაში არ მიიღება და მეორე შესაყრებად ვიღებთ განაყოფში მიღებულ მთელ რიცხვს. მესამე შესაყრები არის დღეთა რაოდენობა წლის დასაწყისიდან, ე. ი. 1 იანვრიდან, მოცემული თვის რიცხვამდე (ჩათვლით), ე. ი. ჩვენს მაგალითში — დღეთა რაოდენობა, რომელიც გავიდა 1 იანვრიდან 5 აგვისტომდე, ჩათვლით. ამის გასაგებად საჭიროა მტკიცედ გვახსოვდეს დღეთა რაოდენობა ყოველ თვეში (იხ. § 6). ამასთან აუცილებელია ვიცოდეთ მოცემული წელი ჩვეულებრივია თუ ნაკიანი. თუ წელი ჩვეულებრივია ეს იმას ნიშნავს, რომ ამ წლის თებერვალს 28 დღე აქვს, ხოლო თუ ნაკიანია — 29. 853 წ. ჩვეულებრივია, რადგან ის 4-ზე არ იყოფა. ამრიგად გვაქვს: იანვარი — 31 დღე, თებერვალი — 28, მარტი — 31, აპრილი — 30, მაისი — 31, ივნისი — 30, ივლისი — 31 და ბოლოს აგვისტოს 5 რიცხვამდე (ჩათვლით) 5 დღეა. ამათი ჯამი იძლევა $217...$ (3). ე. ი. 853 წლის 1 იანვრიდან 5 აგვისტომდე გასულა 217 დღე. მეოთხე შესაყრები მუდმივი რიცხვია. ის არის 5...(4).

(1), (2), (3) და (4) რიცხვების ჯამი გვაძლევს: $853 + 213 + 217 + 5 = 1288$.

ამ წესით მიღებული 4 შესაყრების ჯამი, (ჩვენს მაგალითში 1288) უნდა გავყოთ 7-ზე. გაყოფის შედეგში ჩვენ გვინდა არა თვით განაყოფი, არამედ ნაშ-

თი, რომელიც დარჩება ამ გაყოფის შედეგად. თუ მოცემული რიცხვი 7-ზე უნაშთოდ იყოფა, მაშინ ნაშთი = 0. თუ ეს რიცხვი 7-ზე უნაშთოდ არ იყოფა, მაშინ ნაშთში მივიღებთ რიცხვებს 1-დან 6-მდე ჩათვლით. ამ ნაშთების საშუალებით ვგებულობთ კვირის დღეს. ნაშთების მნიშვნელობა ასეთია: 1 — კვირა, 2 — ორშაბათი, 3 — სამშაბათი, 4 — ოთხშაბათი, 5 — ხუთშაბათი, 6 — პარასკევი, 0 — შაბათი.

საქიროა ნაშთების მნიშვნელობის ეს ცხრილი მტკიცედ დავიმახსოვროთ. ახლა მივმართოთ ჩვენს მაგალითს: 1288 7-ზე უნაშთოდ იყოფა, ე. ი. ნაშთი = 0. ნაშთების მნიშვნელობის ცხრილში ვპოულობთ, რომ 0 შეესაბამება შაბათს დღეს. ამრიგად, 853 წლის 5 აგვისტო მართლაც შაბათი დღე ყოფილა და ცხადია, რომ წყაროს თარიღის ცნობა ზუსტია.

კვირის დღის განსაზღვრის აქ მოყვანილი წესი შეგვიძლია გამოვსახოთ ასეთი მარტივი ფორმულით:

$$X = N + \frac{N-1}{4} + t + 5.$$

ამ ფორმულაში X არის საძებნი დღე, N — მოცემული წელი. t — დღეთა რაოდენობა მოცემული წლის პირველი იანვრიდან მოცემული თვის მოცემული რიცხვამდე (ჩათვლით). ამ ფორმულით მიღებულ რიცხვს ვყოფთ 7-ზე და მიღებული ნაშთების მიხედვით (ნაშთების ცხრილის საშუალებით) ვპოულობთ საძებნ დღეს.

ახლა ჩვენთვის გასაგებია, თუ როგორ გადავიყვანოთ ქორონიკონული ერა ჩვენს ერაზე და როგორ განვსაზღვროთ კვირის დღე. მაგრამ ატენის წარწერის მიმართ ჭერ კიდევ ყველაფერი არ გამოგვიჩვენია. წარწერაში, როგორც ვნახეთ ნათქვამია, რომ ბუღამ თბილისი გადაწვა ... „ისმაიტელთა წელსა სლთ-სა“. ე. ი. 239-ს. რა არის ეს ისმაიტელთა 239 წელი და როგორ გავმოვიყვანოთ ის ჩვენს ერაზე?

13. ჰიჯრის ერა

ისმაიტელებს ქართველები მუსლიმანებს ეძახდნენ. მაშასადამე, ატენის წარწერის ცნობა: „ისმაიტელთა წელსა სლთ-სა“ — ნიშნავს მუსლიმანურ წელთაღრიცხვას ანუ ერას.

წელთაღრიცხვის მუსლიმანურ ერას ჰიჯრა ეწოდება. „ჰიჯრა“ — ნიშნავს გადასახლებას, გაქცევას. აქ იგულისხმება მუსლიმანური რელიგიის დამაარსებელის მუჰამედის გაქცევა ქ. მექადან მედინაში, საიდანაც სწრაფად გავრცელდა ახალი რელიგია. ეს მოვლენა (მუჰამედის მედინაში გაქცევა) VII ს. მეორე სუოთხედში არაბებმა საფუძვლად დაუდვეს წელთაღრიცხვის თავიანთ სისტემას. მუჰამედის მედინაში გაქცევა მოხდა ჩ. ე. 622 წლის 16 ივლისს. ამრიგად, ჰიჯრის ერა იწყება 622 წელს.

ჰიჯრის ერის ჩვენს ერაზე გადაყვანა ერთი შეხედვით ადვილი ჩანს: თითქმის საცმარისია ჰიჯრის წელს მიუღმატოთ 622, რომ მივიღოთ ჩვენი ერის წელი. მაგრამ ეს ასე არ არის. მართლაც, ატენის წარწერაში დასახელებული ჰიჯრის 239 წელი რომ მიუღმატოთ 622 წელს, მივიღებთ 861 და არა 853 წელს, რომელიც ქართული ქორონიკონის საფუძველზე მიიღება. ეს აიხსნება მუსლიმანური კალენდრის თავისებურებით.

მუსლიმანური კალენდარი მთვარის კალენდარია. როგორც აღნიშნული გვქონდა (იხ. § 3), მთვარის კალენდრით წელიწადი შეიცავს 354 დღეს, ე. ი.

დაახლოებით 11 დღით ნაკლებს, ვიდრე იულიუსის კალენდარი. ეს 11 დღიანი გახსნევა 33 წლის განმავლობაში $363 (33 \cdot 11 = 363)$ დღეს ანუ დაახლოებით 1 წელიწადს იძლევა. ეს იმას ნიშნავს რომ მუსლიმანური კალენდრის 33 წელი ჩვენს 32 წელს უდრის. მართლაც, მთვარის კალენდრის 33 წელი შეიცავს 11682 დღეს ($354 \cdot 33 = 11682$). დაახლოებით ამდენივე დღეა ჩვენი კალენდრით 32 წელიწადში. ($365 \cdot 32 = 11680$). გარდა აღნიშნულისა, ჰიჯრის პირველი წელი დაიწყო 622 წლის 16 ივლისს, და არა 1 იანვარს, საიდანაც იწყება ჩვენი წელი. ამრიგად, ჰიჯრის ერის ჩვენს ერაზე გადასაყვანად საჭიროა გამოვიღეთ თანათარლობიდან: ჰიჯრის 33 წელი = ჩვენს 32 წელს, ე. ი. ჰიჯრის 1 წელი უდრის ჩვენს $\frac{32}{33}$ წელს.

დავუბრუნდეთ ატენის წარწერას. იქ ნათქვამია, რომ ბულამ თბილისი გააწვა ჰიჯრის 239 წელს. ამ თარიღის ჩვენს ერაზე გადმოსაყვანად ასე ვმსჯელობთ: თუ ჰიჯრის 1 წელიწადი ჩვენს $\frac{32}{33}$ წელიწადს უდრის, მაშინ ჰიჯრის 239

წელიწადი 239-ჯერ მეტი იქნება წილადზე $-\frac{32}{33}$. ამრიგად, 239 ჰიჯრი იქნება

ჩვენი $\frac{32 \cdot 239}{33}$ წელი. ეს კი დაახლოებით 231-ს უდრის. ვიცით, რომ ჰიჯრის

პირველი წელი ჩვენი ერის 622 წელს დაიწყო. ამიტომ რომ მივიღოთ ჩვენი ერის წელი 622-ს უნდა მივუმატოთ 231, რაც გვაძლევს 853 წელს, თარიღს, რომელიც ჩვენ დავადგინეთ ატენის წარწერის ქართული ქორონიკონული ერის საფუძველზე.

ჰიჯრის ერის ჩვენს ერაზე გადაყვანის ეს წესი ფორმულით შეიძლება ასე გამოვსახოთ:

$$X = \frac{N \cdot 32}{33} + 622.$$

(გაყოფისას ნაშთი მხედველობაში არ მიიღება), სადაც N არის ჰიჯრის ერთი მოცემული წელი, ხოლო X — ჩვენი ერის წელი.

უნდა გვახსოვდეს, რომ ჰიჯრის ჩვენს ერაზე გადმოყვანის აღნიშნული წესი ზუსტი არ არის. შეცდომა მოსალოდნელია ერთი წლის ფარგლებში (ვლევულობით ან 1 წლით მეტს, ან ერთი წლით ნაკლებს).

ჰიჯრის ერის ჩვენს ერაზე ზუსტად გადმოყვანისათვის შედგენილია სპეციალური ცხრილები. არსებობს ზუსტი გადმოყვანის არითმეტიკული ჩერხიც, მაგრამ ის დიდ რიცხვებზე მრავალი არითმეტიკული ოპერაციის შედეგად მიიღება, რაც დიდ დროს მოითხოვს. ამიტომ მას აქ არ შევვებით.

14. ქვეყნის გაჩენის ერის გადმოყვანა ჩვენს ერაზე

იმისათვის რომ ქვეყნის გაჩენის ანუ დასაბამითგან ერთი აღნიშნული თარიღი ჩვენს ერაზე გადმოვიყვანოთ, საჭიროა ვიცოდეთ ქვეყნის გაჩენის რომელი ერაა გამოყენებული წყაროში (ზევით უკვე ნათქვამი იყო, რომ ქვეყნის გაჩენის რამდენიმე ერა არსებობდა).

თუ ცნობილია, რომ წყაროში ნაგულისხმევია ქვეყნის გაჩენის 5604-წელიანი ერა, მაშინ წყაროში დასახელებულ რიცხვს უნდა გამოვაკლოთ 5604, მივი-

ღებთ ჩვენი ერის თარიღს. მაგალითად, IX საუკუნის ქართულ ძეგლში „ცხოვრება და წამება კონსტანტი კახისაჲ“, ნათქვამია, რომ კონსტანტის არაბებმა თავი მოკვეთეს მაშინ, როცა „დასაბამითგანი წელიწადნი იყვნეს ექუს ათას ოთხას ორმოცდა ათჩვიდმეტი“. წყაროში გამოყენებულია 5604 წლიანი ქართული ერა. ჩვენს ერაზე გადმოყვანით წყაროს თარიღი გვაძლევს: $6457 - 5604 = 853$ წელს.

თუ ცნობილია, რომ წყაროში გამოყენებულია 5508-წლიანი ბიზანტიური ერა, მაშინ წყაროში დასახელებულ რიცხვს უნდა გამოვავლოთ 5508, მივიღებთ ჩვენს ერას. მაგალითად, თუ ნათქვამია, რომ ესა და ეს ამბავი მოხდა ქვეყნის გაჩენიდან 7160 წელს, ეს იმას ნიშნავს რომ აღნიშნული მოვლენა მომხდარა $7160 - 5508 = 1652$ წელს.

როგორც ვხედავთ, ქვეყნის გაჩენის ერის ჩვენს ერაზე გადმოსაყვანად აუცილებელია ვიცოდეთ, ამ ერის სხვადასხვა სახიდან, რომელია გამოყენებული მოცემულ წყაროში. ეს კი ჩვეულებრივ, წყაროში დასახელებული არაა. ამიტომ საკითხი ძალიან რთულდება და მისი გადაწყვეტა ისტორიული ქრონოლოგიის საფუძვლიან ცოდნას მოითხოვს. ჩვენთვის, ჯერჯერობით, ისიც საკმარისია, რაც ითქვა.

15. ბრიზორიანული ანუ ახალი სტილი

იულიანური კალენდრით წელიწადში 365,25 დღეა ანუ 365 დღე და 6 საათი. როგორც აღნიშნული იყო 325 წელს ნიკეის მსოფლიო საეკლესიო კრებამ იულიანური კალენდარი იდეალურად ზუსტად ჩათვალა. მაგრამ სინამდვილეში ეს ასე არაა. მზის ნამდვილ წელიწადში 365 დღე, 5 საათი, 48 წუთი და 46 წამია (ესეც დაახლოებითია). ამრიგად, განსხვავება იულიუსის წელიწადსა და ნამდვილს შორის 11 წუთსა და 14 წამს შეადგენს. ეს იყო იულიუსის კალენდრის შეცდომა. წლითი-წლობით ეს შეცდომა იზრდებოდა და 400 წლის განმავლობაში დაახლოებით 3 დღეს აღწევდა. XVI ს-ის მეორე ნახევარში ეს შეცდომა უკვე 10 დღეს შეადგენდა. აუცილებელი გახდა იულიუსის კალენდრის რეფორმა.

რეფორმის პროექტი შეადგინა იტალიელმა ექიმმა ალიოზი ლუიჯი ლილიომ, მაგრამ ლილიო რეფორმის განხორციელებამდე გარდაიცვალა. მისი პროექტი მოწონებულ იქნა რომის პაპის გრიგორ XII-ის მიერ მოწვეული კომისიის მიერ. 1582 წელს პაპმა გამოსცა დეკრეტი, რომლის მიხედვითაც 1582 წლის 5 ოქტომბერი გამოცხადდა 15 ოქტომბრად. ამით მოისპო იულიუსის კალენდრის 10 დღის ჩამორჩენა. ამასთან კვირის დღის თანმიმდევრობა დარღვეული არ ყოფილა.

იმისათვის, რომ იულიუსის კალენდრის შეცდომა შემდეგშიც არ განეძორებულებოდა, გადაწყდა, რომ ყოველ 400 წელიწადში 100 ნაკიანი წლის მაგიერ, როგორც ეს იყო ძველ კალენდარში, 97 ნაკიანი წელიწადი ყოფილიყო. ეს განხორციელდა შემდეგნაირად: იულიუსის კალენდრის ის წლები, რომელთა აღმნიშვნელი რიცხვი ორი ნულთ ბოლოვდება და რომელთა სრული საუკუნეების რიცხვი არ იყოფა 4-ზე, ჩათვალეს ჩვეულებრივ წლებად: იულიუსის კალენდრის 1700, 1800, 1900 ნაკიანი წლები ახალი კალენდრით ჩვეულებრივ წლებად გამოცხადდა. (17, 18, 19 წ. იყოფა 4-ზე). 1600, 2000 და ა. შ. წლები, რომელთა საუკუნეების რიცხვი 4-ზე იყოფა, ორივე კალენდრით ნაკიანი.

ამრიგად, ყოველ 400 წელიწადში ახალი კალენდრით 303 ჩვეულებრივი წელიწადია და 97-ნაკიანი. ეს იმას ნიშნავს, რომ ახალი კალენდრით წელიწადის

საშუალო ხანგრძლივობა უდრის $\frac{303 \cdot 365 + 97 \cdot 366}{400} = 365,2425$ დღეს. მზის

ნამდვილი წელიწადის ხანგრძლივობა კი უდრის 365,242195 დღეს, ე. ი. ახალი კალენდრის შეცდომა უდრის 0,00035 დღეს ანუ 24 წამს. ახალი კალენდრით ერთი დღის შეცდომა დაგროვდება 3280 წლის განმავლობაში. ამას კი პრაქტიკული მიზნებისათვის მნიშვნელობა არა აქვს.

ახალ კალენდარს გრიგორ XIII-ის პატივსაცემად გრიგორიანული კალენდარი ეწოდა (სამართლიანი კი იქნებოდა მისთვის ლილიოს სახელი ეწოდებინათ). ამ დროიდან იულიუსის კალენდარმა ძველი სტილის სახელწოდება მიიღო, განსხვავებით გრიგორიანული კალენდრისაგან, რომელსაც ახალ სტილს ეძახიან.

გრიგორიანული კალენდარი სხვადასხვა ქვეყანაში სხვადასხვა დროს იქნა შემოღებული. პირველად (1582 წ.) ის მიიღეს კათოლიკურმა ქვეყნებმა: იტალიამ, ესპანეთმა, პორტუგალიამ, საფრანგეთმა, პოლონეთმა და სხვებმა. შემდეგ თანდათანობით მათ შეუერთდნენ სხვა ქვეყნებიც. ინგლისში ახალი სტილი შემოღებულ იქნა 1752 წელს. რსუტრ-ში გრიგორიანული კალენდარი შემოღებულ იქნა 1918 წლის 14 თებერვლიდან (1918 წლის 1 თებერვალი გამოცხადდა 14 თებერვლად), საქართველოში — 1918 წლის 1 მაისიდან (1918 წლის 18 აპრილი გამოცხადდა 1 მაისად).

როგორც ვხედავთ, ზოგ ქვეყანაში დიდი ხნის განმავლობაში ძველი სტილი იხმარებოდა, ზოგში კი — ახალი. ამის გამო ამ ქვეყნებში მოცემული წლისთვის რიცხვები ერთმანეთს არ შეესაბამებოდა. მაგალითად, როცა ევროპის ქვეყნებში 1914 წლის 14 აგვისტო იყო, რუსეთსა და საქართველოში ამ დროს იმავე წლის 1 აგვისტო იყო. ამიტომ ისტორიული თარიღების ზუსტად დადგენისათვის საჭირო ხდება ძველი სტილის ახალ სტილზე გადაყვანა.

16. ძველი სტილის ახალ სტილზე გადაყვანა

როგორც წინა პარაგრაფში ვნახეთ, XVI ს-ის ბოლოს ძველი სტილი ახალს 10 დღით ჩამორჩებოდა. ეს ათდღიანი განსხვავება უცვლელი რჩება XVII ს-შიც. XVIII ს-ში განსხვავება 11 დღეს შეადგენს, XIX ს-ში — 12 დღეს და XX საუკუნეში — 13 დღეს. ამრიგად, ძველი სტილის ახალ სტილზე გადასაყვანად საჭიროა ძველი სტილით აღნიშნულ თარიღს მივუმატოთ: XVI—XVII საუკუნეებში — 10, XVIII ს-ში — 11, XIX ს-ში — 12 და XX ს-ში — 13 დღე.

აღნიშნული წესით სარგებლობისას უზუსტობის თავიდან აცილების მიზნით საჭიროა დავიმახსოვროთ ე. წ. „კრიტიკული დღეები“. კრიტიკული დღე ეწოდება იმ დღეს, რომლის შემდეგაც განსხვავება ძველსა და ახალ სტილს შორის 1 დღით დიდდება.

განსხვავების ეს ერთდღიანი გადიდება ხდება ორი ნულით დაბოლოებული იმ წლების გამო, რომლებიც იულიუსის კალენდრით ნაკიანებია, გრიგორიანულით კი — ჩვეულებრივი. როგორც ვნახეთ XVI ს-ის ბოლოსათვის განსხვავება იულიანურსა და გრიგორიანულ კალენდარს შორის 10 დღე იყო. 1600 წელი ორივე კალენდრით ნაკიანია, ამიტომ 10-დღიანი განსხვავება XVII საუკუნისათვის უცვლელი რჩება. მაგრამ აი, დადგა 1700 წელი. ეს წელი იულიუსის კა-

ლენდრით ნაკიანია, ე. ი. ამ წლის თებერვალში 29 დღეა, გრიგორიანული კ.-
ლენდრით კი 1700 წელი ჩვეულებრივია და ამიტომ თებერვალში 28 დღეა. ამი-
ტომ 1700 წლის 1 მარტიდან 10-დღიანი განსხვავება 1 დღით გადიდება და გახ-
დება 11 დღე. ზუსტად ასეთივე ანგარიშით მივიღებთ, რომ 1800 წლის 1 მარტი-
დან განსხვავება 12 დღეს შეადგენს, 1900 წლის 1 მარტიდან კი — 13 დღეს,
2000 წელი ორივე კალენდრით ნაკიანია და ამიტომ XX საუკუნის 13-დღიან
განსხვავება უცვლელი დარჩება XXI საუკუნისათვისაც.

ამრიგად, ძველი სტილით მოცემულ თარიღს საჭიროა მივუმატოთ:

10 დღე — 1582 წლის 5 ოქტომბრიდან 1700 წლის 29 თებერვლამდე
(ჩათვლით),

11 დღე — 1700 წლის 1 მარტიდან 1800 წლის 29 თებერვლამდე (ჩა-
თვლით),

12 დღე — 1800 წლის 1 მარტიდან 1900 წლის 29 თებერვლამდე (ჩათვლით),

და 13 დღე — 1900 წლის 1 მარტიდან 2100 წლის 29 თებერვლამდე (ჩა-
თვლით).

ვთქვათ, მაგალითად, საჭიროა 1900 წლის 3 იანვარი (ძველი სტილით) გა-
დავიყვანოთ ახალ სტილზე. ამისათვის 3 იანვარს უნდა მივუმატოთ 12 დღე და
არა 13, რადგან კრიტიკული დღე (1 მარტი) ჯერ არ დამდგარა. ამრიგად, 1900 წ.
3 იანვარი ახალი სტილით იქნება 1900 წლის 15 იანვარი.

ძველი სტილის ახალზე გადაყვანისას (განსხვავებების მიმატებით) ზოგჯერ
ვღებულობთ რიცხვს. რომელიც მეტია მოცემული თვის დღეთა რაოდენობაზე.
მაგალითად, რას უდრის 1914 წლის 28 აგვისტო ახალი სტილით? წესის თანა-
ხმად ეს იქნება: $28 + 13 = 41$. 41 მეტია აგვისტოს თვის დღეთა რაოდენობაზე.
აგვისტოს, როგორც ვიცით, 31 დღე აქვს. ამიტომ 41-ს ვაკლებთ 31 და მიღებუ-
ლი რიცხვი მოგვცემს მომდევნო თვის რიცხვს ახალი სტილით: $41 - 31 = 10$,
ე. ი. 1914 წლის 28 აგვისტო ახალი სტილით იმავე წლის 10 სექტემბერია. აღ-
ნიშნული შემთხვევა ძველი სტილის წლის უკანასკნელი თვისათვის (დეკემბრი-
ათვის) მოგვცემს შემდგომი წლის იანვრის რიცხვს ახალი სტილით. მაგალი-
თად, რას უდრის 1914 წლის 25 დეკემბერი ახალი სტილით? $25 + 13 = 38$.
 $38 - 31 = 7$. ამრიგად, 1914 წლის 25 დეკემბერი ახალი სტილით იქნება 1915
წლის 7 იანვარი.

ზოგჯერ გვხვდება მოვლენებისა და დოკუმენტების ორმაგი დათარიღება
(ძველი და ახალი სტილით). მაგალითად, ვლადიმერ ილიას ძე ლენინის დაბადე-
ბის თარიღი ასე აღინიშნება: 1870 წ. 10 (22) აპრილი. ეს იმას ნიშნავს, რომ
ე. ი. ლენინი დაიბადა ძველი სტილით 10 აპრილს, ხოლო ახალი სტილით 22
აპრილს. ავიღოთ მეორე მაგალითი: პორტსმუტის ზავის დადების თარიღი ასე
აღინიშნება: 1905 წ. 23. VIII (5. IX). ეს იმას ნიშნავს, რომ პორტსმუტის ზავი
დაიდო 1905 წ. 23 აგვისტოს ძველი სტილით ანუ იმავე წლის 5 სექტემბერს
ახალი სტილით.

ჩვენ გავეცანით ისტორიული ქრონოლოგიის მხოლოდ ძირითად ელემენ-
ტარულ საკითხებს. ისტორიული წყაროების შესწავლა მრავალ სხვა, უფრო
რთულ საკითხებთანაა დაკავშირებული. მრავალი კონკრეტული საკითხი დღე-
საც არაა საბოლოოდ გადაჭრილი. ვფიქრობთ, ისტორიით დაინტერესებულ
პირათათვის ამ წერილში მოყვანილი ელემენტარული ცნობები სასარგებლო
იქნება. იგი ხელს შეუწყობს ისტორიული ქრონოლოგიის უფრო საფუძვლიან
შესწავლას.